

Šesti međunarodni interdisciplinarni
skup mladih naučnika društvenih i
humanističkih nauka

The Sixth International
Interdisciplinary Conference for
Young Scholars in Social Sciences and
Humanities

CONTEXTS

Zbornik radova
Book of Proceedings

www.ff.uns.ac.rs

IMPRESSUM

Šesti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i
humanističkih nauka
KONTEKSTI

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
1. decembar 2021.
ZBORNIK
RADOVA

IMPRESSUM

The Sixth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social
Sciences and Humanities
CONTEXTS

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
1 December 2021
BOOK OF
PROCEEDINGS

ISBN

978-86-6065-741-3

UDK

3-029:088(082)

COBISS .SR-ID

116805129

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

Za izdavača:

Prof. dr Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica Filozofskog fakulteta

Urednici:

Prof. dr Zoran Paunović
Prof. dr Željko Milanović

Tehnička redakcija:

Kristina Ostojić

Publisher:

Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

For the publisher:

Prof. Dr Ivana Živančević-Sekeruš, Dean of Faculty of Philosophy

Editors:

Prof. Dr Zoran Paunović
Prof. Dr Željko Milanović

Technical Editing:

Kristina Ostojić

PROGRAMSKI ODBOR/PROGRAMME COMMITTEE**Member****Institution**

Prof. Dr Ivana Živančević-Sekeruš

Faculty of Philosophy, University of
Novi Sad, Serbia

Prof. Dr Željko Milanović

Faculty of Philosophy, University of
Novi Sad, Serbia

Prof. Dr Zoran Paunović

Faculty of Philosophy, University of
Novi Sad, Serbia

Prof. Dr Jasmina Grković-Major	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia
Prof. Dr Angela Richter	Martin Luther University of Halle-Wittenberg, Germany
Prof. Dr Alla Tatarenko	Ivan Franko University of Lavov, Ukraine
Dr Silvia Martínez Ferreiro	University of Barselona, Spain, University of Groningen, the Netherlands
Doc. Dr Aleksander Urkom	Eötvös Loránd University of Budapest, Hungary
Dr Mika Risku	Institute of Educational Leadership, University of Jyväskylä, Finland
Dr Catherine Swift	Mary Immaculate College, University of Limerick, Ireland
Doc. Dr Kornelija Ajlec	University of Ljubljana, Slovenia
Prof. Dr Tomasz Kwoka	Jagiellonian University in Krakow, Poland
Prof. Dr Björn Hansen	Institute for Slavic Studies, University of Regensburg, Germany
Prof. Dr Vesna Požgaj Hadži	Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia
Prof. Dr Boris Dudaš	University of Rijeka, Croatia
Prof. Dr Renate Hansen-Kokorus	Institute for Slavic Studies, Karl-Franzens University of Graz, Austria
Prof. Dr Ioana Vid	West University of Timisoara, Romania
Prof. Dr Zoran Milutinović	UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES), University College London, the United Kingdom
Prof. Dr Santiago López-Ríos	Complutense University of Madrid, Spain
Prof. Dr Karl Kaser	Karl-Franzens University of Graz, Austria
Prof. Dr Sanja Bošković-Danojlić	University of Poitiers, France
Prof. Dr Natasha Boškić	The University of British Columbia, Canada
Prof. Dr Marija Omazić	University of Osijek, Croatia

ORGANIZACIONI ODBOR/ORGANISING COMMITTEE

Member	Department/ role
Prof. Dr Ivana Živančević-Sekeruš	Dean

Prof. Dr Olivera Knežević Florić
Prof. Dr Jasmina Kodžopeljić
Prof. Dr Zoran Paunović

Prof. Dr Milivoj Alanović

Dr Nataša Milićević
Prof. Dr Una Popović
Prof. Dr Katalin Ozer
Prof. Dr Éva Toldi
Prof. Dr Đura Hardi
Prof. Dr Vladimir Gvozden
Prof. Dr Smiljana Milinkov
Prof. Dr Slađana Zuković
Prof. Dr Ljiljana Mihić
Prof. Dr Diana Popović
Dr Ivana Ivanić
Prof. Dr Milivoj Alanović
Prof. Dr Nataša Ajdžanović
Prof. Dr Jasna Uhlarić
Prof. Dr Dušan Ristić
Prof. Dr Isidora Bjelaković

Prof. Dr Sanja Paripović-Krčmar

Vice-Dean for Financing
Vice-Dean for Education
Vice-Dean for International Relations and
Science
Vice-Dean for Accreditation, Self-
Evaluation, and Quality Assurance
Department of English Studies
Department of Philosophy
Department of German Studies
Department of Hungarian Studies
Department of History
Department of Comparative Literature
Department of Media Studies
Department of Pedagogy
Department of Psychology
Department of Romance Studies
Department of Romanian Studies
Department of Ruthenian Studies
Department of Slavic Studies
Department of Slovak Studies
Department of Sociology
Department of Serbian Language and
Linguistics
Department of Serbian Language and
Linguistics

IZVRŠNI ODBOR/EXECUTIVE COMMITTEE

Prof. Dr Biljana Lungulov
Tomislav Bukatarević
Aleksandra Mirković
Ljiljana Siriški
Igor Lekić
Maja Hovanjski
Prof. Dr Maja Bosanac
Kristina Pejčević
Dragana Lazić Stojković
Aleksandra Babić
Dr Milan Gromović

Nikolina Tutuš
Marija Bojanić
Vojana Obradović
Dr Selka Sadiković
Dr Nina Ilić
Sara Majstorović
Dr Milica Lazić
Dušica Stojadinović
Marijana Momčilović

RECENZENTI RADOVA/PEER REVIEWERS

prof. dr Aleksej Kišjuhas, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Biljana Radić Bojanić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Biljana Šimunović Bešlin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Bojana Kovačević Petrović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Borislava Eraković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Borka Malčić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Brankica Drašković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Dejan Pralica, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Dinko Gruhonjić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Dragan Prole, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Dragana Popović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Dušanka Vujović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Goran Vasin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Gorana Raičević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Gordana Lalić-Krstin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
asistent Iva Simurdić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Ivana Antičić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Jasmina Klemenović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Jelena Ajdžanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Jelena Đermanov Jelena Đermanov, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Jelena Kleut, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Jelena Marićević Balać, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Lazar Milentijević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Maja Krstić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Maja Marković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Marija Stefanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Marina Kurešević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Mario Liguori, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu F
doc. dr Melina Panaotović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Mihael Antolović, Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Milan Ajdžanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Milena Letić Lungulov, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Milica Andevski, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Miloš Jocić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nataša Dragin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nataša Kiš, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nataša Milivojević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nataša Radusin Bardić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
dr Nataša Tančić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nenad Ninković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Nevena Varnica, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Olga Panić Kavgić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Radoslav Eraković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Sabina Halupka Rešetar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Sanja Paripović Krčmar, FF Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

dr Senka Slijepčević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Slobodan Bjelica, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Smiljana Milinkov, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Snežana Gudurić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Snežana Vukadinović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Sonja Filipović Kovačević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Sonja Veselinović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Srđan Orsić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Stefan Janjić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Stanislava Marić Jurišin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
doc. dr Stevan Bradić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Strahinja Stepanov, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Svetozar Boškov, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Vesna Manojlović Nikolić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Vladimir Barović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Vladimir Gvozden, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Vladimir Mihajlović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Žarko Bošnjaković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Željko Marković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Željko Milanović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Žolt Lazar, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Zoltan Geler, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Zoran Paunović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Zorica Đergović Joksimović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
prof. dr Zorica Hadžić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.
Each author is responsible for the language accuracy of their paper.

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

LITERATURE IN CONTEXT

Branislava Maksimović
STARI/NOVI *LUDUS*: IGRA KAO FORMA ZNANJA I KULTURE U
POZNORENEŠANSNOJ I BAROKNOJ KNJIŽEVNOSTI U ITALIJI..... 15

Sofija Skuban, Petar Ćurčić
TOTALITARIZAM U RANIM DRAMAMA HAROLDA PINTERA:
KNJIŽEVNI I DRUŠTVENOTEORIJSKI ASPEKTI..... 29

SERBIAN LITERATURE IN CONTEXT

Сава Д. Уко
ЛИК СВЕТОГ САВЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ
ХАГИОГРАФИЈАМА И У ДЕЛУ НИКАНОРА ГРУЈИЋА..... 45

Наташа Катић
ЖЕНА КАО СИМБОЛ АНЂЕЛА И ДЕМОНА У РОМАНУ „ВАСА
РЕШПЕКТ” ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА 59

Љиљана Бајац Николић
МОТИВ ОТУЂЕНОСТИ У РОМАНУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА *ГАЗДА
МЛАДЕН*..... 69

Тања Којић
ПРИПОВЈЕДНО СТВАРАЛАШТВО ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА У СВЈЕТЛУ
КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ..... 83

Александра Чебашек
АРХЕТИП МАЈКЕ У ПРИПОВЕЦИ ИВЕ АНДРИЋА „МАРА
МИЛОСНИЦА” 97

Зорица Младеновић
ДИСТОПИЈСКИ ПРОСТОРИ У РОМАНИМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ .. 111

Сања Перић
ФИЛМСКА ПОЕТИКА ЖИВОЛИНА ПАВЛОВИЋА У ЕСЕЈИСТИЦИ
БОРИСЛАВА РАДОВИЋА..... 127

Јелена Маринков КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКА РЕЦЕПЦИЈА ПОЕЗИЈЕ БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА	141
Ana Huber ODJECI POSTMODERNE POETIKE ROBERTA BOLANJA U ROMANU <i>UVOD U SRPSKU KNJIŽEVNOST SA JUŽNOSLOVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA</i> PREDRAGA CRNKOVIĆA.....	155

EDUCATION IN CONTEXT

Aleksandra Pavlović PARTICIPACIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA KAO OSNOVA OBRAZOVANJA ZA DEMOKRATIJU I AKTIVNO GRAĐANSTVO	169
Meleka Asotić PERCEPCIJA SREDNJOŠKOLACA O KVALITETU OBRAZOVANJA U KONTEKSTU SAVLADAVANJA GRADIVA KROZ UPOTREBU IKT ALATA	181

HISTORY IN CONTEXT I

Жарко Илић ГЕОГРАФСКО ЗНАЊЕ ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЦИЋА О СРБИЈИ И СРБИМА.....	201
Лазар Аксентијевић АНТИЧКЕ ТЕМЕ У ЧАСОПИСУ <i>СТРАЖИЛОВО</i> ОД 1886. ДО 1893. ГОДИНЕ	215
Kristina Jorgić Stepanović Kragujevačka tragedija 1941. godine u udžbenicima istorije (1945-2021)	231
Наталија Димић Ломпар МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ У ПРОУЧАВАЊУ ПОСЛЕРАТНЕ ИСТОРИЈЕ ПОДЕЉЕНЕ НЕМАЧКЕ.....	245

MEDIA AND CONTEXT

Pablo Esteban Romero Medina FREEDOM OF EXPRESSION AND INTER-CLASSISM: HOW THE ALT RIGHT IS EARNING THE TRUST OF THE YOUTH	261
---	-----

Jovana Davidović	
RAZOTKRIVANJE AUTORITARNE SUBMISIVNOSTI: IDENTITET I MEDIJI KAO KLJUČNI FAKTORI	273
Sanja Kljajić	
ULOGA BEKGRAUNDA U IZVEŠTAVANJU O RATNIM SUKOBIMA: STUDIJA SLUČAJA SUKOBA OKO NAGORNO-KARABAHA	287
Stefani Šovanec	
U RATU SA KOVIDOM-19: DISKURS O VIRUSU NA Zvaničnim KONFERENCIJAMA ZA NOVINARE.....	307
Katarina Čikoš	
KRITIČKI STAV MLADIH PREMA SADRŽAJU I VREDNOSTIMA KOJI ISTIČU MEDIJI I DRUŠTVENE MREŽE.....	323
Stefan Vilotić	
KOMUNIKACIJA MUZEJA SA PUBLIKOM NA INSTAGRAMU: STUDIJA SLUČAJA TRI MUZEJA U BEOGRADU	339

DISCOURSE, ANALYSIS AND CONTEXT

Лиана Манасян	
ПОНЯТИЯ «ВКУС» И «МОДА» КАК ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТЫ ВЕСТИМЕНТАРНОГО ДИСКУРСА В КРИТИЧЕСКИХ СТАТЬЯХ ГАЗЕТЫ «СОВЕТСКАЯ КУЛЬТУРА» 1960-Х ГГ.	355
Анђела Вујошевић	
АНАЛИЗА АРГУМЕНТАЦИОНИХ ОБРАЗАЦА: ИЗВЕШТАВАЊЕ НЕДЕЉНИКА <i>НИН</i> ТОКОМ НАТО БОМБАРДОВАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ..	367
Jovana Bazić	
DISKURSNI MARKERI U KONTEKSTU OGRAĐIVANJA U POLITIČKOM DISKURSU	383
Grozdana Vidović	
SECOND LANGUAGE ACQUISITION AND ACCULTURATION: A STUDY ON ETHNIC AND NATIONAL IDENTITIES AMONG FIRST-GENERATION SERBIAN IMMIGRANTS IN THE USA	399

TRANSLATION, MORPHOLOGY AND CONTEXT

Наташа Козомора ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМЕ СА ПРЕФИКСИМА ЗА- И ДО- У РУСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ	417
Јована Стевановић <i>NOMINA ATTRIBUTIVA</i> У РЕЧНИЧКОЈ ЗБИРЦИ <i>ЛЕКСИКА НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ У ТИМОЧКО-ЛУЖНИЧКИМ ГОВОРИМА</i> ЈЕЛЕНЕ ГЛИШИЋ	429

SYNTAX AND SEMANTICS IN CONTEXT

Марина Шефер О ЈЕДНОМ ТИПУ КОНДИЦИОНАЛНИХ РЕЧЕНИЦА СА ЗНАЧЕЊЕМ ПОРЕЂЕЊА	447
Михајло Stamenković КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧКИ ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТАЛМИЈЕВЕ ТИПОЛОГИЈЕ КРЕТАЊА	461
Ана Lazarević ANALYSE DE PRODUCTION DES VOYELLES NASALES FRANÇAISES CHEZ LES ÉTUDIANTS SERBOPHONES DE FLE DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE, UNIVERSITÉ DE NOVI SAD	475

PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY AND HISTORY IN CONTEXT

Душица Ђокић AESTHETICS OF PLAY – APOLOGETICS OF PEACE: AN ATTEMPT FOR AHISTORICAL REVERSAL OF WORLD HISTORY	491
--	-----

LITERATURE IN CONTEXT

STARI/NOVI *LUDUS*: IGRA KAO FORMA ZNANJA I KULTURE U POZNORENESANSNOJ I BAROKNOJ KNJIŽEVNOSTI U ITALIJI

In his classic work *Homo ludens*, the Dutch theorist Johan Huizinga considers the play as premise of culture and insists on its ludic foundation. In the chapter in which he discusses the sophistic approach to rhetoric and teaching, Huizinga claims that the civilizational progress of Hellenic culture was possible because people could dedicate themselves to science and knowledge in their free time, without any restrictions, through a special type of "noble game", whose rhetorical form was perfected by the sophists. The game of questions and answers included topics that concerned not only logical problems, but also "cosmological and epistemological enigmas." Likewise, the Renaissance society sought to establish a cultural model based on antiquity, and through numerous academies and salons strove to dialectically consider the values and phenomena of its own age. There are interesting theoretical and literary works of the 16th and 17th centuries which emphasize the importance of play as part of "civil conversation" in which direct knowledge is reached through a pleasant form of dialogue. Starting from the most important late renaissance and baroque works that make a valuable contribution to the understanding of the term *ludus*, including Castiglione's *Il libro del Cortegiano*, Bargagli's *Dialogo dei giuochi*, and Basile's *Lo cunto de li cunti*, we will try to point out the mechanism of play as well as the results of this essentially serious activity.

Keywords: renaissance, baroque, play, *ludus*, ingenuity, novella

Intelektualna aktivnost XVI i XVII veka tesno je povezana sa specifičnim oblikom društvenog života koji se odvijao na poslepodnevnim i večernjim okupljanima u salonima i vrtovima aristokratije i dvorova. Pisci, pesnici, teoretičari, slikari rado su posećivali ovakve skupove čija svrha nije bila puka zabava ili druženje, nego krajnje ozbiljne rasprave o najrazličitijim društvenim fenomenima. Te su rasprave neretko imale formu igre, u kojoj jedan učesnik koji vodi dijalog predlaže temu, dok ostali učesnici govore po sopstvenom nahođenju, a u zavisnosti od toga koliko su uspešni, mogli su da budu nagrađeni ili kažnjeni. Temama se pristupalo veoma trezveno, uz poštovanje pravila,

* branislava_pejak@yahoo.it

pozivanjem na eminentne uzore, a ponekad su izlaganja, na čiji se elegantan i prefinjen stil obračala posebna pažnja, skrivala ljubavne aluzije.

Ova društvena praksa zabeležena je u mnogobrojnim književnim delima i teorijskim traktatima, u kojima je najčešće imala propedeutičku funkciju. Počev od verovatno najuticajnijeg prehumanističkog dela, Bokačovog *Dekameron*, dijalektička postavka naracije omogućavala je autorima da kroz prijatnu i višeglasnu formu iznesu publici razmatranja o brojnim društveno-književnim problemima. Prva teorijska razmatranja pojma igre potiču iz druge polovine XVI veka i u njima se raspravlja o različitim aspektima ovog fenomena. Osim što imaju enciklopedijski karakter, poput Ringijerovog *Cento giochi liberali* (Sto plemenitih igara) (Ringhieri 1551), ovi traktati otkrivaju mnogo širi društveni kontekst u kome se kroz igru iščitavaju ondašnje društvene vrednosti. U Tasovim dijalozima *Romeo* i *Gonzaga Secondo ovvero del gioco* (Gonzaga Drugi ili o igri) (Tasso 1582) primarni naratori raspravljaју o ulozi žene u društvu, dok Bargalji u *Dialogo dei giouchi che nelle vegghie sanesi si usano fare* (Dijalog o igrama koje su se igrale na sijenskim večerinkama) (Bargagli 1581) govori o igri kao delatnosti slobodnog čoveka, a zatim ukazuje na povezanost verbalnih oblika igre i veštine zborenja. Igra kao poetičko-narativni princip uobličila je traktate o građanskim idealima renesanse pa u Bembovom traktatu u tri knjige o ljubavi *Gli Asolani* (Azolanski razgovori) (Bembo 1966) zatim *Dvoraninu* (Il libro del cortegiano) Baldasarea Kastiljonea (Castiglione 1965), nalazimo dragocene zapise o osobinama, ponašanju i kazivanju savršenog dvoranina i intelektualca. Na kraju, i zbirke novela poput *Le piacevoli notti* (Prijatne noći) Đovanija Frančeska Straparole (Straparola 1899) i *Novelle Matea Bandela* (Bandello 1942) prenose u okviru priču običaje tadašnje intelektualne elite, te njihova narativizacija predstavlja *mise en abyme* komukativnog čina koji se odvija po pravilima prijatne i oštroumne igre čije je novela jedan od najsavršenijih izraza budući da spaja i umetnost lepog zborenja i oštroumni i dovtljivi duh njenog autora. Formalna obeležja igre i ambijent rasprave pokazuju određene istovetne karakteristike: precizno ograničen prostor, učesnici koji pristaju na interna pravila koja važe samo dok igra/rasprava traju, zadovoljstvo koje proizilazi iz ovih prijatnih delatnosti. Gorepomenuti *Dialogo dei giouchi* pored toga što pruža neiscrpan i dragocen istorijski izvor igara, ukazuje na postepenu prevlast tzv. umnih igara, koje služe da se igrač usavršava u intelektualnim aktivnostima (takvi su npr. razni oblici zagonetki). Na taj način, igra postaje „polje u kome se oblikuju vrednosti i navike novonastale građanske inteligencije“ (Fassone i Hueber 2015-2016: 152).

Sedamnaesti vek je period u kome je ludički karakter prožeo sve oblike umetničkog stvaralaštva i postao osnovnim mehanizmom poetike baroka. Razlog tome je dvojak. Prvo, virtualni prostor u kome je postala moguća sloboda izražavanja bez narušavanja njene legitimnosti i bez pretnje po postojeći poredak (baš stoga što ima karakter fikcije), u ovom periodu protivreformacije i represije, postao je idealno tle za prikrivenu društvenu kritiku, dok je igri pridodata pozorišno-scenska konotacija, u kojoj igrač-glumac skriven iza maske raskrinkava društvenu izopačenost i izvitoperenost društvenih vrednosti. Drugo, visoko artifičijalan i stilizovan jezik kao spoj pedantne erudicije i potrage za novinama predstavlja osnovno sredstvo i cilj nove retorike i poetike začudnog. Iza neobičnog, oštroumnog izraza stoji stvaralački ingenijum, „komi ne teži ni istini ni dobru, već novom estetskom efektu“ (Zogović 2007: 16). Ako se uzme u obzir činjenica da je i igra oslobođena „moralne funkcije, vrline i greha“ (Huizinga 2012: 9), te da njene vrednosti treba tražiti u lepom, poklapanje nove retorike i ludičkog principa gotovo da je potpuno. Sa tog stanovišta veoma je zanimljivo analizirati fenomen igre u baroknoj zbirci novela-bajki *Lo cunto de li cunti ovvero Pentamerone* (Priča nad pričama iliti Pentameron) napoletanskog autora Đambatiste Bazilea (Basile 1999), stoga što obuhvata sve dotadašnje forme igre u književnosti: počev od okvirne priče, koja baštini najrazličitije igre koje su bile sastavnim delom zabave na dvoru, preko raznovrsnih igara reči i neobičnih stilskih figura čiji su nosioci dečije igre, do „igre nad igrama“ koja predstavlja narativnu transpoziciju učene dvorske igre i prethodi konačnom raspletu pripovedne avanture.

TEORIJSKA MISAO O IGRI: *HOMO LUDENS* I RENESANSNI DIJALOZI

Kada je reč o teorijskom poimanju igre, nužno je poći od knjige koja je bila prekretnica u promišljanju ovog fenomena: to je *Homo ludens*, holandskog istoričara Johana Huizinge. Već sam početak knjige, „Igra je starija od kulture“ pokazuje autorovu misao o suštinskom obeležju kulture, odnosno njenom ishodu od igre, kao nesputane i prijatne aktivnosti kojoj se čovek predaje slobodnom voljom, poštujući vremenska i prostorna ograničenja kao i unutrašnja pravila; ona podrazumeva suspenziju stvarnosti stvarajući novu „krhku“ realnost koja je imituje dok njeni učesnici se sa krajnjom ozbiljnošću predaju novonastalim pravilima.

Naročito su zanimljiva Huizingina zapažanja o međusobnoj povezanosti igre i znanja, koja je najočiglednija u igri pogađanja odnosno enigmi. Počev od

pitanja o postanju, svrsi života, itd, koja pronalazimo u himnama na vedskom jeziku, Huizinga prelazi na starogrčku praksu postavljanja pitanja na koje je nemoguće pronaći zadovoljavajući odgovor (*aporie*). Budući da su pitanja o suštini, svrsi i razlogu postojanja zajednička mitu i filozofiji, autor navodi da se u klasičnoj Grčkoj uvidelo da je filozofija nastala iz sakralne igre, odnosno igre pogađanja o pomenutim enigmama. „U središtu kruga koji se opisuje oko igre nalazi se sofista“ (Huizinga, 2002: 172). On je nosilac antičke veštine – igre pitanja i odgovora koja od svetog obreda postaje zabavom, ali takvom koja zahteva oštroumlje i ingenioznost. Sofisti, vrlo svesni ludičko-filozofske prirode svog „zanata“, „stvorili su ambijent u kome su se razvile helenske ideje o obrazovanju i vaspitanju“. Nauka i znanje mogli su da se razvijaju samo u slobodno vreme (*sholi*), a i sami učesnici Platonovih razgovora smatraju bavljenje filozofijom prijatnim hobijem.

Opšte je poznata činjenica da je moderno doba započelo otkrićem antičkih tekstova i oživljavanjem antičke misli u čijem je središtu čovek, kao slobodno, misleće biće koje radom na sebi (*studia humanitatis*) poboljšava svoj položaj u svetu. Društveni život u periodu renesanse nastao je u velikoj meri kao imitacija antičkih navika, a akademije i neformalni intelektualni kružoci postali su nosiocima umetničkih, filozofskih i filoloških tendencija tog doba. Osnovni oblik komunikacije među intelektualcima bio je učeni razgovor (ital. *conversazione civile*), koji nije podrazumevao samo retoričke veštine, nego i pesnikovanje, pripovedanje, ples, glumu i igre.

Najrečitiji primer transponovanja sofističke veštine pitanja i odgovora zarad stvaranja zaokružene i koherentne ideje o nekom fenomenu nalazimo u traktatu o savršenom dvoraninu Baldasarea Kastiljonea. Knjiga je napisana između 1513 i 1524. godine da bi svoje konačno izdanje doživela 1528. godine, malo pre smrti samog Kastiljonea. Upotrebivši sopstveno iskustvo boravka na urbinskom dvoru Elizabete Gonzage, autor nastoji da kroz dijalošku formu opiše manire i ponašanje savršenog dvoranina.

Za njega je najveća vrlina kojom on treba da ovlada umeće lepog zborenja, jer je zadatak svakog dvoranina da se sviđa vladaocu a govor je upravo jedan od načina da bi se to postiglo. Dakle, on treba svoj govor da obogati dosetljivim igrama reči, fačecijama, britkim i visprenim opaskama, čime zapravo „inscenira“ oštroomnu igru koja omogućava da se na dražesno i ljupko izražava. Lepo zborenje samo je jedan od kvaliteta koji krase dvoranina, s obzirom da krajnji cilj samoizgrađivanja i rada na sebi treba da bude nonšalantnost (ital. *sprezzatura*),

koja „prikriiva naučeno i pokazuje da je ono što se čini i govori učinjeno bez napora i gotovo bez promišljanja.“ (Feroni, 2005: 301). Ovako formalizovano ponašanje dvoranina približava se definiciji ponašanja na sceni, odnosno glumi, čime se praktično brišu granice između stvarnosti i fikcije, veštine i prirode, pozorišta kao proizvoda kulture i života. *Sprezzatura*, nonšalantnost predstavlja visoko stilizovanu igru koja je postala model ponašanja na dvoru.

Umetnička praksa i teorijska promišljanja književnih fenomena u XVI veku obeležena su neumornim pozivanjem na najviši antički autoritet, Aristotela. Stoga sadržaj njegove *Retorike* postaje vodič *par excellence* za svakoga ko namerava da se bavi pisanjem i istovremeno je referentni model na osnovu kojeg se procenjuje uspešnog nekog dela. Kada je reč o vezi između otmenog stila i znanja, Aristotel izričito navodi da je „nesumnjivo lep onaj stil i oni entimemi koji brzo saopštavaju novo znanje“ (Aristotel 2000: 223) i koji su odmah razumljivi. U poznorenesansnom periodu ovi će prerogativi postati osnovnim vrednostima novog retoričkog modela koji će se najpre ostvarivati kroz učešće na intelektualnim okupljanjima, i to najpre kroz formu igre.

U narednom odlomku stičemo uvid u to kako su izgledale večerinke u kućama bogatih mecena, i ko su učesnici rasprave čija je tema osobine savršenog dvoranina.

Kažem vam da je običaj svih plemića koji su posećivali ovaj dom da se odmah posle večere okupe oko gospe Vojvotkinje; gde su, među prijatnom zabavom i muzikom i plesom koji su se stalno praktikovali, ponekad predlagali pitanja, ponekad igrali neke domišljate igre po predlogu jednih pa drugih, u kojima su pod svakakvim velom otkrivali drugim učesnicima na alegoričan način ko se kome od njih sviđao. Ponekad su se rađale rasprave o raznim temama, ili su se nadmetali u unapred pripremljenim izrekama, ponekad su stvarali impreze kako ih danas zovemo; gde je takvo zborenje izazivalo čudesno zadovoljstvo zbog toga što je, kao što sam rekao, kuća bila puna odveć plemenitih umova: među kojima su, kao što znate, bili preslavni Otaviano Fregozo, gospar Federico, njegov brat, veličanstveni Đuliano dei Mediči, gospar Pjetro Bembo, gospar Čezar Gonzaga, grof Ludoviko da Kanosa, gospar Gaspar Palavičino, gospar Ludoviko Pio, gospar Morelo da Ortona, Pjetro da Napoli, gospar Roberto da Bari (Castiglione 1965: 10).¹

¹ Napomena: svi citati koji su izvorno napisani na italijanskom ili engleskom jeziku prevela je na srpski autorka.

Drugi, veoma važan traktat koji ističe vezu igre i retoričke veštine jeste već pomenuti traktat italijanskog humaniste Điolama Bargaljija pod nazivom *Dialogo dei giuochi* koji je štampan 1572. godine, a predstavlja razgovor Bargaljija sa članovima sijenske Akademije Intronati, čiji je i sam bio član.

U XVII veku sijenska bdenja su bila čuvena po celoj Italiji i šire, a u prilog tome govori i činjenica da ih u svojim delima pominju i drugi pisci i pesnici (npr. Marino u mitološkom epu *Adonis* (Marino 1988)). One zapravo predstavljaju privatna okupljanja mladih aristokrata i intelektualaca u kojima su pre svega žene bile autori zabave i igara „uma“. Bargalji najpre objašnjava pravila za ispravno postavljanje pitanja i davanje odgovora, a zatim objašnjava na koji način se odvija ostatak večeri: ponekad nam je naređeno da smislimo neki razgovor ili scenu sa nekom gospom u koju smo zaljubljeni, ponekad nam je naređeno da napišemo ljubavno pismo a često dobijemo zadatak da ispričamo novelu.

Bargalji, koji je zaslužan za kodifikaciju igre, definiše je kao „svečanu delatnost vesele i zaljubljene družine, gde na prijatan i ingeniozan predlog jednog od njih, koji je autor i vođa te radnje, svi ostali rade ili govore međusobno različite stvari a cilj ovoga je zabava i razonoda“ (Bargagli 1581: 69).

Pošto je na samom početku autor izrazio žaljenje što se praksom igranja prestalo usled ratova i previranja, drugi učesnik skriven iza nadimka Atonito podstiče ga da „podučiti pravom načinu igranja igara, jer su oni otkad su prestali sa tim veštinama (*'arti' – prim.aut.*), postali neotesani“ (Bargagli 1581: 20) pa autor sačinjava iscrpan repertoar igara i njihov opis deleći ih na ozbiljne i prijatne. U drugom delu, u cilju da opiše savršenog akademika, autor i njegovi sagovornici veću pažnju pridaju igrama anegdotske prirode koje izoštravaju duh, bogate rečnik i pomažu stvaranju oštroumnog izraza (*impreza*). Vrhunac *ars narrandi*, koja u sebi sublimira sve napred pobrojano, autor navodi novelu, kao žanra za zabavu koji je bio sastavni deo učenog razgovora. Veoma je bitno primetiti promenu u određivanju novelističkog žanra: od Bokačove posvete Dekameronu svim zaljubljenim gospama koje *čitajuć* (*kurziv aut.*) pronalaze utehu, prelazi se, kako tvrdi Alfano (Alfano 2002: 278) na verbalni i socijalni aspekt narativnog akta, te neposrednog ospoljavanja mnogostrukih vrlina naratora: otmenog izraza, dosetljivih izreka, poznavanja običaja, itd. Ali što je možda još važnije, akcenat se sa fabule (koja je prema strogim pravilima tadašnje književne teorije morala da bude verodostojna) prenosi na *inventio*, odnosno izbor tema i novina u pripovedanju, zatim na *elocutio*, čisto retoričku veštinu i na kraju na *actio*, tj. na način na koji će novela da bude ispričana. Novelistički performans rezultat je

spajanja mimetičkog i verbalnog iskustva, što je zapravo suština novog *ludusa*, kako ga Dante naziva sluteći domete rađajuće književnosti na vulgarnom jeziku (Borsellino 1989: 27).

Najrečitiji primer povezanosti igre i čina pripovedanja novele pronalazimo u opisu igre nazvane *gioco delle lettere o dell'osteria* (igra slovima ili iz krčme) iz dela *Gioco piacevole* (Prijatna igra) Askanija de Morija (Mori 1580). Ovo je igra memorije, izmišljanja i improvizacije. Kako opisuju Fassone i Hueber (Fassone e Hueber 2015-2016: 153), svakom igraču se dodeli po jedno slovo (ide se po redu, pa prvi igrač dobije slovo A, drugi slovo B, itd.). Učesnici zatim počnu da pričaju kratke priče u kojima treba da se pojave pojmovi koji počinju na zadato slovo. Na primer, igrači dobiju zadatak da ispričaju priču koja će da sadrži sledeće elemente: grad, gostionica, gostioničar, vrt, drvo, nimfa, životinja, ptica, sonet, zagonetka, a neki od tih elemenata treba da počnu na zadato slovo. Pa tako, gospi Beatrice, jednoj od učesnika, dodeljeno je slovo A, i ona sastavlja priču čija je radnja smeštena u gradu Ankoni, u vrtu Altamira, u kojem ona sreće nimfu po imenu Aretuza i mitološko biće Jednoroga (ital. Alicorno). Drugi elementi priče ne moraju nužno da započinju na zadato slovo, ali moraju da budu usklađeni sa naracijom. Tako na primer, zagonetka ili poslovice, ne mora da poštuje pravilo zadatog slova, nego predstavlja samostalno proširenje priče. Ovaj princip naracije, u kojem narodna izreka na jezgrovit način sumira smisao ispričanog, srećemo u Bazileovom *Pentameronu*, jer se na kraju svake priče navodi narodna mudrost koja je zaokružuje (na primer, „lepa devojka uvek nađe mladoženju“).

Još jedna bitna karakteristika renesansne igre zaslužuje da bude pomenuta. Bez obzira na to što je igra u ovom periodu često bila sastavni deo karnevala, praznika luda i narodnih svetkovina, pa je ona zapravo predstavljala svet naopačke u kome su društvene uloge promenjene i postojeći poredak urušen i izvrnut ruglu (Bahtin 1978: 17), igra u građansko-intelektualnom društvu nastojala je da očuva i neguje vrednosti tog društva podižući ih na nivo ideala. Naime, u Bandelovoj noveli o persijskom kralju Artaserseu i njegovom senešalu Ariabarzanu opisane su tri situacije (igra šaha, lov i viteški turnir), u kome je Ariabarzan iako sposobniji i pametniji, ustuknuo pred svojim gospodarom, ne da bi ga unizio, već da bi pokazao velikodušnost i galantnost. Dakle, bez obzira na suštinsku karakteristiku igre u kojoj se stvara nova stvarnost i trenutno uspostavljaju pravila, najviši ideali poput velikodušnosti i plemenitosti se nikako ne smeju zanemariti. Zapravo, možemo primetiti da su upravo na odnosu prema igri očituje dvostruki odnos prema životu i umetnosti svojstven periodu

humanizma i renesanse. U karnevalskom poimanju sveta, igra nema nikavu umetničko-pozorišnu formu, nego predstavlja život koji obuhvata u sebe sve učesnike podjednako (Bahtin 1978: 13), dok je u domenu učenog stvaralaštva igra najprijatnija umetnička forma samousavršavanja.

PENTAMERON: IGRA KAO STILSKI, NARATIVNI I METAFORIČKI PRINCIP

Lo cunto de li cunti (Priča nad pričama), kako izvorno glasi naslov ovog najpoznatijeg dela napuljskog autora Đambatiste Bazilea, predstavlja zbirku od 50 priča na napuljskom dijalektu, čiju osnovu čine najvećim delom bajke iz narodne tradicije. Delo je prvi put objavljeno 1634. godine, a posle trećeg izdanja postaje poznato i kao *Pentameron* zbog identične narativne postavke kao u *Dekameronu*.

Okvirna priča, koja je ujedno i 50. priča u koju su smeštene sve ostale po principu kineske kutije, prati doživljaje melahnolične princeze Zoze, ćerke kralja Dlakave doline, za koju naš autor kaže „da se se poput Zaratustre ili Heraklita, nikad nije smejala“ (Basile, 1999: 10). Zozina avantura i naracija počinju onog trenutka kada se ona grohotom nasmeje nekoj starici koja je točila ulje na fontani ispred palate. Princeza Zoza tada kreće na put da plaćem probudi usnulog princa, ali je prevari neka sluškinja Mavarka kojoj se princ ženi. Zoza iz osвете baca kletvu na sluškinju zbog koje se u njoj budi neutaživa želja za slušanjem priča. Princ tada poziva na dvor deset starica iz obližnjeg sela koje će u narednih pet dana, u vremenu predviđenom za odmor i zabavu, pričati priče. Poslednjeg narativnog dana, jedna od starica pripovedačica se razboli te princ pozove Zozu da je zameni. Ona tada priča svoju priču, svoju avanturu, otkriva sluškinjinu prevaru i na kraju se udaje za princa.

Ekstradijegetski prostor u zbirci pruža dragocen repertoar tadašnjih igara i pesama te i takav narativni postupak svedoči s istorijskog stanovišta, o sećentističkim oblicima zabave („Tadeo i sluškinja dođoše u vrt, [...] počеше da igraju hiljade igara kako bi skratili vreme do ručka: ne propuštajući da igraju ni Janine, slanine, ni Ringe raja, ni Čuvaj ženu, ni Žmurke.“) (Basile 1999: 278). Sa stanovišta istorijske poetike novele, transponovanje stvarnog iskustva u umetničku fikciju još od Dekameronu konstituiše se kao ustaljeni postupak kojim se zbirka novela smešta u aktuelni istorijski okvir i povezuje sa društvenim fenomenima i elementima zahvaljujući čemu pripovedanje postaje verodostojno. Zapravo, kako navodi Snežana Milinković, „novela će uvek odavati na čemu počiva ustrojstvo

društvenog sistema i biti neka vrsta nezvanične istorije određenog društva“ (Milinković 2008: 47)

Time što izjednačava igru i priču (a usko povezan sa ovim je i termin „zabava“ kojim definiše svaku priču), Bazile podvlači njen ludički karakter, u kome se ukidanjem vremenskih i prostornih ograničenja stvaraju njoj svojstveni zakoni koji se moraju poštovati ako želimo da se igra nastavi.

Stoga je bilo potrebno udvostručiti dozu molbi da *Ćometela* ispriča svoju priču, jer je izgubila veru da će moći da vuče kola prinčevih naređenja isto kao ostale. Ipak, pošto nije mogla da se ogлуši o naređenje, da ne bi kvarila igru, ovako reče... [IV, 9] (Basile 1999: 814).

Svi su načuljili uši da čiju *Ćometelinu* priču a neki su pohvalili njeno umeće pripovedanja dok su je drugi prekorili zbog nesmotrenosti, jer nije smela da u prisustvu princeze Mavarke priča o nedelima druge princeze slične njoj i govorili su da rizikovala da okonča igru...(Basile 1999: 1016).

Takođe, zahvaljujući ludičkom potencijalu priče i pripovedač i njegova publika mogli su da različitim sredstvima, glasovnim ili glumačkim, oblikuju *in loco* čin pripovedanja, čineći ga jedinstvenim i verodostojnim. Bargalji tvrdi da dobar pripovedač mora ponekad da bude i *zabavljač*, odnosno da se *pretvara* da je jedan od likova kao i da sam jezik nije dovoljan uslov uspešne naracije, nego da se događaj mora propratiti glasom gestovima i izgovorom da bi se bolje *oponašala* osoba o kojoj se govori (Bargagli, 1581: 149-150 – kurziv aut.).

Kada je reč o baroknoj poetici začudnosti ludički potencijal jezika iskorišćen je u potpunosti. Neobične igre rečima i insistiranje na neumornom iznalaženju novih veza među predmetima i pojavama imaju za cilj stvaranje oštroumnog i neobičnog izraza, končeta, koji svojom novinom nagoni čitaoca-recipienta umetničke poruke da ga, koristeći se obrnutim postupkom dekodiranja, rastumači i shvati. Suština barokne književnosti je prijatna igra između pošiljaoca i primaoca poruke, „igra skrivanja i otkrivanja“, u kojoj se „oštroumlje ne zasniva na svojstvima materije ili označenog predmeta, već na svojstvima umetničkog postupka i oblika pripovedanja“. (Aristotel 2000: 174). Da bi poruka mogla da bude uspešno dešifrovana (i da bi se igra nastavila), autor mora poći od već poznatih, ustaljenih figura i tropa, koje čine „osnovni materijal za sistem oštroumlja“ (Curtius 2002: 330). U Bazileovom poetizovanom jeziku igra je često činila predložak figurativno-metaforičke slike, što je naročito upadljivo u mikropričama o smeni dana i noći: „Pošto već beše čas kad je Mesec hteo da igra sa Suncem „Muzičke stolice“ (Basile 1999: 84), ili „sunce, umorno od igranja kola

ceo dan po poljima neba, pozva zvezde na ples baklji i povuče se da se presvuče“ (Basile 1999: 192).

Početak petog dana pričanja obeležen je kratkom osvrtom sluge Kole Iakova na ulogu igre u dvorskim okupljanjima. On kaže:

Oduvek je, gospođe moje, bilo isprazno ono zadovoljstvo koje ne donosi korist sa sobom. Stoga zabave i večerinke nisu nastale zarad pukog zadovoljstva, nego zbog prijatne koristi, jer ove igre ne služe samo za razonodu, već i da se razbudi i razbistri um pri donošenju odluka i davanju odgovora, baš kao što se zbiva u igri nad igrama koju htedoh da predložim, a ide ovako: ja ću jednoj od prisutnih žena predložiti neku igru, a ona bez mnogo razmišljanja, treba da mi kaže da joj se ne sviđa kao i razlog zbog kog nije po njenom ukusu; a ona koja bude kasnila sa odgovorom ili odgovori pogrešno, moraće da plati kaznu koju će joj odrediti princeza. I sad, da bismo započeli igru, ja bih hteo da igram „Ko je pobednik?“ sa gospom Zezom. A Zeza odmah odgovori: „Neću da se igram, jer nisam kradljivica!“ „Bravo“, reče Tadeo, „jer pobednik je onaj ko krade i ubija! (Basile 1999: 882).

Ovaj kratak paragraf na jezgrovit način ilustruje stav barokne književnosti prema osnovnoj premisi renesansne (ali i svake druge) književnosti koja je oduvek predmet žestokih rasprava – Horacijevu načelo *utile cum dulci*, odnosno da književnost treba da bude korisna ali je njena vrednost veća ukoliko joj je forma prijatna. Kako smo prethodno videli, stvaranje ingenioznih tvorevina se sa književnosti prenosi i na druge oblike ljudskog stvaralaštva, a igra je, kako je to pokazala družina u Kastiljoneovom *Dvoraninu*, bila jedan od oblika ponašanja koji je takođe bio predmet vežbe i usavršavanja.

U nastavku citiranog teksta, Kola Jakovo nastavlja da predlaže igre svakoj naratorki i svaka je dovoljno visprena da pročita njenu negativnu konotaciju. Uspeh se, u stvari krije u dekodiranju naziva igre koji se povezuje sa devijantnom društvenom praksom. Nakon odgovora svake naratorke, princ Tadeo, u ulozi tumača, daje objašnjenje zbog čega je odgovor tačan. Ovako postavljena igra ne služi samo za razonodu, već pruža način za hermeneutički uvid u društvene fenomene. Suspenzija društvenih pravila, sopstvena unutrašnja logika i ograničen prostor, kao osnovna formalna obeležja igre, kako ih navodi Huizinga, pružaju izvrsnu priliku za otvorenu i celishodnu društvenu kritiku dok istovremeno štite kritičare od bilo kakve odmazde onih koje se pronadu u kritici. Primarna igra, igra nad igrama (ital. *lo iuoco de li iuochi*), na koju učesnice pristaju, nastavlja se sve dokle god se u njoj predložene igre odbijaju. Ona je zapravo metafora društvenog života, a predložene igre su uloge za koje je pojedinac slobodan da ih prihvati ili

ne, pošto pozivaju učesnike da igraju lopove, ulizice, svodnike, uhode, tračare, pa je nepristajanje na igru jasan otklon od tih oblika ponašanja, odnosno demaskiranje istog. Bitno je napomenuti da ova kritika nije upućena pojedincu kao takvom već društvu, odnosno dvoru koji ove oblike ponašanja prećutno prihvata bez sankcionisanja i integriše u sebe. Igra nad igrama preslikava narativnu postavku čitavog dela i može se shvatiti i kao ključ za njegovo tumačenje: igra opstaje zahvaljujući nepristajanju na pravila dotadašnjih igara.

Poslednja učesnica koju Kola Jakovo poziva da učestvuje je sama princeza Zoza, protagonistkinja čitave zbirke, koja na predloženu igru (*a sbracare*, da svuče pantalone) daje pogrešan odgovor govoreći da je to dečja igra. Princeza je kažnjava time što joj naređuje da otpeva jednu kratku pesmu, *villanella*, što Zoza koristi kako bi istoj princezi uputila jasnu poruku da se njenoj prevari bliži kraj. Razlog zbog kojeg je princeza Zoza dala pogrešan odgovor leži u njenoj nameri da stvori priliku kako bi ispričala svoju priču - priču nad pričama. Dakle, izlazak iz igre bi značio neprihvatanje njenih pravila, odnosno, za Zozu je to slobodarski čin u kome istina naracije preovlađuje nad fikcijom igre.

ZAKLJUČAK

U ovom radu nastojali smo da prikažemo na koji način je igra oblikovala društveno-intelektualni život i književno-teorijsku produkciju kasne renesanse i baroka. Počev od prvih modernih traktata o igri, u kojima su detaljno navedene popularne igre, uz opise i kategorizaciju istih, primećuje se tendencija ustrojavanja intelektualnih aktivnosti prema logici igre. Ovo se najpre odnosilo na javni događaj koji je prethodio pisanju: pisci i intelektualci su kroz prijatnu formu dijaloga i verbalnih igara raspravljali o društveno-filozofskim temama, istovremeno uvežbavajući retoričke veštine i oštroumni i neobični stil. Jedna od najingenioznijih narativnih tvorevina na tim okupljanjima bila je novela, jer je pretpostavljala poznavanje kako aktuelnih događaja i tako i klasično nasleđe, ali i umeće pripovedanja. Kultura baroka je potpuno prožeta igrom, što smo pokušali da pokažemo na primeru *Pentamerona*. Na planu stila, ovo delo je satkano od minucioznih igara rečima, poigravanja tradicionalnim pojmovima i figurama. Omiljena stilska figura, metafora, nije samo *ornatus*, već osnova retoričko-poetičkog sistema i model tumačenja umetnosti (Zogović 2007: 19). Na kraju, suspenzija stvarnosti i stvaranje novog sveta pod okriljem igre omogućili su iscrpljivanje kreativnih potencijala umetnosti uz istovremeno nesmetano kritičko promišljanje realiteta iz kog ishodi.

IZVORI

- Bargagli, G. (1581). *Dialogo de' giuochi che nelle vegghie sanesi si usano di fare*. Sajt posećen dana 10. novembra 2021. <https://archive.org/details/imageGXIII192NarrativaOpal/mode/2up>.
- Bandello, M. (1942). *Le novelle del Bandello*, in *Tutte le opere di Matteo Bandello*, a cura di Francesco Flora, Milano: Mondadori.
- Basile, G. (1999). *Lo cunto de li cunti ovvero Pentamerone*, Introduzione, prefazione e traduzione di Michele Rak. Milano: Garzanti.
- Bembo, P. (1966). *Prose della volgar lingua, Gli Asolani, Rime*, a cura di Carlo Dionisotti. Torino: Utet.
- Castiglione, B. (1965). *Il libro del Cortegiano*, a cura di Giulio Preti. Torino: Einaudi
- Ringhieri, I. (1551). *Cento giuochi liberali, et d'ingegno, nouellamente da m. Innocentio Ringhieri ... ritrouati, et in dieci libri descritti*. - In Bologna : per Anselmo Giaccarelli. Dostupno na https://www.liberliber.eu/mediateca/libri/r/ringhieri/cento_giuochi_liberali/pdf/ringhieri_cento_giuochi_liberali.pdf
- Mori, Ascanio de' (1580). *Gioco piaceuole d'Ascanio de Mori da Ceno. Ristampato piu corretto, & migliorato da lui; con la giunta d'Alcune rime, et d'vn Ragionamento del medesimo in lode delle donne*. In Mantova: presso Giacomo Ruffinello. Dostupno na <https://archive.org/details/ita-bnc-mag-00002995-001/mode/2up>.
- Straparola, G.F. (1899), *Le piacevoli notti; nelle quali si contengono le favele con i loro enimi da dieci donne e duo giovani raccontate, cosa dilettevole*. Bologna: Romagnoli – Dall'acqua. Sajt posećen dana 16. januara 2022. <https://archive.org/details/lepiacevolinotti01stra/page/n3/mode/2up>.
- Tasso, T. (1582). *Il Gonzaga Secondo ovvero del Gioco*. Sajt posećen dana 15. decembra 2021. https://archive.org/details/bub_gb_fPZ_hWsIv2oC/mode/2up?view=theater.

LITERATURA

- Alfano, G. (2002). Novella, conversazione, «caso». Note sul Dialogo de' giuochi di Girolamo Bargagli. *Filologia e critica*, Anno XXVI, 277-288. Dostupno na https://www.academia.edu/3110136/Sul_Dialogo_de_giuochi_di_Scipi one_Bargagli.
- Aristotel. (2000). *Retorika* (Vol. 1). Beograd: Plato.

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd: Nolit.
- Borsellino, N. (1989). *La tradizione del comico*. Milano: Garzanti.
- Curtius, E.R. (2002). *Letteratura europea e Medio Evo latino*. Firenze: La nuova Italia.
- Huizinga, J. (2012). *Homo ludens*. Torino: Einaudi.
- Fassone, R., Huber W. (2015-2016). Game Studies in the Cinquecento. Prolegomena to a historical analysis of the rhetorics of play. *Ludica*, 21-22. Dostupno na https://rke.abertay.ac.uk/ws/portalfiles/portal/9118894/Huber_GameStudiesInTheCinquecento_Published_2015.pdf
- Marino, G. (1988). *Adone*, a cura di Giovanni Pozzi, Milano: Adelphi.
- Ferroni, G.(2005). *Istoriija italijanske književnosti*. Tom 1 (V. Kilibarda, B. Килибарда, A. Marković, & A. Марковић, Eds.). Podgorica: CID.
- Zogović M. (2007). *Barok: književna teorija i praksa*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.
- Kurcijus, E. R. (1996). *Европска књижевност и латински средњи век* (Vol. 18). Београд: Српска књижевна задруга.
- Милинковић, С., & Милинковић, С. (2008). *Преображаји новеле: новела од В. Врчевића до С. Матавуља и италијанска новелистичка традиције*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

TOTALITARIZAM U RANIM DRAMAMA HAROLDA PINTERA: KNJIŽEVNI I DRUŠTVENOTEORIJSKI ASPEKTI

Harold Pinter is well-known for his interest in politics, which, although best reflected in his late works, can be seen throughout his entire opus. Thus, this paper will deal with the issue of totalitarianism in the author's first three plays – *The Room*, *The Birthday Party*, and *The Dumb Waiter*, both when it comes to its literary aspects and its relation to contemporary social theory. The analysis of the relationships between characters, the situations, and the dramatic techniques shows that in his early plays Pinter, using mostly linguistic means, presents the problem of totalitarianism in general and abstract terms, which represents a starting point for its further development, concretization and explicitation in the author's later works. Besides that, Pinter's view of totalitarianism as a unique political, as well as intellectual phenomenon of the 20th century, exemplifies the issue of the complex relationship between literature and social theory. Although the notion dates back to the pre-World War II era, the term totalitarianism emerged in social theory only after 1945. Contrary to some social theorists, Pinter presents totalitarianism as being devoid of any ethnical, racial, or religious dimension, connecting its emergence to the state of lawlessness and singling out moral relativism and arbitrary use of violence as its main characteristics.

Keywords: Harold Pinter, totalitarianism, drama, social theory, politics

UVOD

Opus britanskog književnika i laureata Nobelove nagrade Harolda Pintera snažno je obojen njegovim političkim stavovima. Književni istoričari i teoretičari pokušavali su da Pinterovu usredsređenost na upotrebu i zloupotrebu nasilja razumeju u svetlu njegovog odrastanja, s obzirom na to da je tokom detinjstva pisac bio svedok uspona totalitarnih pokreta u Evropi, suočavajući se i sa sistemskim antisemitizmom i negativnim resantimanom prema migrantima u

*sofija.skuban@uns.ac.rs

rodnoj Britaniji (Golick 1981; Esslin 1976: 32-33; Esslin 1977; Prentice 2000, Mskhaladze 2017: 390; Bakhshizadeh & Gandhi 2010: 111). Zbog karaktera njegovih poznih drama, mnogi kritičari su skloni da celokupnom Pinterovom stvaralaštvu daju snažan politički predznak. Međutim, prve drame Harolda Pintera nastale tokom pedesetih godina XX veka nemaju politički naboj, te ih pojedini autori smatraju apolitičnim (Esslin 1976: 32-33; Mskhaladze 2017: 390-391; Billington 1996). Štaviše, prvi period piščevog stvaralaštva obeležen je eksperimentisanjem konvencijama teatra apsurdna i kreirenjem karakteristične pinterovske atmosfere koja čini njegove drame tipičnim predstavnicima onoga što će kritičar Irving Vardl nazvati komedijama pretnje (Esslin 1976: 51).

Premda se, dakle, prve tri drame Harolda Pintera, *Rodendan*, *Soba* i *Bez pogovora*, najčešće posmatraju upravo kao komedije pretnje ili drame apsurdna, sam Pinter u poznoj fazi svoje karijere izjavljuje kako se i one mogu tumačiti kao političke. Ipak, zbog nedefinisanosti političkih elemenata u ovim trima dramama postoje mnogobrojna nagađanja oko njihovog značenja: dok pojedini istraživači u njima vide interesovanje pisca za odnos agresora i žrtve u kontekstu stradanja Jevreja u Drugom svetskom ratu, drugi, pak, smatraju da se u pomenutim delima Pinterovo interesovanje za nasilje javilo kao potreba za kritikom svih političkih sistema (uključujući i one demokratske) koji negiraju individualnost kao vrhunski princip slobode (Abdullah 2012: 117, 119, 123-126, 138; Mukhopadhyay 2013: 238-240). Za treću grupu istraživača Pinterova politizacija egzistencijalizma pomešana sa izopačenošću, anksioznošću i materijalnom nesigurnošću njegovih junaka duboko je povezana sa Hajdegerovim konceptom *unheimlichkeit*-a tj. činjenice da je život jedna egzistencijalistička nesigurnost (Mukhopadhyay 2013: 240; Moi 2006: 33-34; Esslin 1976: 35).

U vezi sa tim, rad će, kao prvo, pokušati da dâ doprinos proučavanju Pinterove književnosti smeštanjem u kontekst teorija totalitarizma koje su bile veoma aktuelne tokom pedesetih godina sa željom da se prouči širi istorijski i idejni kontekst, te da se pronađu veze između duha vremena i Pinterove književnosti. Sa druge strane, cilj rada je, na osnovu analize elemenata prvih triju Pinterovih drama, utvrditi u kojoj se meri one zaista mogu smatrati političkim i na koji način u njima pisac izražava svoj stav prema totalitarizmu, kao i ukazati na implikacije koje ima njihovo iščitavanje iz ove perspektive kada je u pitanju celokupno poimanje Pinterove poetike.

POJAM TOTALITARIZMA I TOTALITARNE ORGANIZACIJE KAO IZVOR
MOĆI U PINTEROVIM DRAMAMA

Kako bi objasnili nove forme vladanja u međuratnom Sovjetskom Savezu, nacističkoj Nemačkoj i fašističkoj Italiji, zapadni mislioci počeli su tokom tridesetih godina prošlog veka da upotrebljavaju termin totalitarizam. Posle Drugog svetskog rata, ovaj pojam sve više biva korišćen kao antiteza liberalnim demokratijama i kapitalističkim društvima (Borkenau 1938; Popper 1998; Benda 1997). Nagli uspon SSSR-a nakon 1945. godine probudio je među intelektualcima ne samo strahove od „crvene opasnosti”, već je pokolebao i njihovu veru u moć institucija zapadnih društava (McCune 1958: 369-371). Ipak, tek je knjiga *Izvori totalitarizma* Hane Arent, čija je pojava početkom pedesetih godina izazvala pravu polemiku među istraživačima otvorivši novo polje u nauci, ne samo jasno definisala odnose moći unutar totalitarnih režima, proučavajući uz to i uticaj antisemitizma, nacionalizma i imperijalizma, već je i dala vredan doprinos razumevanju istorijske geneze ovog fenomena.

Glavna karakteristika totalitarnih režima, u odnosu na nekadašnje oblike vlasti, počiva u njihovoj težnji ka nametanju potpune dominacije. Rušenjem klasične liberalne podele vlasti, apsolutnom kontrolom bezbednosnog i birokratskog aparata, kao i uspostavljanjem neporecivog autoriteta partije, stvaraju se osnove za nastanak totalitarne države. Društvo prolazi kroz ogromnu transformaciju razbijanjem nekadašnjih društvenih struktura, a atomizacijom pojedinca i nasiljem nad neposlušnima razbija se svaki otpor (Arendt 1953: 303-306; Brzezinski 1956: 751-754).

Obrisi ovakvih režima – bilo na nivou države ili pojedinih organizacija – kao i njihova kritika, i te kako su prisutni u Pinterovim ranim dramama, bez obzira na njihovu navodnu apolitičnost. Naime, jedna od centralnih tema koja se provlači kroz Pinterovo stvaralaštvo jeste problem uspostavljanja moći; njegove drame mogu se smatrati „varijacijama na teme dominacije, kontrole, eksploatacije, potčinjavanja i viktimizacije“, pa čak i „modelima struktura moći“ (Innes 1992: 281). U dramama *Rođendan* i *Bez pogovora* kao jedan od učesnika u ovim igrama moći javljaju se i izvesne organizacije, što otvara mogućnost ka političkoj interpretaciji ovih drama, budući da postoje naznake da su one po svojoj prirodi totalitarne (Taylor-Batty 2014; Lamont 1993: 38). U *Rođendanu* svedočimo upadu dvojice zagonetnih muškaraca, Goldberga i Mekena, predstavnika izvesne

organizacije, u navodni pansion sa ciljem surovog ispitivanja (i, naposljetku, odvođenja) navodnog gosta tog pansiona i protagoniste drame, Stenlija. Iako postoje nagađanja da je organizacija koja stoji iza Goldberga i Mekena IRA (Irska republikanska armija) ili Gestapo (Moi 35), ona se može posmatrati, uzimajući u obzir Pinterovo karakteristično odbijanje da razreši misteriju koja okružuje identitet i motivaciju većine njegovih junaka, i kao simbol bilo koje totalitarne organizacije (Visser 1996: 340; Silverstein 1991: 424) čiji je cilj da odmetnutog pojedinca ponovo načini delom date organizacije, mejnstrima (Visser 1996: 332) ili poslušnikom određene ideologije. Štaviše, Stenli se može gotovo smatrati političkim disidentom, zbog čega biva uhapšen od strane misterioznog dvojca i odveden u politički zatvor, iako biva optužen za dela koja nije počinio (Visser 1996: 331), što govori o totalitarnom karakteru date organizacije. Neimenovana organizacija prisutna je i u drami *Bez pogovora* u kojoj dvojica profesionalnih ubica, Ben i Gas, provode vreme u hotelskoj sobi čekajući, u godooovskom maniru, dolazak žrtve i naređenja organizacije za koju rade. Totalitarna priroda ove organizacije leži u njenoj netrpeljivosti prema preispitivanju odluka, postavljanju pitanja ili različitosti u razmišljanju, što se vidi po načinu na koji svaki Gasov pokušaj da shvati smisao dobijenog zadatka i svaka sumnja u etičnost postupaka organizacije smesta bivaju ugušeni. Drama *Soba* jedina je od prve tri Pinterove drame u kojoj nema naznaka postojanja totalitarne organizacije ili političkog tela. Međutim, i ovde je prava priroda likova koji upadaju u sobu narušavajući njenu (prividnu) harmoniju i stremeći ka potčinjavanju pojedinca više nego upitna, a tema odnosa pojedinca i društva i problem uspostavljanja moći zauzimaju centralno mesto u drami.

Bez obzira na totalitarni karakter organizacija u Pinterovim ranim dramama, evidentno je da ne postoji nikakav predznak koji bi nagoveštavao da su one partijskog ili nekog drugog karaktera. Pored toga, ove organizacije ni na jedan način ne predstavljaju strukture koje zastupaju određenu ideologiju; ispred njih nije postavljen nikakav ideološki predznak, niti su povezane sa bilo kakvim konkretnim programom. Štaviše, izvor totalitarne vlasti u Pinterovim ranim dramama je nepoznat, što je u skladu sa piščevom poetikom, pogotovo kada je u pitanju rana faza njegove bogate karijere. Junaci drame *Rođendan* ne znaju ko su Goldberg i Meken i koju organizaciju predstavljaju, kao što je i lik Rajlija obavijen velom misterije u drami *Soba*. U drami *Bez pogovora*, takođe, nije jasno ko izdaje naređenja kroz zastrašujući kuhinjski lift koji se, ukoliko posmatramo dramu iz fukoovske perspektive, može tumačiti i kao svojevrsni panoptikon koji omogućava totalitarnim strukturama da nadziru pojedinca i kontrolišu njegovo

ponašanje (Rufford 2009: 93). Dakle, pored toga što nedefinisanost izvora moći doprinosi efektu zastrašivanja junaka i čini atmosferu drama *pinterovski* misterioznom, odbijanje pisca da pobliže odredi strukture koje vrše vlast može se tumačiti i kao želja za relativizovanjem struktura moći ili univerzalizacijom figura agresora i žrtve u totalitarnim režimima.

Odnos režima prema manjinama takođe je važan aspekt u razumevanju istorije totalitarizma budući da su brojne zajednice (naročito jevrejska) bile ne samo izolovane već i proganjane i uništavane (Arent 1998; Bell 2012: 803; Bernstein 2008: 68-74; Aschheim 1997: 119-123). Pinter, međutim, odbija da pripadnost manjinskoj zajednici predstavi kao ključni element u vršenju nasilja. Uzimajući u obzir jevrejsko poreklo Goldberga (a po nekim tumačenjima i Stenlija (Golick 1981: 23-24)), kao i to da je jedan od glavnih likova u drami *Soba* slepi crnac irskog imena (Rajli) koji je takođe predstavljen kao agresor, može se zaključiti da Pinter relativizuje odnose moći, pokazujući da svako, bio marginalizovan na osnovu bilo kog kriterijuma ili predstavljao deo mejnstrima, ima mogućnost da zloupotrebi moć. Čini se da je Pinter ovakvoj relativizaciji sklon pre svega zbog želje da univerzalizuje žrtvu u opresivnim režimima lišavajući je na taj način bilo kakvog etničkog, verskog ili rasnog predznaka (Taylor-Batty 2014: 29)

UPRAVNI APARAT I NASILJE KAO SREDSTVO POTČINJAVANJA

Suprotno shvatanjima Maksa Vebera o birokratizaciji kao izrazu racionalizacije, teoretičari su skloni da odbace racionalni potencijal upravnog aparata totalitarnih režima. Naime, racionalnost se u takvim državama gubi zbog činjenice da harizmatična moć partije i lidera sprečava uvođenje principa predvidivosti, logičnosti i smislenosti u izboru kadrova. Stoga, jedini kriterijum u selekciji činovništva jeste bespogovorna odanost sistemu (Brzezinski 1956: 757-763; Constat 1958: 400-409; Cassinelli 1960: 69-95; Bendix 1959: 619-622; Schwartz 1960: 18-20).

Na osnovu Pinterovih ranih drama teško je uočiti (i)racionalni potencijal birokratije. Ipak, uprkos svesnom odbijanju da pruži dodatne podatke o svojim likovima, zbog čega je gotovo nemoguće razaznati o kakvim se činovnicima radi, jasno je da je sprovođenje nasilja bitan deo njihove delatnosti. Pored toga, iako se ne može sa sigurnošću tvrditi da li su strukture koje sprovode nasilje državne ili paradržavne tvorevine, nivo njihove birokratske strukturiranosti (organizacija u

drami *Bez pogovora*, na primer, poštuje jasnu hijerarhiju, novajlije su podvrgnute opširnim testiranjima, radnici imaju godišnje odmore, slave se državni praznici, itd.) upućuje na to da su u pitanju zvanične organizacije, a ne ilegalne ili kriminalne (Rufford 2009: 101). Iz ovoga se može zaključiti da je Pinter, uprkos odbijanju da ispred zloupotrebe moći postavi ikakav ideološki predznak, zainteresovan upravo za načine na koje državne organizacije i zvanični organi zloupotrebljavaju moć. Po ovome je Pinter blizak Kafki, s obzirom na to da i nemački književnik ističe da su najsuroviji oblici zloupotrebe moći zvanične, a ne kriminalne prirode (Rufford 2009: 101), što pokazuje da ovu dvojicu pisaca povezuje više od interesovanja za filozofiju egzistencijalizma i poetiku apsurdna.

Sredstvo koje gorepomenute strukture u Pinterovim dramama najčešće koriste u svrhu torture, potčinjavanja i uspostavljanja moći jeste jezik, tj. verbalno nasilje. Međutim, ono što je bitno napomenuti kada su rane drame u pitanju jeste da nije sam semantički sadržaj iskaza taj koji služi za uspostavljanje moći, naprotiv. Naime, u čuvenoj sceni isleđivanja u *Rođendan*, Goldberg i Meken postavljaju Stenliju niz pitanja čiji besmisao gradativno raste, dostižući vrhunac u pitanjima poput „da li je broj 846 moguć ili neophodan“ ili „zašto je kokoška prešla ulicu“ (Pinter 1996: 44-45). Jednako besmisleno zvuče i porudžbine za jela („ormita makarunada“, „stabljike bambusa, vodeni kesten i piletina“, itd. (Pinter 1996: 136-8)) koje Ben i Gas, iako evidentno nisu kuvari niti prostorija u kojoj borave i dalje predstavlja funkcionalnu kuhinju, dobijaju od misterioznog izvora preko kuhinjskog lifta po kome je drama i dobila naziv (eng. *Dumb Waiter*). Nedostatak semantičkog značenja ovih iskaza najčešće se tumači u ključu drame apsurdna, bivajući smatran pokazateljem ispraznosti komunikacije među protagonistima i njihove egzistencijalne izgubljenosti. Međutim, ukoliko posmatramo drame kroz političku prizmu, sadržina iskaza postaje gotovo irelevantna; ono što je relevantno jeste njihova svrha – zastrašivanje pojedinca u cilju potpunog potčinjavanja i slamanja (Visser 1996: 331). U tom slučaju, ne može se bez rezerve govoriti o nedostatku komunikacije ili neuspehoj komunikaciji, s obzirom na to da ovi iskazi i te kako ispunjavaju svoju svrhu, dovodeći do potpunog sloma pojedinaca (Visser 1996: 333), ne samo uprkos nedostatku semantičkog značenja, već upravo zahvaljujući njemu. Sličan efekat uspostavljanja moći imaju i Pinterove čuvene pauze, toliko specifične da ih kritičari čak dele na podvrste i da predstavljaju deo utvrđene terminologije (eng. *Pinter pause* i *Pinter silence*). Međutim, potrebno je naglasiti da iako verbalno nasilje čini važan aspekt u sve tri drame, nedorečenost autora po pitanju ideoloških pretpostavki nasilnika, toliko bitnih teoretičarima, i ovde je očigledna, budući da u

činovima isleđivanja i iznurivanja žrtve dominira klasični policijski pristup uz elemente apsurdnosti, dok se ideološka pravovernost gotovo ne pominje.

PRAVNI ASPEKT: ZAKON I BEZAKONJE

Pravni legitimitet totalitarnih režima ne počiva na vladavini prava, već na teleološkoj viziji vremena po kome se na kraju istorije nalaze upravo partije koje vode društvo u budućnost. Prednost u društvenom disciplinovanju nema poštovanje zakona, već teror koji je, uz dogmatski shvaćenu ideologiju, vrlo važno sredstvo u kontroli pojedinaca (Arendt 1953: 310; Arendt 1956: 403-413). U Pinterovim ranim dramama nepoštovanju zakona doprinosi neodređenost poprišta uspostavljanja moći. Sve tri drame lišene su konkretnih prostorno-vremenskih odrednica, a njihove radnje odvijaju se u nedefinisanim prostorima. Dok je u *Rođendanu* reč o pansionu za koji se ne zna da li je uopšte pansion, u *Sobi* je u pitanju stambeni objekat čiji su vlasništvo i struktura nepoznati i samim njegovim stanarima. U drami *Bez pogovora* radnja se, pak, odvija u nekadašnjoj restoranskoj kuhinji koja nije više funkcionalna, ali nije ni potpuno neupotrebljiva (Rufford 2009: 99). Ovakvi nejasno definisani prostori, gotovo *sive zone*, predstavljaju plodno tlo za vladavinu bezakonja i zloupotrebu moći na bilo kom nivou; kako tvrdi Rufford, „zona neodlučnosti ... omogućava uspostavljanje vanredne, proizvoljne i na odlukama zasnovane moći“ (Rufford 2009: 99). Plodno tlo za zloupotrebu moći predstavlja i atmosfera haosa i nereda koja takođe karakteriše ove drame i koja se, stoga, premda često tumačena kao pokazatelj apsurdističke prirode Pinterovih drama, može posmatrati i kao još jedan činilac u razvoju pišćevih političkih stavova, upravo zbog toga što će, prema tvrdnjama Rufford, Pinter ovu „*arhitekturu* nereda direktno povezati sa slučajevima državne torture i represije u kasnijim delima“ (Rufford 2009: 94).

ODNOS POJEDINCA I SISTEMA

Rušenje distinkcije između javnog i privatnog uticalo je na to da se totalitarna država počela mešati i u privatne stvari i psihički život pojedinaca. Politička izolacija, kao i osećaj usamljenosti, bitne su poluge u nasilju nad građanima. Iz ugla psihoanalize, takvim merama se ruši odnos ega i superega, čime se remeti ne samo osećaj blagostanja čoveka, već se prelazi i u stanje večite anksioznosti i samomržnje (Arendt 1953: 306-315, 321-326; Bettelheim 1952: 89-96).

Premda se ne mogu prepoznati uzroci, iz Pinterovih drama jasno se vidi da nasilnici pribegavaju izolaciji i atomizaciji pojedinca razvijajući kod žrtvi osećaj usamljenosti. U svim trima prvim Pinterovim dramama prisutan je lik *pobunjenika*, odnosno pojedinca koji se bori protiv sistema – ili, u najmanju ruku, preispituje odnose moći – i koji na kraju ili ostaje sam ili biva potpuno uništen, iz čega se vidi Pinterova zainteresovanost za temu složenog odnosa pojedinca i društva (Taylor-Batty 2014: 161). Tako se u *Sobi Rouz* suočava sa nizom nejasnih pretnji i naizgled neosnovanih pokušaja upada na teritoriju, prvo od strane misterioznog bračnog para, a zatim još misterioznijeg slepog crnca koji, navodno, obitava u podrumu zgrade i na nejasan način je povezan sa protagonistkinjom. Na ovaj način Pinter prikazuje nemogućnost protagonistkinje „da se odvoji od ili da *razbije* autoritarni kulturni ili politički poredak“ (Silverstein 1991: 427). Preispitujući odnose moći u zgradi i svesrdno (iako uzaludno) braneći sopstveni prostor i prividnu harmoniju koju život u njemu pruža, Rouz se ističe kao lik pobunjenika koji, naposljetku, mora biti kažnjen. Kažnjen biva i Stenli u drami *Rođendan*: premda njegovi navodno počinjeni prestupi ostaju nejasni do samog kraja, njegovo odbijanje da se povinuje autoritetu postaje evidentno tokom čuvene scene isleđivanja.

Ipak, uprkos suptilnosti pobune uslovljenoj sopstvenom integrisanošću u totalitarnu organizaciju, Gas iz drame *Bez pogovora* predstavlja možda i najupečatljiviji lik pobunjenika u Pinterovim ranim dramama. Osim odbijanja da slepo izvrši naređenja, Gas preispituje odnose moći i u situacijama koje se ne odnose direktno na njega i koje nisu vezane za misterioznu organizaciju čiji je poslušnik. Na primer, čuvši novinsku anegdotu o starcu koji je želeo da pređe ulicu zbog čega se sklopčao pod nadolazeći kamion, Gas odgovara pitanjem „Ko ga je savetovao da uradi tako nešto?“ (Pinter 1996: 114), iz čega se vidi da Pinterov junak pretpostavlja postojanje izvesne nevidjive, nejasne sile ili čak konkretne organizacije koja predstavlja izvor moći, utičući iz senke na postupke *malog* čoveka koji ne predstavlja ništa drugo do komične bergsonovske *lutke na koncu*. Ukoliko zanemarimo apsurd ove anegdote, evidentno je ne samo da Gas preispituje novinske fakte, već i da se stavlja na stranu potčinjenih, ugnjetavanih, na stranu pojedinca u odnosu na sistem, slično kao što se Rouz, na neki način, stavlja na stranu slepog crnca Rajlija (Coppa 2009: 50). Upravo zbog toga, kako tvrdi Kopa, što postavlja previše pitanja i u igri moći zauzima pogrešnu stranu, Gas se na kraju drame nađe na *pogrešnoj* strani Benovog pištolja, odnosno mora biti učutkan (Coppa 2009: 48).

Na kraju, potrebno je osvrnuti se i na etičku stranu totalitarnih režima. Kompleksno pitanje o moralnim osnovama demokratskih i totalitarnih društava pokušali su da razreše filozofi i politikolozi. Iako britanski sociolog Moris Ginsberg smatra da je moralni relativizam podjednako prisutan u oba oblika vladavine, okretanje totalitarnih režima ka naciji, odnosno radničkoj klasi, uticalo je na potpuno poništavanje univerzalnog morala i ljudskih prava (Ginsberg 1951: 1-10). U vezi sa tim, deluje da je potpuna proizvoljnost ključni element moralnog relativizma nasilnika u Pinterovim dramama. Nepostojanje ikakvog rasnog, verskog, etničkog ili bilo kog drugog kriterijuma za izopštavanje pojedinca ostavlja dojam da se kod Pinterovih antagonista radi o potpuno arbitrarnom nasilju.

ZAKLJUČAK

Okolnosti Pinterovog odrastanja, kao i teorije totalitarizma koje su se razvijale u vreme kada je započinjao svoju karijeru, nesumnjivo su oblikovale piščev pogled na svet koji se može uočiti i u njegovim najranijim dramama. Uzimajući u obzir sve što je u ovom radu predstavljeno, može se zaključiti da se Pinterove prve tri drame ne mogu svesti na čisti beketovski apsurdizam (Rufford 2009: 90), već da imaju i određenu socijalnu dimenziju, koliko god ona bila nejasno definisana i koliko god se one razlikovale od za to vreme tipičnih socijalnih drama koje su se bavile, pre svega, problemima radničke klase (eng. *kitchen sink drama*). Pored toga, drame *Rođendan*, *Soba* i *Bez pogovora* mogu se posmatrati i kao političke drame, pa makar bilo reč i o „politici sa malim 'p', politici struktura moći ... a ne Politici sa velikim 'p' koja se bavi specifičnim problemima i partijama“ (Coppa 2009: 49), s obzirom na to se sve tri drame bave pokušajima pojedinca da se izbori sa ugnjetavanjem od strane društva i sistema i da ukazuju na činjenicu da strukture koje imaju moć u svojim rukama ugrožavaju i ograničavaju pojedince. Štaviše, sam autor osvrće se na svoje rane drame (doduše u fazi karijere u kojoj njegov politički aktivizam dostiže vrhunac) definišući ih kao „kritički pogled na autoritarne stavove“ i to „ne samo kada je u pitanju moć u okviru države, već i u okviru porodice, religijska moć, moć koja se koristi u svrhu podriivanja, pa i uništavanja pojedinca ili glasa koji se usuđuje da postavi pitanje“ (Ford 1988).

Svaka od prve tri drame završava se uništavanjem pojedinca – i Rouz i Stenli i Gas bivaju na neki način uništeni, čime Pinter ukazuje na nemoć pojedinca

koji se hvata u koštac sa totalitarnom silom, pa možda čak i na uzaludnost otpora. Gledano kroz tu prizmu, pinterovske preteće sile koje se nadvijaju nad junacima drama i koje predstavljaju najkarakterističnije obeležje piščevih čuvenih komedija pretnje nisu isključivo oličenje egzistencijalnog straha, nisu „filozofske apstrakcije“ (Esslin 1976: 35), već predstavljaju konkretne izvore moći u društvu koji će u kasnijim dramama biti još eksplicitnije prikazani. Strah Pinterovih junaka, dakle, nije izazvan nerazumljivošću života i univerzuma, već činjenicom da su junaci primorani da žive u određenim sociopolitičkim okolnostima, u određenom kulturnom poretku (Silverstein 1991).

Iz te perspektive, može se zaključiti, ukoliko se upoređuju rane i kasne Pinterove drame, da pisac ne menja temu svojih dela, već način na koji se njome bavi, menja stav (Innes 1992: 280) i fokus. Međutim, ono što je takođe bitno istaći jeste to da se u Pinterovim ranim dramama problem totalitarizma još uvek javlja na apstraktnom, opštem, gotovo univerzalnom nivou. Odbijajući da postavi ikakav ideološki predznak ispred organizacija koje se javljaju u dramama ili da ih poveže sa konkretnim političkim programom i odbacujući svaki etnički, verski, klasni, rasni ili bilo koji drugi kriterijum za izbor kako agresora, tako i žrtve, čini se da Pinter iskazuje svoj stav prema totalitarizmu na gotovo intuitivan način, kritikujući prirodu totalitarnih struktura i režima bez ikakve konkretizacije, dublje teorijske potkrepljenosti, bez povezivanja sa konkretnim političkim događajima ili partijama, pa čak i bez postavljanja prostorno-vremenskog okvira. Situacija će biti nešto drugačija u piščevim kasnim dramama, gde će ne samo fokus biti na političkim elementima, dok će, između ostalog, apsurd biti marginalizovan, već će se pisac pozivati, manje ili više eksplicitno, na konkretne događaje. U Pinterovim ranim dramama, s druge strane, sve je još uvek na nivou apstraktnog i opšteg.

LITERATURA

- Abdullah, I.S. (2012). Politics in the plays of Harold Pinter. *Alustath Journal for Human and Social Science*, 201, 113–144.
- Alhasan, G. (2017). Ethics, politics, and alterity in selected plays and other works by Harold Pinter (Nepublikovana doktorska disertacija). Lancaster University.
- Arendt, H. (1953). Ideology and terror: A novel form of government. *The Review of Politics*, 15(3), 303–327.
- Arendt, H. (1956). Authority in the twentieth century. *The Review of Politics*, 18(4), 403–417.

- Arent, H. (1998). Izvori totalitarizma. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Aschheim, S. (1997). Nazism, culture and the origins of totalitarianism: Hannah Arendt and the discourse of evil. *New German Critique*, 70, 117–139.
- Bakhshizadeh Y. & Gandhi L. (2010). Critiquing power dynamics: A reading of Harold Pinter's *The Hothouse*. *College Sadhana – Journal for Bloomers of Research*, 3(1), 110–120.
- Bell, D. (2012). Hannah Arendt, the Jews, and the labor of superfluity. *PMLA*, 127(4), 800–808.
- Benda J. (1997). *Izdaja intelektualaca*. Zagreb: Politička kultura.
- Bendix, R. (1959). Industrialization, ideologies, and social structure. *American Sociological Review*, 24(5), 613–623.
- Bernstein, R. (2008). Are Arendt's reflections on evil still relevant? *The Review of Politics*, 70(1), 64–76.
- Bettelheim, B. (1952). Remarks on the psychological appeal of totalitarianism. *The American Journal of Economics and Sociology*, 12(1), 89–96.
- Billington, M. (1996). *The life and work of Harold Pinter*. London: Faber and Faber Ltd.
- Borkenau, F. (1938). *The communist international*. London: Faber and Faber.
- Brzezinski, Z. (1956). Totalitarianism and rationality. *The American Political Science Review*, 50(3), 751–763.
- Cassinelli, C. (1960). Totalitarianism, ideology, and propaganda. *The Journal of Politics*, 22(1), 68–95
- Constas, H. (1958). Max Weber's two conceptions of bureaucracy. *American Journal of Sociology*, 63(4), 400–409.
- Coppa, F. (2009). The sacred joke: comedy and politics in Pinter's early plays. In P. Raby (Ed.), *The Cambridge companion to Harold Pinter* (pp. 43–55). Cambridge: Cambridge University Press.
- Esslin, M. (1976). *Pinter: A study of his plays*. New York: W.W. Norton & Company.
- Ford, A. (1988). *Pinter, Plays & Politics*. BBC television interview.
- Ginsberg, M. (1951). Ethical relativity and political theory. *The British Journal of Sociology*, 2(1), 1–11.
- Golick P. (1981). Jewish influences in the plays of Harold Pinter (Nepublikovan master rad). Concordia University Montreal.
- Innes, C. (1992). *Modern British drama 1890-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Isaacs, H. (1951). The blind alley of totalitarianism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 276, 81–90.
- Lamont, R. C. (1993). Harold Pinter's *The Hothouse*: A parable of the holocaust. In K. H. Burkman, J. L. Kundert-Gibbs (Eds.) *Pinter at sixty* (pp. 37–48). Bloomington: Indiana University Press.
- Lohrey D. (2014). Postmodernism: surviving the apocalypse. *Caesura* 1, 3–14.
- McCune, E. (1958). Democracy, efficiency and the threat of totalitarianism. *The Western Political Quarterly*, 11(2), 369–371.
- Moi, R. (2006). The politics of Harold Pinter's plays. *Nordlit*, 10(1), 27–39.
- Mskhaladze D. (2017). Politics and Harold Pinter's plays. *International Journal of Arts & Sciences*, 9(4), 389–392.
- Mukhopadhyay A. (2013). Being born to democracy: Reading Harold Pinter's *The Birthday Party* as a radical critique of conventional democracy. *Research Journal of English Language and Literature*, 1(4), 237–241.
- Pinter, H. (1996). *Plays one: The Birthday Party; The Room; The Dumb Waiter; A Slight Ache; The Hothouse; A Night Out; The Black and White; The Examination*. London: Faber and Faber.
- Pollak, O. (1959). Untested assumptions and disregarded factors in manpower research. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 325, 38–44.
- Popper, K. (1998). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji. Tom 2*. Sarajevo: Pravni centar Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine.
- Potter, P. (1951). Liberal and totalitarian attitudes concerning international law and organization. *The American Journal of International Law*, 45(2), 327–329.
- Prentice, P. (2000). *The Pinter ethic: The erotic aesthetic*. New York: Garland Publishing.
- Rufford, J. (2009). "Disorder ... in a darkened room:" the juridico-political space of *The Dumb Waiter*. In M. Brewer (Ed.), *Harold Pinter's The Dumb Waiter* (pp. 89–110). Amsterdam – New York: Rodopi.
- Silverstein, M. (1991). *One for the Road, Mountain Language* and the impasse of politics. *Modern Drama*, 34(3), pp. 422–440.
- Schwartz, B. (1960). Totalitarian consolidation and the Chinese model. *The China Quarterly*, 1, 18–21.
- Stammler, H. (1958). Russia between Byzantium and Utopia. *The Russian Review*, 17 (2), 94–103.
- Taylor-Batty, M. (2014). *The theatre of Harold Pinter*. London: Bloomsbury.

Visser, D. (1996). Communicating torture. The dramatic language of Harold Pinter. *Neophilologus*, 80, 327–340.

SERBIAN LITERATURE IN CONTEXT

ЛИК СВЕТОГ САВЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ХАГИОГРАФИЈАМА И У ДЕЛУ НИКАНОРА ГРУЈИЋА**

In this paper, we will analyze the character of Saint Sava in the work of Nikanor Grujić and the work of the most important hagiographers of the Middle Ages, Domentian and Theodosius. Considering the fact that Nikanor Grujić published only the first book of his poem about Saint Sava, we will deal with episodes from the early period of Saint Sava's life, more precisely from his famous escape to Mount Athos to receiving a monastic vow. This period of Saint Sava's life which we can call 'from Rastko to Sava', or 'from prince to monk', remained most vividly in the consciousness of our tradition, although we have the least reliable data about him. This is evidenced by the rich literary material, but also by the broader cultural and artistic image.

Keywords: Saint Sava, Rastko Nemanjić, Theodosius of Hilandar, Domentijan the Hilandarian, Nikanor Grujić, hagiography, Pre-romanticism, Middle Ages

Житије се сматра једним од најсложенијих и најособенијих прозних жанрова у средњовековној књижевности. По својој структури сложено је јер у себи садржи и друге жанрове, попут похвале, молитве, плача и родослова (Ређеп 2008: 5). Са књижевноисторијске стране, житије је доживело комплексан развој од првих записа о ранохришћанским мученицима до развијених хагиографија византијског типа. Најопштији приказ схеме житија византијског типа био би опис живота од рођења до смрти, након којег следе чудеса (Ређеп 2008: 6). Идеално, композициона схема византијске хагиографије садржала би следеће компоненте: заглавље, предговор, главни део, о родитељима светог, о његовој домовини, име светог о коме се приповеда (етимологија свечевог имена), посвећење, школовање, однос према браку, аскеза, историјски део, поуке на самрти, смрт, чудеса и закључак (Трифуновић 1990: 65-67).

* sava.uko1@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду, на предмету Епско песништво српског предромантизма, под менторством проф. др Радослава Ераковића

Циљ овог истраживања биће да установимо однос епископа Никанора Грујића према својим средњовековним књижевним претходницима, тј. покушаћемо да сагледамо утицај средњовековне хагиографске схеме на дело Н. Грујића.

Детињство Св. Саве, у делима његових најзначајнијих биографа, грађено је, такође, на општим местима хагиографског жанра. Доментијан, као и Теодосије доцније, истиче чудесно рођење Растково, представљајући га као „дар божији“. Не изостаје ни истицање Растка у врлинама, нарочито у односу на своје вршњаке и браћу: „А он, истинито семе Божје, од младости своје не предаде се ни ка једној слави од земаљских, но само молитвама и постом приону Господу“ (Доментијан 1988: 57).

Теодосије на сличан начин описује младог Растка: „Љубио је пост, избегавајући сујетно празнознословље и неуместан смех, срамотне и штетне песме младићких покуда, што слабе душу, сасвим мрзећи“ (Теодосије 1988: 104).

Н. Грујић своје дело „Свети Сава Немањић“ започиње сликом детета на мајчином крилу. Богоизабраност будућег светитеља Грујић гради на контрасту раскошних хаљина у које је дете обучено и просветитељске улоге детета у историји свог народа, за коју је предодређено. Дете, несвесно своје предодређености, слуги спутавање душе материјалним:

Игра се дете без свести без стра' без вере,
 Ал свилу на себи руком као свестно дере.
 И све озбиљно у очи маици својој гледи,
 К'о да ју пита: да л то шта и за душу вреди (Грујић 1861: 2).

Грујић ће често током свог пева истицати надмоћ духовног над материјалним. Пишући о Светом Сави, попут Доментијана, излаже се један поглед на свет, излаже се, пре свега, апологија аскетског живота, и неопходност одбацивања материјалног.

Говорећи о проблему детињства у српској књижевности средњег века Наташа Половина примећује, на основу адекватних примера из српске средњовековне књижевности и светоотачке литературе, да је детињство врлина која се подражава, односно да је није дата по рођењу, него да је стечена и заслужена: „У овим делима средњовековне књижевности деце

нема – има само малих одраслих“ (Половина 2011: 33). Одређене ликовне представе деце, њихових лица и одеће, потом и записи о суровим обичајима широм хришћанске Европе, навело је извесне ауторе до уопштеног закључка о потпуној занемарености детета током овог периода, па и о непостојању родитељске љубави и бриге. Са друге стране, примећује се значај развоја култа Христа-Младенца, на нешто повољнији моменат у промишљању детињства у средњем веку (Гуревич 2016: 242-243). Дете са мудрошћу старца представља не само ознаку богоизабраности већ и нарушавање хијерархије отац/син, односно старији/млађи, успостављену у традиционалној култури. Жарко Требјешанин говорећи о положају детета у српској патријархалној заједници примећује: „У српској патријархалној култури привилеговану групу чине одрасли ожењени мушкарци, а на супротном полу димензије социјалне моћи налазе се жена и деца“ (Требјешанин 1991: 304). Грујићев Растко надраста својом мудрошћу старију браћу и изазива дивљење осталих чланова заједнице. Достицање мудрости одраслих нема само духовну улогу, она осигурава извесни поредак у микрокосмосу породице, те има своју практичну природу. У Грујићевим стиховима о односу Растка са старијом браћом препознајемо и одређене асоцијације на каснији животни пут Св. Саве и његову улогу у смиривању грађанског рата изазваног сукобом око престола:

Ако ли едан другом кадкад што и скриви,

То Растко тако разправи, да му се свет диви (Грујић 1861: 14)

Један од неизоставних ликова, како хагиографске традиције о Светом Сави, тако и легенди и народних предања о овом светитељу, јесте монах са Свете Горе, који ће одиграти кључну улогу у Растковој одлуци да напусти родитељски дом. Савини хагиографи не пружају нам превише информација о овом монаху. Доментијан бележи да је то „неки чрнац, који познаје Свету Гору“ (Доментијан 1988: 58). Теодосије нам пружа нешто више информација, те бележи да у Немањин двор долазе иноци са Свете горе од којих је један „био родом Рус“ (Теодосије 1988: 105). У Грујићевом делу улога монаха Мирона, са Свете Горе, несразмерно је већа него у хагиографијама Доментијана и Теодосије. За хагиографе инок са Свете Горе има функцији божијег знака, који ће утврдити Расткову жељу за монашвом и омогућити му одлазак на Свету Гору. Функција Грујићевог монаха нема само ову (примарну) улогу, већ нам даје и ширу слику Немањине државе. Грујић представу пустиње, као места најближег Богу, гради

супротстављањем спољног света огрезлог у греху и непросвећености. Контраст између света и пустиње открива се пре свега у дијалогу Стефана Немање и монаха Мирона. Са једне стране, Немања представља слику средњовековне владарске идеологије, у којој се власт заснива на мачу, а послушност поданика на ауторитету владара. Дуги Миронови монолози, са изразитим моралистичким рефлексјама, на плану приповедања, представљају вероватно најближу додирну тачку са приповедањем монаха Доментијана. Миронова константна запитаност шта је заправо корисно за спасење душе представља откривање аскетског погледа на живот, који је супротстављен материјалистичком концепту живота:

Један тренутак самоће у пустињи глувој,
Дан проведен у тишини о корици сувој,
Где просто мислим и желим, што и рећи могу:
Ту сам ја за цело ближи и себи и Богу (Грујић 1861: 5).

Важно је подсетити се да је у средњем веку владало веровање да се светост може везивати за материјалне ствари: „за људе, места и предмете, и да се, будући тако енкапсулирана у материји, она може преносити са првобитне локације свог јављања у земаљском окружењу“ (Ердељан 2013: 56). У стиховима Н. Грујића очигледно је да се ова светост јавља пре свега на Светој Гори, одакле се посредством монаха Мирона обзнањује у (још) непросвећеној земљи Стефана Немање. У Грујићевој замисли Немањиног двора и државе, са једне стране видимо сјај и раскош владарског двора, а са друге стране сиромаштво обичног народа („Кад ено пред Двором тужна сиротиња јечи“ Грујић 1861: 17).

Неговање милосрђа као важног аспекта монашког живота, али и општехришћанског етичког начела, можемо пратити од најранијих хришћанских заједница. *Дела апостолска* важан су извор за проучавање живота првих хришћана и њиховог односа према заједници. Као један од важнијих начела првих хришћанских заједница препознаје се свест о узајамној повезаности чланова заједнице, те стављање властитих добара на употребу свима у заједници (Brown 2008: 281). У правилу 59. *Црквених правила Светих Апостола* каже се: „Ако неки епископ, или презвитер, када је неко од клирика у нужди, не пружи (му) шта је потребно, нека буде одлучен; а ако и даље настави тако, нека буде свргнут, као убица брата свога“ (Дела апостолских ученика 1999: 470). Јован Лествичник, иако се у

свом чувеном делу обраћа пре свега монасима, даје упутство и лаицима, како да се приближе монашком животу: „Будите милосрдни према сиротињи“ (Лествичник 1997: 24). Помоћ социјално угроженима јавља се као важно послушање монаха у најранијим монашким заједницама и забележено је и на нашим просторима. Св. Сава у Хиландарском типику детаљно образлаже све аспекте овог послушања:

Наге и босе треба одевати и обувати старим вашим одећама и обућом... А гладне треба хранити и души давати, као што рекосмо, већ узаконеним хлебом и вином и сочивом неким, од претекле ваше хране. А ово треба да буде од ваше уздржљивости... (Св. Сава 1986: 81).

Доментијан и Теодосије истичу Расткову ревност у овом подвигу. За Теодосија, млади је Растко „ништељубив као мало ко други“ (Теодосије 1988: 104) Описујући подвиге младог монаха Саве, од којих посебно истиче бригу за монахе у пустињама, које храни и одева, Доментијан пореди Св. Саву са Сунцем које осветљава све горе и брда (Доментијан 1988: 67). Никанор Грујић обилато користи мотиве светлости и таме при истицању Расткових врлина. Као доминантну врлину препознаје милосрђе, односно бригу за *бедне*, али Расткова посвећеност овом подвигу превазилази и подвиг искусног монаха, попут Мирона:

А поглед твој, као да се с рајског света спреда,

Тако на бедне слази, к'о што Бог заповеда (Грујић 1961: 18).

Као што смо нагласили, Савини хагиографи представљају детињство и младост (односно период пре монашења) у веома кратким цртама. Иако нам пружају обиље занимљивих података (попут Теодосијевих исказа о младићким песмама, које трују душу) и аутопоетичких исказа, хагиографи своју пажњу усмеравају на Савин монашки живот и на све аспекте који такав живот подразумева. Грујић нам представља нешто животнију причу младог Растка, па се у том смислу појављују стихови са битним психолошким опажањима. Пре него што ће се одлучити за бег из родитељског дома, Растко проводи бесану ноћ. Пред собом има велику моралну дилему, да ли ће својим одласком донети жалост родитељима (пре свега мајци) и друговима. Ова романтична визија породичне хармоније, којој прети нарушавање одласком члана породице, није потпуно без основа у хагиографској традицији. Иако хагиографи правдају одлазак светог из породичног дома Христовим речима „Ко љуби оца или матер више него мене, није мене

достојан; ко не узме крста свога и не иде за мном, није мене достојан“, сведочанство о узајамној повезаности родитеља и Растка можемо пронаћи и у житијима. Проучавајући средњовековне владарске биографије са правом се можемо упитати постоји ли родитељска и породична љубав у сложеним династичким односима. Међутим, изузетну родитељску приврженост најмлађем сину истичу и Доментијан, и Теодосије, али и Стефан Првовенчани, као непосредни сведок Растковог чувеног бега из родитељског дома. Грујић осмишљава читав свет једног младог човека, којег поред родитеља и браће, чини и шира заједница, попут другова. Управо у овим стиховима долази до првог одступања Грујићевог од хагиографске схеме. Хагиографи средњег века дружељубивост нису сматрали врлином, тако да се заједница шира од породице, истиче тек толико да је будући светитељ желео да има што мање контакта са спољним светом. Са друге стране, Грујићев Растко набраја поименце све своје другове.

Након почетне мотивације за кретање на пут, која је заједничка и Савиним хагиографима и Н. Грујићу, следи опис Растковог пута до Свете Горе. Доментијан и Теодосије не посвећују овом сегменту превише пажње. Изворе за Никаноров опис овог пута морамо тражити пре свега у историографској литератури. Путовање у средњем веку најчешће је подразумевало значајну дозу неизвесности, опасности и авантуристичког духа. Пут од једног насељеног места до другог подразумевао је пролазак кроз непрегледна шумска пространства, тз. „пустиње“, које су биле привремено или стално уточиште разним категоријама маргинализованог слоја становништва (Радић 2011: 15). Поред традиционалног обрасца по ком су ненасељена места, попут шума, сматрана непријатељском територијом, на ком обитавају бића оностраног света, постојао је реалан страх средњовековног човека од разбојника и дивљих животиња, који је искуствено потврђен.

Управо у оваквом мрачном и опасном декору упознајемо и првог негативног јунака Грујићевог спева – Бешена. Пре него што се позабавимо овим антијунаком Грујићевог спева, потребно је рећи нешто више и о самом декору у ком долази до сусрета Растка и одметника Бешена. Грујић спољни свет (дакле, ван двора, утврђеног града или манастира) види као место где делују непријатељске, демонске силе. Оне су представљене пре свега у лику животиња, попут вукова, змија, медведа, вепрова. Асоцијацију на демонску

природу тих створења видимо пре свега у Растковом превазилажењу ове ситуације призивањем Бога и крсним знаком:

Помену Бога... па баци око на зликовце,
 Ал они се разиђоше, к'о на паши овце.
 Погледа гују, и гуја у камен се скрива,
 А он се чуди и диви свему, шта се збива (Грујић 1861: 40).

Иако сигуран у своју одлуку, подстакнут јављањем анђела у сну, а охрабрен овом божјом интервенцијом, Растко се и даље у Грујићевој замисли представља пре свега као реалан млад човек (иако је сам опис његовог путовања замишљен више као израз подвига, него као реална могућност). То нарочито долази до изражају при опису Расткових страхова, попут: „Влас му се диже на глави кроз крв иду мрави“ (Грујић 1861: 40).

Сусрет са одметником Бешеном је један од сегмената где можемо препознати историјску позадину Немањине државе, иако се овај сегмент може одредити као псеудоисторијски слој у спеву Н. Грујића. Наиме, при сусрету са Растком, Бешен исповеда своју трагичну судбину. Бешенов отац, како сазнајемо, био је жупан Ралета, који се покорио Немањиној власти. На самрти заветује свог сина Бешена да га освети. Жеља за осветом, као и жал за родитељима и вољеном женом, отвориће пут ка Бешеновом моралном посрнућу. Постепено, Бешенов лик све више прилази лику демона, а све мање има свој људски карактер (мутне и кржаве очи, пореди се са вукодлаком). Немањина освајања хагиографи средњег века представљају у прилично дискретним цртама. Св. Сава наводи податак да је Стефан Немања обновио и утврдио *дедовину* своју, не улазећи превише у сукобе српских земаља пре коначног утврђивања Немање као великог жупана. Стефан Првовенчани више говори о Немањином сукобу са браћом, као и освајачким походима усмереним ка Византији (Првовенчани 1988: 73). Оно што хагиографи прећуткују или оправдавају општим местима када је у питању овај проблем хагиографског казивања, Грујић наслућује, те као јунаке уводи незадовољну властелу жељну освете. Битно је нагласити да ову псеудоисторијску епизоду Грујић смешта у конкретан географски простор, сусрет Растка и Бешена одвија се у шуми, надомак Призрена. Заједничко за Грујићев спев и хагиографску традицију јесте демонски подстицај за побуну против ауторитета.

IX поглавље Никаноровог спева („Коса“) открива нам значајна одступања овог дела у односу на хагиографску књижевности, која нарочито долазе до изражаја у поглављима која следе. Поред Расткове мајке, коју нам Грујић представља на самом почетку свог спева, уводи се још један женски лик – девојка Коса. Растко је упознаје у самом Призрену, и то на гробљу, где плаче и нариче над гробом своје мајке. У овом поглављу Грујић још једном показује свој дар за портретисање психолошког стања својих јунака. Сцена девојке која нариче над гробом своје мајке, подсећају Растка на породицу коју је оставио и жалост коју им је нанео:

А ја... Ја остави живу, да вене у чами.

О! Та то могу бездушци учинити сами' (Грујић 1861: 55).

Наглашена жал за мајком, и генерално неговање култа породице у спеву, може бити и израз статуса мајке у традиционалној култури (Грујићеву приврженост патријархалној заједници можемо јасно испратити у његовој „Автобиографији“), али она није без основа ни у контексту хагиографског жанра (житија Јелене Анжујске и Ангелине Бранковић грађене су на слици узорне супруге и мајке и пожртвоване монахиње). Међутим, увођење девојке Косе као једног од искушења на Растковом путу ка Светој Гори, у потпуности одудара од средњовековне представе о жени као искушењу. У хагиографској књижевности жена се јавља као демонско искушење већ у житију Св. Антонија, Атанасија Александријског. Ђаво је у хагиографској литератури често узимао лик жене, како би искушавао монахе и подвижнике (Томин 2011: 29).

Грујићева представа жене заснована је пре свега на поређењу са анђелима, а лепота њеног гласа превазилази чак и лепоту гласа оног анђела којег је чуо у сну:

Чини ми се, ни анђелов на сну ние био

Тако, к'о што ми е овај срдцу моме мио (Грујић 1861: 55).

Лик девојке Косе представља разрађени мотив из Теодосијевог житија Св. Саве. Један од елемената хагиографске схеме јесте и покушај родитеља светог да ожене будућег светитеља. Док Доментијан изоставља овај мотив, Теодосије га само спомиње као намеру Расткових родитеља (Теодосије 1988: 104). У Грујићевој замисли овог момента Савиног житија, Растко долази у искушење упознајући Косу, девојку која му је намењена за супругу. Међутим, њена природа није демонска, какву бисмо могли

очекивати. Овај вид искушења потиче пре свега из искреног осећања младог човек, који још у потпуности није достигао врлину аскете. Ову кризу Растко превазилази снагом свог духа, коју Грујић супротставља снази срца.

Вратимо се за тренутак на место упознавања Растка и Косе. Као што смо већ нагласили, Растко и Коса упознају се на гробљу. Управо ово место инспирисаће Растка за подужи монолог о хришћанском схватању загробног живота, али и о култу предака међу Србима. Грујић кроз овај монолог демистификује култ светих предака, барем оних који нису примили хришћанство. Ова демистификација би се најбоље могла илустровати стихом: „Без светог живота нема ни свети гробова!“ (Грујић 1861: 63). Грујићева критика народних обичаја, врачања и сујеверја (живот некрштених предака „к'о страшило плаши“, заклинју се и клањају паганским боговима, и тако даље). Међутим, овај богат приказ народних веровања и обичаја није тек пуки декор који осликава стање преднемањихких земаља пре примања хришћанства. Народна свест и веровања која своје корене вуку из дубоких слојева паганске религије присутна је и вековима након примања хришћанства. Паралелно са овим веровањима постојало је и настојање цркве да искорени паганску свест, од Стефана Немање и Св. Саве, па до модерног доба. Верске и државне реформе током 17. и 18. века имале су за циљ сузбијање народног сујеверја, у чему су активно учествовале и црквена и државна власт (Тимотијевић 2006: 58). Реформе су се односиле на забрану одређених активности који су имали чисту паганску природу (попут врачања и бајања), док су толерисани они пагански обичају који су временом христијанизовани (Тимотијевић 2006: 49). Негативан став према паганским веровањима остао је присутан и у нашем добу. Говорећи о кремирању посмртних остатака преминулих патријарх Павле наводи да црква не одобрава овај поступак не из догматских разлога, него овај чин види као наслеђе незнабожачких религија (патријарх Павле 2011: 95). Грујићев спев дотиче се на овом месту и важних догматских питања православне вере, попут спасења душа некрштених предака. У Грујићевим стиховима се негира светост покапаних костију, али не и нужно поштовање према преминулим прецима. Сећањем на преминуле претке ван вере исказује се врховна хришћанска врлина – љубав: „А света е љубав, што се и костију сећа!“ (Грујић 1862: 64).

Грујићева промишљања о светим гробовима, праведним прецима и старој религији Срба битна је и због поглавља „Састанак“, у ком се поново

срећу Растко и монах Мирон. У овом поглављу Мирон образлаже Растку зашто је неопходно да се врати код оца. У Грујићевој замисли Немањине државе потпуна христјанизација је тек идеја, коју Растко (као владар) треба да спроведе у дело.

Миронова запажања о пустињи и подвижништву су нарочито интересантна уколико их упоредимо са стиховима о пустињи са почетка пева. Треба напоменути да су ови стихови пре свега аргументи за Растков повратак и преузимање престола. Једно од Грујићевих опажања јесте да је пустињак невидљив и нечујан за обичан народ, те због тога не може бити узор обичном народу. Такође, интересантни су стихови који говоре о пустињи као уточишту грешника:

Ал зашто да с царског престола у пустињу бежи,

Коме на души никакав тежи грех не лежи? (Грујић 1861: 82).

Оваква представа пустиње и монаштва нарочито је интересантна уколико се посматра из перспективе историјског развоја монаштва. У науци постоје три хипотезе о настанку монаштва: 1. Отпор хришћана према световности која је све више улазила у хришћанство, након 313. године; 2.) Прогонство хришћана или угледање на прве хришћане који су се због прогонства повлачили у неприступачне крајеве; 3.) Израз бескрвног мучеништва, у тренутку када су прогони хришћана престали (Теншек 2003: 7). Грујић пише ове стихове као искусан монах, такође пише о периоду када монаштво има вишевековну традицију, те је Грујићев став о монаштву потребно додатно испитати, посебно у стиховима који следе након Растковог доласка на Свету Гору.

Грујићев поглед на монашки живот посебно је интересантан када описује смрт монаха Мирона. Након што је утишао буру на отвореном мору, Растко затиче свог духовног оца на самрти. Стихови који говоре о смрти и погребу мртваг монаха говоре о традицији која је стара вековима, и која је још увек актуелна и жива, те ови стихови имају посебну тежину. Након упокојења Мироново лице се прекрива, а на груди му се ставља крст. Посебно упечатљиви јесу стихови који описују Мироново опело:

Стотина воштани свећа над Мироном гори,

А сва се лађа од гласа свештенога ори (Грујић 1861: 101).

Сличан опис можемо пронаћи у Савином „Житију Светога Симеона Немање“, када пише о смрти и погребу свог оца, Светог Симеона: „И тако многи народи тада дођоше да му се поклоне и да га са великом почашћу опоју. Појали су прво Грци, потом Иверци, затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми, његово стадо сакупљено“ (Св. Сава 1986: 115).

У контексту слике монаштва и монашког живота интересантна је сцена Растковог примања монашког подвига. Грујић посвећује овом делу дужну пажњу, с обзиром на свој статус епископа. Ова сцена код Савиних хагиографа описана је кратко, али се библијским алузијама јасно истиче значај овог чина.

Полагање монашких завета у Грујићевом спеву добијају посебно на значају када се ови стихови упореде са стиховима у којима одметник Бешен прави пакт са ђаволом:

Даш ли ми Душу? Даем. Снимаш ли крст? Снимам.

Пристеш ли на све? Пристаем. Примаш мене? Примам.

Раздрљи те прси! И Бешен раздрљи,

А враг му паклени свои жиг на прси прицврљи (Грујић 1861: 122).

Са друге стране, примање монашког пострига описује се у свечаној атмосфери, истичући значај прихватања Христовог пута као јединог пута ка вечном спасењу:

Желиш ли дакле таквог живота овде? 'Желим.'

Велиш ли да ћеш остати веран раси? 'Велим.'

Невоље, беде, напасти, кад те узлећу,

Да нећеш приступан бити грешној туги? 'Нећу' (Грујић 1861: 141).

Значај овог чина и Савине снажне воље за примањем пострига огледа се у сцени Савине молитве након монашења. Демони беже пред монахом Савом, побеђени његовом молитвом.

ЗАКЉУЧАК

Говорећи о развоју култа Св. Саве у Карловачкој митрополији током 18. и 19. века, на основу релевантне грађе, Р. Грујић запажа да се овај празник ни по чему не разликује од осталих празника, ни у грађанском

животу, ни у црквеним богослужењима (иако је Св. Сава 1774. године проглашен заштитником српског народа од стране Архиепископског Синода). Нарочито истицање Св. Саве, као народног и школског празника, почиње почетком 19. века и уској је вези са борбама за ослобођења од Турака, са једне стране, и сукобима са Мађарима, са друге стране (Грујић 1935: 134). Р. Грујић уочава да се у Сремским Карловцима најкасније доноси одлука о Светом Сави, као школском патрону, а заслугу за ову одлуку приписује управо Никанору Грујићу, тадашњем помоћнику патријарха Рајачића (1935: 155).

Да је епископ Грујић активно радио на ширењу култа Св. Саве међу Србима северно од Саве и Дунава сведочи и његов утицај на сликара Павла Симића. Како сазнајемо од Д. Руварца у питању су четири слике са призорима из младости Св. Саве. Примећено је да се дело Н. Грујића не може сматрати дословном књижевном паралелом Симићевог фрескописања, али да између њих постоји очигледна сродност: „не толико у описима сцена, колико у општем расположењу које је више лирско него епско и више профано него религиозно“ (Шелмић 1979: 29).

Свети Сава за Н. Грујића не представља само националног заштитника, него и црквено-политички програм за подизање националне свести у тешким историјским околностима. Чувен по својим беседама и говорничким способности, Н. Грујић у беседи одржаној 14. јануара, на празник Св. Саве, каже:

нити је доста, да се хвалимо пред светом с тим светим тецивом светитеља Саве, као с особитом својином српском; него треба да га и употребимо у свакој прилици и неприлици, у свакој згоди и незгоди на заједничко напредовање своје у хришћанским добродетељима, у народним врлинама (Грујић 2017: 99).

Из свега наведеног можемо закључити да се Н. Грујић у свом спеву о Св. Сави, али и у ширем црквено-националном раду, показао као баштиник светогорске традиције у осмишљавању и ширењу култа овог светитеља. Ипак, треба сагледати и дух народни у делу Н. Грујића, имајући на уму значај култа Св. Саве међу целокупним српским живљем. Народни дух се огледа у честој употреби народних изрека, попут: жежен кашу лади, није шутом с рогатим борити се лако. Грујић своје ликове смешта у конкретне географске просторе, набрајајући познате топониме. Хагиографима географија није од посебне важности, баш као ни историја. Грујић покушава

да реконструише историју државе Стефана Немање, допуњујући замагљена места тог периода својом стваралачком имагинацијом. Никанор Грујић Св. Саву посматра као ново рођење српског народа, светлост којом је савладан мрак претходних векова, победу не само хришћанске цркве, него и народног духа: „Где дух ради и бори се у свом веку за будуће векове у свом роду за потомство рода свог, ту постаје он оруђе промисла божјег, који се стара да му уроди радња и борба његова последицама, којима се диве и клањају столећа“ (Грујић 1892: 18).

ИЗВОРИ

- Грујић, Н. (1861). *Свети Сава Немањић*. Сремски Карловци: Митрополитско-Гимназијална Типографија.
- Доментијан (1988). *Живот Светога Саве и живот Светога Симеона*. Београд: СКЗ/Просвета.
- Теодосије, (1988). *Житија I*. Београд: СКЗ/Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасије Александријски, (2014). *Житије светог Антонија = Bios kai politeia tou osiou patros Emon Antoniou*. Бања Лука: Филолошки факултет.
- Богдановић, Д. (1988). Теодосије. У *Житија I*. Београд: СКЗ/Просвета.
- Грујић, Н. (2017). Црквене беседе. У Горан Васин (ур.), *Никанор Грујић*. Нови Сад: Прометеј.
- Грујић, Р. (1935). Култ св. Саве у Карловачкој митрополији XVIII и XIX века, *Богословље*, 10, 2-3, 133-170.
- Гуревич, А. (2016) *Појединац и друштво на средњовековном западу*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Дела апостолских ученика* (1990). Требиње: Манастир Тврдош.
- Дојчиновић, Д. (2014). Предговор. У А. Александријски, *Житије светог Антонија = Bios kai politeia tou osiou patros Emon Antoniou*. Бања Лука: Филолошки факултет.
- Ердељан, Ј. (2013). *Изабрана места – конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*. Београд: ПБФ.
- Лествичник, Ј. (1997). *Лествица*. Света Гора Атонска: Манастир Хиландар.
- Тимотијевић, М. (2006). *Рађање модерне приватности*. Београд: Слио.

- Требјешанин, Ж. (1991). *Представа о детету у српској култури*. Београд: СКЗ, 1991.
- Павле, патријарх српски, (2011) *Смрт и вечни живот*. Београд: Издавачки фонд СПЦ архиепископије београдско-карловачке.
- Половина, Н. (2011). Детињство као циљ живота у делима средњовековне књижевности. *Детињство*, 37(1), 29-34.
- Радић, Р. Петковић, Р. (2011), *Средњовековни путовођа*, Београд: Службени гласник.
- Радић, Р. (2000). *Страх у позној Византији 1180-1453. I*, Београд: Стубови културе.
- Ређеп, Ј. (2008). *Старе српске биографије: (поетика жанра)*, Нови Сад: Прометеј.
- Свети Сава, (1986). *Сабрани списи*, Београд: СКЗ/Просвета.
- Стефан Првовенчани, (1988). *Сабрани списи*, Београд: СКЗ/Просвета.
- Томин, С. (2011). *Мужаствене жене српског средњег века*. Нови Сад: Академска књига.
- Трифунковић, Ђ. (1990). *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Полит.
- Шелмић, Ј. (1979). *Павле Симић*. Нови Сад: Галерија Матице српске.
- Brown, R. (2008). *Uvod u Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Венс, Е. (2006). *Vizije u hrišćanstvu*, Београд: Ћигоја.
- Tenšek, T. Z. (2003). *Asketsko-monaška duhovnost otačkog razdoblja*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

ЖЕНА КАО СИМБОЛ АНЂЕЛА И ДЕМОНА У РОМАНУ *ВАСА РЕШПЕКТ* ЈАКОВА ИГЊАТОВИЋА

This paper will deal with the analysis of female characters in the novel *Vasa Rešpekt* written by Jakov Ignjatović. The plot of this novel follows the life of Vasa Rešpekt, who is also the title character of this novel. On a bigger scale, however, this novel is a depiction of the 19th-century society of Szentendre. Characteristic of Jakov Ignjatović's poetics is the fact that his characters are not didactic, but mimetic. The characters that appear in the works of Jakov Ignjatović are characterized through virtues and flaws, and this kind of characterization precisely makes them individual and real. However, this poetic rule does not apply to the two female characters who appear in the novel *Vasa Rešpekt*. Anica and Matilda are the only two characters in this novel whose traits are either absolutely positive or absolutely negative. In this novel, Anica is the bearer of positive qualities and as such she is very often associated with an angel, while the character of Matilda is very often associated with a demon. In this paper, we will answer the question of how these two characters become symbols of angel and demon, how do their characters relate to the title character, as well as the question of what their role is in the narrative flow of the novel.

Key words: Jakov Ignjatović, novel, serbian 19th prose, female characters, symbol of angel, symbol of demon

У историји српске књижевности Јаков Игњатовић остаће упамћен као творац првог српског друштвеног романа. Кроз читаво своје стваралаштво, Јаков Игњатовић остао је веран поетици свог првог романа, а то значи да је и у свим својим наредним, баш као и у свом првом роману, Јаков Игњатовић био „интерпретатор људских судбина и људских карактера” (Кашанин 2001: 122). У својим делима Јаков Игњатовић је препознатљиве карактере вечитог младожење, пикара, романтичарских занесењака учино мање литерарним, „а више обичним, ближим индивидуалном и искуственом него типизованом и генеративном” (Вукићевић 2011: 84). У маниру епохе реализма Јаков Игњатовић тежио је да објективно прикаже стварност. Јаков Игњатовић је сматрао „да књижевност мора бити савремена, да се мора

* katic.natasa996@gmail.com

бавити савременом проблематиком, да мора стварати ликове који су типични за друштвене односе и живот савременика” (Глигорић 1970: 48). Стварност коју је Јаков Игњатовић у својим делима желео да прикаже јесте стварност сентандреског друштва његовог доба, односно деградација патријархалног друштва која је захватила оновремену Сентандреју. Јаков Игњатовић управо преко својих ликова даје пресек живота и друштва Сентандреје „у једном одређеном периоду друштвеног развика” (Глигорић 1970: 41). У својим делима Јаков Игњатовић је аутентичну и реалну слику града обликовао „аутентичним јунацима, особењацима, саможивницима, оригиналним амбијентом, топографијом, архитектуром и језиком градског поднебља Сентандреје, Пеште, Новог Сада, као и читаве тадашње јужне Угарске у првој половини 19. вијека” (Максимовић 2014: 31). Анализом слике града у романима и приповеткама Јакова Игњатовића можемо издвојити доминантне градске топосе, а као најважније „издвајамо: породични живот, малограђанске бракове, ђачки живот, занатлије, чиновнике, градске забаве, градске кафане, градске особењаке” (Максимовић 2014: 18). Да би се разумела наклоност Јакова Игњатовића према старом друштвеном поретку када описује смену старих друштвених образаца новим, мора се разумети и његов однос према његовом родном месту – Сентандреји. Још је Јован Скерлић увидео да је „редак човек који је толико волео своје родно место као Јаков Игњатовић” (Скерлић 1904: 5). Управо из те велике љубави према Сентандреји потиче и дискретна туга којом је Јаков Игњатовић у својим делима „сликао генерацију декадетних синова, који су живјели расипнички и растакали имовину очева, губили народносни идентитет усљед рђавог морала и ленствовања потпуно се утапали у велико угарско царство и економски неизбјежно пропадали” (Максимовић 2014: 16).

Ове, само укратко и ради илустрације, наведене поетичке особености дела Јакова Игњатовића могуће је применити и на његов роман *Васа Решпект* који је први пут објављен 1875. године. Овај роман жанровски се може одредити као историјски и друштвени роман, али и као роман лика (Вукићевић и Иванић 2020). Досадашњи критичари овог дела „били су прилично јединствени у разумевању јунака који је сижерна окосница овог романа” (Вукићевић и Иванић 2020: 155), те тако у литератури о насловном јунаку овог романа, Васи Решпекту, можемо читати као о виолентном типу „који нигде не наилази на разумевање и који је у сталном сукобу са друштвом” (Живковић према Вукићевић и Иванић 2020: 155), те као о човеку који „не подноси било какав облик наметнутог ауторитета, због чега

непрестано улази у конфликт са ликовима који формално заузимају више место на друштвеној лествици” (Ераковић 2016: 31). У овом роману Јаков Игњатовић „дао је хронику једне особењачке породице у Сентандреји из времена око 1848, породице у чијем животу су се испољили први знаци пропадања Сентандреје, друштвене и породичне декаденције овог града” (Глигорић 1970: 28). Будући да је сам Јаков Игњатовић идеализовао патријархални свет, можда би и очекивано било да у овом роману учимо одређену идеализацију тог света, међутим његове реалистичке илустрације друштвених средина, његови реалистички портрети и документарни приступ делу често су превазилазили његове конзервативне назоре. Управо због тога јунаци у овом роману, баш као и у осталим романима Јакова Игњатовића, нису дидактички, већ миметички. Тај отклон од дидактичке карактеризације ликова, као и отклон од романтичарске традиције, учинио је још Јован Скерлић који је о јунацима Јакова Игњатовића писао као о новим и другачијим у поређењу са „оним намаланим анђелима у сладуњавао-отужним 'идејалистичким' приповеткама” (Скерлић према Вукићевић и Иванић 2020: 251). Оно што ликове Јакова Игњатовића чини индивидуалним и стварним је њихова карактеризација кроз низ позитивних и негативних особина. Динамичности ликова у роману *Васа Решпект* доприноси управо константна смена позитивних и негативних особина у њиховој карактеризацији, чиме се читаоцу даје могућност да грешке, промашености и неуспехе ових ликова сагледа из различитих перспектива.

Како то изгледа на конкретним примерима покажемо преко кратке анализе карактеризације два лика овог романа – Катарине Огњан и Васе Решпекта. Када је реч о лику Катарине Огњан, пре свега морамо имати на уму да је Јаков Игњатовић у својој прози обликовао „тип малограђанске жене, њених навика, погледа на живот и брак, које не само да нису чувале језгро породичног постојања, него су доприносиле његовом потпуном разарању” (Максимовић 2014: 20). Катарина Огњан, Васина стрина, спада управо у ред оваквих женских ликова Јакова Игњатовића. Она је описана као бескрупулозна жена, у потпуности занета идеологијом новца, која у својој деци врло често види само средство помоћу ког може стићи до свог животног циља – материјалног просперитета. У роману је врло често описана као „каћиперка” и „помодарка”, као жена која је желела да живи изнад својих материјалних могућности и као жена која није била навикнута ни на какву врсту посла. Ипак, у њеној карактеризацији постоји неколико позитивних особина. Писац не заборавља да напомене да је Катарина „била одважна и

отворена женска” (Игњатовић 2019: 66), вредна и окретна, као и то да се у нужди развија њена генијалност. Управо због тога се у овом роману њена пропаст сагледава као људска и стварна, а не нужно као казна за њене поступке.

На исти начин извршена је и карактеризација лика Васе Решпекта. Улогу приповедача у роману *Васа Решпект* Јаков Игњатовић је доделио Војку Огњану, Васином рођаку, који се искрено дивио Васи Решпекту. Дакле, „слика целе породице Васе Решпекта дата је из угла свезнајућег приповедача, сентандрејског Србина, који своју прилу започиње хроником” (Орсић 2018: 120) Сентандреје, као и детаљним описом животним приликама у широј породици Огњан. Треба имати на уму да од свих чланова фамилије Огњан наш приповедач Војко највише љубави има за свог, од породице одбаченог, рођака Васу. Управо због тога читава приповест о животу Васе Решпекта у себи носи снажну емоционалну обојеност. Тиме Војко Огњан, иако свезнајући приповедач, губи статус објективног приповедача. Креирање оваквог приповедача почива на жељи Јакова Игњатовића да осветла образ Васе Решпекта, „да докаже да Васа Решпект није рођени злочинац, већ да пада у криминал због тога што је у перманентном сукобу с друштвеном средином” (Глигорић 1970: 29). Ипак, и поред те емоције дивљења којом је обојено приповедање о животу Васе Решпекта, пред читаоца овог романа износе се и мрачне стране Васином карактера. Васа Решпект је коцкар, плаховите и убојите нарави. Његове особине, које почивају на особинама јунака епских народних песама, јесу у исто време приказане хиперболично, али су исто тако и деградиране. Све ово од Васе Решпекта чини вишедимензионалног јунака, сагледаног кроз призму дивљења, али исто тако и кроз призму критике. У овом роману карактеризација већине ликова почива на овом механизму. Ипак, и у томе постоје извесна одступања, а најзначајније је оно одступање које се може уочити у карактеризацији два женска лика - Анице и Матилде.

Филозофска идеја која прожима роман *Васа Решпекта* огледа се у реченици са краја романа која гласи: „Бадава, права је то истина да више околност прави човека, а не човек околност” (Игњатовић 2019: 188). Ова филозофска идеја је нарочито важна када је реч о карактеризацији Матилде и Анке. Сместивши ова два лика у сличне животне околности, а затим креирајући њихове у потпуности различите животне путеве и судбине, Јаков Игњатовић заправо свом читаоцу жели да поручи да живот, колико год био у спреси са срећним или несрећним околностима, ипак зависи и од оног

индивидуалног фактора. Сличности које деле Матилда и Анка јесу детињство без родитеља, родитељског надзора и васпитања, као и изузетна лепота. Поред тога, и једна и друга су један период свог живота провеле у служби богатих кућа у Будиму, обе су имале љубавну везу са Васом Решпектом и обе су, директно или индиректно, утицале на то да Васа Решпект добије затворску казну у периоду од 12 година. Ипак, на крају романа Матилдин лик постаје и остаје симбол демона, док Аница од почетка до краја романа представља симбол анђела. Једно од питања на које у овом раду желимо да одговоримо, јесте због чега су, а у овом роману је то реткост, лик Анице и Матилде креирани тако једнодимензионално, али пре него што до тога стигнемо, неопходно је најпре указати на неке од механизма помоћу којих су лик Анице и Матилде доведени до симбола анђела и демона.

У роману *Васа Решпект* не постоји конкретан опис Матилдиног физичког изгледа, али оно на шта писац константно упућује свог читаоца јесте њена физичка лепота. Њену лепоту писац романа пореди са лепотом виле Равијојле. Међутим, у исто време он је, такође, пореди и са сиреном. Ово поређење, које се појављује на самом почетку романа, важан је сигнал, који већ приликом првог појављивања Матилде у приповедном току указује на њену демонску природу. Поређење Матилде са вилом не треба да збуни читаоца. У овом случају вила не симболизује позитивне особине. Уколико се осврнемо на српску народну традицију и културу, можемо пронаћи информацију да вила поред свих својих позитивних особина, има и оне негативне. Вила „може нашкодити људима, кажњавати их за учињену увреду или за неодговарајуће понашање. Виле могу слати болести, сакатити и чак убијати људе” (Толстој и Раденковић 2001: 81). У овом роману, вила представља демонско биће које човека, баш као и сирена, својом лепотом може да заведе, а затим и уништи, што Матилда већ приликом тог свог првог појављивања и чини Васи Решпекту. Након што је покрала породицу у којој је радила, Матилда је свој злочин приписала Васи Решпекту, због чега он одлази на дугогодишњу робију. У роману Матилда се доводи у директну везу са римским боговима Амором, богом еротске љубави, Марсом, застрашујућим богом рата, и Бахусом, богом вина и веселја, који хиперболично репрезентују различите аспекте њеног карактера које су у роману дошле до изражаја. Еротска, разарујућа и распусна сила су три силе које доминантно одређују Матилдин карактер.

Насупрот Матилдиног карактера, налази се лик Анице. За разлику од Матилдиног, у самом роману постоји врло детаљан опис Аничиног

изгледа. Она је описана као „висока, красног стаса, плавојка, бело лице, азурске плаве очи, златна коса, умиљате румене усне” (Игњатовић 2019: 52). Уколико узмемо у обзир опис анђела из народне традиције као биће „у белим, понекад позлаћеним одеждама” (Толстој и Раденковић 2001: 6), јасно је зашто опис Аничиног изгледа који је у знаку светлости доводимо у везу са анђеоским бићем. Поред светлости, врло често, њено лице је приказано као лице у сузама и управо све ове њене карактеристике допринеле су томе у оваквом грађењу Аничиног лика препознамо остатке романтизма. Осим тога, у литератури се наводи да се Аничин лик гради „у стилу бољећиве сентименталне патетичности” (Глигорић 1970: 31), а та сентименталност у грађењу њеног лика такође је одјек епохе која је претходила реализму.

Уколико је и постојала могућност да читалац превиди ову симболику, Јаков Игњатовић на самом крају свог романа експлицитно ова два женска лика доводи у везу са анђелом, односно са демоном. Тако на крају овог романа сазнајемо да је Аница увек Васи Решпекту била као „анђеоски хранитељ” (Игњатовић 2019: 196), док је Матилда у његовом животу била „зао демон” (Игњатовић 2019: 199).

Такође, изузетно важне за анализу карактеризације ових ликова су и особине које је Јаков Игњатовић приписао овим женским ликовима. Кроз читав роман њихове карактерне особине су постављене у контрасту. На тај начин писац, не нарочито суптилно, прави разлику између понашања, које је у његовом систему вредности, неморално од оног које је морално. Овај контраст гради се кроз Аничин и Матилдин однос према новцу, еротском и самом Васи Решпекту.

Када је реч о односу према новцу, Матилда је приказана као лик који ће до новца доћи удајом за богатог, мада од ње много старијег грофа. Са друге стране, један аспект Аничине карактеризације почива на њеној спремности да сама стиче и зарађује новац. Њен однос према новцу карактерише изузетна штедљивост, док се Матилдин лик обликује кроз призму расипности. Приликом описа крчме коју је Аница отворила, писац посебно истиче Аницу као чисту и вредну жену, при чему се посебно истиче њено поштење у обављању тог посла. Тако се насупротив Матилде која је спремна да до новца дође крађом, постављена Аница која у својим поступцима показује само крајње и истинско поштење.

Поред тога, изузетно важна разлика између Матилде и Анице, на којој се током читавог романа инсистира, јесте њихов однос према еротском. Матилда је описана као жена која је имала „многбројне љубавнике”

(Игњатовић 2019: 168) и којој су ти љубавници били само средство помоћу ког је долазила до материјалне користи. Са друге стране, Аница је представљена као жена која је кроз цео свој живот била посвећена само и апсолутно Васи Решпекту. Такође, важно је напоменути да се ни једног тренутка, иако годинама живи у ванбрачној заједници са Васом Решпектом, Аница није довела у контекст еротске и чулне љубави. Поред тога, а у контексту еротског, морамо истаћи да се мотив прељубе везује уз лик Матилде (нарочито у њеном односу према свом остарелом супругу), док се мотив верности везује уз лик Анице. То нас доводи до закључка да, уколико постоји тенденција да се лик Васе Решпекта изгради на лику еписких јунака из народне књижевности, онда свакако постоји и тенденција да се кроз лик Анке отелотвори лик „верне љубе”. Овај закључак поткрепљује и чињеница да је кроз читав овај роман Анка приказана као лик који је кроз све невоље, ратове и године робије, верно пратио лик Васе Решпекта. Важно је још и напоменути да је, управо због те своје наклоности према Васи Решпекту, Аница занемарила и прекршила норме патријархалног друштва коме је припадала. Њена дугогодишња ванбрачна заједница са Васом Решпектом, као и чињеница да никада није постала мајка, у сукобу су са правилима која су важила за жене у једном патријархалном друштву. Овај закључак је изузетно важан, јер нас поново доводи до Јакова Игњатовића и његовог односа према патријархалном друштву. Иако је Јаков Игњатовић идеализовао патријархално друштво и поредак, и иако се читаво његово дело заснива на опису деградације таквог поретка, он кроз читав роман *Васа Решпект* проналази разумевање за Аничину позицију и изборе. Њене позитивне особине, или бар оне које писац у овом роману означава као такве, значајније су од патријархалних норми и правила. Верност, поштење и посвећеност раду у овом роману успостављају се као највише на лествици духовних вредности, које превазилазе чак и строга правила патријархалног друштва.

Ипак, највећи контраст у карактеризацији лика Анке и Матилде почива на њиховом односу према Васи Решпекту. Анка се за Васу Решпекта жртвовала, док је Матилда Васу Решпекта жртвовала како би досегла свој циљ. Првих дванаест година које је Васа Решпект провео у затвору, провео је због Матилдиног лажног сведочења, док је другу затворску казну добио због убиства које је починио како би Аничину част сачувао. Дакле, приликом прве затворске казне Васа Решпект је невино страдао, док је приликом своје друге казне он свесно починио злочин, како би одбранио Аницу. Тај однос свесног и несвесног учешћа у злочину, изузетно је важан за наше тумачење Аничиног

и Матилдиног лика као симбола анђела или демона. За први злочин писац сву одговорност пребацује на Матилду, док се приликом другог злочина Аница успоставља као жртва сплета несрећних околности и нежељеног удварања војника ког је Васа Решпект убио. Такође, док је први пут Васа Решпект невинно страдао, други пут након почињеног злочина Васа Решпект преузима одговорност за своје поступке и сам се пријављује надлежнима како би одслужио своју казну. Баш тај однос према Васи Решпекту, који га у случају Матилде чини жртвом, док се у односу са Аницом Васа Решпект успоставља као неко ко је увек негован и чуван од стране Анице, условио је и Аничино и Матилдино успостављање као симбола анђела и демона.

Читав овај роман, као што је већ објашњено, исприповедан је из угла Васиног блиског рођака. Скривање свезнајућег приповедача, па и самог писца, иза Војка Огњана, даје легитимитет Јакову Игњатовићу да читаву причу о Васи Решпекту и Аници исприча из угла пристрасног посматрача. Тај пристрасни посматрач, односно приповедач отелотворен у лику Војка Огњана, „занесен је идејама и идеалима универзалне вриједности: доброте и поштења, правде и љубави” (Саџак 2014: 72). На крилима тих идеја, Јаков Игњатовић је читав овај роман базирао на жељи да оправда Васу Решпекта, његове злочине, баш као и Аничин живот и поступке, а препуштајући своју реч Војку Огњану, он је то учинио без бојазни да би као свезнајући приповедач могао да прекрши један од најважнијих постулата реализма, а то је објективно приказивање стварности. У овоме лежи и наш одговор на питање зашто су лик Анице и Матилде тако ригидно подељени у свом представљању анђела и демона. Први део тог одговара свакако почива на њиховим појединачним улогама у Васином животу, док се други део тог одговора налази у односу Војка Огњана према Васи Решпекту. За Војка Огњана, Аница ће увек бити приказана у знаку позитивног лика, будући да је она читав свој живот посветила Васи Решпекту, рођаку ком се Војко Огњан тако искрено дивио. На том истом концепту базира се и Матилдиног обликовање као симбола демона. Наиме, Војко Огњан у њеном лику проналази главног кривца за тешкоће са којима се Ваша Решпект током свог тешког живота сусрео.

Оваква анализа Матилде и Анице даје нам неколико важних одговара и неколико различитих импулса за даљу анализу дела Јакова Игњатовића. Као прво, даје нам могућност да у неким наредним радовима проверимо да ли се систем вредности које је Јаков Игњатовић успоставио преко лика Анице и Матилде може применити и на његова остала дела.

Такође, кроз овакву анализу ова два женска лика из романа *Васа Решпект* можемо говорити и о репрезентацији анђела и демона у књижевности реализма. Иако се ова фантастична бића као таква не појављују у књижевности реализма, важно је нагласити да оваква њихова репрезентација преко које се врши карактеризација одређених ликова почива на народној традицији, романтизму, па и класицизму, а подробнија анализа те репрезентације свакако би била интересантна тема за неки нов научни рад. Овим закључком отвара се могућност за низ нових радова који би показали на који начин се тенденције старе и нове књижевности преплићу, чиме би се у пракси, још једном, показало да је успостављане тачне и недвосмислене границе између различитих књижевних епоха немогуће.

ИЗВОРИ

Игњатовић, Ј. (2019). *Васа Решпект*. Београд: Vulkan izdavaštvo.

ЛИТЕРАТУРА

- Вукићевић, Д. (2011). *Анархија текста*. Београд: Службени гласник.
- Вукићевић, Д. и Иванић Д. (2020). *Дивна дисхармонија Јакова Игњатовића*. Београд: Универзитет, Филолошки факултет.
- Ераковић, Р. (2016). *Књига о Јакову*. Нови Сад: Академска Књига.
- Глигорић, В. (1970). *Српски реалисти*. Београд: Просвета.
- Кашанин, М. (2001). *Судбине и људи: огледи о српским писцима*. Загреб: Српско културно друштво Просвјета.
- Максимовић, Г. (2014). Градови, средине и људи у прози Јакова Игњатовића. У: Нешић Ђ. (прир.), *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*. Даљ: Културни и научни центар „Милутин Миланковић”.
- Орсић, С. (2018). *Лик странца у српском роману 19. века*. Загреб, Даљ: Српско културно друштво „Просвјета”, Културни и научни центар „Милутин Миланковић”.
- Сацак, М. (2014). Динамизација прозе у роману „Васа Решпект” Јакова Игњатовића (стр. 69-76). У: Нешић Ђ. (прир.), *Сто педесет година од доласка Јакова Игњатовића у Даљ*. Даљ: Културни и научни центар „Милутин Миланковић”.
- Скерлић, Ј. (1904). *Јаков Игњатовић: Књижевна студија*. Београд: Српска краљевска академија.

Толстој, М. С., и Раденковић Љ. (2001). *Словенска митологија енциклопедијски речник*. Београд: Zepher Book World.

Љиљана Бајац Николић*
Гимназија „Вуковар“
Вуковар

УДК: 821.163.41-31.09 Stanković B.

МОТИВ ОТУЂЕНОСТИ У РОМАНУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА *ГАЗДА МЛАДЕН***

In this paper, the novel of Borisav Stankovic *Gazda Mladen* is approached by using an interpretative and analytical method. The analysis of this novel answers the following question: to what extent a man had a right to do what he wanted and a chance to express his free will under the demands of patriarchal society imposed on every man. Sacrificing his inner being and canceling his identity for the sake of reputation and prosperity of his family, Mladen remains isolated, completely solitary and alienated. Analysing the novel, we realise that Bora Stanković offered the chronology of a specific kind of the alienation of human essence.

Keywords: patriarchate, identity, reputation, alienation, egotism, duties, obligations, self-censorship, doppelganger

НЕДОВРШЕНО РЕМЕК-ДЕЛО

Роман Борисава Станковића *Газда Младен* објављен је постхумно 1927. године и иако недодовршен, представља истинско ремек-дело.

За разлику од *Нечисте крви*, Станковић овде не слика друштвену и класну борбу нити биолошко-чулну сферу живота. Иако је и у овом роману психологију главног јунака ставио у средиште пажње, овај пут се није ослањао на интроспекцију лика, већ су представљени његови поступци и њихове последице те околности у којима се јунак креће. Већина унутрашњих збивања исказују се не говором већ покретом, облачењем и сл. Све то даје нам слику Младеновог психолошког развоја и његову унутрашњу драму која је дубоко скривена од људи.

* ljiljana.bajac@gmail.com

** Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Писање докторске дисертације, под менторством проф. др Горане Раичевић

Оно што овај роман разликује од *Нечисте крви* јесте мушка перспектива патријархалног система. Поставља се питање: у коликој мери је мушкарац, будући да је према дефиницијама патријархата у повлаштеном положају, имао право да исказује слободну вољу. Такође, не треба занемарити захтеве која патријархална заједница поставља пред мушкарца. Зашто су ти захтеви увек били задовољени?

У критици је већ одавно запажено да Станковић има комплексан однос према патријархалности. С једне стране, он вапи за старим временима у којима види чување истинских животних вредности, сигурност и топлину у окриљу породице. Према томе, његов однос према патријархату није у потпуности негативан. Штавише, Станковић зна и да критикује принцип људске слободе и прикаже наличје индивидуализма јер јунаци не долазе до жељене слободе кад се издвоје из колектива, већ до спознаје о сопственој трагичној егзистенцији, о недостатку упоришта у животу, а све то је прожето самоћом и отуђењем од околине.

Пратећи живот сина првенца од детињства до смрти, роман *Газда Младен* показује да се и патријархални мушкарац одриче личног живота да би одговорио друштвеним и породичним обавезама. Жртвујући своје Ја и укидајући свој идентитет зарад очувања угледа и просперитета породице, он постаје изолован од живота, потпуно усамљен и отуђен. Тако Станковић поново преноси драму са друштвеног на индивидуални план и открива узроке отуђености у условима патријархата.

Анализирајући роман, унутрашњи свет и поступке главног јунака уочићемо да је Бора Станковић дао хронологију једног специфичног облика отуђености људске суштине.

ОТУЂЕНОСТ КАО КОНФОРМИЗАМ

Роман *Газда Младен* почиње својеврсним гномским исказом. Реченицом „целог живота, увек, само је ради оно што један човек треба да ради“ (Станковић 1980: 7), сугерише се да ће дело анализирати однос јунака према нормама једне културе и одређује се основна карактеристика главног јунака – конформизам. Увиђамо да је животни мото газда Младена да буде у складу с очекивањем. То је императив који руководи сваким његовим поступком.

Израз „што један човек треба да ради“ понавља се више пута у роману и симболизује усвојене забране и потребе за одрицањем и у супротности је са оним што човек жели да ради.

Младен је одувек био свестан која је улога сина првенца (и касније главе куће) у патријархалној породици и да треба да се понаша у складу са културним обрасцем, а не у складу са личним хтењима и жељама. По Александри Вулетић (2006) „мушкарац свој идентитет заснива на улози старешине породице, њеног хранитеља и заштитника... Способност мушкараца да брине о својој породици и имању одређује и његов статус у сеоској заједници.“

Међутим, глава Младенове породице није био мушкарац, већ баба Стана. Она је спасила породицу од пропасти до које ју је довео њен домаћин. Распродавши имање и вративши дугове, баба Стана је узела све у своје руке. Мушки наследник, Младенов отац, водио је трговину, али само пред очима јавности. Попут суфлера иза кулиса ту је увек постојала баба која је повлачила све конце. О томе да је Младеновом оцу било тешко играти улогу газде и лажно се представљати, сведочи и његов „грех“:

Отац, мада је у чаршији, међу трговцима био доста уважен, поштован, на своме месту, као што треба, ипак од те своје уважености покаткада попуштао. Заборављао се. Покаткад, запио би се. Истина, и то ретко, кришом. Онда, не знајући од стида, муке, бола, шта ће, по три дана би лежао (Станковић 1980: 19).

Када је отац изненада умро, као син првенац Младен добија и прихвата улогу спасиоца породичног угледа и чувара материјалног стања. Сличну судбину има и књижевни потомак газда Младена, Андрићева Госпођица. Рајкин живот се преокреће кад јој умире отац, који је банкротирао. Обећање дато оцу на самрти, да ће пазити о новцу, мотивише све њене поступке и доказује да она такође држи до традиционалних вредности. Прерано стасавши, а имајући цео живот на уму то обећање, Рајка сузбија оно људско у свом срцу и постаје опседнута материјалном сигурношћу.

Слично Рајки, главни покретач свих Младенових поступака јесте страх од пропасти породице, страх који је узрокован понашањем деде и оца, али и тренутном ситуацијом. Реч која најбоље описује Младеново стање након очеве смрти јесте „престрашен“, која се понавља више пута:

изненада, напречац, умре отац, и Младен га одмах, као што је и требало, заступи у дућану. Остави матер, бабу и целу родбину да наричу за оцем... а он, престрашен и највише уплашен бабиним страхом да сада све не пропадне, не изгуби се, нарочито за њ, Младена, да неће моћи, мали је,

нејак, да заступи оца у дућану, буде како треба, издржи, - гледао је само да се у радњи очеве смрт не осети (Станковић 1980: 23).

Младену се све више усађује страх да се неће потврдити као мушкарац, као син првенац. Тај страх у потпуности је овладао њиме. Зато је његов императив да буде јак, да има контролу над самим собом. Он се посвећује послу, отуђује се од свога Ја и као конформиста настоји да сваку жељу или осећање закопа дубоко у себи.

Престрашен, не знајући, а највише плашећи се да заиста и не буде као што не треба, не заступи оца, само је то гледао, да се очеве смрт у дућану не осети... А остало, све је заборавио. И оца да оплаче, за њим сузу да пусти (Станковић 1980: 23).

Да треба да сузбије своја осећања, научио је од саме бабе која не плаче ни кад јој умире син показујући породици да је јака. Младен то чини јер

slično plemstvu čast vlada časnim muškarcem izvan svake spoljne prinude. Ona upravlja njegovim mislima i praksama kao sila, ali ne prinuđavajući ga mehanički; ona vodi njegovu akciju kao logičku nužnost, ali koja mu se ne nameće kao pravilo ili kao neumoljiva logička presuda nekog racionalnog proračuna (Bourdieu 2001: 71).

Због тога што је Младену као детету поверена тако важна улога, породица се према њему понаша превише заштитнички. Баба Стана се заправо боји да он као његов деда или касније отац, не исклизне и не препусти се слабостима. Све то одговара патријархалним законима и

типу породице у којој се појединац подређује колективу, у којој заједница свој имагинарни интерес ставља испред и изнад интереса својих чланова... Свако издвајање доживљава се као напуштање заједнице, као отпадништво и непоштовање основног реда... Социјално изједначени у колективу, појединци своју индивидуалну слободу жртвују заједници, своја појединачна права подређују једном, како се представља вишем и важнијем принципу (Стојановић 2013: 90).

Све своје страхове баба Стана преноси на Младена и у њему уноси страх од сваког ужитка, страх од живота. Тамница патријархалне културе кроз ту бригу добија додатне решетке.

О том усмеравању појединца, али и о његовом несвесном отимању пише Јунг (2008) у књизи *Неоткривено јаство*:

Kao što su kaotična kretanja svjetine koja završavaju uzajamnom frustracijom silom usmjerena u određenom pravcu diktatorskom voljom, tako je i pojedincu u njegovu disociranom stanju neophodno usmjeravajuće i određujuće načelo. Ego-svijest želi da njezina volja igra tu ulogu, ali pri tom previđa postojanje snažnih nesvjesnih čimbenika koji osujećuju njezine namjere.

Због свега тога Младен је прерано сазрео. Међутим, већ током детињства осећао је притисак своје улоге сина првенца. Он се није дружио са вршњацима и био је изолован од дечјих кругова. Настојећи да буде узоран, Младен већ тада постаје конформиста, живи по устаљеном породичном реду и тако је од малих ногу постао заточеник утврђеног поретка. Његова узорност није аутентична, већ лажна о чему пише Хосе Ортега и Гасет (1998):

Насупрот аутентичној узорности, постоји лажна и испразна узорност. Прва разлика између њих је у томе што истински узорном човеку никада није био циљ да то заиста постане... Код лажног узора једино за чим жуди јесте тај социјални ефекат савршенста – узорности. Не жели, у ствари, дубоко у себи да буде било шта. Једино жели да буде другима, у туђим очима, образац и модел.

Попут Софке и Младен је од раног детињства упућен само на свет одраслих, те он већ тад покушава да их имитира што има за последицу уништење детињског света. Због свега тога он не поседује жељу да се самостално изрази, да оформи свој идентитет, јер само жели да што пре заузме своје место у патријархално-породичној хијерархијској лествици.

Међутим, кад треба да делује самостално, долази до изражаја колико је он неприлагођен широј средини и колико му је потребна заштита породичног круга. Он није развио своју индивидуалност те осећа несигурност и мањак самопоуздања.

Са жељом да се докаже, Младен настоји и својим изгледом да делује одрасло:

Већ не обучен као дечко, него у мало дужим, затворене боје чакширама, у ципелама, минтану закопчаном до грла и утегнутом, дугом мор-појасу... Од тих се као брига, упињања, мисли, чисто био мало погурио и пре времена окошчатио. Лице му дошло суво, бледо, и већ као паметно, старо (Станковић 1980: 24).

Осећајући се несигурно и плашљиво, као одбрамбени механизам користи ригорозну тачност, строгост и вредноћу у трговини. Управо му трговачки послови пружају шансу да свима докаже озбиљан, недетињаст

однос према животу. Он намерно жели да се отуђи од другова и све чини само да га не би убрајали међу његове вршњаке, децу.

Као последица прилагођавања свету одраслих Младен се све више повлачи у себе и отуђује од света.

Његово понашање у потпуности одговара ономе што Никола Рот (2010) назива тежњом за конформирањем култури и владајућим обичајима. По Роту

ова се тежња манифестује у прихватању конвенционланих (владајућих) етичких принципа и тежњи да их се сви придржавају. Тако где је ова потреба развијена, нема тежње за самосталним поступањем, за поступањем без обзира на суд других. Место тога постоји тежња да се поступи према усвојеним општеважећим моралним принципима. Потреба за конформирањем манифестује се и у настојању да се ради савесно на сваком послу који се обавља, па макар се и не одобравала сврха ради кога се посао врши.

Сахрањеног детињства, неживљен, са прераном зрелости и старачким односом према ближњима, он остаје склон усамљеништву и све више расте његова безнадна отуђеност. У почетку Младен није свестан своје отуђености од живота и од самог себе. Попут свога оца, он осећа задовољство када испуњава бабине жеље. У недостатку мушког ауторитета, Младен у баби налази идеални образац за своју друштвену улогу. Међутим, треба имати на уму да се он не идентификује ту конкретно са бабом, већ са читавим вредносним системом чији је она симбол. Наиме, баба Стана не би могла да управља вољом унука у толикој мери да он не поштује укоренење норме понашања.

Поред дединог и очевог греха и страха од пропасти породице те бабиног утицаја, на формирање Младенових ставова утичу норме понашања чаршије, односно патријархалног света. Пре свега тај устаљени систем свемоћно делује на вољу личности и

примењује технику дресуре, награђујући само оне поступке којима личност потврђује своју припадност колективу, а не пружа подршку за развој његове индивидуалности. На тај се начин личност инструментализује, јер се уобличава као одговор на породичне захтеве, а свођење човекових могућности и утилитарна сврха са којом се то предузима увек значи нарцистичку повреду појединца (Ахметагић 2010: 538).

У складу са конформизмом, Младен усваја у потпуности туђу вољу и понаша се искључиво како то средина од њега захтева. Према томе,

Младен се поистовећује са својом персоном. По Јунговој аналитичкој психологији

Persona nije identična sa individualnošću. Ona se odnosi isključivo na odnos prema spoljašnjem svijetu. To je maska koju osoba prihvata kao odgovor na zahteve društvene konvencije i tradicije i na svoje unutrašnje potrebe. To je uloga koju društvo daje nekom čoveku, uloga koju društvo očekuje da će je on igrati u životu. Cilj maske je da učini određeni utisak na druge i ona često, mada to nije nužno, skriva stvarnu prirodu te osobe... Ako se Ja poistoveti sa personom, kao što to često biva, jedinka postaje svesnija uloge koju igra nego svojih izvornih osobina. Ona postaje otuđena od same sebe, postaje samo privid čoveka, odblesak društva umesto autonomnog ljudskog bića (Jakobi 2006: 42).

Живећи живот у складу са својом персоном, а не својим јаством, свака Младенова иницијатива, поступак или реч заправо је резултат патријархалног система, а не њега самог. Стога, он је принуђен да се одрекне интимних побуда и жеља, чак и оних телесних јер увек има на уму моралне норме, осећање дужности и одговорности. С тим у вези можемо да тумачимо и поступак деноминализације преко ознаке *газда* која се увек јавља уз његово име. О томе пише и Драгана Вукићевић (2006):

Типични јунак колектива гради се поступцима деноминализације (јунак и кад има име идентификује се по сродничким, професионалним или неким другим релацијама)... Тријумф јавног над личним препознатљив је и у пролиферацији надимака, колективном превођењу властитог имена у типску црту јунака.

Осим што је отуђен од себе, Младен је отуђен и од породице за коју жртвује своје Ја. Развијајући се као реакција на породичне жеље, Младен није вољен због онога што он уистину јесте. Њега баба Стана доживљава као средство за остваривање својих амбиција. Упркос великом бабином утицају Младен нема нежан однос са њом. Такође, природно је да највећу блискост човек оствари са мајком, али Младен мајку доживљава као слушкињу која је подређена баби. Не само да они нису блиски, већ су отуђени једно од другог и између њих је јаз. У складу са патријархалним нормама, мајчин однос са старијим дететом морао је да буде лишен нежности, а сву љубав могла је да показује само према млађем сину. Стога, Младен је још као дечак према мајци био озбиљан и строг, а његове детиње потребе за њеном љубави остале су неиспуњене.

Отуђеност мајке и сина кулминира када Ката са млађим сином Миком напушта Врање због уласка војске у град. Мајка се не опрошта од

Младена јер би тако показала нежност. Сцена растанка са мајком изузетно је важна и за сагледавање Младеновог лика. Ту експлицитно долази до изражаја његова отуђеност од самог себе. Јасно се истиче разлика између Младеновог понашања према мајци и онога што он заправо у себи осећа. Чак и у ванредним ситуацијама, однос мајке и сина не може да се успостави и љубав не сме да исплива. Младен с једне стране поштује обрасце понашања, а са друге он заправо гуши емоције, потискује своје Ја и бежи од суочавања са мајком.

Отуђен од бабе, од мајке, од вршњака, али и од осталог друштва, Младену је највише пријала самоћа. Тако је заправо побегао од покренутих емоција, од осећања која доносе немир и несигурност. Ипак, тада је схватао колико је отуђен од самог себе.

За породицу Младен је морао да жртвује и своју љубав. Ма колико покушавао да угуши осећања према Јованки и да се и даље понаша „како треба“ и „како доликује сину првенцу“, он пушта машти на вољу па на површину, само на трен, исплива његова права природа. Док сањари о животу са Јованком, Младен скида маску. Убрзо његов конформизам долази до изражаја. Он је знао да није пожељно да се ожени девојком без мираза. Прави разлог његове одлуке да одустане од Јованке заправо се крије у прећутном неодобравању тог брака од стране бабе и мајке. Тако је Младен и на најинтимнијем пољу одлучио да послуша туђу вољу и да поново изневери своје Ја, те отуђеност од самог себе ту највише долази до изражаја. Све то кулминира када Јованка добије понуду за брак од другог мушкарца. Младен је стављен пред најтеже искушење. Он мора свима да докаже да је јак и да му је породица најважнија, али првенствено он мора да буде јак пред својим Ја.

Превише снажан баба Станин ауторитет чини Младена неспособним за побуну. Иако је одрастао и постао угледан газда, он се није одвојио од породице, а првенствено од бабе као зрео човек. С друге стране, он се у потпуности одвојио од самог себе. Очајање и бол који потискује када треба да пусти Јованку да се уда, изгара га изнутра.

Кад одлучи да се одрекне Јованке, он се тиме одриче љубави за цео живот. Дужност је победила над осећањима. Патријархални свет оличен у баби посредно успева да убије његову вољу и жеље, а симболички тако убијају и њега. Атрофија његовог емоционалног света изражена је кроз присуство смрти у чаршији:

Већ ноћ мртва, чаршија мртва. Црни се калдрма. С обе стране, сниски, као нанизани, црне се дућани, стреје, ћепенке. ... уђе у улицу, која исто тако

мртва, пуста и црни се, а испод њихове Јованкина висока кућа јаче се црни и као да му она нешто говори, те њему од тога срце трне (Станковић 1980: 63).

Колико се Младен идентификовао са својом персоном газде, сведочи и сцена суочавања са Јованком. Јованка захтева од Младена да се одрекне патријархалних норми, али он гледа на брак у складу са патријархалним начелима где љубав није битна.

Јованка је запрепаштена његовим понашањем јер она једина схвата шта је он сам себи учинио кад се ње одрекао. Стога, она више плаче над његовом судбином, него над својом.

Издрживши достојанствено Јованкину свадбу и остајући до краја веран својој персони, Младен коначно доказује чаршији да је прави газда. Тим чином он се издваја од свих других који су поклекнули пред осећањима.

Након Младенове одлуке сви су одахнули, а посебно баба. Када је одлучио да из свог живота избаци љубав, баба је однела пуну победу. Након тога примећује се промена у породичним односима, али и у самом Младену. Пре губитка Јованке, његов доживљај да је „све као што треба да буде“ испуњавао га је спокојством, а сад је увидео колику је жртву морао да принесе на жртвеник патријархата.

Његов напор да постане газда прати осиромашење човечности и крути, изразито рационални ставови. Полети срца за њега више не постоје, а сав смисао живота налази у послу.

Тај својеврсни спокој поново ремети Јованка, која напушта мужа. Тиме она у Младену поново буди она осећања која је он већ сахранио.

За разлику од Младена, Јованка није отуђена од себе. Она одбацује цео систем патријархалне културе јер то није у складу са законом њеног срца. Остављајући мужа, она своје Ја ставља изнад норми друштва, поступа по диктату својих емоција. Тако она чини све оно што Младен никако и никада не сме. Његов бес стога не проистиче из самог њеног чина, већ њега љути та њена храброст да се руководи према осећањима.

Пошто је за Младена и даље дужност изнад емоција и свога Ја, он доноси одлуку да се она врати мужу јер „тако треба да буде“. Тим чином потврђује свој конформизам јер се све мора жртвовати за углед куће. „Он нема разумевања за туђе емоције, нити га може имати онај који је најпре властите пригушио и поништио. Емпатији је предуслов контакт са властитом осећајношћу, а Младен је своје емоције поништио како би постао функционалан.“ (Ахметагић 2010: 545)

Међутим, Младен враћа Јованку и због себе. Он поново жели да се ње ослободи, да потисне своје емоције, да одагна сва искушења од себе. За њега љубав није јача од конвенција па чак и када осети да би баба и мајка одобриле ванбрачну везу са Јованком. Не желећи да га баба има у шапи, као што је чинила са његовим оцем, Младен неће да му Јованка постане љубавница. Он тако јасно показује да се понаша у складу са патријархалним нормама и да су оне чак изнад бабиних жеља. Својим понашањем он се уздиже изнад свих, па чак и саме бабе, али поново је морао жртвовати своје Ја, срце и жеље:

И та му је ноћ била најтежа. Кад први пут сазнаде да му, ако хоће да је као што треба а не ослања се ни на кога, не обавезује ником, да би то своје, себе, могао да носи, треба много снаге, бола, и да је јак, јак... Јак над собом. Себе да има у рукама... осети како заиста постаје сувљи, виши, али и каменитији (Станковић 1980: 85).

Јованка прва и једина Младену пориче успешност. Она му у лице баца истину – он је сам, празан, неостварен и несрећан човек. Она открива погубност патријархалних принципа и доказује да је Младенова представа брака погрешна, као и сви његови ставови о спокојном животу.

Уколико је за Младена патријархални брак почивао искључиво на друштвеном и материјалном интересу и сигурности, а љубав није била битна, поставља се питање: зашто се Младен није оженио. У нашој традицији свадба је сматрана као најважнији обред прелаза јер представља коначно ступање у свет одраслих. Углед и поштовање Младен стиче и без брака. Њему не треба брак јер је социјални напредак остварио и без женидбе. Бојан Чолак (2013) то тумачи тиме што је

у главном јунаку услед прераног сазревања, поремећен устаљени пут мушког детета од периферије породице ка њеном средишту, на којем женидба представља незаобилазан корак. Друштвена заједница учествовала је у свим преломним моментима у животу детета. Она је била та која је испољавала солидарност.

Ипак, у складу са записом који је пронађен након Младенове смрти може се закључити да је он био спреман да за породицу све жртвује, али не и чистоту сопственог бића. Женидбом с другом женом као крајњим конформизмом, он би жртвовао свој најинтимнији део и не би било повратка са пута отуђења. Овако он, макар у најскривенијем делу свог бића, остаје веран своме Ја. Та његова истинска осећања остају дубоко закопана јер не

доликују једном газди. Чак и када Јованка умире, он остаје веран својој улози и не допушта да се скине маска газде.

Колико је јалов и празан живот њеног унука, сагледава и баба. Баба схвата да је одговорна за Младенову судбину те се ставља у подређен положај. Као узалудни показују се њени покушаји да се Младен препусти правом животу. Она умире, а да није успела да искупи свој грех. Младен остаје отуђен од живота и од својих ближњих.

Његова усамљеност и изолованост наметнута му је друштвеним и породичним улогама јер само тако је могао обезбедити поштовање. Ипак, та издвојеност као последицу има отуђеност њега од других, али и других од њега. Као што се он повлачи у себе у односу на средину, тако се и средина одваја од њега и затвара. То се доказује у понашању његове породице након братовљеве женидбе и бабине смрти. Ослобођени бабиног утицаја они се на тренутак понашају слободно, поготово његова мајка, али врло брзо Младен враћа поредак на старо и уводи своју диктатуру и страховладу. Због тога они га искључују из свога живота те је отуђеност јасно видљива. Осећање изолованости, одбачености и усамљености појачава његову отуђеност коју је породица прихватила. Такође, они као да се стиде своје среће и избегавају Младена јер знају колико се за њих жртвовао. Младен схвата да поред њега други живе живот у којем он не учествује, из којег је он одбачен. Од тог осећања покушава да побегне у свет књига и *Библије*. Међутим, речи које тамо налази не пружају му утеху, већ га поново подсећају на његово стање и стављају со на рану: „Чита, а горчина га дави. И, по несрећи, увек наиђе на псалме који се с њим подударују, његово исказују: 'Заробљен сам, Боже!' И тобож од побожности пушта на вољу [сузи, болу]. Чита псалме, вапаје, бол. Чита као себе да чита.“ (Станковић 1980: 112)

Поред Библије, Младен пушта свом болу на вољу и у песми:

Ипак изиђе. Чује издалека песму:

Зар ти не знаш шта је миловање,

Миловање, слатко уздисање?

– Уздисање знам, али не миловање. И никад га нећу да знам, да осетим, никад. Стар сам... (Станковић 1980: 93).

Као и остале Станковићеве јунаке и Младена сустиже жал за младошћу, али у његовом случају та младост није иживљена тако да он заправо осећа жал и жудњу за животом. Као онај који је увек налазио највеће задовољство у томе што све иде како треба, осетио се пре времена старим и престао да се радује успеху у трговини. Колико се отуђио од себе, породице

и друштва посведочио му је улазак српске војске у Врање. Први пута он осећа блискост, опуштеност и одсуство страха у ословљавању од стране војника. Војници му се обраћају са „чича“ јер не маре за друштвено-социјалне улоге.

Сагледавање мајчине љубави приликом растанка, осећање родољубља и сусрет са војницима пробудио је у Младену наду. Он је на тренутак помислио да ће успети да испуни живот љубављу. Међутим, приликом деобе са братом све то пада у воду. Мика поступа по патријархалном обичају и одлучује да остане у кући као млађи брат. Попут Младена цео живот и Мика се сад понаша у складу са нормама, а губи из вида осећања. То утиче на Младенов однос према породици, али и према широј средини. Разочаран и повређен, он постаје бескомпромисан. Као што су други вечито показивали да су глуви за његове жеље, тако он сада нема слуха за туђе потребе. Као што се од њега тражило да цео живот ради оно што треба, он то сад захтева од осталих.

Затварање у себе манифестује се и на плану приповедања. Више не видимо Младенова унутрашња доживљавања. Перспектива јунака замењује се перспективом приповедача.

До краја отуђен од друштва и човека уопште, Младен није желео да му неко покаже самилост кад се разболео јер је много гори бол прошао сам. Он до краја остаје отуђен од свих.

Колико је живео повучено, колико је био отуђен и колико је своје Ја скривао, говори и белешка која је пронађена након његове смрти. Те речи су биле сакривене у тефтеру као што се права Младенова природа вечито сакривала. Запис „умрећу рањав и жељан“ открива нам сасвим другог Младена. Он се ту не потписује са газда, већ просто и скромно „Младен“, као човек који се не бори за моћ и углед, човек који је увек био усамљен, повучен у себе и отуђен.

Реч „рањав“ говори о страшној патњи коју је носио у себи. Он није дозвољавао да она изађе на светлост дана, из његовог крвотока и свести. Вулканска сила и еруптивни набој који је трошен само на обуздавање своје праве природе букнуо је у овом запису.

Израз „жељан“ пак изражава скривену чежњу за животом и жалост што је он остао неживљен.

Прва реченица којом почиње роман, а која функционише као образац, сада функционише као иронична опаска. Радећи све како треба

Младен је деформисао своју праву природу и показао како се врлина изврће у своју супротност.

Тези средине, локално интонираној и израженој у ономе „што један човек треба да ради“, супротстављена је у роману, као антитеза, окована, изранављена и похарана елементарна људскост јединке, чији крик пробија све зидове и којој нигде нема мелема; зато Младен налази себе у стиху псалма: "Заробљен сам, Боже! (Најдановић 1983: 317).

МОДЕРНОСТ ГАЗДА МЛАДЕНА

Више него иједно друго Станковићево дело *Газда Младен* открива патријархално друштво као средину многоструког бесмисла и отуђења човека од човека, средину у којој влада закон принуде и дехуманизације и у којој сваки поступак треба да буде унапред срачунат, промишљен, усмерен на то да у корену сузбије све побуне и слободну вољу. Чврстина патријархалних закона доводи до самоотуђења јер човек нема право на своју индивидуалност, на своје жеље, на слободну вољу, на своје Ја. Разапет између онога што жели и оног што мора да ради, човек остаје заувек заробљен и индивидуализација се зауставља. Према томе, супротстављати се туђој вољи није толико значило борити се против других, већ против самог себе јер се скривени снови, осећања и страсти морају срезати у корену, а телесни пожари угасити пре него их неко примети. Младен је у тој борби сагорео до краја.

Неоствареног идентитета и лишен трагања за властитим Ја, Младен умире као недовршена личност тако да он заправо представља архетип Камијевог *Страница*. Апсурдна позиција промашеног Младеновог живота доказује модерност овог романа.

ИЗВОРИ

Станковић, Б. (1980). *Газда Младен*. Београд: Просвета

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић, Ј. (2010). Треба – глагол злостављања: Газда Младен Боре Станковића. *Књижевна историја*, 142, 537–547.

Вукићевић, Д. (2006). Приватни живот у огледалу реалистичке књижевности. У А. Столић и Н. Макуљевић (ур.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (457–483). Београд: Слио.

- Вулетић, А. (2006). Власт мушкарца, покорност жена – између идеологије и праксе. У А. Столић и Н. Макуљевић (ур.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку (112-132)*. Београд: Слио.
- Најдановић, М. (1983). *Релације писац-средина у књижевности српског реализма: прилози за историју српске књижевности*. Крагујевац: Светлост.
- Рот, Н. (2010). *Психологија личности*, Београд: Завод за уџбенике.
- Чолак, Б. (2013). *Модели представљања патријархалног друштва у прози српске модерне*. (Непубликована докторска дисертација). Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Burdije, P. (2001) *Vladavina muškarca*, Podgorica: CID.
- Jakobi, J. (2006). *Psihologija C. G. Junga – Uvod u svekoliko Jungovo djelo*, Zagreb: Scarabeus naklada.
- Jung, C. G. (2008). *Neotkriveno jastvo*. Zagreb: Fabula nova.
- Ortega i Gaset, H. (1998). *Posmatrač*, Београд: Слио.
- Stojanović D. (2013). *Iza zavese: ogledi iz društvene istorije Srbije 1890–1914*, Београд: Ћигоја штампа.

ПРИПОВЈЕДНО СТВАРАЛАШТВО ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА У СВЈЕТЛУ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ**

After Andrić, most of the stories in the Serbian language in the twentieth century were written by the poet and narrator Veljko Petrović. The present literary time is not particularly prone to Petrović. An unpleasant posthumous silence struck him. In this paper, we will refer to the opinions, comments and judgments of other writers, contemporaries and critics of literature on the prose work of the prolific and long-lived Veljko Petrović. The paper aims to present studies dedicated to narrative creativity, more specifically to the stories of Veljko Petrović in order to arouse interest in this now extreme writer, but also to point out the importance and significance of studying the writer of Ravangrad.

Keywords: Veljko Petrović, narrative, narrator, literary criticism, topicality, Ravangrad

УВОД

Предмет рада је сагледавање књижевнокритичког доживљаја прозног дјела Вељка Петровића у његовој преко шест деценија дугој стваралачкој каријери. Први књижевни суд о Вељку Петровићу, изразито позитиван, био је из пера Јована Скерлића. Похвала Јована Скерлића младом пјеснику у почетним годинама Петровићевог стваралаштва, била је од пресудног значаја за прихватање пјесника од стране књижевне критике.¹ Још зарана прихваћен од Скерлића (ваљало би мало пажљивије прочитати приповијетку *Наш учитељ четвртог разреда*, у којој је великан наше критике наслутио будућег значајног приповједача), Петровић већ на самом почетку свог рада стиче увјерење да је пут којим је пошао ваљан и сигуран. Скерлић га је

* tanjakojc2017@gmail.com

** Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством проф. др Горане Раичевић.

¹ Скерлић није посебно писао о приповијеткама Вељка Петровића, јер су до тада биле штампане само у часописима. Пажњу је усмјерио на Петровићево пјесништво.

дочекао као националистичког пјесника и саборца, миљеника и блиског пријатеља. Он је својим огромним ауторитетом утирао пут Вељку Петровићу.² Каснији књижевни критичари углавном су слиједили Скерлићеву оцјену и похвално дочекали пјесника, обновитеља српске родољубиве поезије. Својом пјесничком појавом Петровић је ушао у друштво војвођанских писаца (Доситеј, Бранко, Мушички, Стерија, Змај, Јакшић, Костић) који су писали поезију препуну народног поноса и енергије. Својим приповједним стваралаштвом нашао се раме уз раме са највећима свог времена као што су Андрић и Црњански. Ови аутори су и у читалачком и у критичком доживљају самим својим присуством и дјеловањем у књижевном, јавном и културном животу са годинама постајали све значајнији као ствараоци.

У СВЈЕТЛУ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ

О приповијеткама Вељка Петровића много је писано, а најчешће је посматрана њихова тематска и идејна страна.³ Многе од приповиједака су анализирани и то оне које је критика, али и публика препознала као најбоље, док су неке, иако добре, у потпуности занемарене, а њихово рехабилитовање дешава се у новијим временима. Књижевни критичари нису једнако оцијенили неке од најзначајнијих Петровићевих приповиједака.

Приповетка Салашар за Марка Цара представља светао пример неповитљивости, за Милосава Јелића она је приповетка за ликом типичног Буњевца са којим господа терају шегу, док је за Симу Пандуровића она гротескна и пријатна комика (Пејовић 1977: 10).

² Петровић је у својим раним приповијеткама, написаним још за вријеме Скерлићевог живота, испунио Скерлићев идеал да се о сваком и у сваком српском културно-географском простору пишу добра књижевна дјела. Својим приповијеткама обухватио је готово све наше крајеве од Бачке, Срема, Босне, Србије, све до Пеште и Будима.

³ У први план издвојене су теме трагичне судбине искорјењених и одбјеглих из окриља свог националног, језичког и духовног простора; тема рата и његових разорних посљедица по јунаке; тема дегенерације и однорађавања горњег слоја грађанства с краја XIX и почетка XX вијека; тема човјека без корјена; тема емотивне и еротске потребе протагониста; тема моралних дилема које модернизација и европеизација са собом носи; тема природе, њеног динамизма и витализма оличеном у могућности обнављања.

У Петровићевим приповијеткама Бранко Лазаревић види затворен круг војвођанског живота, Милан Богдановић препознаје пишчево свједочење о рату, али не и учествовање на фронту, док Владимир Бабић уочава да се приповједач послије Првог свјетског рата ослобађа локалних догађаја и тражи општије карактеристике.

У критикама које су пропратиле појаву појединих збирки приповиједака Вељка Петровића могу се наћи различити судови. Исидора Секулић сматрала је да Петровићева проза представља дуализам еротике и сексуалности, и свела је на „чудно склопљену масу сала, месишта и жлезда“ (Секулић 2011: 209), док је Крешимир Георгијевић писао да је Петровић као приповједач најбоље сагледао Војводину са националне и социјалне стране, и да су његове приповијетке идејно сродне његовој родољубивој поезији. Георгијевић је у Петровићевим приповијеткама открио судар узвишених тежњи са ситничавом стварношћу, однос јединке према средини. На основу тога изводи закључак да је Вељко Петровић у својим приповијеткама сељака супротставио интелигенту и да на њему гради своју идеологију.

Критичари који су студиозно пришли Петровићевом дјелу уочили су значајне анализе и синтезе и створили су здрав основ од кога се даље могло поћи у изучавању његовог дјела. Један од њих је Велибор Глигорић, који је осјетио јаку унутрашњу везу између Петровићеве поезије и прозе. Препознао је да је Петровићев став уочио балканских ратова био одређен борбом за националну чистоту, а да су за њега у сељаштву, у једном простом и једноставном свијету лежале националне и етичке снаге. Подвукао је да Вељко Петровић модерније улази у психологију жене која се развила под новијим друштвеним условима. Посебно је истакао литерарне квалитетете његових приповиједака о дјечи⁴ и животињама. Глигорић је у Петровићу првенствено видио градског писца, иако су Петровићеве симпатије биле на страни паора.

Младен Лесковац истакао је да је Петровићу у првом реду стало до човјека и човјечног у њему, а не до поетске идеографске дослиједности. Уочио је да Вељко Петровић посједује немирну имагинацију и занимање за

⁴ Приповијетке у којима је обрађена тема дјецe и дјетињства показују нам Петровићев таленат и показују на који је начин открио битна обиљежја дјетињства и теме о којима треба писати.

оно што је сада настајуће. Посебно је ставио акценат на смјелост Петровићевог реалистичког метода⁵ показујући то анализом приповијетке *Мишка ерегбироси*, у којој је писац према ријечима Лесковца, добро схватио еволуцију живота и историје. Посебно важном сматра пажњу коју у свом дјелу Петровић посвећује Буњевцима

Вељко Петровић је и иначе радо описивао Буњевце, салашаре и варошане, вармеђашке пандуре међу њима и газдачке гаване, а до данашњег дана нико их, ни код нас ни код Буњеваца нити игде другде, није дао са толико љубави, приснога познавања и разумевања као он (Лесковац 1968: 253).

У пригодном осврту Младена Лесковца, поводом седамдесетогодишњице живота и педесетогодишњице књижевног рада Вељка Петровића, Лесковац говори:

Чар доброга дела литературе Вељка Петровића баш и јесте у томе што у њој моћно пулзира живот нашега села и града, те да ће се суштина Петровићеве уметности моћи да расветли тек када се једном буду класификовале биографије и проучило географско порекло личности које је (он) створио (Лесковац 1954: 16).

Поред тога што је Петровић у својим приповијеткама описивао војвођанску, босанску, србијанску паланку, али и сељаке и интелектуалце, личности са најнижег дна као и са највиших позиција⁶, Лесковац сматра да Петровићу нигдје не бљесне око и не затрепери глас као онда када говори о сељаку. Лесковац врши занимљиво поређење Петровића са његовим претходницима (Станковић, Кочић, Сремац, Матавуљ) са циљем да укаже на то да је Вељко Петровић упечатљивији, радозналији са више упијајуће снаге

Мајстор је првога реда, можда највећи којег је икада имала српска књижевност, када свог јунака треба да проведе кроз сочно вођени, а приповедачком техником не баш доследно стезани процесуални ток анегдоте и онде га, заувек, смири у ароми оне густе атмосфере која је посебна чар и снага његове приповетке (Лесковац 1968: 259).

⁵ Петровићево реалистичко приповиједање данашњој рецепцији није блиско. Петровић је у међувремену постао писац традиције.

⁶ На шароликост друштвених простора први је указао Перо Слијепчевић, а након њега детаљније се тој теми посветио Бошко Петровић.

Крешимир Георгијевић у свом тумачењу Петровићевог приповједачког дјела пошао је од анализе социјалне, друштвене и културне средине у Војводини почетком двадесетог вијека. Георгијевић је мишљења да је у Петровићевом дјелу најбоље оно што се односило на ту средину и проблеме који су се у њој јављали „само што његове темпераменто испрчане историје немају понекад до краја изведене закључке, не издижу се до социјалне оптужбе и протеста“ (Георгијевић 1952: 243). Петровићев приповједачки метод карактерише као метод сликара реалисте: „Писцу је циљ да створи живу и конкретну слику друштва и појединих ликова у њему, а сам притом не улази у питање шта би требало учинити да се радикално измени неправедни друштвени поредак“ (Георгијевић 1952: 244). Посебно је значајним сматрао изобличавање буржоазије Војводине због њеног националног опортунизма и отпадништва. Препознао је да Вељко Петровић у свом дјелу не даје критику друштвеног устројства, него критику изобличеног дијела друштва.

Драган Јеремић препознао је да је Петровић иако израстао из духа времена у коме је све стремиле ка националној слободи, а у каснијем поетском стварању тај дух је надрастао својом стваралачком снагом. За Драгана Јеремића, Вељко Петровић није био само одличан пјесник и приповједач него и писац српског народа у најпотпунијем смислу те ријечи. Јеремић је посебно скренуо пажњу на значај земље у приповједном стваралаштву, будући да је она за њега била не само физичка и етнологска, него и етичка категорија.⁷ Позитивни јунаци у прози Вељка Петровића су, по правилу, обични, мали људи, који су на својим плећима добро осјетили тежобу рада и невоље трпљења и који су спремни да сваком, кад год затреба, пруже руку и помогну му колико могу.

Већина јунака у приповеткама Вељка Петровића пробија се кроз живот с много тешкоћа, удараца и ломова и галерија његових многобројних ликова представља једну много више несрећну него срећну поворку људи којима није лако ни живети ни мрети (Јеремић 1985: 94).

Александар Пејовић у књизи *Живот и дело Вељка Петровића* посебну пажњу посвећује Петровићевим приповијеткама и пружа засебну

⁷ Петровић је посебно био везан за земљу и за судбину људи који живе на тој земљи, без обзира да ли су посредно или непосредно за њу везани.

анализу оних које су писане до Првог свјетског рата (приповијетке о Војводини), које су писане послје Првог свјетског рата, приповијеткама о другим срединама (Сарајево, Београд), ратним приповијеткама, те приповијеткама о дјец и животињама. У приповијеткама писаним прије Првог свјетског рата Пејовић препознаје да је Петровић сликао друштвено и морално пропадање српског грађанства у Војводини. У приповијеткама писаним након рата посебно се посветио теми земље, антејској снази земље и снази неодређеног сељачког елемента. Међу приповијеткама које припадају скупу из других средина припада приповијетка *Маријо, где си?*, за коју је Петровић узео сиже из живота Сарајева. Пажњу је посветио сарајевској муслиманској средини (*Цафер-бег Ризванташић*), околини Игмана (*Служба*), београдској малограђанској средини (*Матере*). У приповијеткама посвећеним рату осјећа се ратна атмосфера и више су описани догађаји у позадини, него догађаји на фронту (*Ни имена му не знам, У Нишу пред слом 1915. године*). Када је ријеч о приповијеткама о дјец и животињама Пејовић сматра да „Петровићеве приповетке о деци, о односу деце и животиња, о односу одраслих и животиња књижевна критика није довољно проучила, а он је баш у њима најбоље испољио своје литерарне квалитете“ (Пејовић 1977: 159).

У тексту *Опозиције и приповедању (V. Petrović)*, Радован Вучковић пише да је Вељко Петровић приповједач чије је мјесто у српској прози почетком 20. вијека на граници између два нараштаја

Prethodnicima (Ćoroviću, Kočiću, Ćipiku, Stankoviću) približava ga osećanje za stvarnost, markantnost likova, logično izvedena kompozicija pripovedaka i problematizovanje odnosa prirode i društvene sredine. U svemu ostalome njegovo pripovedačko delo je izraz novih pokušaja u književnosti oko 1910. godine (Vučković 1990: 390).

Према Вучковићу, Вељко Петровић, наине, пише претежно о животу човјека од духа и културе, о модерном интелектуалцу (мушкарцу и жени) из развијеног грађанског друштва, а просјечан човјек појављује се првенствено као антипод, контраст првоне “Такав Petrovićev junak je, kao i u delima drugih tada najmlađih pripovedača, biće osjetljivih nerava, duševno nestabilan i nesrećan” (Vučković 1990: 390).

Локална специфичност Петровићевог причања долази из продужавања традиције, технике и тематике српских приповједача из Војводине (Игњатовић, Сремац), у оквиру опште филозофије и разматрања

психолошких и етичких проблема човјека његовог времена. Милан Кашанин у тексту *Личност Вељка Петровића* посебно истиче да је Петровићева проза значајна по својој локалној боји, по томе што је овај писац „у сеоски и маловарошки живот увео грађанина“, што је он „сав изникао из своје земље и остао за њу дубоко везан“ (Кашанин 1930: 10). Кашанин приповједачки дио Петровићевог стваралаштва карактерише

Као приповедач, Вељко Петровић је творац људског живота, а не изграђивач сопствених мисли, и зато увек даје живу личност, а не конституисан тип. Иза тога како се прочита његова приповетка, не гледају се завршена и извајана лица, него се носе доживљаји, памте се сукоби, види се земља и слуги људска судбина (Кашанин 1930: 13).

Вељко Петровић својим приповједним стваралаштвом српску књижевност богати неизбројивим и разноврсним личностима које је створио „кроз његово дело врви огромна гомила људи и жена са свима животним судбинама, пределима и обличјима, бојама и звуком“ (Кашанин 1930: 14).

Међутим, и поред објективности приповједачког метода и натуралистичке утемељености прича у контексту регионалне војвођанске средине, упадљиво својство приповједачке умјетности Вељка Петровића јесте експресионистичка драматургија „која тражи дубоко померене ситуације и деформише појавну реалност“ (Кољевић 1986: 152). Та двојност нарочито је својствена раним Петровићевим приповијеткама које је сакупио и објавио тек послје Првог светског рата у три збирке: *Буња и други у Раванграду* (1921), *Варљиво пролеће* (1921) и *Померене савести* (1922).

Александар Петров детаљније се бавио анализом структуре најзначајнијих Петровићевих приповиједака. Уочио је да је код Вељка Петровића карактеристична оријентација на живу, изговорену ријеч и да се у многим његовим дјелима (писаним у првом или у трећем лицу), најчешће постиже једна илузија приповиједања. Најчешће посеже за књижевним поступком паралеле и по сличности, али и по супротности.⁸ Илузију приповиједања препознаје у многим Петровићевим приповијеткама.

⁸ Најчешће су, а уједно и једне од најуспјелијих Петровићевих приповиједака грађене на принципу контраста и антагонизма.

Za određeni vid iluzije pripovedanja karakteristična je pripovetka *Mikošičeve sirene*. Pripovetka je napisana u prvom licu, ali акценат није на приповедачевој речи, већ на исповести Каменарског, који приповеда о свом животу, о узроцима своје животне катастрофе. У овој причи suočeni smo s непосредном разgovорном ситуацијом, у којој једна личност говори другој. Реč ипак није о дијалогу, којим се не ствара илузија приповеданја већ о исповести, о причању приче (Петров 1968: 136).

Исидора Секулић у изузетно надахнутом тексту *Вељко Петровић као приповедач*, објављеном у Летопису 1913. године, почетним реченицама прудире у изукрштане слојеве пишчевог талента

Он је реч земље. Заклео се на игру и смелост, на трошење живота и бацање коцке. Обећао је земљи да ће се његово биће у њој обескрајити, да ће у својој новели светковати просте ствари и проповедати врелу доброту и сјајну опасност. Обећао је да ће ширити науку о крилатим атомима, а сузбијати науку о зрну песка које је дошло до свести самоме себи (Секулић 2011: 205).

Исидора Секулић тврдила је у свом есеју о Петровићу да се Вељко Петровић пјесник и Вељко Петровић приповједач веома разликују и материјално и формално „И по своме кунстаншаунгу, а још више по свом велтаншаунгу“ (Секулић 2011: 209). Из времена када је писао пјесме са тмурним расположењем потичу и приповијетке са суморно одређеном тематиком (*Пролећни погреб*, *Ево како је било*, *Перица је несрећан*). Говорила је да је Петровић у пјесмама филозофски одређенији, док су његове новеле већим обимом врста борбене књижевности, „али није довољно јасно, из које врсте душевног расположења, и из које врсте убеђења проистиче та борбеност“ (Секулић 2011: 209). Искузује специфично запажање „има код њега дуализам еротике и сексуалности, и има дуализам љубави за авантуру и господарење и љубави за ред и мирну срећу“ (Секулић 2011: 209). Истиче доминантну разлику коју уочава између Петровићевих пјесама и приповиједака

У песмама нам, с потпуном мирноћом, казује мисао коју је дуго у себи држао. У приповетци износи добро сагледану, али не много, односно не многострано медитирану ствар, и стога је деловање његове приповетке некако латентно, без видљивих и одредљивих средстава (Секулић 2011: 209).

Запажа да се у Петровићевим приповијеткама понекад, јавља сентименталност, али она која је увијек праћена неким животним еланом који нам не да, да се расплачемо. А песимизма, моделираног, формулисаног,

увијек присутног, њега нема. Препознаје да појам жене у његовим новелама није исти као код других аутора. Петровићеве жене нису црне, фаталне жене европских литература. Жена у Петровићевом прозном стваралаштву воли да воли и зато се чува фантастичних катастрофа и идеалног ишчекивања. Људи, односно мушкарци, не само што воле да воле, него воле да живе и да господаре. Слично је и са моделима његових личности. Оне су или индивидуализоване (Светозар у *Вуку*, Ирина у *Пилети*, Марко у *Мужјаку*), или типизоване (Буња, Федор), а никад нису стилизоване. Имају, дакле, све карактерне црте, а немају опасних карактерних осцилација.

Веома значајна и драгоцјена књига за проучавање лика и дјела Вељка Петровића је књига Славка Гордића *Огледи о Вељку Петровићу*. 2000. године Гордић је написао: „Невероватно, а истинито: после Иве Андрића, највише добрих приповедака на српском језику, у овом веку, написао је Вељко Петровић“ (Гордић 2000: 5). Назвао га је једним од наших најплоднијих приповједача, који међу двије стотине и педесет приповиједака, колико је написао, скоро да нема слабих. Његова књига посвећена је извјесној „занемарености“ Петровића у свијету књижевности и указивању значаја и важности обраде Петровићевог дјела

Без Вељка Петровића, напосто, ми бисмо једну комплексну стварност, ратну и мирнодопску, пречанску и србијанску, друштвену, обичајну, психолошку, па и флоралну и анималну, као фактички и симболички додатак и одгонетку свету Петровићевих јунака, зацело другачије замишљали, уколико бисмо је уопште и могли замислити (Гордић 2000: 8).

Неизбјежна тема у текстовима посвећеним приповједном опусу Вељка Петровића јесте тема романа.⁹ У већини текстова можемо читати о томе на који начин аутори виде потенцијале и нацрте романа који Вељко Петровић никада није написао.¹⁰ Момчило Миланков писао је „У овим причама скоро увек има толико простора, толико времена и толико личности да многе од њих у ствари носе у себи скривене могућности романа“

⁹ Роман се у нашој средини посебно цијени, памти и препричава и представља краћи пут до читалаца. Изостанак романа може бити један од разлога слабије рецепције Петровићевог дјела.

¹⁰ Због своје жанровске разноврсности неке од приповиједака као што су: *Буња*, *Микошићеве сирене*, *Карловачки доживљај 1889. године*, *Маријо, где си*, *Разговору никад краја*, *Молох*, критика чита и као краће романе.

(Миланков 1963: 9). Велика критика (Скерлић) у почетним годинама Петровићеве приповједачке дјелатности, вјеровала је да није никакво пророчанство тврдити да ћемо од Петровића добити један добар роман. Све је указивало на то да ће од врсног приповједача постати врсан романописац „Вељко Петровић је остао један од ретких писаца који никад, ниједним текстом, није оставио приповетку, дужу или краћу, новелу, новелету, развијен исечак из живота или скицу његових појава“ (Новаковић 1969: 353). Чин оданости приповијеткама тумачи се чином стваралачке духовне дослиједности. Исидора Секулић такође мјестимично говори о поетици распрснућа у његовим приповијеткама, називајући их „разнесеним романима“¹¹

У њима Вељко Петровић има страсну потребу ситуације, он задихано и устрептало граби догађај. Настоји да нешто растури, претури, да што пре буде русвај. У његовом свету царује драма страха и драма немира, можда управо стога што је он савременик француске уметничке школе експресиониста који кажу да нема уметности за око и срце, него има само уметности за нерве (Секулић 1977: 42).

Романескна основа Петровићевих приповиједака посебно долази до изражаја у данашња времена, када се посматра ауторов однос према времену, простору и централном догађају наратије. Дужина, композиција и структура текста иду у прилог овој тези. Савремени тумачи истичу да у облику приповијетке ове приче много више потврђују своју књижевну специфичност.

Уз сва признања, Петровић је остао изван пажње књижевне критике и књижевних струјања свог времена. Младен Лесковац 1954. године рекао је на ову тему „Књижевно дело Вељка Петровића до данашњег дана остало је изван домашаја и интересовања систематскијих и свестрано подробних анализа“ (Лесковац 1954: 43) Када су се тридесетих година појавили *Изданци из опаљена грма*, а уједно и похвала Милана Богдановића овој збирци, у Загребу, у антологији 1000 најљепших новела (1000 свјетских писаца) уврштена је и приповијетка *Салашар*. Приређивачи су написала да је управо

¹¹ Најдање у тумачењу је отишао Михајло Пантић анализирајући романескне особине *Буње*. Види: „Дезинтеграција реализма и жанровска међупрелазност у 'Буњи' Вељка Петровића“ У: *Модернистичко приповедање. Српска и хрватска приповетка/новела 1918-1930* (Пантић 1999: 89-95).

то приповијетка „која најбоље карактерише тога с неправом прешућиваног приповједача“ (Петровић 1985: 167). Момчило Миланков у тексту *Приповедач Вељко Петровић* говори о Петровићевом осјећају недовољне заступљености у критици његовог времена, али на то додаје

Мислим да је Вељко Петровић, поред признања критике, одувек морао осећати и своју публику, привржени и не малобројну. Свет грађана и ратника који живи на страницама његове прозе, био је у ствари исти онај свет читалаца који је налазио себе у тим причама. Можда је и то један од узрока његове плодности (Миланков 1963: 9).

ЗАКЉУЧАК

Књижевно вријеме садашње није посебно наклоњено приповједачу Вељку Петровићу. Његово прозно стваралаштво данас стоји на самом рубу књижевног интересовања. Послије стогодишњице рођења (1984), о њему се углавном ћути. Осјетљивог и рањивог, а таквим га виде сјећања Милана Јовановића Стоимировића и биографија Радована Поповића у књизи *Воћка на друму* снашла га је, постхумна полутушина. У садашње вријеме читају се и проучавају други и другачији поетички актуелнији, или они за живота потиснути и несхваћени. Славко Гордић је један од данашњих књижевних критичара који је највише допринио новијој рецепцији књижевног дјела Вељка Петровића.¹² Сасвим оправдано Гордић у књизи *Огледи о Вељку Петровићу*, говори о млакој рецепцији плодног и дуговјечног Вељка Петровића. О таквој врсти рецепције говори најчешће ћутање издавача, антологичара, књижевних критичара и историчара књижевности. Нема оних који би се фокусирали на потрагу за потиснутим и заборављеним вриједностима Петровићевог стваралаштва „Ако се Вељку Петровићу и изрекне какво крупно и лепо признање, онда се оно, углавном, односи на његову лирику и не дотиче витална и продуктивна језгра модернијег књижевног стварања“ (Гордић 2000: 6).¹³

¹² Гордић је за Издавачку књижарницу Зорана Стојановића приредио *Изабрана дела Вељка Петровића*. У њима се налази избор из есејистичког и пјесничког рада и изабраних седам Вељкових приповједака.

¹³ Упркос великом броју библиографских јединица посвећених његовом књижевном раду, остао је недовољно критички протумачен писац.

Књиге *Живот и дело Вељка Петровића*, аутора Александра Пејовића, *Воћка на друму*, аутора Радована Поповића и *Огледи о Вељку Петровићу*, аутора Славка Гордића, само једним дијелом су исправиле рецензијску неправду према Вељку Петровићу. Извјесну запостављеност исправила је и Матица српска издавањем два зборника научних и критичарских радова посвећених тумачењу Петровићевог дјела, једног за вријеме његовог живота из 1965, и другог из 1986. године. Мирослав Јосић Вишњић у своју *Антологију српских приповедака 19. и 20. века* (1999) уврстио је двије Петровићеве приповијетке *Салашар* и *Земља*. У *Најлепшим српским причама* (1999) Милисав Савића, Вељко Петровић заступљен приповијетком *Мужјак*. У *Антологији српске приповетке 1-3* Михајла Пантића, налазе се уврштене приповијетке *Салашар* и *Буња*. Постоје писци и критичари који и у новијим временима рехабилитују сјећање на дјело Петровића.

Вељко Петровић својим приповједачким дјелом затвара једну епоху умјетности српског народа у Војводини. Овим радом смо илустровали и направили кратак осврт на присуство приповједача Вељка Петровића и његовог стваралаштва у књижевној критици која обухвата дужи временски период. Истакли смо најгласније судове и ставове критичара о његовој прози, али и указали на мноштво недостатака и пропуста на којима треба радити.¹⁴ Наведени ставови његових савременика и критичара указују нам и показују да је Вељко Петровић као приповједач имао шта пружити и читаоцима свог времена, али и савременим љубитељима књижевности. Приповијетке овог аутора у жанровском смислу, крећу се од кратких новинских прича, преко стандардних приповједака, све до дугих приповједачких цјелина, и због тога могу привући пажњу данашњих читалаца, посебно млађих међу њима.¹⁵ Уз то, за његово име није било везано ништа посебно спектакуларно ни скандалозно – да је био добар

¹⁴ Приповијетке Вељка Петровића могу бити интригантне за данашњег читаоца због своје полифоничности испољене у готово свим слојевима књижевне структуре. Протагонистима које је Петровић смјестио у неку нови и измјењену стварност и начином на који се његови јунаци сналазе и живе у новом времену које је посљедица друштвених промјена, ове приповијетке постају ближе данашњим читаоцима.

¹⁵ Приповијетке о младима, о њиховом сазријевању, школовању, о потреби младих људи за љубављу.

саговорник и још занимљивији козер било је важно у његовом времену, али данас више не. Његов приповједни опус је драгоцјен и не смије бити запостављен навалом других и другачијих. Досадашња литература о књижевном дјелу Вељка Петровића упућује на потребу његове монографске обраде, откривајући истовремено и правац којим треба поћи у тој обради. Иако је објаснила значајне одлике књижевног дјела Вељка Петровића, књижевна критика је само узгред додирнула питања која захтијевају детаљнију анализу и посвећеност.¹⁶ Чини се, међутим, да проза Вељка Петровића у бујности свога свијета и чудесној тананости израза, заслужује нове уживаоце и тумаче.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгијевић, К. (1952). Вељко Петровић. У *Књижевне студије и огледи* (235-258). Нови Сад: Матица српска.
- Гордић, С. (2000). *Огледи о Вељку Петровићу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Јеремић, Д. (1985). Вељка Петровића поглед на свет. У *Дело Вељка Петровића* (стр. 83-99). Нови Сад: Матица српска.
- Кашанин, М. (1930). Личност Вељка Петровића. У *Сабрана дела, књига прва* (стр. 9-16). Београд: Народна просвета.
- Лесковац, М. (1968). О Вељку Петровићу. У *Из српске књижевности II* (стр. 238-263). Нови Сад: Матица српска.
- Миланков, М. (1963). Приповедач Вељко Петровић. У *Молох: изабране приповетке* (стр. 7-20). Београд: Просвета.
- Новаковић, Б. (1969). Приповедачка панорама Вељка Петровића. У *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књига XIII/1, (стр. 351-373). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Пејовић, А. (1977). *Живот и дело Вељка Петровића*. Београд: СЛОБОЉУБВЕ.
- Петровић, Б. (1985). *У свету речи*. Нови Сад: Матица српска.

¹⁶ Питање анегдоте као нуклеуса приче; питање разноврсности карактера између сиротињске салашарске, сеоске и грађанске средине; питање обнове усмене књижевности (принцип усменог приповиједања и орјентација на живу разговорну ријеч); питање функције знакова у његовом приповиједању итд.

- Секулић, И. (2011). Вељко Петровић као приповедач. У *Антологијска едиција ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ*, књига 52, (стр. 205-224). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Vučković, R. (1990). *Moderna srpska proza*. Beograd: Prosveta.
- Petrov, A. (1968). *U prostoru proze*. Beograd: Nolit.

АРХЕТИП МАЈКЕ У ПРИПОВЕЦИ ИВЕ АНДРИЋА *МАРА* *МИЛОСНИЦА*

The subject of work is the mother and reconsideration the role and function of the mother in the story *Mara milosnica* by determining and establishing the archetypal figure of the mother. The aim is to point out the psychological-mythological-religious aspects of the mother, using, above all, Jung's theory of archetypes and the myth of Erich Neumann's Great Mother. The theophanic apparition of the Mother of God will, on the basis of the interpretation of the mentioned aspects of the research, enable different and new aspects of the interpretation of this story. Goal will be to point out the transfiguration of the Great Mother, Mother Earth in the appearance of the Mother of God, while the symbolic and sacred indication of her will be interpreted through aspects of matriarchy which, it seems, is extremely oppressed in the story. In addition, through the relationship between *Mara* and *Veli Pasha*, we will point out the struggle between the Female and Male Principles, but also how the Mother of God can be seen as the final superiority and victory of matriarchy and the Female Principle in the nineteenth-century war world that greatly despised women. The mother - by that means *Marina's* mother and the Mother of God - will be considered through psychological, mythological and symbolic aspects, and in that way we will structure the form of work.

Keywords: mother, archetype, Great Mother, Mother Earth, Mother of God, theophany, matriarchy, Female principle, *Mara milosnica*, Ivo Andrić

1. УВОД

У приповеци *Мара милосница* (1926) И. Андрића реч је о трагичној исповести о судбини и смрти девојке Маре која постаје робинја турском паши. Фабула приповетке смештена је у одређени друштвено-историјски оквир: реч је о дешавањима за време аустроугарске окупације БиХ 1878. године. Шеснаестогодишња Мара, осим оца, травничког пекара, нема

*cebasekaleksandra@gmail.com

породице: „Девојка нема никог до оца. Мајка јој је била чувека Јелка, звана Хафизадићка, јер ју је стари Мустај-бег Хафизадић држао неколико година код себе, па је онда удао за овога Гарића [*Мариног оца*, прим. аут], који је био миран и слабоуман младић” (Андрић 2019: 46). Подаци о мајци су успутни и кратки: и она, мајка Хафизадићка, некада је била турска наложница. Након почетног страха и прилагођавања животу у Сарајеву, Мара се привикава на Вели-пашу, али када турски паша после неколико месеци одлучи да оде, Мару оставља у Сарајеву. Психички оптерећена због положаја у коме се нашла, након одласка Вели-паше, Марин положај постаје још трагичнији јер бива изопштена из друштвене и верске заједнице. Уз то, не знајући да је у другом стању, игром случаја ће завршити међу породицом Памуковић где ће и она и њен прерано рођени плод умрети.

Главна замисао рада јесте преиспитати улогу и функцију мајке у приповеци *Мара милосница*, односно аспекте утицаја мајке Хафизадићке на Марину судбину успостављањем архетипске фигуре мајке. Такође, теофанијско указивање Богородице на крају приповетке биће симболично разматрано кроз психолошко-митолошко-религијски аспект, те том појавом, симбол и архетип мајке попримају нове аспекте тумачења приповетке. Тиме ће бити указано на трансфигурацију Велике Мајке, Мајке Земље у појави Богородице. Поменута теофанија биће тумачена и кроз аспекте матријархата који је у приповеци до крајње мере потлачен. Кроз однос Маре и Вели-паше биће указано на борбу Женског и Мушког принципа, док ће Богородица бити посматрана као симбол победе матријархата и Женског принципа у деветнаестовековном доминантно патријархалном свету. Мајка – под тим подразумевајући и Марину мајку и Богородицу и Мару као мајку – биће разматрана кроз психолошки, митолошки и симболички аспект, те је на тај начин и структуриран рад.

2. ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТ: АРХЕТИП МАЈКЕ – БИОЛОШКА МАЈКА // МАЈКА НАД МАЈКАМА

Марина прича је „наставак једне пређашње приче, једне већ догођене судбине која у себи крије мотив декаденције и дегенерације” (Чебашек 2020: 255). Конституисање Мариног идентитета условљено је судбином, породичном предисторијом и породичним наслеђем. Важна полеђина биолошког порекла јунакиње крије се у постојању наследног греха првобитно својственог мајци. Тематизација мајке и конкретан однос са њом у приповеци није директно дат и наведен, већ се обриси и симболичност тог

односа распознају на основу секвенцијалних појава Марине мајке кроз наратив, што је довољно за проблематизацију архетипске фигуре мајке.

Присуство архетипа мајке постојано је кроз целокупну људску историју – од ритуала, митова, симбола, примитивног човека до снова, фантазија. Архетипови као ужи појам, део су колективног несвесног, ширег појма. Колективно несвесно обухвата део психе чији садржаји нису (и никад нису били свесни) и они нису стечени индивидуално, већ искључиво путем наслеђивања (уп. Јунг 2003а: 51). Дакле, колективно несвесно садржи извесне наслеђене обрасце испуњене садржајем. Онда кад архетип, као несвесни садржај који се мења, постане свестан и опажен, он добија своју боју у зависности од индивидуалне свести у којој се појављује (уп. Јунг 2003а: 121). Садржај архетипова није детерминисан, већ је детерминисан само њихов облик, а пуну детерминисаност постиже онда када постане испуњен материјалом свесног искуства (уп. Јунг 2003а: 91). Наслеђени обрасци или како их Јунг (2003а: 52) прецизније назива „преегзистентне форме, Архетипови” тек секундарно могу постати свесним и садржајима свести дати уоквирену форму (уп. Јунг 2003а: 52). Архетип као јединица колективно несвесног представља духовно наслеђе и искуство човека, његове урођене обрасце осећања, мишљења и делања који су резултат стварања кроз време (уп. Јунг 2003а: 53). Њихово дејство унутар психички свесних и несвесних процеса испољава се у одређеним психичким представама. Символика архетипова као преегзистентних форми има своју способност „утискивања” (Нојман 2015а: 21), с тим да транспоноване архетипа кроз свест неминовно води и његовој трансформацији.

Архетип мајке – утиснут у Мари – присутан је троструко: кроз сопствену мајку Хафизадићку, кроз Мару која постаје мајка и кроз Богородицу, Велику Мајку. Важност мајке у конституисању идентитета кћерке је неоспорна зато што је „носилац архетипа, на првом месту, сопствена мајка, јер дете прво живи у потпуном садејству са њом, у стању несвесног идентитета. Мајка је психички као и физички предуслов детета” (Јунг 2003а: 109), али мајка је и представник симбола сопственог свесног живота који је одређен њеним полом (уп. Јунг 2003а: 112). Психо-физичко детерминисање Маре уско је повезано са мајчинском фигуром и, осим што је она као потомак носилац наследних гена, она је и носилац одређених наследних образаца:

Однос мајка-дете однос је узајамног поистовећивања, а чињеница да се самооткриће (у којем жена доживљава себе као женско) поклапа са

прадносом (у којем она мајку доживљава као женско) води примарном јачању свих оних односа који се преко поистовећивања остварују (Нојман 2015б: 18).

Поистовећивањем, деловање архетипа мајке предодредило је Марин живот. Када Мара препозна оно архетипско у себи садржано у тако специфичној речи – *милосница* – Марина перцепција будућности постаје вођена судбинским поистовећивањем са мајком. Речи тетка Анђе када Шимун долази до Маре: „Треба ти турска милосница!” (Андрић 2019: 101) наводе Мару да понови то одређење, ту реч *милосница*, реч коју је једном чула када су јој тако ословили мајку. У рођеном детету могуће доћи до несвесног опчињавања мајком и то је случај када личност мајке надјачава архетип мајке (уп. Шевалије, Гербран 2004: 534). *Милосница* – реч је директне везе поистовећивања Маре и мајке, чиме је личност мајке милоснице надјачала је архетип мајке као такве.

Што се наследног греха тиче:

кроз историју је појам наследног греха често митологизован као казна која прати потомке, или нека врста космичке правде. Пошто је грех акт личности, а не акт природе, она га рођењем не може пренети. Али, он, као стање личности, [итекако] бива преношен на потомство. Од рођења људско биће учи посматрањем онога што види унутар породице и то је један од начина на које усваја животне обрасце. Отуда и пророк Давид каже за праведника: „...и на наслеђу је његовом благослов” (Пс 37, 26). То значи да потомство праведних наслеђује обрасце здравог сагледавања живота у истини. Тако ће свака генерација овим обрасцима креирати стварност.¹

Дакле, конституисање личности Маре милоснице успостављено је у односу на детерминисање личности мајке милоснице. Реч је о тзв. фамилијарном (грешном) наслеђу које је пројигирано са мајке на кћер и оно постоји као „венац греха” због ког обе бивају жигосане у односу на средину. Наспрам Марине биолошке мајке, на крају приповетке појављује се Богородица², Мајка над Мајкама и њена појава ефектно делује по Мару. Та симптоматичност састојана у симболичном појављивању *мајки* омогућава

1 Ђорђевић У., Градиншћак Л. (2019). *И после пада, љубав (II)*, преузето 20. 02. 2021. са <http://www.novipolis.rs/dosije/31883/i-posle-pada-ljubav-ii.html>

2 Мајка Божија, Богородица, симболизује најсавршенију сублимацију нагона и најдубљи склад љубави (уп. Шевалије, Гербран 2004: 533).

архетипско тумачење приповетке, будући да је модерна психоанализа симболу мајке доделила вредност архетипа:

Мајка је први облик који појединац доживљава као искуство аниме, то јест несвесног. Показује се у два аспекта, у конструктивном и деструктивном. Деструктивна је као извор свих нагона [...] тоталитет свих архетипова [...] остатак свега што су људи живели од најдаљих почетака, место супраиндивидуалног искуства (Шевалије, Гербран 2004: 534).

Деловање архетипова почиње у најинтимнијем животу (уп. Јунг 2003а: 38). Препознавање деловања у себи и својој свести може одвести појави неуроza које се јављају као пропратни сегмент унутрашњег прихватања архетипа. Онда када буде „врста архетипова која одговара ситуацији поново оживљена, као резултат, се активирају оне експлозивне и зато тако опасне нагонске силе, које су скривене у архетипу, што често доводи до несагледивих последица” Јунг (2003а: 58). Уочавањем дејства архетипа у себи, односно дејства мајчине судбине у конструисању сопствене, Марино опажање света доведено је до крајњих граница неуротичности. Одлазак Вели-паше из Сарајева активирао је свест о понављању мајчине судбине: попут мајке, и Мара ће бити одбачена и напуштена³. Дејство архетипске фигуре мајке, на Мару делује пресликавајуће: судбина ће бити иста, а утицај архетипа и наслеђа дослован.

Разликујући елементарни (матријархални) и преображајни карактер Женског, Нојман (2015а) у оквиру елементарног карактера говори о психичкој депресији која настаје услед неусаглашавања у свести и несвести приликом учовања архетипских појава. Психичку депресију карактерише снижавање менталног нивоа, недостатак задовољства и иницијативе, умор од живота и тај психички процес често постаје видљив у симболици светлости, сунца, месеца. Нојман (2015а: 44) сматра да је ту реч о „провали” у свест одређеног архетипа, тачније Страхне Прождируће Мајке, која због енергетског набоја, Ја-комплекс особе гута. Дакле, услед „разумевања” архетипских садржаја, свест их припаја себи, али не успева са њима да се носи на адекватан начин. Наиме, Мара ће наједном у свом окружењу почети

3 „Самим тим што Марине мајке нема у даљем току приповетке нити се напомиње да је игде присутна значи да не можемо искључити могућност да она више није жива. Ту се већ може направити још једна паралела: идући траговима мајчине судбине, Мара није могла да не наслути и исти свршетак у смрти попут своје мајке” (Чебашек 2020: 262).

да препознаје привиђења у виду ритуала и обреда, у њима се видети магијско, мрачно, демонско, хтонско, злокобно. Видеће оно шта нико осим ње не види. Дакле, реч је о епифанијама које указују на присуство нечег другог него што је оно природно (уп. Елијаде 2011: 40), што значи да, осврћући се на Марина привиђења мрачног, ритуалног и злокобног, свето може имати могућност манифестације у сваком облику па чак и оном највише настраном (уп. Елијаде 2011: 52). Њена привиђења тако су доживљена јер „све што је необично, особено, ново, савршено или чудовишно, постаје прожето магијско-религиозним силама” зато што „свето увек изазива амбивалентан осећај” (Елијаде 2011: 35). Та хиперсензитивност у доживљају света уско је повезана са деловањем и препознавањем архетип(ов)а, јер у индивидуи, они делују најјаче, а то значи да имају способност и да антропоморфизују стварност (уп. Јунг 2003а: 77).

Архетипској фигури биолошке мајке супротстављена је архетипска појава Мајке над мајкама – Богородице – која у једном наративном тренутку има спасоносну функцију у Марином животу. Оно шта ову теофанију чини специфичном јесте њена могућност тумачења у контексту пројцирања Велике Мајке, односно, Мајке Земље.

3. МИТОЛОШКИ АСПЕКТ: БОГОРОДИЦА КАО ПРЕДСТАВА ВЕЛИКЕ МАЈКЕ

Архетип Велике Мајке⁴ јесте унутрашња представа која делује у човековој психи, а симболички израз тог психичког феномена представљају фигуре Велике Богиње приказане у митовима и уметничким творевинама човечанства (уп. Нојман 2015а: 17). Деловање архетипа испољава се у енергетским процесима унутра психе: „у позитивним и негативним емоцијама, у фасцинацијама и пројекцијама, али и у тескоби, у маничним и депресивним стањима, те у осећању Ја да је надвладано” (Нојман 2015а: 17). Архетипови се испољавају у специфичним психичким представама које

4 Израз Велика Мајка парцијални је аспект Великог Женског које се у историји човечанства означава као *Magna Mater*. Спајање речи „Мајка” и „Велика” није спајање појмова него емоционално обојених симбола. „Мајка” у том споју не упућује само на однос детета према родитељу него и на комплексну психичку ситуацију Ја; исто тако, „Велика” изражава симболички карактер супериорности коју та архетипска фигура поседује у односу на све људско и у односу на све шта је створено (уп. Нојман 2015: 26).

свест опажа, али су неумитно садржани у обрасцу понашања појединца. У првом реду као несвестан садржај, када архетип као такав постане опажен, пред свест излази у симболичком облику представе. Архетипско испољавање одређено је целокупном констелацијом колективно несвесног (уп. Нојман 2015а: 24, 25), док архетипске представе свест индиректно доживљава посредством фигура (нпр. искуство богова) или особа (појединци на које се архетип пројектује) (уп. Нојман 2015а: 39, 40). Када је реч о приповеци *Мара милосница*, уочено је постојање природне и фигуративне симболичне представе архетипа (Велике) Мајке – природна представа била би рођена мајка, а фигуративна Мајка Богородица. Та двострука појавност архетипа показатељ је принципа функционисања хтонских, мрачних, мистичних аспеката личности наспрам религијских и интелигибилних аспеката. Са једне стране, архетипска веза са биолошком мајком води понављању мајчиног обрасца, наслеђивању греха, привиђањима магијских и риуталних обреда у којима само она види зло, и смрти. Са друге стране, деловање архетипске фигуре (Велике) Мајке (Земље) садржане у лику и појави Богородице, тежи спасењу, доброти, молитви и окрету религији. То би били позитивни и негативни аспекти архетипа (уп. Јунг 2003а: 45) и то архетипа двоструке мајке.

Дакле, осим што људска мајка може представљати Велику Мајку (уп. Елијаде 2004: 103), исто тако, Велика Мајка може бити представа врховног божанства. Појава Богородице на крају приповетке јесте религијски-симболичка хијерофанија⁵ универзалне вредности: „Свака хијерофанија показује, манифестује сапостојање две супротстављене бити: светог и профаног, духа и материје, вечног и неечног” (Елијаде 2011: 52).

Свака појава се може сматрати хијерофанијом уколико на особен начин изражава модалитет светог [...] тј. преноси нам један од безброј доживљаја светог. Сваки доказ нам је драгоцен јер нам открива две ствари: 1⁰ као хијерофанија открива нам *модалитет светог*; 2⁰ а као историјски догађај, *положај човека у односу на свето* (Елијаде 2011: 22).

Према томе, хијерофанија би била манифестација нечег „сасвим другог”, неке реалности која не припада нашем свету (уп. Елијаде 2004: 11),

5 „Читав религиозни живот човечанства – верски живот којег изражава дијалектика хијерофанија – био би с тог становишта очекивање Исуса Христа.” (Елијаде 2011: 52)

што значи да би хијерофанијски моменат у приповеци сасвим одговарао симболичној појави Богородице, Велике Мајке. Тај свети простор испуњен Богородичином појавом за Мару представља својеврсну „чезњу за рајем” (Елијаде 2011: 448) јер је у том тренутку Богородица посматрана као Мајка која треба да је спаси и прими на руке:

Једном руком се одупирала о земљу, а другом је хватала крај од плашта и навлачила га на себе. – Покриј ме, Госпо драга, не дај! Заклони ме од свих, од свих... Свукуд су ме водили, код Турака и код наших. Свуда су ме гонили. Ништа не знам. Нисам крива. Не дај ме! (Андрић 2019: 103).

Важно је препознати транспарентност светости, односно хијерофанија у спознајном свету. Ако се религијски феномени најпре детерминишу у односу супротстављања светог и профаног, и ако све – све – у једном тренутку може бити тумачено као хијерофанија, ако било шта може оличавати свето, кључна поента је следећа: дихотомија свето-профано је само привидна „јер ако је истина да све може постати хијерофанија и да вероватно не постоји предмет биће, биљка, који у неком тренутку у историји, у одређеној области, није добијао својства светог, истина је и да не постоји вера ни људска група која је у својој историји поседовала све те хијерофаније” (Елијаде 2011: 34). Дијалектика хијерофаније претпоставља „једно упосебљење” (Елијаде 2011: 34), односно неки предмет постаје свет у оној мери у којој отелотворује, тј. открива „нешто друго” него што је он сам (уп. Елијаде 2011: 34). У случају *Маре милоснице*, реч није о предмету, већ о појави која у контексту приповетке заиста открива „нешто друго”, открива осим религијске симболичности Мајке над Мајкама и ону другу страну тумачења Богородице као Мајке Земље и Велике Мајке.

Занимљива је Андрићева намерна контрадикторност осликана у, са једне стране, мајци светици (Богородици), наспрам, са друге стране, мајке грешнице, Хафизадићке. Но, теофанија Богородице може бити посматрана и као моменат отелотворења Велике Мајке након чијег ће указивања читав поредак тежити да се поврати у стање обнављања, будући да је принцип обнављања и одржања равнотеже примарни принцип дејствовања Велике Мајке. Симболичност појаве Богородице осим што може бити тумачена као хијерофанија, може бити тумачена и као отелотворење Велике Мајке која колико год да даје, исто тако има права и да узима. Богородица као Велика Мајка, као Мајка Земља, исто тако је она која рађа, али је и она која свој плод узима к себи. Осим испоштованог принципа плодности (Мара остаје у благословеном стању), биће испоштован и принцип повратка у равнотежу –

то исто шта је створено од Мајке Земље, изнова се у њу враћа – Марино „недонесено и кржљаво” дете „угасило [се] одмах” (Андрић 2019: 108), док се и Мара као женски принцип плодности изнова враћа у Мајку Земљу која ју је изнедрила.

Посматрано са аспекта земне теофаније, Елијаде (2011: 291–318) говорећи о Мајци Земљи закључује како постоје многа веровања, митова и обреда везаних за земљу, за божанства земље, за Велику Мајку. Земља је и плодносна и смртоносна – и даје плодове и прима их: једна од првих теофанија земље као такве било је њено „материнство”, њена неисцрпна способност да доноси плодове (уп. Елијаде 2011: 298). Магијска сила земље, повезана са архетипском фигуром Мајке Земље/Богородицом, демонстрирана је Мариним падом ничице на земљу непосредно пре указивања Богородице, те на тај начин постаје „мистички солидарисана са Земљом” (Елијаде 2004: 105). Мара милосница својим телом остварује директни контакт са земљом, са истом оном земљом која је хтонична колевка (уп. Елијаде 2011: 302), која гута у себе своје плодове.

3.1. Мара милосница – Мајка (Хранитељка)

До спајања елементарног и преображајног карактера Женског, према Ериху Нојману (2015а: 49) долази управо у трудноћи. Преображај жене у мајку завршен је порођајем и њиме долази до покретања нове архетипске констелације која дубински преображава женин живот (уп. Нојман 2015а: 49). Симболичност мајчинства садржан је у дојењу које је, уз млеко, изразити преображајни карактер Женског (уп. Нојман 2015а: 61). Мара јесте дојиља, али не свог детета, већ туђег:

видећи да млијско код Невенке никако не долази, она узне једног јутра дијете, пренесе га у собицу у којој је лежала Мара и положи на њене набрекле груди, чувајући га објема рукама. [...] Тако је Јела по два пута дневно хранила Невенкиног сина (Андрић 2019: 109).

Принцип мајчинства транспонован је храном – давањем живота – другом, туђем детету што доприноси карактерисању Маре као Мајке Хранитељке јер најјаснији израз „давања од себе” Велике Мајке јесу дојке које жену одређују као хранитељку (уп. Нојман 2015: 149).

Ако су „рађање и порођај микрокосмичке верзије егземпларног чина који је извела Земља; људска мајка само подражава и понавља тај примордијални чин појаве Живота у крилу Земље.” (Елијаде 2004: 104). Да је

тако, постаје јасно тумачењем Мариног порођаја са трагичним исходом, а потом и обреда сахрањивања недоношчета. Дете бива сахрањено испод дрвета шљиве, што активира двоструко деловање архетипа Велике Мајке: повратак мртвог детета у земљу начињено је испод дрвета шљиве, које је општепознати симбол Велике Мајке; осим тога, симболика закопавања, враћања у крило земне мајке значи да би се дете опет могло родити (уп. Елијаде 2011: 303), те симболични погреб магијско-религиозног значења и повратка Земљи представља архетипску представу могућег поновног рађања. Са друге стране, Земља као таква је Мајка јер ствара све животне облике из сопствене твари (уп. Елијаде 2011: 306), док је идеја Богородице као Велике Мајке заправо иницирање поновног повратка „кући” – земљи, односно Земљи, праху, спасењу, (могућем будућем) животу.

Анализом приповетке Мара милосница указано је на подударња са негативним аспектима архетипа мајке који представљају „тамно, амбис, свет мртвих, [...] све што је застрашујуће и што не може избећи судбини” (Јунг 2003а: 92), али су истоветно неминовни и позитивни аспекти архетипа мајке као дароватељице живота. Симболика мајке остаје повезана са симболиком земље будући да су обе стедишта и материце живота. Та симболика у себи носи својеврсну амбивалентност јер је заснована на двострукој природи живота и смрти – тачније, у симболу Мајке живот и смрт су у саодносу (уп. Шевалије, Гербран 2004: 532).

4. СИМБОЛИЧКИ АСПЕКТ: БОГОРОДИЦА КАО ПОБЕДА МАТРИЈАРХАТА И ЖЕНСКОГ ПРИНЦИПА

Након анализе архетипа мајке, Велике Мајке и Мајке Земље, створена је подлога за разматрање теофаније Богородице као трансфигурације матријархата и Женског принципа. Такозвани матријархални комплекс преовладава у тумачењу приповетке, будући да је у *Мари милосници* тако скривена, а тако доминантна прича о жени уопште, али и о Женском принципу. Богородица, Мајка Божија, као елементарни стуб матријархата, уједно уз Мару јесте и представник Женског принципа. То би значило да приповетка нуди погодан тло за разматрање положаја матријархата (на основу положаја Андрићевих женских ликова), као и за разматрање његовог могућег потирања. Тиме приповетка *Мара милосница* може бити сагледана као књижевни пример борбе Женског и Мушког принципа.

Марин долазак у Сарајево, код Вели-паше и првобитни однос према њему/са њим одисао је страхом, стегнутошћу и стидом. Временом, ти осећаји су нестали, а чулно је превладало. Узрок изненадног бујања чулног код Маре јесте деловање комплекса мајке код ћерке који води атрофији или, као у овом случају, хипертрофији женских особина или ти пренаглашености женскости (уп. Јунг 2003а: 97). Измењени однос према Вели-паши све више је попримао неприродне оквири, а Мара је као представник Женског принципа постепено подилазила под Мушки принцип. Разлог окрета Вели-паши упркос разлици у годинама и упркос „одабраности” ње као жене, лежи у жељи за коначним припадањем и вештачким формирањем патријархалног ослонаца какав никада није имала у свом оцу. Оквири њеног страдања постају утолико трагичнији када измишљени ослонац, Вели-паша, одлучи да је напусти и оде из Сарајева. Трагизам лежи у илузорности надања – постаје јасно да ослонаца нема, а да је препуштена самој себи. У Марином животу, патријархат је (био) доминантнији и преко улоге оца и преко Вели-паше (уп. Чебашек 2020: 258) јер деловање Вели-паше на Мару „ограничава жену на строго женски домен”, а оправдање за „обезвређивање Жене и Женског” утемељено је на природној мушкој инфериорности, „на чињеници да такав став ставља жену у улогу у којој је мушкарац мора третирати као малолетну кћер” (Нојман 2015б: 40). Чак и кроз тај крајње неприродни однос третирања жене као малолетне кћери⁶ постаје јасно да у таквом односу Мушки принцип апсолутно доминира над Женским тежећи да га што више ограничи и ауторитативно постави према свом. Стога, узрок Марине љубопитљиве промене према Вели-паши крије се у утицају Мушког принципа на Женски, јер онда када се жена увуче у патријархални поредак и потчини се њему и његовим вредностима, мушко тада за њу постаје заступник свести и развоја свести (уп. Нојман 2015б: 36).

Мара, репрезентанткиња матријархата и Женског принципа, бива савладана патријархатом и Мушким принципом. Доминација патријархата у приповеци *Мара милосница* изразита је у свим доменима – од Вели-паше, фра Грге па све до породице Памуковић – сви мушкарци на инфериорни начин доживљавају жене. Све судбине жена из приповетке (Марина мајка, Мара, унука баба Ануше, Невенка, Јела, Анђа), угрожене су доминантнијим Мушким принципом, Женски принцип (оста)је сасвим потлачен у корист

6 „Хоћемо ли, кћери?” (Андрић 2019: 49), „оно моје чељаде” (Андрић 2019: 52).

Мушког. Делотворност Мушког принципа заснована је на доминацији патријархата додатно омогућеним историјско-политичким околностима. У поменутом оквиру, Женски принцип и матријархат не стоје чак ни као пандан Мушком принципу и патријархату, већ су много ниже од тога. Након што ће у случају Маре и Вели-паше Мушки принцип сасвим успоставити потпуну контролу над Женским тако што ће на свим доменима доказивати своју превласт (уп. Чебашек 2020: 258) и као љубавник и као човек и као покушај очинске фигуре – јасно остаје да патријархат у свим сегментима потири матријархат.

Стога, у приповеци је неопходна интервенција врховног бића – мајке Богородице. Символично посматрано, њена појава уско је повезана са непобедивошћу матријархата, будући да Богородица представља трансмисију матријархата и Женског принципа. Њена појава неће имати само по Мару спасоносну функцију, већ ће њено симболично отелотворење означавати коначну превагу матријархата над патријархатом. Дакле, Женски принцип преживео је кроз Богородицу/у Богородици, што доводи до тога да матријархат не остаје потиснут, већ је Богородичином теофанијом уздигнут као врховно начело устројства Земље и живота.

ЗАКЉУЧАК

На основу разматрања архетипске фигуре мајке осликане у Мариној мајци, Хафизадићки, указано је на утицај који архетипско деловање може имати на потомство. Осим наследног греха, Мара у себи препознаје деловање архетипских сила које потичу од праузора, тачније, од сопствене мајке. Такође, уочено је и постојање природног и фигуративног симбола архетипа Велике Мајке – природни би био рођена мајка, а фигуративни Мајка Богородица. На основу напоредности указивања мајки – биолошке мајка које нема наспрам Мајке Богородице, уочени су симболички аспекти архетипа двоструке мајке.

Кроз психолошко-митолошко-религијски аспект тумачења, указано је на симболичност теофанијског указивања Богородице, Мајке над Мајкама, чија је појава протумачена као трансфигурација Велике Мајке. Другим речима, свето указивање Богородице повезано је са врховним божанством Мајке Земље, Велике Мајке, која осим што може имати своју људску представу у жени, мајци, може је имати и кроз хијерофанијско врховно божанство. Осим тога, истакнут је положај матријархата у тадашњем деветнаестовековном свету, као и то на који начин трансфигуративно

тумачење Богородице као елементарног стуба матријархата може бити посматрано и као победа матријархата и као победа Женског принципа.

Двоструки архетипски траг мајке уткан у судбину и личност Маре, указује на сложеност идентитетске конструкције Мариног лика. Тај идентитет условљен је двоструким деловањем архетипске фигуре мајке – мајке Хафизадићке и мајке Богородице, Богородице која се појављује на крају приповетке као Велика Мајка, као богиња Земље, као теофанијски репрезентат матријархата и Женског принципа.

ИЗВОРИ

Андрић И. (2019). *Новеле о жени*. Београд: Лагуна.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић У., Градиншћак Ј. (2019). *И после пада, љубав (II)*, преузето 20. 02.

2021. са <http://www.novipolis.rs/dosije/31883/i-posle-pada-ljubav-ii.html>

Чебашек А. (2020). *Судбина као агон живота и смрти у приповеци „Мара милосница“ Иве Андрића*. у М. Лојаница, Д. Бошковић (ур.), *Doomsday* (књига Смрт) (бр. стр. 253-267). Крагујевац: ФИЛУМ.

Elijade, M. (2004). *Sveto i profano*. Beograd: Alnari.

Elijade, M. (2011). *Rasprava o istoriji religija*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Jung, K. G. (2003a). *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*. Beograd: Atos.

Nojman, E. (2015a). *Velika Majka, fenomen ženskih oblika nesvesnog*. Beograd: Fedon.

Nojman, E. (2015b). *Psihologija ženskog*. Beograd: Fedon.

Ševalije Ž., Gerbran A, (2004). *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos.

ДИСТОПИЈСКИ ПРОСТОРИ У РОМАНИМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

In this paper, the main task is set to an analysis of the description of nature and characters in the novels of M. Crnjanski. The aim of the paper is to show their attitude towards „nothingness” that accompanies the life of Crnjanski’s heroes. The paper also aims to point out the narrative and its role in process of emphasizing the dystopian dimension of nature and to show their function in forming the characters and the story. In the narration of Crnjanski’s novels, a special place is occupied by "story in a story" which, despite the obvious deviation from the main story, remains consistent in forming the meaning of the work, whether the life values of the characters are degraded directly in the plot of the novel, or their existence is called into question by the play of fate. The expected results of the research will show, therefore, a new aspect of narrative unity when presenting the problem of meaning, or huge grade of lack of meaning in life in Milos Crnjanski's novels.

Keywords: Dystopia, Crnjanski, novel, description of nature.

1. УВОД

Незадовољство појединца и немогућност живота у одређеном друштву или окружењу, остаје и у савременој литератури основни покретач утопијско-дистопијског наратива. Питања опстанка појединца и доживљаја друштва као непожељног чине линију водилу утопијског дискурса са антиутопијом или дистопијом као својом тамном страном. Ова питања спајају досадашње литерарне (историјске и научнофантастичне) представе и филмске визије које се крећу од рајских предела замишљеног идеалног друштва, преко неприхватљивих идеологија и наметнутог поретка, до катаклизмичних претњи будућег времена. Уједно, што је и предмет истраживања у овом раду, однос дистопије и утопије обухвата слику савремене еколошке дистопије и идеалне, из ове перспективе готово лековите природе у романима Милоша Црњанског.

* zorica@zimco.com

2. ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ УТОПИЈСКО-ДИСТОПИЈСКОГ ЖАНРА

2.1 Појам утопије

По општеприхваћеној дефиницији Дарка Сувина, дистопија представља „непостојеће друштво детаљно описано и нормално лоцирано у времену и простору”. Сувин пажљиво дефинише термин, оставивши питање Морове кованице у смислу еутопије – идеалног друштва и утопије као *не* друштва, отвореним.¹ Тауер Сарцент, у тексту *У одбрану утопије* (2019) даје краћи приказ развоја и разграничење појмова утопија, дистопија, антиутопија и утопијска сатира. Он прихвата Сувинову дефиницију додајући примедбу да се тако дефинисана утопија користи као еквивалент еутопији, што је уједно и широко прихваћена одредба у литератури, филозофији и уметности (Сарцент 2019:14). Док се Сувин бавио првенствено научном фантастиком, Сарцент је појам утопије сагледао у историјско-социолшком контексту и издвојио три лица утопијанизма: књижевно, друштвено применљиво и идеолошко (Sargent 1967: 202). Његова истраживања су применљива на прозу Милоша Црњанског, с тога ће теоријску основу у раду чинити његова и истраживања Грегорија Клејса.

Уз запажање да тумачење утопијске литературе почива на поређењу са стварношћу, Сарцент трага за јединственом дефиницијом појма, уз напомену да је реч утопија „почела да значи различите ствари различитим људима” (2010а: 40, 41). Свака идеолошка утопија за извештан број појединца представља управо супротност – дистопију. Када је интерес друштва, или прецизније речено друштвено владајуће класе, супротстављен појединцу, утопија се претвара у дистопију а глас појединца постаје снажнији од извиканих парола о општем интересу. Зато уз фактор друштвених криза и ратних сукоба које Сарцент означава као разлоге због којих дистопија постаје доминантна форма утопијске литературе, треба додати и јачање индивидуалности и улогу појединца у указивању на поремећаје у идеализованим формама друштвених система.

¹ Сувинова дефиниција представља полазиште највећем броју теорија утопијске литературе тако да свако озбиљно тумачење као формулу садржи амбивалентну природу Моровог израза, Сувинову дефиницију дистопије и појединачна жанровска усмерења (в. Јовић 2020, Теодоровић 2020.)

Грегори Клејс дистопију такође види као модеран феномен, повезан са „секуларним песимизмом” и прихвата утврђено значење о супротности утопији као добром месту (2017: 4). Дистопија је лоше, непожељно место у односу на нашу (индивидуалну) представу о добром месту. Сам термин дистопија је први употребио Џон Стјуарт Мил приликом говора у британском парламенту, критикујући постојећи друштвени поредак. И Сарцент и Клејс се слажу да је термин ушао у литературу тек у XX веку, као и да је, у веку који је уследио, постао доминантан дискурс научнофантастичног и сајбер-панк жанра (в. Claeyns 2017: 4 – 5; Sargent 2010: 88). Како су утопију замениле слике антиутопијске садашњости, док је истовремено утопијска књижевности испуњена сликама дистопијске будућности, Фатима Вијера се у студији о природи утопије пита, да ли је човек изгубио способност да размишља о алтернативама, и да ли је то довело до тога да утопија као жанр буде осуђена на смрт (Vieira 2010: 21).

2.2 Књижевноисторијски контекст

Дефиниција утопије коју је Дарко Сувин извео ослања се на вишевековну књижевну праксу. Смена представа о рајским визијама изобиља и доколице са једне и потопа, помора, божјег гнева и протеривања непожељних припадника друштва са друге стране, стара је колико и човек. Утопија и дистопија су у најширем смислу репрезентације људских снова и страхова и опеване су у свим временима. Иако тематски могу бити различите, оне почивају на идентичној утопијској свести.

У литератури је најзначајније питање о идеалном друштву пре Мора поставио Платон. Из његове перспективе, *Држава* је замишљена као идеално место за живот, еутопија, док из перспективе протераних песника, она представља место немогуће за живот и пример је (пра)дистопије. Морова *Утопија*, такође, почива на контроли и надзору суграђана, што је уз остале мере, примећује Клејс, чини производом империјалне силе (2017: 6). Вијера подсећа да је Морова *Утопија* као и његова идеја утопије „у ствари, производ ренесансне, али истовремено и резултат хуманистичке логике, засноване на открићу да људско биће не постоји само да би прихватило своју судбину, већ да би користило разум како би градило будућност” (Vieira 2010: 4). Путописна форма је оно што Моров опис идеалног али непостојећег друштва чини књижевним делом.

Најснажнији пример литерарне дистопије, са појединцем у фокусу и друштвеним уређењем као немогућим местом, чини Орвелов роман *1984*.

Моменат дистопије у роману прати појединца, јунака Винстона Смита, који одлучује да покаже непослушност тоталитарном режиму, али бива поражен, и кроз тортуру губљења идентитета прихвата дистопијско уређење као утопију. На сличан начин *Врли нови свет* Олдуса Хакслија даје слику економске дистопије и урушавања интегритета личности кроз моћ капитала. Код Црњанског се, као и у многим другим сегментима његове прозе, ни у овом смислу не може направити прецизна разлика између романа у којима превладава утопија и оних где су доминантнија дистопијска стања, с тога је он у погледу жанровског одређења најближи ономе што Сарцент назива „релативном утопијом” а што имају и јунаци Албера Камија и Франца Кафке (Сарцент 2019: 13).

3. ДИСТОПИЈСКА ПРИРОДА ПРОЗЕ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Када прозно дело Милоша Црњанског сагледавамо у контексту утопијско-дистопијског дискурса, на првом месту уочавамо амбивалентност термина, односно његово обоструко присуство у романима Црњанског. Немогућност разликовања утопијског од дистопијског друштва, призора или стања, својствено је готово свим његовим јунацима. Штавише, оно се често узима као наративно начело на коме је изграђена прича. Док је утопијска литература усмерена ка фиктивном, непостојећем друштвеном уређењу, замишљеном као бољи свет за постојећег, истинског човека, у прози Црњанског друштво је стварно и историјски верно приказано, док је јунак фиктиван и по правилу увек садржи одређену *супериорну мањкавост* као карактеристику која га одваја од људи из стварног живота. Појединац је код њега добрим делом представљен као у Вијериној представи типског утопијско – дистопијског карактера „у замрзнутој слици садашњег времена, где је идеја будућности елиминисана из његовог хоризонта” (Vieira 2010: 8). Виера на овом месту истиче да се у случајевима овакве статичне утопије прошлост најчешће одбацује. Јунаци Милоша Црњанског не одбацују прошлост, али чине специфичан избор онога што ће из прошлости понети у будућност, а шта ће заиста одбацити тј. оставити за собом. Чинећи овај, у датом тренутку животни избор, они носе терет наслеђеног идентитета целокупног национа. Избор је у неку руку начињен још пре него што га саопште или примене. Унутрашња борба коју воде, показује да су свесни сопственог предодређења али и немогућности реализовања задатка, тј. остварења себе као личности. Узрок овог стања открива се у Сарцентовој аргументацији тезе да велики историјски процеси, ратови и миграције,

почивају на утопијско-дистопијском дискурсу који карактерише: „1. Нада/жеља за бољим животом у овом животу централни је аспект људског искуства. 2. Ту наду/жељу идеологија и религија често извитопере” (Саргент 2019: 14). Веза са Црњанским показује се кроз још једну Саргентову тврдњу, он наиме управо религију види као најјачи покретач утопијских сеоба (Sargent 2010: 200).

3.1 Сlike природе као нарaтивни оксиморон

3.1.1 Лековите галицијске шуме

Природа у романима Црњанског нуди спасоносно уточиште, она је утопија у коју се јунаци склањају пред деловањем сила које прете да их униште и модификују по Орвеловом или Хаклијевом моделу. Сlike природе у *Дневнику о Чарнојевићу* су кроз лирски нарaтив пре свега доживљајне а не описне природе. Чарнојевић ужасу ратних призора супротставља далеке плаве врхове Карпата и јесење пејзаже. Описи (галицијских) шума испресецани су описом стања главног јунака романа-песме, импресијама лирског субјекта или његовом опсервацијом стварности. У следећем цитату имамо песничку слику значајне естетске вредности:

Шуме су биле све лепше; златне, црвене, младе шуме. *Нека туга ми је била пала на груди*. Ноћу су ме ломиле тихе неке грознице, кашљуцао сам и ишао погурен даље. Нису ме више тукли. А шуме црвене, младе и увеле са топлом, слатком маглом чуваху нас, сахрањиваху нас и *сипаху ту своју маглу у душу нашу за навек – за цео живот* (Црњански 1983а: 19; подвукла З. Младеновић).

У естетском квалитету овог приказа симбиозе јунака и природе можемо да уживамо док је читамо издвојену, ван страница романа. У тексту је овај лирски запис још један бег од сурове стварности рата, чији терет ни јунак ни наратор не могу да поднесу. Издвојеном одломку претходи следећи пасус:

Дирали смо неке прљаве жене и куповали смо свуд чоколаде. Из Злогова смо донели пуне торбе јела. На тргу је било неколико обешених Русина. На главном путу смо добили три тешке гранате. Било је већ доста мртвих. Навикли смо се (Исто).

Заједно, ове две сцене у роману чине сасвим другачију слику. Претпоставка о меланхоличној идили руши се пред суровим сликама

свакидашњице, неизвесношћу живота и претећим присуством смрти. Исказ „навикли смо се” не може се узети као поуздан, јер није у људској природи да смрт посмара као на навику. Наратор зато слике смрти отуђује кроз лирске описе, кроз очуђујуће сцене природе која оживљава и постаје спасилац и саучесник. Природа је та која је навикнута на смрт. Она може да поднесе терет умирања и да се не уруши под теретом слика умирућих војника. Зато се треба изједначити са природом, живети не као њен део, већ као она сама: „Да, знам да сам смешан, па ипак ја знам да нас има милионима што не волимо више ништа до само лишће, лишће” (Црњански 1983а: 85).

3.1.2 *Бескрајни плави круг и непрегледно дунавско блато*

Подједнако као Чарнојевићу, природа пружа уточиште и Вуку Исаковичу и то не само кроз плави хоризонт са звездом у средини, који га прати и на јави и у сну, већ и кроз вечито кретање, још једну особину природе коју јунак *Сеоба* приписује себи, одбацујући на тај начин хармонију обичног породичног живота. Плави небески свод стоји изнад блатњаве дунавске обале, где се за Вука Исаковича формирао непостојећи свет. Његов лик је разапет између недостижног небеског плаветнила и непожељног али свугде присутног блата. Предан војсци, Вук није у стању да усрећи жену, премда ни њега одвојеност од жене и деце не чини срећним. Као војник у аустријској војсци лишен је могућности да се бори против Турака, чиме је осујећена и његова војничка природа и идеја о националном спасу. Не желећи да сагледа живот као путању по блатњавом глибу, он се зато, бежећи од себе самог, склања у плаветнило небеског круга. Пре него што ће се пред бесмислом рата склонити у свој утопијски простор плаве вечности који ће врло брзо заменити сликом Русије, Вук Исакович се појављује као средишња фигура дистопијске слике пропасти која тек треба да се догоди. Док се на блатњавој дунавској обали припрема да крене у рат, он одлази не опростивши се од жене, како би избегао њене сузе. Његов бег и Дафине луде сузе, симболично предсказују још већу трагедију која ће се десити и коју најављује непрегледна каљуга, ветар и пустош у којој су се супружници нашли. У роману ће се, пре него код Вука Исаковича, показати бесмисао живота његове супруге и брата. Док је госпожа Дафина своју утопију из првих година брака са Вуком Исаковичем неповратно изгубила, њен девер Аранђел, мисли да ће је тек у њеном загрљају пронаћи. „Већина утопија припада континууму између снажно регулисаног и репресивног у једном

екстрему, и промискуитетног и либералног у другом” сматра Патрик Париндер у тексту *Утопија и романтика* (Parrinder 2010: 154). Љубавници у *Сеобама* од прве заједно проведене ноћи деле трагику тог чина и чекају да дистопија постане потпуна, што се дешава смрћу госпоже Дафине и животом лишеним смисла Аранђела Исаковича.

3.1.3 Од цвета багрема у Махали до првог руског снега

Утопијско-дистопијску слику *Друге књиге Сеоба* најављује универзални исказ у наслову првог поглавља „Али све је то само омама људских очију” којим се уједно и завршава роман. Сарцент моменат „нереалног” препознаје као значајан чинилац у утопијском дискурсу: „... називати нешто „утопијским“ је од самог почетка био начин да се то одбаци као нереално” (2010а: 37).

Супротно дистопијској визији, *Друга књига сеоба* почиње бајковитим описом Темишвара и равнице око њега. Описи слика природе прате шему препознату у *Дневнику о Чарнојевићу* где су идилични утопијски призори испресецани дистопијским сценама ратног ужаса, чинећи их, упркос бајковитој лепоти, за живот немогућим местом. Иако овде не даје експлицитне сцене ратних сукоба, Црњански се управо са Павлом Исаковичем највише примакао дистопији Кафкиних и Kamiјевих јунака, јер је Павле Исакович један од најчистијих примера јунака који место немогућег живота носе у себи самом. Зато и све око њега мора да буде деградирано, обележено бесмислом, празнином или смрћу. Роман почиње управо сменом утопијско-дистопијских слика – сценским приказом идиле и призора одбојних за око. Описе багремовог цвета, непрегледне угарске равнице и велике дунавске воде, прате описи српске ратне сиротиње која се населила на згаришту спаљених турских кућа и ободу великих бара.

Град Темишвар, иако се звао град на Тамишу, није био на Тамишу, него на његовој притоци, Бегеју, управо на барама Бегеја. Бегеј је био пуштен у градске ровове и био је пун кркета жаба, ноћу. Од реке му остало само старо, шпанско, име и расцветани врбаца. (...) Трску, траву, и баруштине у Махали, багремов цвет претварао је у сребруштину небесну, која се белела до звезда (Црњански 1983в: 6, 8).

Наратор сматра да је информација да град не лежи на реци по којој носи име већ на њеној притоци од значаја за читаоца, што одговара енциклопедијској ерудицији аутора. Ова се информација може зато узети као

још један географски куриозитет са којим се упознајемо. Наратор, међутим, наглашава да град заправо лежи „на барама Бегеја”. Ова информација није више усмерена ка нашој сазнајној сензацији, већ прелази у доживљајну раван. Податак да град не лежи на реци, него на барама, не тиче се толико географског положаја града, колико је од значаја за житеље тог града. У нарацији се сиротиња српског милицијског националне смешта у предео устајалих речних бара, где и припада „по правилима вероватности и нужности” (Аристотел 1990: 59) замишљеној фабули.

Слика сребрног багремовог цвета зато врло брзо постаје оквир за црну кочију која долази из Беча и која ће променити судбину становника Махале:

Ето, крај те Махале, и Темишвара, прошла су била, једног дана, у пролеће године 1752, црна, путничка кола и ушла у град, кроз капије, које су чувале тобције Црњански 1983в: 8).

Наслеђена шема представљања утопијско-дистопијских слика природе из *Дневника о Чарнојевићу у Другој књизи Сеоба* доследно прати формулу три слике, где прву чини слика утопијске идиле, друга доноси историјску основу а трећа је представљена кроз дистопијски моменат. Готово сви описи у роману прате задату шему: утопија – историја – дистопија. Поред примера о географском положају Темишвара, ова шема се, нешто модификована, уочава већ на самом почетку романа, код краћих или дужих описа али и у дијалозима актера. Следе примери шематског описа природе у представљању Хунгријског царства са почетка романа и приликом дуго најављиваног уласка у Русију тј. преласка преко снежних врхова Карпата у којима се јасно уочава споменути распоред:

Табела 1.

Ознаке: (1) утопија (2) историја (3) дистопија

2	Било једном једно краљевство, у срцу Европе, које се звало: Хунгарија.
1	У том краљевству текле су реке богате рибом, а дуж тих река простирале су се бескрајне, зелене равни...
3	Људи су ослушкивали, у мраку, урлик вукова
2	Хунгри, који су становали на тој равни, а који се беху доселили из Азије, причали су да коњаник из њихове земље може да одјаше на Исток ...
3	а да данима не суретне људско биће.
2	Све до краја XVIII века, у том краљевству ратови су били чести. Турци су

	били допрели до Вијене, и отерани опет натраг до Београда,
3	а дуж путева белеле су се и сушиле људске лобање и кости
	(...)
1	Темишвар је био дело људске, а не божије руке, и састављен од самих каменитих звезда, утврђења градских.
3	Те звезде су, при опсади града, мамиле војске у унакрсну ватру топова и биле су чувене по томе.
2	Свака од тих звезда била је и сама, као неки свет за себе, а све, заједно, као неко острво.

(Црњански 1983в: 6, 7)

Табела 2.

Ознаке: (1) утопија (2) историја (3) дистопија

2	У позну јесен, са свих страна, из Хунгарије, путници, који су ишли у краљевство пољско, скупљали су се на Дукљу, а сви су грабили да, Карпате, што пре пређу.
3	Били су уплашени да их не стигне невреме, о ком се причало, да је, у Карпатима, страшно. Олује, провале облака, поплаве – према причању путника – ређају се тамо.
2	А знало се и то, да ће кроз месец дана, тамо горе, све бити у снегу.
3	Мртво, пусто, завејано, непролазно. Медведи ће силазити на друм, дању. Чопори вукова почеће да прате путнике урликом, у сумрачју.
1	Међутим, Павле је, из Ујхеља, био пошао, у природу скоро питому, скоро идиличну, у зеленилу, крај пута који се у даљину, и планину, пео. Све је жуто, црвенело, сјало, блештало, на јесењем Сунцу.
1	Јесен је, и те године, у том крају, била лепа и топла, а Сунце се тог дана рађало, изнад Ујхеља, велико, светло, на небу тако ведром и плавом, као да је увек тако плаво, и као да ће вечно бити плаво. Само је у даљини, у планини, неколико облачића скакутало.

(Црњански 1983в: 443).

Сличним распоредом у нарацији удешено је даснолико сећање на мртву супругу буде пропраћено описом белине у природи:

Ливаде, овце, његова кола, шумарци, шуме у даљини, врхови, стене Бескида, све је било бело, ињем попало. Као да је цео предео покривен неком мрежом паучине, која је од снега. Све је било у леденом цвећу. У шумама где је, дан пре, опадало жуто лишће, где је све било у јесењем црвенилу, у испреплетаном грању, иње је било засуло грање као звездицама

белим и све је треперело. Нека безмерна чистота била је покрила сву земљу (Црњански 1983в: 459).

Следећи опис природе је, како већ устаљена шема предвиђа дистопијска слика и гласи: „Пут се био отопио и претворио у каљугу. Исакович онда одјаха у Пољску, као да је мртавац, привезан за седло. А тако се и клатио” (Исто 461).

Идилична сцена зиме вратиће се при Павловом уласку у Русију:

Пред њим је трчала бескрајна зима, у белом, у леду, у плаветнилу, а први пут је сад упознао и росијску тројку. (...) А сва три су јурила, тако, да им је грива, пуна снега, лепршала, као неко бело крило. Иначе тако охоли, хладни, Исакович, био је као полудео. Узео је био узде у своје руке, устао, заурликао, певао! Срце му се, после толико тужних година, смејало. Снег се пред њим, као ћилим, пружао, бескрајан, као неко бело небо, куда се попео, по ком се вози некуд, у висину. (...) Крај све буке и хуке, тај глас је, непрекидно, понављао се, као да га је све даље звао, мамио, прожимао му тело. Осети као да је, са саона, сишао, па да и он јури на снегу, велики, порастао – јури, јури, некуд, у снег, у даљину, у радост неку, у небесно плаветнило на видуку (Исто 464).

Вожња саоницама које вуче руска тројка је једина слика истинске радости у животу Павла Исаковича од када смо га упознали на страницама књиге. Све остало је магловито сећање, инат и борба против неправде; бежање и сакривање, испуњавање судбине где живот заправо пролази поред јунака заробљеног у митолошкој представи о вишем циљу, о жртвовању зарад општег добра, што је појачано његовом официрском дужношћу и умишљеном обавезом да избави национ. Еуфорија око доласка у Кијев и блискост коју је осетио према том граду и житељима непосредно по доласку, немају трајни карактер и део су већ познате наративне игре у којој ће Павле Исакович поново постати дистопијски јунак.

3.2 Русија као утопијско – дистопијска одредница

Русија је у *Сеобама* исто што и Хипербореја у роману *Код Хиперборејца*. Она је постојећа земља али недостижна попут зачараних предела, одлазак се представља као физички неостварив и истовремено спасоносан у временима кризе и страдања. Простор који потиче из искуства, али је у првом случају искуство туђе а у другом већ припада прошлости. Истовремено, то је простор који се ипак, другачијим током нарације могао досећи, али се наратор те могућности одриче.

У *Роману у Лондону*, суморној Лондонској зими недостаје руског снега „да учини, да све постане тихо, бело, чисто, лепо – и град и љубав у граду, као што је то некад било у Петерсбургу у његовој младости” (Црњански 1983г: 7). Код Рјепнина је Русија искључиво сећање, и као што сећања углавном изазивају носталгичну представу о завршеним и непоновљивим тренуцима, тако је и сећање на живот у грофовској руској породици контрапункт емигрантској стварности у Британији, који ће изазвати еуфорична стања у Рјепниновом духу када случајно угледа породичну кућу у новинском каталогу или када у биоскопу посматра марширање совјетских трупа. Русија код Рјепнина није утопијска слика због онога што је тамо имао, већ због онога што му је у Британији ускраћено, а то је достојанствен живот. „Традиционални начин размишљања о имиграцији је аргумент да су људи гурнути из земље порекла тамошњим дистопијским условима и повучени у нову земљу утопијском визијом бољег живота. Као и код многих једноставних објашњења сложених феномена, ово се не уклапа у све досељенике у сваком тренутку.” Гроф Рјепнин је један од малог броја за које Сарцент у тексту о односу колонијализма и утопизма, признаје да у новој утопијској земљи „падну испод нивоа који су имали у старој” (Sargent 2010: 202).

Уколико имамо на уму позитивну и негативну страну утопије, односно еутопије и дистопије, видећемо да се слика Русије не уклапа ни у једну од њих и то управо у одредници термина где је у утопија друштво „описано прилично детаљно”(Сарцент 2019: 13). Русија се у одређеном смислу може узети као утопијска представа за Вука Исаковича јер је она за њега „непостојеће друштво”. „Најраније утопије су биле веома сличне сновима, потпуно ван људске контроле, нешто што би се догодило природно или зато што је то неки бог хтео” (Sargent 2010а: 39). Људима би остајало само да желе и да сањају. У *Сеобама* је слика Русије утопијска парадигма коју наратор ствара кроз искушења главног лика.

Отићи некуд и живети безбрижно, одвести и њих да живе негде лако, пријатно, чинило се Вуку Исаковичу тако могуће. Негде је морало бити нешто светло, значајно, па треба отићи тамо (Црњански 1983б: 94).

Тако, још једном, и те последње ноћи, Исакович, борећи се својом душом, реши: да је његов дотадањи живот био зло и да треба отићи некуд, где мора бити да је боље (Црњански 1983б: 215).

Замисао о одсељењу у Русију у *Сеобама* кулминира на крају романа. У тренутку када престане да буде сан у који се јунак склања пред тешкоћама

плаћеничког живота, она у његовој представи добија јасне особине идеалног утопијског друштва:

Русија му се чињаше као неко надземаљско царство. Чуо је да су неки који су тамо из белог света дошли, постали богати и моћни. Да су одмах добили по један чин више. Да се тамо живи и ратује господски. Да су цркве дивне и слатко православље. Овде га је чекала само беда и непрекидна жалост, што га је чинила безумним, очајним, чудним. Овде га је чекало само бездано ништавило и празнина, што их је видео најпосле тако близу, пред собом и својом старошћу (Исто).

Наш Исакович зна да постоји неко друго, боље место, али је немоћан да учини било шта да до тог места дође. Говорећи о колонијалним и постколонијалним утопијама, Сарцент каже да је „већина досељеника желела само да побољша своје животе, а неки су имали на уму специфичну утопијску визију” (Sargent 2017: 200). Вук Исакович гради сан о Русији јер је она православно уточиште, место где може да сачува веру, оно што му је још преостало. Пошто је и сам, као и цео његов национ без дома, вера је за њега једини доказ националног идентитета. Када и она постане угрожена, идеја о одсељењу постаје спасоносно али и једино могуће решење. У том тренутку се за Вука Исаковича окружење дефинише као дистопијско друштво. Истовремено, њему је већ на почетку сна о одласку јасно да он тај сан неће остварити и зато одлазак у Русију оставља као завет синовцима. Русија је зато за њега утопија, док је за Павла Исаковича она постојеће, могуће друштво и визија коју може да оствари. Као таква, она за Павла губи утопијска својства и препознаје се као жељени, идеализовани циљ. Тек када је искуси, он је у стању да је детаљно опише (бар што се тиче прилика у руској војсци, односно оног што је предмет његовог интересовања). Оно што види и доживљава је истргнути сегмент друштвеног поретка, искривљен призмом перспективе јунака кога је наратор дискредитовао означивши га као меланхолика (Црњански 1983в: 325, 620). Русија и друштво у коме се нашао, у Павловим очима поприма особине друштва из кога је отишао и чини га дистопичним – за живот немогућим местом. Павле Исакович у Русији суочава виши циљ спасавања национа кроз суочавање са појединачним страдачким судбинама. Он пати због несреће која је задесила снаху Варвару јер је због одласка у Русију изгубила могућност да буде и ћерка и мајка; разочаран је сукобима својих земљака официра који кроз личне чарке, тужакања и подметања руже слику славног српског пука; погађа га немаштина рањених и болесних војника, осуђених на пропаст баш као у

Аустрији. Иако је у Русији нашао православно уточиште и напредовао у војсци, њега и даље мучи интерес целокупног пресељеног пука који је у његовој утопијској представи имао другачији изглед. Његова дистопија зато постаје оно што Сардцент зове „нупојавом исељавања” (2010: 202).

4. ЗАКЉУЧАК

Дистопични призори у романима Милоша Црњанског представљају још један сегмент у рељефу његовог приповедања.

Бескрајни плави круг са далеком, хладном звездом у средини, не успева да растера сивило које доминира у *Сеобама* Милоша Црњанског. Ова слика, напротив, постаје круна дистопијске сцене у коју аутор поставља своје јунаке показујући кроз њихове судбине испразност живота. Жеље јунака се кроз утопијске слике у романима Црњанског постављају као контрапункт животном окружењу. Сам по себи, свет у коме јунацима „нема живота”, из перспективе других актера романа, представља уточиште утопијског карактера, што појачава унутрашњу дистопичност. Утопија којој јунаци теже, било да је у питању далека егзотична Суматра коју Новица Петковић у *Лирским епифанијама Милоша Црњанског* назива песничком утопијом (1996: 258), православна мајка Русија или хладна лепота Хипербореје; увек представља далек, унапред изгубљен и недостижан простор. Не само главни ликови, нико у романима Црњанског не живи у свету у коме је испуњен и срећан. Црњански своје јунаке доводи до границе пропасти и препушта их усуду (што је случај са Аранђелом Исаковичем, Нађом Рјепнин, Теклом и Евдокијом Божич), смрти (која односи госпожу Дафину и коју Рјепнин сам бира) и метафизичком ништавилу, где осим Павла Исаковича и Чарнојевића нестаје и целокупан српски национ који се губи у утопијској слици Русије. На индивидуалном плану, сви ликови у романима Црњанског прожети су дистопичним расположењем које се огледа у њиховом окружењу. Код описа природе и окружења ликова, утопијско-дистопијски дискурс, видели смо, користи се и као наративни метод у формирању сижеа и очувања целовитости фабуле. Основно питање дистопијске природе романа Милоша Црњанског може да се постави као питање аутора, односно да ли заправо аутор и његова меланхолична природа, односно „поетски садржај” његове биографије (Раичевић 2021: 17), у романима стварају дистопијске слике, док је задатак наратора тек да их на одговарајући начин распореди у тексту?

ИЗВОРИ

- Црњанкси, М. (1983а) *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Нолит
- Црњанкси, М. (1983б) *Сеобе*. Београд: Нолит
- Црњанкси, М. (1983в) *Друга књига Сеоба*. Београд: Нолит
- Црњанкси, М. (1983г) *Роман о Лондону*. Београд: Нолит

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. (1990). *Поетика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Јовић, М. (2020). *Утопија и дистопија у српској прози 20 века*. Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Петковић, Н. (1996). *Лирске епифаније Милоша Црњанског*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Раичевић, Г. (2021). *Агон и меланхолија*. Нови Сад: Академска књига.
- Сарџент, Л.Т. (2019). У одбрану утопије. *Књижевна историја*, 167, 13-21.
- Сувин, Д. (2009). *Научна фантастика, спознаја, слобода*. Београд: SlovoSlavia, Draslar partner.
- Теодоровић, Ј. (2020). *Утопија, мит, историја : антропологија приче Борислава Пекића и Џулијана Барнса*. Крагујевац: Филолошко – уметнички факултет.
- Clayes, G. (2017). *Dystopia: A Natural History : A Study of Modern Despotism, Its Antecedents, and Its Literary Diffractions*. Oxford: Oxford University Press.
- Claeys G. Sargent L. T. (Ed.) (1999). *The Utopia Reader*. New York, London: New York University Press.
- Parrinder, P. (2010). Utopia and romance. In Clayes, G. (Ed.) *The Cambridge Companion to Distopian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press: 154-174.
- Sargent L. T. (2010). Colonial and postcolonial utopias. In Clayes, G. (Ed.) *The Cambridge Companion to to Distopian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press: 200-223.
- Sargent L. T. (2010a). *Utopianism: A Very Short Introduction* Oxford: Oxford University Press.
- Sargent, L.T. (1967). Three Faces of Utopianism. *The Minnesota Review*. 3, 222-300.
- Vieira, F. (2010). The concept of utopia. In Clayes, G. (Ed.) *The Cambridge*

Companion to Dystopian Literature. Cambridge: Cambridge University Press: 3-28.

ФИЛМСКА ПОЕТИКА ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА У ЕСЕЈИСТИЦИ БОРИСЛАВА РАДОВИЋА**

The paper investigates the way in which the basic poetic principles of Živojin Pavlović are presented in the essays of Borislav Radović. The methods used are the method of analysis, the comparative method and the method of close reading. The focus of the analysis is Radović's essay *Before the Film Art of Živojin Pavlović*, which examines his views on literature and film. At the same time, Radović deals with the position of a modern artist-intellectual on the example of Pavlović's turbulent creative path. In accordance with his poetic preoccupations, Radović reflects on the difference between a master and a dilettante, with the main starting point being the parable of the dilettante singer in Pavlović's film *When I'm Dead and White*. Following the trace of Pavlović's early essays on the nature of film, a line of contact between his and Radović's views can be noticed. The aim of the paper is to point out the parallels in the essays of the two creators, so that it would be possible to shed light on new aspects of the film poetics of Živojin Pavlović, but also the works of Borislav Radović as a whole.

Keywords: *When I'm Dead and White*, black wave, literature and film, Yugoslav cinema, modern artist.

УВОД: ФИЛМОВИ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА У КОНТЕКСТУ РАДОВИЋЕВЕ ЕСЕЈИСТИКЕ

Као уметници, интелектуалци и ерудите, Борислав Радовић и Живојин Павловић били су савременици који су гајили узајамно поштовање на основу наведених сличности, без много заједничких елемената на пољу њиховог уметничког деловања. Тако делује барем на први поглед, имајући у виду да је Павловић био, пре свега, филмски редитељ и романописац, а да је Радовић био песник, преводилац и есејиста. Управо је есејистичко писање главна спона између двојице стваралаца, при чему би било корисно детаљно

* sanjaperic3223@gmail.com

** Овај рад је сачињен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Књижевност у медијима, медији у књижевности, под менторством проф. др Владимира Гвоздена.

сагледати паралелу између њихових есеја о уметности. Занимљиво је, међутим, да Борислав Радовић пише и о филмовима Живојина Павловића, чиме исказује посебну врсту поштовања према редитељу, не само у контексту његовог богатог филмског опуса, него и у целини његовог стваралаштва и интелектуално-уметничког деловања. Борислав Радовић пише о Живојину Павловићу у два своја есеја: први под називом *Запис о Живојину Павловићу* објављен је најпре у зборнику *Живојин Павловић* (1997). Радовићев запис отвара зборник о Павловићу што говори о карактеру овог текста: пишући упоредо о начелима филмског стварања и о приповедачкој уметности, Радовић даје општи преглед основних принципа на којима почива Павловићева филмска поетика. Кроз поједине сцене, каква је и завршетак филма *Кад будем мртав и бео*, показује се на чему почивају снага и ефектна заокруженост његовог дела. Радовић текст укључује касније у своју књигу есеја *О песницима и о поезији* (2001), овога пута под називом *Пред филмском уметношћу Живојина Павловића*. Измене које уноси су минималне и искључиво стилске природе, али поштујући Радовићеву брижљивост када је реч о редакцији сопствених рукописа, ослањамо се на потоње објављен текст. У истој књизи име српског писца и редитеља помиње се и у есеју *Чаврљање уз камин*, који се бави филмом као најмлађом уметношћу.

Имајући у виду широку ерудицију Борислава Радовића кога у критици често називају песником културе, лако може промаћи чињеница да су есеји *Пред филмском уметношћу Живојина Павловића* и *Чаврљање уз камин* једини који се по својој концепцији не уклапају у оно што се називом књиге есеја *О песницима и о поезији* обећава. Чак и када пише о Делакроиној слици то чини тако да она комуницира у истој равни са Бодлеровим сонетом (в. Поповић 2006: 132). Уколико прихватимо да је обједињујућа тема ове књиге заправо песнички језик, виђен „у распону од почетног стваралачког импулса до уобличеног израза, од начина његовог настајања до могућности и варијанти деловања” (Поповић 2006: 133), можемо уочити да ни у ова два есеја Радовић не напушта своју опсесивну тему. Песнички језик и језик филмских средстава, као и везе између књижевног и филмског стваралаштва, постају стожери на којима почивају основне идеје есеја.

Премда не пише заправо много о самом Живојину Павловићу, као ни о његовим појединачним остварењима, Радовићева промишљања о Павловићевој филмској поетици језгровито и садржајно откривају важна поетичка и аутопоетичка начела његове уметности. Тема привлачности

филма као новије уметности и неисцрпно повлачење паралела између књижевности и филма, заједничке су одлике обојици аутора. Уколико знамо да је Борислав Радовић у једном периоду био директор предузећа „Југославија-филм”, постаје јасније да његово интересовање за филм није тек лаичке природе. Есејистички и филмски опус Живојина Павловића блискији су тако Радовићу него Павловићева проза, имајући у виду да ниједан есеј не посвећује његовим романима. Радовић се, додуше тек једном реченицом, дотиче и теме „црног таласа” у филмској уметности, веома важној не само за разумевање Павловићевих филмова, него и целокупног његовог положаја као редитеља у Југославији шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Неопходно је зато дати увид у то на који начин се филмски рад Живојина Павловића формирао у оквиру овог периода у југословенској и српској кинематографији.

„ЦРНИ ТАЛАС” И ФИЛМОВИ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА

У *Филмској енциклопедији* Југославенског лексикографског завода под одредницом „црни филм” Хрвоја Турковића налазимо објашњење:

Опћи назив за филмове који отворено критички приказују оне видове живота који су према владајућем схваћању негативни, те је зато њихово приказивање непожељно; нпр., ‘црнима’ се називају филмови који показују биједне друштв. прилике, псих. расап, несреће, насиље, физ. поступке што су обиљежени као ‘гранично људски’ или ‘нељудски’; у приказивању таквих садржаја наглашен је натуралистичан, песимистичан или циничан ауторски однос (Турковић 1986: 235).

Ознака „такозвани” која се често, па и у Радовићевом есеју, налази испред термина „црни талас”, није произвољна. Ни данас није сасвим јасно на које филмове се ова „шифра” првобитно односила, а на које је касније пренета једном врстом хало ефекта: „Временом је створена таква клима, да све што из историје српског филма може да буде декларисано као значајно, треба уједно да припада црном таласу” (Златић 2018: 13). Недоумице о ауторству термина су пак отклоњене, те је сада познато да је творац такве кованице код нас Небојша Глишић, а да је Владимир Јовичић, председник идеолошке Комисије за културу ЦК СК Црбије, синтагму заправо „плагирао” (Тирнанић 2008: 83).

Тирнанићево сазнање лако се да потврдити читањем одељка *Економска политика* „Борбиног” додатка „Рефлектор” од 21. јула 1969. године, у којем се налази текст *Ефекти црног таласа*. Две недеље касније, 3.

августа 1969. године, појављује се текст Владимира Јовичића у истом „Борбином” додатку под називом *Црни талас у нашем филму*, у којем се даје опширна анализа филмова са пулског фестивала. Премда је Тирнанићева студија *Црни талас* (2008) објављена десет година пре Златићеве књиге о истој теми (2018), он се на ово сазнање оглушује. Могући разлог може бити што је поменути текст од 21. јула остао непотписан. Тирнанић, међутим, записује како је новинар Небојша Глишић њему и Живојину Павловићу открио да је он аутор текста. Како ово остаје једино сведочење до сада, остаје нам да прихватимо Глишића као творца познате кованице, који је притом повезао „црна” остварења са филмске смотре у Пули са неком врстом црног ларпурлартизма.

Кинематографска позадина термина „црни талас” има порекло у серији пољских документарних филмова педесетих година, у чешком црном таласу, и француским филмовима црног песимизма тридесетих година (в. Лазаревић Радак 2016: 499). Последњи феномен је и најпознатији: *film noir* се јавља током Другог светског рата, постајући помодан педесетих година двадесетог века: „Уместо мјузикла и љубавних наратива који се окончавају *happuendom*, на сцену ступају теме разочарања, депресије, песимизма, алијенације и корупције” (Лазаревић Радак 2016: 499). Синеасти „црног таласа” у југословенској кинематографији трагају за новим облицима уметничког израза како би се незадовољство таквим друштвеним стањем у крајњем облику естетизовало. Пошто се „црни талас”, међутим, најчешће доводи у везу са цензуром и жртвама интелектуалног и идеолошког прогона, његова естетска и значењска димензија потискују се у други план. Без амбиције да пише о историји југословенске кинематографије, Борислав Радовић се не задржава ипак ни на контроверзама које се везују за цензуре и забране „црних филмова” код нас. Име Живојина Павловића посебно је обележено таквом врстом идеолошког етикетирања, а о томе нарочито занимљиво пише Михајло Пантић у књизи *Писци говоре* (2007).

Дајући преглед омиљених Павловићевих филмова, Радовић се фокусира пре свега на естетске квалитете његовог редитељског стила. Језгром „црног таласа” сматрају се управо ти филмови: *Буђење пацова* и *Кад будем мртав и бео*, оба из 1967. године. Поред ова два филма, значајним остварењем „црног таласа” сматра се и *Љубавни случај или трагедија службенице ПТТ-а* из исте године, редитеља Душана Макавејева (в. Златић 2018: 22), као и филмови Ж. Жилника, А. Петровића, Л. Стојановића, М. Поповића, Б. Ченгића, П. Ђорђевића и других (в. Цветковић 2011: 39). Филм *Мртав и бео* представља Радовићу подстицај да проговори о проблемима који заокупљају његову пажњу и у другим есејима. Ти проблеми су, у најкраћем, положај модерног уметника и опозиција мајстор-дилетант. Важна полазишна тачка Радовићевих есеја јесу, међутим, есеји Живојина Павловића: запажања о односу књижевности и филма и о природи филмског стваралаштва заузимају код Радовића на моменте више простора од самих филмова. Он, међутим, не именује своје есејистичке изворе. Трагом Павловићевих цитата и мисли самог Радовића могуће је реконструисати однос њихових поетика, као и утицај Павловићевих филмова на проблематизацију важних поетичких питања Борислава Радовића.

ОДНОС КЊИЖЕВНОСТИ И ФИЛМА У ЕСЕЈИМА БОРИСЛАВА РАДОВИЋА

Извесно је да је Борислав Радовић пратио рад Живојина Павловића од самих његових почетака. Он то, уосталом, и експлицитно казује, дајући сигнале који упућују на наслове и теме појединих раних Павловићевих есеја:

На својим почецима у књижевности и на филму напоре, Павловић је веома проницљиво размишљао о коришћењу тих средстава [за излагање приче], пружајући пример неутаживе интелектуалне радозналости и вишестраног образовања. Случај је удесио да његова размишљања о томе буду покренута на студијама декоративног сликарства. Тада је он први пут потражио, како би сам рекао, 'одговор на питање које нико не поставља', кренуо да истражује парадоксалне спреге сна и стварности, лепог и одвратног, и друге (Радовић 2001: 230).

Последња реченица открива неке од најважнијих Павловићевих есеја: о заједничком језику сна и филма писао је у есеју *Лепом сна*, објављеном у књизи *Ђавољи филм* (1969), док је о лепом и одвратном писао у више есеја сакупљеним у књигу *О одвратном* (1972). У истој књизи објавио је и есеј *Дело и његов реп* у коме износи став: „Данас се исувише говори о ауторима...

[...] Дело се не тумачи својим особеностима и својом снагом, већ особеностима ауторовог живота” (Павловић 1982: 89). Могуће је да из тог разлога Радовић одолева изазову да запише више о биографским детаљима који се тичу Живојина Павловића. Тенденција да се да „одговор на питање које нико не поставља” присутна је и у Радовићевој есејистици, имајући у виду комплексна поетичка питања која је покретао и на које је одговарао (однос песника и наручиоца уметности, рима као „песничка ситница”, поезија и неизрециво). Зато се Радовић усмерава на редитељски и књижевни поступак Живојина Павловића, али и на спрегу књижевности и филма, живота и уметности, знајући да потрага за одговором почиње у особености и снази самог Павловићевог дела.

Мада је наслов есеја *Пред филмском уметношћу Живојина Павловића*, Радовић у свакој прилици помиње упоредо и његову књижевност. У контексту Павловићевог стваралаштва, то делује сасвим умесно, имајући у виду испреплетаност његовог књижевног и редитељског рада¹. Докторске дисертације које су се појавиле последњих година показују да се ни литерарна ни филмска оријентација аутора не могу сасвим потиснути у истраживању једног или другог дела Павловићеве уметности (в. Вујисић 2015, Јовановић 2017). Борислав Радовић, дакле, оправдано помиње напоредо књижевни и филмски поступак Живојина Павловића. Први пут то чини након почетног раздвајања књижевности и филма: „Покретне слике не допуштају да се задржавамо дуже на појединостима, за то постоји књига” (Радовић 2001: 229). Након овог, макар привидног раздвајања две уметности, следи сједињавање у најважнијем елементу: „Напослетку, филм је исто што и књижевност. Може то бити стварање нових или описивање виђених светова, свеједно: увек је то нека *прича*, која се само излаже различитим средствима” (Радовић 2001: 230). Радовић даље наглашава да је Павловић од самих почетака „проницљиво размишљао о коришћењу тих средстава”, али не разрађује своју мисао о причи као о спони између књижевности и филма. На другим местима пак то чини Павловић.

¹ Живојин Павловић је снимео 15 филмова и написао 32 књиге. Тешко је рећи у чему је био успешнији, имајући у виду награде и признања која је добијао за оба дела свог уметничког стварања: „Пажљивим праћењем садржаја дневничких записа наметнуо се закључак да се Павловић симултано и доследно, у континуитету, посвећује филмском и литерарном стварању, чита и бележи импресије о прочитаном” (Вујисић 2015: 35).

Он надахнуто пише: „Филм – то је поезија покретне слике”, да би одмах затим додао: „Филм данас – ретко је кад поезија покретне слике” (1969: 33). Испитујући естетичка схватања Живојина Павловића, В. Коларић уочава да је према његовом виђењу филм, с обзиром на своју „обавезу” према предметној стварности, „пре упућен на причу, на приповедање, чврсту наративну структуру, него књижевност, која поседује већи спектар изражајних средстава, с тим да ни сама не прекине везу са стварношћу (и животом)” (2017: 29). Павловић већу изражајну вредност види у сликама у покрету, односно сликама гледаним споља, док књижевности даје моћ у „гледању изнутра” и могућности најлуцидније психолошке интерпретације човека (в. 1990: 233).

Радовић добро сажима Павловићева промишљања и њихове озбиљне теоријске импликације, и даје синтезу његових схватања о организацији утисака, идеја, искустава у уметничко дело, то јест у јединствену фикцију живота. Тиме на изванредан начин обједињује Павловићева схватања о књижевности и филму, да би у следећој реченици то и потврдио: „Тезу о уметности као режији Живојин Павловић је с подједнаким успехом бранио у своме књижевном и у филмском делу” (Радовић 2001: 231). То не значи, међутим, да Радовић симплификује Павловићева гледишта. Упркос песнички надахнутом тону есеја који каткад готово прераста у апотеозу, Радовић јасно и децидирано разлаже његове мисли из најранијих есеја на чврсте и заокружене ставове. Он подвлачи како су Павловићеве огледи о филму, писани у младости, „далеко више од личних озарења”: „Педесетих година он је у њима указивао на комплементарност књижевног и филмског израза, дајући предност овоме другоме као изворнијем и у начелу приступачнијем” (Радовић 2001: 232). И један и други, дакле, подржавају визију приче као заједничке подлоге и литерарном и филмском делу, али код Павловића, који се служи изражајним средствима обе уметности, превагу ипак односи снага покретних слика.

Павловић вешто управља том снагом из позиције модерног уметника-интелектуалца². О разлици између „старинског” уметника за чије

² Широка ерудиција својствена је и Павловићу и Радовићу. Потоњи се у литератури доследно назива „песником културе”, затим „песником интелекта”, а „интелектуализација језика” приметна је и у његовој поезији и есејистици (в. Делић 2017: 27). С друге стране, поред тога што је Живојин Павловић био веома успешан у више уметности (за два романа НИН-ова награда, бројне награде за филм), био је

дело још увек постоји наручилац, и модерног уметника који такву улогу бира сам за себе, Радовић је писао у више есеја (*Сећање на изгубљени рај*, „*Савети младим књижевницима*”, *Читајући Вергилија*). Фигура Живојина Павловића помаже му да формира и обликује слику модерног уметника, онаквог који прати сопствени програм, „доследно, без ценкања” (Радовић 2001: 232). Једно од најважнијих места у есеју је свакако када Радовић дефинише „стварни проблем модерног уметника, обдареног и истовремено оптерећеног свешћу о своме положају”: „Тај међутим, пре но што би запао у тешкоће са својом околином, треба најпре да изађе на крај са самим собом, што ће рећи са оним сувишком свести који га спречава да ради по нечијим упутствима и према важећим прописима. За Павловића је то било и остало најглавније” (2001: 233). Мало даље Радовић наглашава како је управо тај „сувишак свести” примарни разлог зашто су Павловићеви филмови и књиге надживели друштвено-политичку стварност у којој су настајали (в. 2001: 233). Какав је, дакле, модерни уметник који то успева?

Судећи по есејима Живојина Павловића, то је онај који схвата да је уметност увек разорна по колектив:

Али како? На који начин? [...] То су нека од кључних питања. Чини се да се одговор крије у следећем: уметничко дело, поникло из унутрашњих раскола који су у једном човеком наступили под пресијом спољашњих узрока, *враћа* друге јединке себи самима, осветљавајући им, кроз доживљавање уметничког дела, њихова неуравнотежена стања, тако да их постепено постају *свесне*” (1982: 80-81).

Уметничко дело треба, дакле да активира сувишак свести и код оних који га доживљавају, друкчије није могуће да остави јак утисак, нити да делује на публику. Задатак модерног уметника при томе јесте да се активно бори са сопственим „неуравнотеженим стањима”. Радовић препознаје да Павловић још као младић иде „исправним путем”, али за разлику од њега, он тачно именује хоризонте до којих пут допире: реч је о извесним „непреносивим сазнањима” која разликују мајстора од „вечитог шегрта”.

наслоњен и на широку уметничку и културну баштину: „Када би други српски редитељи били упознати са филмском традицијом онолико колико је Павловић био упознат са литерарном или ликовном, на пример, ми бисмо имали другачију кинематографију” (Пајкић 2001: 8). Сам Павловић каже: „(...) за филмску праксу је потребно да човек буде не само даровит него и образован” (2001: 246). Индикативно је, дакле, да обојица стварају из позиције модерног уметника-интелектуалца.

Опозиција мајстор/(вечити) шегрт, уметник/дилетант, односно мајстор/дилетант, тема је која се лајтмотивски провлачи кроз Радовићев есејистички опус. Инсистирање на овој разлици Панић Мараш види као „један вид начелне одбране поезије, који се не мора разумети само у контексту аутора о ком пише, већ и знатно више у оквиру његових сопствених поетичких начела” (2017: 230). Посебно је, дакле, важан део у којем Радовић поводом Павловића и филма *Кад будем мртав и бео* развија ову дистинкцију. Он вели: „Мајстор зна да у уметности нису довољне идеје: она додуше почива на њима, али остаје утвара све док не урони у материју, док се њом не прожме а не само заогрне. У подруме ирационалног не силази се посредством апстракција и спекулација него само преко материје” (Радовић 2001: 234). Павловићева „приврженост материји” добро је позната љубитељима и проучаваоцима његовог дела. Када је реч о поетичким начелима самог Радовића, заокрет ка материји има везе са променом парадигме у његовој поезији седамдесетих година двадесетог века³. Померање поетичког фокуса на стварносно, свакодневно и ефемерно има везе са коначним урањањем у материју, којом је Радовић био и формално и тематски само „заогрнут” у претходним збиркама. Према другачијег карактера, и Радовићева есејистика постаје више везана за предметну стварност, те се тако у књизи есеја *Неке ствари* (2001), као и у новијим збиркама поезије, све више издваја лик *малог човека*. Такозвани мали, обичан човек јесте и јунак Павловићевих књижевних и филмских дела. Павловић је концентрисан на приказивање „малог човека”⁴, најчешће губитника, из угла који је истовремено и сурово реалистичан и црнохуморан (в. Новаковић 2019: 78). То је најуспешније остварено у филму *Кад будем мртав и бео*, који је, без сумње, „једно од најверљивије реализованих остварења домаћег филма” (Гоцић 1997: 28).

³ У критичкој рецепцији тачка у којој се потврђује поетички заокрет развојног тока поезије Борислава Радовића јесте збирка *Песме 1971-1982* (1983).

⁴ Самом Павловићу, међутим, не би се вероватно допао тај израз: „Изабацимо из употребе ту бесмислену фразу – мали човек! Ако сви људи не размишљају иако сви мисле, то нам не даје за право да потцењујемо неке. Они који воле ‘Силфиде’ могу се подсмехнути онима који су одушевљени ‘Марином’ или ‘Жикиним колом’, али сперма и једних и других завршава свој пут у вагини или у клозетској шољи. Нико нема предности” (1982: 77). Ни у овом раду, дакле, синтагма „мали човек” не користи се као вредносно одређење.

ПАРАБОЛА О ПЕВАЧУ-ДИЛЕТАНТУ У ФИЛМУ *КАД БУДЕМ МРТАВ И БЕО*

Филм *Кад будем мртав и бео* редак је пример југословенског остварења чији је утицај препознатљив и у светским оквирима. Главни јунак необично је сличан певачу-луталици у једном од најзначајнијих америчких филмова седамдесетих година, *Дан исплате* Дерила Дјука, Џон Шлезинџер је изјавио како је за рад на *Поноћном каубоју* био инспирисан Павловићевим филмом, а крај Пеновог филма *Двобој на Мисурију* непосредна је парафраза филма *Кад будем мртав и бео* (в. Пајкић, Туцаковић 1997: 47-48). Сам Павловић истиче како је то дело највише приказивано од свих његових филмова (в. Пајкић, Туцаковић 1997: 48). Привлачност овог филма произилази највише из главног лика, Џимија Барке, којег је маестрално одглумио Драган Николић. Горан Гоцић позиционира Павловићевог јунака у оквиру „црног таласа”: „Можда *Кад будем мртав и бео* није кључни филм ‘црног таласа’, али је Џими Барка, као шармантни, али самодеструктивни отпадник и ‘револуционар’ – вероватно његов најесенцијалнији лик” (1997: 37).

Бориславу Радовићу је овај лик занимљив из другог угла, али пре анализе он даје кратак преглед радње филма, обухватајући све важне моменте: „По одслужењу војног рока младић покушава да учини искорак из сеоског у градску средину, верујући да ће се пробити као певач забавних мелодија, у чему је иначе имао успеха међу регрутима; али се његове наде изјаловљују услед срцепарајућег одсуства слуха” (2001: 234-235). Кључно је, међутим, следеће: дилетант не би био оно што јесте када би могао да увиди своју заблуду (в. Радовић 2001: 235). Недостатак свести о себи самоме и о дометима свог талента нагони дилетанта да се упиње у покушају да „оствари своје снове”. Код Џимија Барке то „упињање” постоји заједно са животном фиозофијом лакоће, која је тешко достижна и врхунским уметницима.

Радовић бележи: „Та сага о коцкању на губитак завршава се у даљем заплету кобно по онога који није схватио шта је улог; који је хтео да постане неко други не умејући да распозна зашто би му то било ускраћено” (2001: 235). За њега је, дакле, важан моменат трагичне (а на махове свакако и комичне) заблуде, која је дубоко укоренењена у иначе несталном певачу-дилетанту. У есеју „*Савети младим књижевницима*” он пише: „Осим што воли оно што ради, човек би требало да зна и колико то вреди, како би што боље искористио све снаге или одустао” (Радовић 2001: 300). Парадокс је у томе што то знање дилетанту измиче, иначе то не би ни био, и он наставља

да улаже своје снаге у оно за шта верује да је његов уметнички позив. У оквиру филма пак одсуство певачког дара има бројне импликације: „Песма неталентованог Џимија рефлектује дисхармонију у читавом друштву у време привредне реформе које су отпочеле федералне власти, суочавајући гледаоца с још једним реформистичким неуспехом” (Лазаревић Радак 2016: 512). Реч је, дакле, о дилетантима у многим областима јавног живота, који имају већу моћ него што то један песник дилетант или Џими Барка може икада за себе да придобије. Радовић то зна, те стога у есеју о Павловићу не развија своју тезу о „мајсторима” и „шегртима” у уметности као што то чини у појединим другим текстовима. Парабола о певачу-дилетанту остаје, међутим, важна у контексту Радовићеве есејистике, као конкретан пример који пластично осликава његова теоријска разматрања о овом проблему у уметности.

ЗАКЉУЧАК: СПОНЕ ИЗМЕЂУ ДВА ЗНАЧАЈНА СТВАРАЛАЧКА ПРОГРАМА

Премда се Радовићу чини да је можда „застранио и отишао предалеко”, читалац уочава фину повезаност његових и Павловићевих инспирација, критичких промишљања и, чак, етичких дилема. Томе је значајно допринело Радовићево читање Павловићевих најранијих есеја. Многе су алузије на његова рана размишљања (о лепом и одвратном, о филму као иживљавању целокупне психе, о заборављању тела пред телевизијским екраном), али Радовић се у релативно кратком тексту базира управо на оне најважније ставове Живојина Павловића који су обликовали читав један стваралачки програм током година. Не чуди стога што се Радовићев есеј завршава цитатом из познатог Павловићевих записа, *Нишани*⁵: „...нек уметник филма упери објектив животу у пупак; нек рафали целуоида изрешетају тело са свих страна: поново, на екрану, васкрснуће у својој нефалсификованој раскоши. Они што ће тек угледати света, биће нам због тога захвални” (Павловић 1969: 167). Радовић потом додаје: „Написани већ далеке 1961, ти редови су стекли пуну потврду” (2001: 237). Не само што на овај начин скреће пажњу читаоцу на једну ефектно заокружену мисао, која звучи емфатично, али и племенито и подстицајно, већ даје и коначну потврду уметничке доследности. Одједи раних Павловићевих есеја у тексту

⁵ Захвалност дугујем Срђану Вучинићу који ме је љубазно упутио на извор цитата.

Борислава Радовића добијају функцију почетних одредишта на развојном путу уметника, који је по основним принципима стварања близак самом Радовићу.

Есеј *Чаврљање уз камин* сведочи о томе. Радовић у тону необавезног разговора промишља о филму који је „од седме постао прва уметност нашег доба” (2001: 238). Када пише о привлачности филма, позива се на Павловића. Линије додира су многе, пре свега у равни сагледавања филма као најмлађе, не нужно и модерне уметности (в. Радовић 2001: 252). Како се у овом есеју Радовић не бави уметношћу Живојина Павловића, већ се осврће на филмове као што су Висконтијева *Смрт у Венецији* или Булајићева *Козара*, било би упутно бавити се подробније овим есејом у другом истраживачком контексту. Важно је, међутим, да је и у овом есеју неизоставно помињање Павловића, као и то да се поједина разматрања понављају, оснажујући везу између Радовићевих и Павловићевих схватања о књижевности и филму. Радовић, дакле, развија своје тезе, али не мења битно своје ставове о филму. У том смислу, одређену врсту доследности дели са Живојином Павловићем.

Када се има у виду да Радовићев есејистички опус није обиман, и да пажљиво бира коме ће посветити текст, или чак реченицу у есеју, упада у очи да је Живојин Павловић једини домаћи уметник о којем Радовић пише из перспективе која није чисто литерарна. Извесна блискост двојице уметника-интелектуалаца који су живели и стварали у исто време, а да притом Радовић никада није снимео филм, а Павловић никада није објавио песму, постаје знак дубље сродности на поетичком плану. „Песнички језик” филма постаје подлога на којој рефлексije двојице стваралаца добијају могућност повезивања са значајним семантичким консеквенцама. То је посебно видљиво када Радовић пише о својим опсесивним темама, да би лик модерног уметника постао коначно отелотворен у лику и делу Живојина Павловића, а један од његових најбољих филмова подстицајно тле за размишљање о разлици између уметника и дилетанта. Уколико би се у ширу анализу укључио и есеј *Чаврљање уз камин*, могла би се добити развојна слика филма и разматрања о филму у новијој српској есејистици. Детаљно читање Радовићевих и Павловићевих есеја упоредо, показује нам да таква амбиција није неоснована и излишна. Истраживање које смо предузели остаје подстицај за будућа истраживања таквог типа.

ИЗВОРИ

Радовић, Б. (2001). *О песницима и о поезији*. Бања Лука: Глас српски.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујисић, Д. (2015). *Поетика приповедања Живојина Павловића*: докторска дисертација. Приступљено 20.06.2020.
<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:11917/bdef:Asset/view>
- Делић, Ј. (2017). „Поетички динамизам” Борислава Радовића. У Д. Хамовић (Ур.), *О поезији и о поетици Борислава Радовића* (стр. 11–37). Београд: Институт за књижевност и уметност, Библиотека града Београда.
- Златић, Б. (2018). *Црни талас у српском филму*. Београд: Catena mundi.
- Јовановић, Н. (2017). *Време, простор и тело у прози и филму Живојина Павловића*: докторска дисертација. Приступљено 10.07.2020.
<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10312/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Коларић, В. (2017). Естетичка схватања Живојина Павловића: О уметности и односу књижевности и филма. *Humanistika*, 1, 2, 21-33.
- Новаковић, А. (2019). Радничка класа у филмовима Живојина Павловића. У П. Марјановић (Ур.), *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 35 (стр. 77–86). Београд: Факултет драмских уметности.
- Павловић, Ж. (1969). *Ђавољи филм*. Београд: Институт за филм.
- Павловић, Ж. (1990). *Језгро напетости*. Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга.
- Панић Мараш, Ј. (2017). Радовићево читање Давича: проблем песничког стварања. У Д. Хамовић (Ур.), *О поезији и о поетици Борислава Радовића* (стр. 227–245). Београд: Институт за књижевност и уметност, Библиотека града Београда.
- Поповић, Б. (2006). Есеј – варијанте жанра. У *Критички колажи* (стр. 124–141). Београд: Просвета.
- Стојић, Д. (2009). *Књига о филму*. Београд: Либер.
- Gocić, G. (1997). Pevač i pevačica – izazov i restauracija poretka. У В. Dimitrijević, V. Džogović, G. Gocić i dr, *Kad budem mrtav i beo: film Živojina Pavlovića* (стр. 27–43). Beograd: Institut za film.

- Lazarević Radak, S. (2016). Jugoslovenski „crni talas” i kritički diskurs: preispitivanje prošlosti, kritika sadašnjosti i anticipiranje krize. *Etnoantropološki problemi*, 11, 1, 497–518.
- Pavlović, Ž. (1982). *O odvratnom*. Beograd: Prosveta.
- Pajkić, N. i Tucaković, D. (1997). Unutrašnje biće i spoljni svet. U R. Munić (Prir.), *Živojin Pavlović* (str. 39–54). Beograd: Centar film, RTS; Kragujevac: Prizma, Thessaloniki: International Thessaloniki film festival.
- Pajkić, N. (2001). *Jahač na lokomotivi: razgovori sa Živojinom Pavlovićem*. Beograd: Studentski kulturni centar.
- Tirnanić, B. (2008). *Crni talas*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Turković, H. (1986). Crni film. U A. Peterlić, *Filmska enciklopedija. 1, A-K* (str. 235). Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Cvetković, S. (2011). „Kradljivci tuđih leđa”: Obračun sa anarholiberalističkim grupama u SFRJ posle 1968. *Istorija 20. veka*, 29, 3, 39–56.

Јелена Маринков*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

UDK: 821.163.41-1.09 Petrović B.

КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКА РЕЦЕПЦИЈА ПОЕЗИЈЕ БРАНИСЛАВА ПЕТРОВИЋА

In this paper we will try to give a short overview of the critical reception of the poetry of Branislav Petrović, a poet whose oeuvre has been insufficiently studied and who undoubtedly has an important place in the field of Serbian modernist poetry. By reviewing different reception models we will try to illustrate the ways in which Petrović's poetic position marks distinct types of disintegration and transgressiveness of modernist poetics in the context of Serbian poetry tradition and literary criticism related to the second half of the twentieth century. In order to unite and compare individual conclusions, we will use special conceptualization of synchronic and diachronic perspective.

Keywords: Branislav Petrović, critical reception, Serbian modernist poetry, literary history.

У тумачењима новијег датума Бранислав Петровић препознат је као један од најзначајнијих српских модернистичких песника друге половине XX века; упркос томе стиче се утисак да Петровићева поезија неретко није третирана с пажњом какву завређује и да је неопходно ревидирати позицију овог песника у контексту водећих поетичких парадигми и ревалоризовати целокупни опус Бранислава Петровића. Проблематици књижевноисторијске рецепције Петровићеве поезије могуће је приступити у складу с два перспективама: сходно синхроном и дијахроном принципу. Синхрони аспект књижевноисторијске рецепције односио би се на сагледавање поетичких премиса Петровићеве поезије из перспективе савременика, док би дијахрони вид подразумевао накнадне увиде и ретроактивно утврђене поетичке одлике.

Утврђивање синхронно конципиране рецепције односило би се на критичке ставове изнете у време објављивања Петровићевих збирки, нарочито у првом делу његовог стваралаштва, до 1977, када је штампана песничка збирка која представља поетички преокрет у Петровићевом опусу,

* j.marinkov.93@gmail.com

Све самљи (Симовић 2001). Након објављивања ове збирке биће штампане још књиге изабраних песама и збирка поезије за децу *Да видиш чуда*, док су песме из песникове заоставштине прикупљене и објављене постхумно, 2004. године. Синхрона запажања, каквим их називамо јер временски коинцидирају са изласком збирки, те их је могуће одредити и као „актуелна”, саопштавана су у текућој критици или у склопу књижевних прегледа и послератних антологија, писаних с незнатне временске дистанце.¹ Дијахронијски аспект књижевноисторијске рецепције заснован је на сумирању запажања предочених у критичким зборницима и текстовима насталим у последњој деценији песниковог живота, када је Петровићев опус већ био дефинитивно заокружен, и након његове смрти. Целовита студија која би се бавила песниковим стваралаштвом није уприличена, те је основано тврдити како интерпретативни простор који би се односио на позицију песниковог опуса није омеђен и да тек треба прецизно одредити место Петровићеве поезије у оквиру шире профилисаних књижевних струјања.

Актуелна и накнадна позиционирања у широком њивеиноисторијском контексту могуће је свести, условно речено, на једно питање: како су га *други*, тумачи, критичари и песници, видели? Ауторска позиција кореспондира с индивидуалним песничким хабитусом, а мапирајући лирско искуство Бранислава Петровића, не можемо пренебрегнути чињеницу да оно има потенцијал и слободу маргине, неретко се обрађујући „малим”, обичним људима, радништву, *плебсу*, што наизглед искључује херметичност ма какве врсте. Такав закључак одвео би нас у заблуду, с обзиром на то да је Петровићева поезија у многим својим сегментима и те како симболички потентна и загонетна. Поетика Бранислава Петровића укључује диспаратне формалне и стилске елементе, различите поетичке стратегије и дискурзивне регистре. Уколико размотримо Петровићев однос према неким од устаљених модернистичких поетских механизма (узвишена тематика, софистициран уметнички израз, висок степен стилизације и правилна форма – само су неки од њих), увидећемо да је поезија Бранислава Петровића по много чему инвентивна, аутентична, удаљена од сваке претенциозности, и да је песникова велика врлина у способности непрестане поетичке трансформације и изневеравања хоризонта

¹ Какви су, нпр., прегледи послератне поезије Свете Лукића и *Послератна српска књижевност и њена историја* Предрага Палавестре.

очекивања иновативним комбиновањем разnorodних песничких средстава и поступака у циљу обликовања разуђеног тематског репертоара.

Света Лукић смешта Бранислава Петровића унутар групе песника „резервне генерације”, односно *новог таласа* који се јавља око 1960. Скупину у којој се налазе Вита Марковић, Матија Бећковић и Петровић тешко је оделити од „друге” струје резервне генерације (Драган Колунџија, Мирјана Стефановић, Милован Данојлић), „са којима су иначе на песнички начин везани субјективношћу свога певања, да не кажем екстровертношћу његовом” (Лукић 1970: 36). Читава ова генерација настала је као реакција на „интелектуалну” поезију:² „Они су користили, односно трудили су се да користе извесне поуке нашег модернизма, посебно Васка Попе и Бранка Миљковића. Али за једну озбиљнију асимилацију недостајала им је и општа култура и познавање песничког заната” (Лукић 1970: 37).

У тексту „Пјесништво и пјеснички језик” – разликујући три основне тенденције у послератној српској поезији: тенденцију интелектуалне поезије, лирску и хуморну – Крњевић истиче како нема „чистих” стремљења, већ се различите претензије прожимају. Крњевић илуструје овакве интерполације на примеру употребе хумора у поезији Васка Попе и Бране Петровића (1970: 55). Не само што на линији коришћења хумора директно повезује Петровића с Попом, Крњевић уочава и амбивалентност „наоко распојасаних а у ствари њежних, хуморних тугованки Бранислава Петровића” (1970: 44).

У *Послератној српској књижевности*, објављеној 1972. године, Предраг Палавистра посматра Петровића унутар *генерације без лика*, групе песника који су „јавно и бучно изражавали незадовољство артизмом и интелектуалном херметиком ерудитивног песништва и, спуштајући поезију из метафизичких сфера на ниво улице и естраде, стално били у искушењу звучне испразности реторике, вербализма и праскавих метафора” (2012: 236). Упркос оштром ставу према припадницима ове генерације као целини, Палавистра се скоро похвално изразио пишући о неким аспектима Петровићеве поезије, те за њега каже да је „побуњеник против уздржане

² „Ако је нешто, ван сумње, заједничко песницима овог новог таласа – то је жива реакција управо на претходну генерацију, готово директна побуна против тог песништва, против херметичности, хипертрофираног интелектуализма, кабинетског схватања поезије; најзад против песништва које је без публике, само себи публика” (Лукић 1970: 36).

краткоречивости, артифицијелне дотераности и стилизоване мисаоности својих непосредних претходника” (2012: 230).

Александар Петров Бранислава Петровића види као *генерала генерације*, односно гласноговорника илити заступника једне плејаде песника. Наместо претераног интелектуализирања, метафизичких преокупација, културолошких реминисценција, опседнутости митом и претенциозног израза, „уместо истицања дубине знања, подвојене осећајности, самобитности и достојанства песништва, нови песници, с Браном Петровићем као предводником, понудили су критику и обнову поезије на основама природности и световности песничког стваралаштва” (1980: 138). Критичар сматра да је за Петровића одређујућа метафорична слика *извртања рукавице*, јер код Бране Петровића чин откидања од поетичке претходнице није радикалан; постоји нит која повезује песнике стасале почетком шездесетих не само с песницима авангардног усмерења него и са следбеницима симболизма – било им је битно потцртавање разлика, али не и игнорисање и негирање сличности: „изокретање рукавице није исто што и бацање рукавице у знак изазова. Рукавица се изокреће да би се нагласиле разлике али не и да би се избрисале све сличности. [...] У односу на најзначајније модерне претходнике Петровић је одредио нове адуте, не мењајући карте ни правила игре” (Петров 1980: 139). Петров учача неоромантичарски сентимент, који препознаје, пре свега, у збирци *О проклето да си, улицо Риге од Фере*, а који ће други проучаваоци доцније посебно истицати. У књизи *Крила и ваздух*, формирајући своју типолошку поделу, Петров пак Бранислава Петровића сврстава у групу *песника хумора и апсурда*, чиме имплицитно поставља тезу да хумор, апсурд и гротеска превладавају романтичарске, идеалистичке тенденције (1983: 169).

У *Историји српске књижевности* Јован Деретић пише о Браниславу Петровићу: „Најодлучнији у порицању тешког, херметичног интелектуализираног песништва, БРАНИСЛАВ ПЕТРОВИЋ (1937–2002), еруптиван, елементаран и сензуалан песник, дао је естрадну, чулну поезију стварности, прожету раблеовским смехом, смехом који је израз радосног откривања света и своје припадности свету” (2011: 1175–1176). Песничку генерацију којој припада Петровић историчар везује за веристички правац, истичући наративизацију и прозаизацију доминантне песничке стратегије. Деретић сматра да Петровић подилази очекивањима читалаца и да у ту сврху обрађује приземну, тривијалну тематику.

Поводом песничке збирке *Предосећање будућности* Љубомир Симовић износи хипотезу сходно којој су се песници поетички оријентисали у складу с бираном публиком (Симовић 2001). Поетички развој Симовић своди на смену „естетизације” и „варваризације”. Естетизацијом се потврђује значај лирике – поезија се издваја и изолује не би ли на тај начин била ослобођена друштеног притиска, наметнутих улога, тема и видова рецепције. У процесу успостављања аутономије, међутим, лирика се удаљава од „обичног” читаоца и губи на дисеминацији, неретко се и самозасновано одричући широке публике. „Естетизацијска” поезија настоји да испуни подручја „празнине”, да оцрта онтолошке границе поезије, и раздвоји је од емпиријског, да заснује поезију као ентитет. Петровић припада „варваризацијском” полу, он поезију враћа ванлитерарном, приближавајући је свакидашњици, не дозвољавајући да се поезија у потпуности удаљи од живота. Симовић исправно примећује како је Бранислав Петровић дуго посматран као „реакција” у односу на „поезију културе”, поезију која се позива на развијено читалачко искуство и обраћа ужем кругу читалаца, изискујући од реципијента веома висок праг разумевања, ограничавајући или чак блокирајући комуникацију. Када „естетизацијски” принцип достигне највишу тачку, долази до промене поетичке парадигме. У тој смени, која се, према речима Љубомира Симовића, периодично понавља, Бранислав Петровић одиграо је одлучујућу улогу: „И онда се догодило оно што се и раније, у историји поезије, догађало у сличним ситуацијама: кад је извршено и то естетско конституисање поезије, или када је оно било близу свог завршетка, појавио се песник који ће комуникацију обновити ’поновним варваризовањем’” (2001: 393). Бранислав Петровић није песничка појава која конфронтира тада доминантној струји, његова поезија се с неосимболистички усмереном естетизацијом дијалектички надопуњује, оне представљају изразе природног, непрекинутог тока и функционишу симбиотично:

„Појава овог песника показала је да поезија може да се роди и формира у оном односу који је отписан као више немогућ, и који је као такав већ био и прежаљен: у односу према такозваном обичном читаоцу. Међутим, пут до тог обичног, естетски неискусног читаоца, водио је баш кроз ону празнину кроз коју су, уместо Петровића, прошли неки други песници који су му претходили” (Симовић 2001: 394).

Никола Кољевић има нешто другачији, оштрији поглед на Петровићеву поетичку позицију. Кољевић по сродности повезује Бранислава

Петровића, Рајка Петрова Нога и Матију Бећковића, посматрајући их као аутохтоне појаве на песничкој сцени друге половине прошлог века: „Оно што је одмах било видљиво и што бode очи у песничким почецима све тројице, јесте њихово самоуверено осећање слободе као нулте тачке и широког поља којим су могли кренути куд год им се прохтедне” (2012: 247). Код Петровића Кољевић истиче самосвест и самосталност, с тим што слобода и лежерност изражавања, развијене под утицајем надреалистичког теоријског концепта аутоматског писања, неретко, према мишљењу овог критичара, прелазе у празну реторичност:

„Токови постфројдовског уверења да је уметност нецензурирано изражавање себе, а не стварање дела, из надреализма заостали култ необавезности и 'антилитерарности' песничке форме, а вероватно ништа мање и парола 'краљевство за виц' – као гесло књижевно-кафанског Београда шездесетих година – били су плодно тле за Петровићеву необавезну реторику. У тој клими, почетни успех га је још дубље увлачио у језичку досетку и духовну бургију” (2012: 254).

Вербална домишљатост и једноставан хумор у опреци су с доминантном поетичком матрицом која привилегује литерарно профилисаног читаоца. Петровићеву поезију, с друге стране, прати растерећеност, од читалаца се не очекују и не изискују никакве нарочите предиспозиције, те и сâм Кољевић каже како је Петровићева појава омогућила „предах”, имплицирајући како је промена поетичке матрице била нужна: „Уосталом, у шуми енигми послератног српског модернизма човек је могао с олакшањем да одахне на стази Петровићевог простосрдечног језика и да удахне свеж ваздух његових досетки, искренности и дечачких несташлука” (2012: 254–255).

Тумачи чији увиди припадају дијахронијском корпусу књижевноисторијске рецепције усредсређују се на испитивање поетичких сигнала у индивидуалним поетикама. Проучаваоци који опус Бранислава Петровића посматрају као дефинитивно заокружену целину испитују и начин на који Петровићева поезија кореспондира с неосимболистичком поетиком, односно да ли је могуће Петровићеву поетику посматрати као вид аутономне неосимболистичке реализације. Ослањање на симбол као литерарно средство испоставља се универзалном тенденцијом на поетичком пољу модернистичке поезије, притом не мислимо на одјек симболизма као деветнаестовековног књижевног правца у предратној модерној. Бранислав Петровић не припада послератној провизорно згуснутој групацији којој је

заједнички именитељ употреба симбола, премда за симболима посеже у већој мери него што је у критици примећено. Петровић неосимболистичкој групи није близак програмски, али могао је бити читан и у контексту исказивања метафизичких, политичких, али и интимних увида посредством симбола.

Радивоје Микић сматра да је за рецепцију поезије Бранислава Петровића од несумњиве важности разумевање књижевноисторијског тренутка у коме се он јавља на песничкој сцени. Колико Петровић, с још неколицином савременика који су се јавили у то време, обликује и усмерава будуће стање на песничкој сцени, у толикој мери је песничка претходница утицала на изграђивање Петровићевог сензибилитета и припремила његову песничку појаву. Супротстављање симболистичким поетичким постулатима и строгим формалним законитостима (Микић 1996: 162), конкретност, директно саопштавање, удаљавање од поетике наговештаја и сугестије – водећи су елементи Петровићевог песничког саопштавања. Петровић преиспитује утврђене вредности, у ту сврху се служећи шоком и провокацијом, следећи авангардни моменат разградње и деконструисања традицијског спектра средстава и баштином освештаних перспектива.

Поетичка репутација Бране Петровића одређена је раблеовском димензијом хумора, збијањем шале са свим животним феноменима, управо *шеретлуком*, како Бранин хумор одређује Ђорђе Јанић (2004: 20). Петровићев хумор ослобађа од метафизичког притиска – песник хуморно третира метафизичке теме не би ли нивелисао трагичност животних ситуација и, још више, прогноза везаних за посмртност (Јанић 2004: 20).

Анализирајући дијахронијски опсег књижевноисторијске рецепције, уочавамо да се Петровић све чешће чита у контексту неоавангарде. На основу тематских преокупација и стваралачке опсесије телесношћу већ Љубомир Симовић повезује двојицу Петровића, Растка и Бранислава (2001: 395). У Петровићевој поезији наслеђе авангарде несумњиво је присутно, али сасвим је легитимно и укључивање Бранине поетике у неоавангардни корпус, онакав каквим га је дефинисао Петер Биргер у књизи *Теорија авангарде* (Bürger 1998).

Иван Негришорац у студији *Легитимација за бескућнике* поезију Бранислава Петровића изравно доводи у везу са скупом неоавангардних тенденција (Негришорац 1996). Иван Негришорац Петровића повезује с неоавангардом на основу луцидног третмана језика. Василије Радикић Петровића такође смешта у неоавангардни корпус утицаја, инсистирајући на

измени стандардних облика поетског говора и промењеној функцији језика (Радикић 2004: 62). Набрајајући песничке стратегије на основу којих бисмо Петровића могли сматрати блиским неавангардним ствараоцима и поткрепљујући их примерима, Радикић истиче како се Петровић, нарочито у каснијем периоду стваралаштва, не може сматрати апсолутним репрезентом неоавангарде јер није радикалан у деструирању песничке структуре и стога што се у доцнијим збиркама чак окреће очувању традиционалних облика поетског говора:

Ипак, Петровићев стваралачки развој текао је у правцу редуковања радикалних, авангардних елемената песничке структуре у корист јачања њених традиционалних ознака. Његова побуна није имала тако радикалан циљ који би водио тоталној деструкцији језика, укидању постојећих форми песничког изражавања и стварању једног сасвим новог концепта (2004: 69).

Дакле, могло би се рећи да је песничка поетика Бранислава Петровића негде на пола пута између неоавангардних тежњи ка одбацивању окоштаних форми и ка превредновању и традиционално устројене поетичке платформе оличене у неосимболизму. Први период његовог стваралаштва обележен је језичком експерименталношћу, истицањем графичке, визуелне семантике текста и метајезичким поигравањима, док се у каснијим збиркама тон стишава, витализам више није експлозиван а емфаза присутна у ранијој мери, у појединим збиркама стабилизује се симболички реквизитаријум. У песничкој збирци-поеми *Трагом прах* ламентације о пролазности, болести и смрти пропраћене су старозаветним тоном. У збирци *Све самљи* лирски субјекат неприкривено изражава анторополошки песимизам, док су у песмама из заоставштине и у *Стиховима о смећу* бројни искази који би се могли подвести под моралистички дискурс. Песник је кроз опус потрагу за тоталитетом, присутну у првим збиркама, заменио неуспехом трагања за апсолутом. Опус Бранислава Петровића симптоматичан је управо када се говори о том модернистичком прелазу: од целине ка ништавилу.

Бојана Стојановић-Пантовић, на трагу Негришорчевих истраживања неоавангардних црта, у песничкој збирци *Градилиште* препознаје експресионистичке топосе. Она у Петровићу види медијатора и његов положај пореди с позицијом експресионизма као књижевног покрета између модернизма и авангарде: Петровић заузима „медијалну позицију између модернизма шездесетих и неоавангарде седамдесетих” (1999: 93). Тања

Поповић сматра да Петровић демистификује „естрадну реторику”³, али да исто ствара дела „намењена колективној рецепцији конкретне публике”, користећи „својеврсну ангажовану форму која рачуна на громогласни одјек у публици”, а која је, дакако, тековина авангарде (Поповић 1999: 132).

Неоромантичарска обнова коју помиње Деретић у вези с послератном генерацијом песника уочена је и од стране проучавалаца дијахронијског полазишта: „Поред Петровићеве поезије што одише неоавангардом не можемо превидети ни чињеницу да, поред таквих текстова, Петровић упоредо исписује и песме у јасном, чак наглашеном дослуху са, традиционалнијом, неоромантичком струјом српског песништва” (Хамовић 2019: 51). Док Драган Хамовић изналази везе између Петровићеве поезије и „утишане”, „стражиловске” линије српске поезије, чији је репрезентативни представник Стеван Раичковић, проучавалац млађе генерације Миломир Гавриловић, поред тога што трасира везе између Бранислава Петровића и његовог презимењака Растка, којих се Љубомир Симовић тек дотакао, указује и на могућу, интригантну а неистражену везу између Бранине поезије и поетичког портрета Петра Петровића Његоша.⁴

Проучаваоци се слажу када говоре о поетичком положају Бранислава Петровића – његова позиција је сложена и у њој се сустичу особине различитих поетичких струјања, песник неке поетичке обнавља, док друге антиципира: „Шездесетих година у српској лирици Петровић представља златни пресек различитих поетских гравитација и усмерења” (Андрејевић 2004 : 45). Савремени тумачи у Петровићевој поезици детектују несталност и некохерентност као константе. Поезија Бранислава Петровића много је комплекснија но што на први поглед може деловати и изненађује структурном, семантичком и идејном хетерогеношћу. Критичари препознају ову поезију као „дисперзивну, контрапунктирајућу целину” (Андрејевић

³ Ово запажање веома је индикативно у погледу посматрања Петровићеве поетике у контексту тзв. „естрадне поезије”; дакле, Поповић сматра да се Петровић супротставља послератној поезији тематски и изражајно блиској социјалној литератури и да управо он илуструје на који начин поезија може бити комуникативна, притом не прелазећи у идеолошки трактат.

⁴ „Растко није једини велики књижевни презимењак са чијим делом поетички кореспондира поезија Бранислава Петровића. Позорност књижевних историчара чекају значајна, можда и неочекивана, поетичка сагласја између монументалног опуса Петра II Петровића Његоша и лирике Бранислава Петровића” (Гавриловић 2019: 231).

2004: 46). И унутар сâмог опуса десио се поетички „прелом”, на који је први указао Љубомир Симовић, да би доцније критичари потврдили ову поетичку премису: од иницијалног раздраганог чуђења појавама у свету стиже се до трауме као модернистичког и историјског обележја XX века: „Завршавајући деструирање стварности које су започели српски песници између два рата, Петровић је легитимисао трауму као стално стање, стајно место и природно осећање песника у савременом свету” (Андрејевић 2004: 44). Коментаришући Петровићев поетички развој у периоду од тридесет година, откако је објављена прва песничка збирка и први Егерићеви критички текстови, критичар сумира да је песник „остао исти, у централним линијама и особинама” (Егерић 1995: 70). Драган Хамовић, међутим, коригује оне тумаче који промене апострофирају везујући их за поједине песничке збирке, целине или раздобља у стваралаштву, истичући перзистентност промене као стабилно поетичко начело: „једновремено присуство и дејство поетички доста диспаратних поступака и тонова унутар разних циклусних низова и ауторских раздобља” (Хамовић 2019: 51). У интервјуу који је дао Михајлу Пантићу и Слободану Зубановићу за *Књижевне новине*, доцније објављеном у књизи *Десет песама десет разговора*, и сâм аутор коментарише парадоксално стабилну компоненту своје поетичке платформе: *недоследност према себи*, различитост у истом (Зубановић и Пантић 1992: 169).

Михајло Пантић у кратком коментару ненасловљене песме чији је први стих *Сад више нема таме у коју нисам сишо по своје злато*, у књизи *Десет песама десет разговора*, Петровићеву поетику назива „поетиком ускличника” и у двама реченицама сажима амбивалентну суштину Петровићеве поетичке позиције: „Петровић је, наиме, у претежном делу свог поетског опуса песник ексклазивне реторике, стиховне ескападе, језичког каламбура. [...] Но, Бранислав Петровић је, у готово истој мери, и песник таме слутње, песник страха који у речима својим хвата далеке, једва чујне импулсе оностраности. У критици, заведеној ’буком радости’ најпознатијих стихова Бранислава Петровића, то није довољно примећено” (Пантић 1992: 151). Пантић фиксира подвојеност Петровићевог поетичког положаја, али и тематски распон и опсег изражених расположења и осећања, спој „мукле дубине и реторичке раскоши” (1994: 8), где се логореја и мисаоност нужно не искључују међусобно. Бранислав Петровић релативизује, и тиме деконструира, и историју и интиму, и то чини уз хуморно-иронијски отклон који поспешује пренос сазнања и уз развијену стваралачку самосвест, која неретко досеже до реског аутоиронијског окрета. Песник кроз читав свој

опус покушава да превазиђе поетички мотивисану модернистичку тишину и ћутање:

„poezija Brane Petrovića je pokušaj da se otkrije jedan drugačiji ton i izade iz aporije modernizma. Zato se u njegovom pesništvu vidi napor obnove komunikacije i približavanje poezije stvarnom, običnom, praktičnom životu i govornoj frazi. Iako su čitav repertoar metafizičkih dilema i dijalog sa drugim pesnicima isto toliko svojstveni njegovoj poeziji, Petrovićev književnoistorijski položaj je određen tom obnovom” (Jerkov 2010: 233).

Проучаваоци чије увиде сврставамо у дијахронијски корпус књижевноисторијске рецепције поезије Бранислава Петровића, у односу на оне критичаре који су пратили опус у настајању, имају преимућство заузимања временске дистанце и ретроспективног посматрања. Данашња истраживања одликују се плурализмом теоријских приступа, без идеолошких оптерећења каква су била наметнута у време социјализма. У протекле две деценије у заокруженом опусу Бранислава Петровића критичари уочавају и фиксирају елементе разнородних поетичких пракси: конкретизма, веризма, постнадреализма и неоавангарде, неосимболизма, наивне поезије, књижевности за децу. Оповргнуто је некада општеприхваћено мишљење да Петровићева поезија није богата културним реминисценцијама и интертекстуалним везама. Критичари су констатовали повезаност, макар и по принципу контрапункта, с непосредним претходницима, с Попом, Павловићем и Миљковићем, али и с међуратним ствараоцима, пре свих с Растком Петровићем и Радетом Драинцем. Учени су наглашени аутопоетички и метапоетички аспекти и далеки обзори постмодернизма у манипулацији текстом, реторичке фигуре и екстатичан тон, спој колективног и сасвим интимног, комичног и трагичног, баналног и узвишеног – егзистенцијалне, али и метафизичке теме. Закључци с дијахронијске равни имају ту предност што су донети *пост фестум*, као резултат поетичког функционисања с временске дистанце. Бранислав Петровић враћа веру у моћ контакта, комуницирања, у значај и делотворност речи, и у томе се смисао коју собом *моћ говора* испоставља перформативним. Петровић својом поезијом и невероватном и непатвореном вербалном енергијом пропагира антиелитизам, антипоетизира традиционални, освештани лирски дискурс и привилегује иманенцију спрам трансценденције, чиме нуди алтернативу, која је увек субверзивна. Провокативна, поетички цинична и превртаничка компонента у поезији Бранислава Петровића и те како је примећена у скоројој критичкој

рецепцији, чиме је започета ревалоризација његовог песничког опуса и удаљавање од стандардне квалификације која подразумева помињање естрадности.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејевић, Д. (2004). Урушавање егзистенције у поезији Бранислава Петровића. У С. Ж. Марковић (прир.), *Поезија Бранислава Петровића* (стр. 43-50). Београд: Задужбина Десанке Максимовић.
- Гавриловић, М. (2019). Пред тајном рођења и авантуром живота. У Д. Хамовић (ур.), *Прилози за поетику Бранислава Петровића* (стр. 229-249). Београд: ИКУМ, Чачак: Градска библиотека Владислав Петковић Дис.
- Деретић, Ј. (2011). *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.
- Егерић, М. (1995). *Гласови, вредности*. Београд: СКЗ.
- Зубановић, С. и Пантић, М. (1992). *Десет песама десет разговора*. Нови Сад: Матица српска.
- Јанић, Ђ. (2004). Човек се радује животу. У С. Ж. Марковић (прир.), *Поезија Бранислава Петровића* (стр. 16-28). Београд: Задужбина Десанке Максимовић.
- Кољевић, Н. (2012). *Иконоборци и иконобранитељи*. Београд: Службени гласник, Бања Лука: Академија наука и умјетности.
- Крњевић, В. (1970). Пјесништво и пјеснички језик. У С. Лукић, В. Крњевић, *Послератни српски песници* (стр. 39-57). Београд: Нолит.
- Лукић, С. (1970). Приступ песништву савремених српских песника. У С. Лукић, В. Крњевић, *Послератни српски песници* (стр. 17-38). Београд: Нолит.
- Микић, Р. (1996). *Песма: текст и контекст*. Приштина: Григорије Божовић.
- Негришорац, И. (1996). *Легитимација за бескућнике: српска неоавангардна поезија: поетички идентитет и разлике*. Нови Сад: Културни центар Новог Сада.
- Палавистра, П. (2012). *Послератна српска књижевност 1945-1970. и њена историја*. Београд: Службени гласник.
- Пантић, М. (1994). *Нови прилози за савремену српску поезију: огледи и критике*. Приштина: Григорије Божовић.
- Петров, А. (1980). *Поезија данас*. Београд: Вук Караџић.
- Петров, А. (1983). *Крила и ваздух*. Београд: Народна књига.

- Поповић, Т. (1999). *Поеме Бранислава Петровића*. У Р. Микић и Д. Хамовић, *Бранислав Петровић песник* (стр. 131-143). Краљево: Народна библиотека Радослав Веснић.
- Радикић, В. (2004). Традиција и иновације у песништву Бранислава Петровића. У С. Ж. Марковић (прир.), *Поезија Бранислава Петровића* (стр. 60-71). Београд: Задужбина Десанке Максимовић.
- Симовић, Љ. (2001). Уз књигу *Предосећање будућности* Бранислава Петровића. У Љ. Симовић, *Дупло дно: есеји о српским песницима* (стр. 392-405). Београд: Стубови културе.
- Симовић, Љ. (2001). Аждаја која се храни рукописом. У Љ. Симовић, *Дупло дно: есеји о српским песницима* (стр. 408-414). Београд: Стубови културе.
- Стојановић-Пантовић, Б. (1999). Експресионистички аспекти авангарде. У Р. Микић и Д. Хамовић, *Бранислав Петровић песник* (стр. 91-99). Краљево: Народна библиотека Радослав Веснић.
- Хамовић, Д. (2019). Језик у игри: или поетички рингишпил Бранислава Петровића. У Д. Хамовић (ур.), *Прилози за поетику Бранислава Петровића* (стр. 45-57). Београд: ИКУМ, Чачак: Градска библиотека Владислав Петковић Дис.
- Bürger, P. (1998). *Teorija avangarde*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.
- Jerkov, A. (2010). *Smisao (srpskog) stiha. Knj. 2, Samo/osporavanje*. Požarevac: CZK, Beograd: IKUM.

Ana Huber*
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

UDK: 821.134.2(83).09-31 Bolaño, R.
821.163.41.09-31 Crnković P.

**ODJECI POSTMODERNE POETIKE ROBERTA BOLANJA U ROMANU
UVOD U SRPSKU KNJIŽEVNOST SA JUŽNOSLOVENSKIM
KNJIŽEVNOSTIMA PREDRAGA CRNKOVIĆA**

The topic of this paper is the comparative analysis of the employment of postmodern literary devices in the fiction of Chilean writer Roberto Bolaño (1953-2003) and Serbian author Predrag Crnković (1967). The corpus consists of Bolaño's novel *Nazi Literature in the Americas* (1996) and Crnković's novel *Introduction to Serbian Literature with South Slavic Literatures* (2009). Considering main principles of postmodern literature defined by John Barth, Charles Jencks and Umberto Eco, we will investigate the similarities and differences between Bolaño's and Crnković's literary style. We will elaborate the hypothesis that the two writers fuse history and fiction in postmodern style, situating imaginary and real characters in realistic and recognizable sociopolitical context in order to observe critically the cultural and political tendencies in their countries. We will analyze the similarities and differences between cultural and political circumstances in Chile (and whole Latin America) and Serbia in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century in order to prove to what extent these factors have affected the writing of mentioned novels. We will focus on the formal similarities between Bolaño's and Crnković's novel (pseudo-scientific titles, pseudo-documentary notes, appendix and the position of narrator). The elements of the detective genre in Bolaño's and Crnković's novels will be briefly considered separately.

Keywords: Roberto Bolaño, *Nazi Literature in the Americas*, Predrag Crnković, *Introduction to Serbian Literature with South Slavic Literatures*, postmodernism, pseudo-documentary, detective genre.

UVOD

Stvaralaštvo savremenog srpskog pisca Predraga Crnkovića (Beograd, 1967) do sada je vrlo malo proučavano uprkos svom izuzetnom potencijalu za tumčenje u postmodernističkom ključu. Romani u kojima se vešto i originalno mešaju stvarnost, književna teorija i fikcija obiluju referencama na umetnički,

* anahuber9295@gmail.com

politički i društveni, a pre svega književni život Srbije i bivše Jugoslavije i podstiču na razmišljanje o mogućnostima prevazilaženja granica između sfera realnosti i umetničke mašte. Najočitiiji i za književnu analizu najzahvalniji primer predstavlja Crnkovićev roman *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* objavljen 2009. godine u izdanju kuće VBZ. Ne zaostaju ni *Beograd za pokojnike* (2008), kao ni u trenutku pisanja ovog teksta najnoviji roman *Čuvari javnog mnjenja* (Presing, novembar 2021). Glavna ideja Crnkovićevog opusa jeste da postavi postmodernu kao temu fikcionalne književnosti.

Crnković traži dobro obrazovanog i potkovanog čitaoca koji će razumeti mnogobrojne aluzije i tako započinje višeslojnu igru, u kojoj ravnopravno učestvuju stvarne ličnosti pod pravim imenom i prezimenom, kao i fikcionalni likovi, svi zajedno smešteni u kontekst na granici stvarnog i fikcionalnog, tako da i određeni fikcionalni likovi imaju jasne obrise srpskih i jugoslovenskih javnih ličnosti. Kroz Crnkovićev roman defiluju stvarni likovi kao što su Oskar Davičo, Mihajlo Pantić, Marko Vidojković, Jovan Deretić, Teofil Pančić, Vladimir Arsenijević, Miodrag Racković, Dunja Blažević, i imaginarni Milivoje Ždralović, Antonije Božidarević, Arsenije Bogosavljević, Konstantin Lalić, Rastko Popadić, Slavko Lekić, Larisa Žukov, Vera, Predrag i Nenad Crnković. Crnković čak i samog sebe uključuje u radnju romana, ali kao pisca koji stvara sredinom XX veka. Na kraju romana, pod naslovom „Beleška o autoru”, navodi se ..PREDRAG CRNKOVIĆ. Izmišljena ličnost” (Crnković 2009: 193) uz autorovu sliku iz mladosti. Na taj način Crnković dodatno potcrtava sopstveno prisustvo i kao autora i kao fikcionalnog lika u romanu *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*.

Nešto više od deset godina ranije, sličan književni postupak primenio je čileanski književnik Roberto Bolaño (Roberto Bolaño, 1953–2003) u svom eksperimentalnom romanu *Nacistička književnost u Americi (La literatura nazi en América)* iz 1996. godine. Bolaño, kao i većina pisaca iz epohe postmoderne, piše, po terminologiji Džona Barta, “a fiction that is more and more about itself and its processes, less and less about objective reality and life in the world”¹ (Barth 1984: 200). Prvi deo tvrdnje u velikoj meri važi u Bolanjevom slučaju, dok drugi deo kod čileanskog autora doživljava nadgradnju: Bolaño spaja sferu

¹„Fikciju koja se sve više bavi sobom i sopstvenim procesima, a sve manje objektivnom stvarnošću i životom u svetu”

imaginacije sa sferom realnosti i piše o političko-istorijskim okolnostima u postmodernom duhu reinterpetacije (Huber 2021: 188), prema terminologiji Linde Hačion (Hačion 1996: 75-76), odnosno uz ironijski otklon prema prošlosti, kako bi to rekao Eko (Eco 1985: 67). Bolanjo koristi istoriografske tehnike, odnosno tehnike primenjivane u istoriji književnosti, kako bi prikazao fiktionalni svet (latino)američkih književnika ultradesničara i tako u svojoj pseudoleksikonskoj istoriji fašističko-nacističkih tendencija u književnosti američkog kontinenta spojio fikciju i stvarnost.

U ovom radu fokusiraćemo se na konkretne postmoderne elemente i postupke (subjektivnost, intertekstualnost, referencijalnost, ironija, parodija, dekonstrukcija, fragmentarnost²) u romanima *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* i *Nacistička književnost u Americi*, kao i na odnos istorijske stvarnosti i fikcije u ovim delima. Pokušaćemo da objasnimo zašto je sam postupak pisanja ovih romana suštinski duboko postmoderan. Imaćemo u vidu teorijske postavke postmoderne koje su definisali Džon Bart, Čarls Dženks i Umberto Eko.

POSTMODERNI SPOJ ISTORIJE I FIKCIJE

Crnkovićev junak u romanu *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* Konstantin Lalić navodi da „u biografiju čovek treba da uključi čitavog sebe, a time je uključio i celi svet” i da „u opusu svakog velikog pisca i pronalazača, autobiografije su najveće fantazmagorije” (Crnković 2009: 79). Bolanjo se u romanu *Nacistička književnost u Americi* javlja pod pseudonimom Arturo Belano, koji koristi i u drugim svojim romanima, poput *Udaljene zvezde* (1996), *Divljih detektiva* (1998) i *Amajlije* (1999). Uvođenjem samih sebe kao likova u sopstvenim romanima, i Crnković i Bolanjo, pored hronika književne scene svojih zemalja, uspevaju da utkaju u tkivo romana i sopstvenu percepciju sebe kao književnika i književnosti uopšte. Tako Bolanjove biografske odrednice o piscima filonacistima zadobijaju fantazmagoričnu dimenziju, baš kao i Crnkovićeve romansirane i reinterpetirane biografije umetnika poput Oskara Daviča ili Marka Vidojkovića.

„Zaplet” Bolanjovog romana *Nacistička književnost u Americi* sačinjen je od trideset biografskih odrednica izmišljenih severnoameričkih i latinoameričkih nacističkih pisaca, podeljenih u trinaest poglavlja. Bojana

² U pitanju su kategorije koje ističu Hačion (1996: 204) i Dženks (2016: 26).

Kovačević Petrović (2016: 137) karakteriše ovo delo kao fiktivnu antologiju ili bibliografiju nepostojećih pisaca. Mešajući stvarne i imaginarne ličnosti, Bolanjo oštro kritikuje celokupnu književnu i političku scenu Latinske Amerike (Huber 2021: 190). On ističe nacističke i uopšte desničarske tendencije kao konstantu tog podneblja i ocenjuje pisanje ovih fikcionalnih autora kao opasno, ali umetnički bezvredno. Bolanjo u svom stvaralaštvu tematizuje vezu između desničarskih pisaca i diktatorskih režima i kritikuje mehanizam kojim jedni drugima omogućavaju dalji opstanak i dominaciju u latinoameričkim društvima.

Crnković takođe uzima u obzir političko-istorijske okolnosti od 1945. naovamo i piše četvorodelnu imaginarnu hroniku političkog i književnog života SFRJ, i kasnije Srbije. On se, kao i Bolanjo, bavi procesom formiranja i sazrevanja autora u umetničkom i ideološkom smislu. Tako su junaci njegovog romana *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* asistent na Filološkom fakultetu Arsenije Bogosavljević, koji mašta o velikom uspehu pod patronatom veterana među piscima Konstantina Lalića, kao i student književnosti Rastko Popadić, koji piše priče za fakultetski časopis koji uređuje njegov profesor Slavko Lekić. Tu je i Predrag Crnković, postavljen kao fikcionalni lik sa imenom pisca romana, koji razvija svoju književnu poetiku pred očima čitalaca od tradicionalističke do postmoderne. Neki od Bolanjevih likova takođe se bave postmodernom umetnošću. Karlos Vider bavi se vazdušnom poezijom, koja predstavlja spoj pesništva i performansa; Vili Širholc stvara umetničke instalacije, u okviru kojih izlaže nacрте velikog koncentracinog logora koji planira da sagradi u Atakami i opisuje ga kao bukoličko mesto (Bolaño 2014: 231); Zak Zodenštern stvara multimedijalna dela sačinjena od mapa, crteža i tekstova.

Crnković smešta svoje likove u realističan i prepoznatljiv srpski kontekst. Govoreći o njegovom novom romanu *Čuvari javnog mnjenja*, Teofil Pančić (2021: 44) opisao je Crnkovićevo stvaralaštvo kao „pokušaj društvenomentalitetske hronike, ili pak persiflaže te vrste hroničarenja”. *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* predstavlja upravo jednu persiflažu hronike umetničkog života Jugoslavije.

Za razliku od Bolanja, koji u svom romanu dosledno simulira književnonaučni kritički aparat, Crnković već u podnaslov naziva dela stavlja odrednicu „roman” i time uklanja eventualne zabune po pitanju žanrovske klasifikacije. U tom smislu, Bolanjo je formalno provokativniji i zahteva od čitalaca podrobnije promišljanje o pročitanoj. Crnkovićev roman može da funkcioniše i u čisto fikcionalnoj ravni, ukoliko ga čita neobavešteni čitalac koji ne prepoznaje brojne aluzije i reference. Međutim, bez tog prepoznavanja nemoguće

je suštinski razumeti domete i umetničku vrednost ovog dela. Imena iz književnog i javnog života javljaju se kao neka vrsta *hintova* za tumačenje u Crnkovićevom opusu (Pižurica 2009: 159).

Ono po čemu su Crnkovićev i Bolanjev roman slični jeste prisustvo pseudonaučnih naslova, pseudodokumentarnih napomena i indeksa imena, kao i složene pozicije pripovedača, oličene u postupku multiperspektivizma. Pseudonaučni naslovi romana upućuju na udžbeničku, književnonaučnu sadržinu, ali ta čitaočeva očekivanja bivaju izneverena već na prvim stranicama. Oba dela počinju stvarnim citatima književnih autoriteta. Crnković se poziva na tekst Milana Kundere *Rascepana zavesa (Ko je to romanopisac?)*, a Bolanjo navodi mikropriču (šp. *microrrelato*) honduraskog pisca Augusta Monterosa, čuvenog upravo po pisanju mikropriča. Potom II, III i IV deo romana Crnković otvara citatima Čarlsa Bukovskog, Dobrice Ćosića i Milorada Pavića. Nijedan od autora nije izabran slučajno, već se baš ti književnici javljaju kao likovi u tom delu romana ili bar kao glavna inspiracija nekom od Crnkovićevih junaka. Pseudodokumentarne napomene i pseudocitati pozivaju se navode na osnovu književnih tekstova, književnih kritika, intervjuja i transkripata, što stvarnih, što izmišljenih. Crnkovićev „Indeks imena” na kraju romana odgovara Bolanjevom „Epilogu za čudovišta” (“Epílogo para monstruos”) popisu svih uzgred pomenutih likova u delu sa kratkim napomenama o njihovom radu. Na Crnkovićevom „Indeksu” javljaju se i stvarna i imaginarna imena, s tim što su neki stvarni likovi opisani u skladu sa stvarnosnom istinom, a neki su opisani u parodično-postmodernom ključu. Tako se, na primer, u odrednici „Indeksa” posvećenoj Jovanu Deretiću, umesto navodne godine smrti, kaže „Svetislav Basara treba da ga pregazi automobilom” (Crnković 2009: 185). I Crnkovićev i Bolanjev spisak sadrže mnoštvo takvih ironičnih opaski.

Jedan od najočitijih primera simulirane faktografije u romanu *Nacistička književnost* jesu godine rođenja i smrti i objavljivanja knjiga pojedinih pisaca. Naime, Bolanjo je roman napisao 1996. godine, a naveo je da su neki autori umrli 2004, 2016, 2021, 2029, 2040. godine. Ovaj postupak ima dvojaku funkciju: čisto fikcionalnu i ideološku. Posmatrano kroz prizmu fikcije, Bolanjo je vremenski izmestio svoje likove kako bi pokazao da je u fikcionalnoj stvarnosti moguće nadživeti svog književnog tvorca. Gledano ideološki, autor oštro kritikuje stalno prisustvo desničarskih elemenata u lationameričkoj javnosti, sluteći tako da će oni biti aktuelni i duboko u XXI veku. Ovakvo brisanje granica između stvarnosti i fikcije tipično je za postmodernu književnost.

Oba autora kritikuju rigidnost i oveštalost književnih scena svojih zemalja i regiona, opisuju odnose u književnoj javnosti ispunjene dvoličnošću i zavišću, a sve to posredstvom fikcionalizacije književnog javnog života. Likovi i događaji postavljeni su u prepoznatljiv ambijent, ali su konkretni zapleti izmišljeni ili delimično inspirisani stvarnim događajima i tračevima iz književne čaršije. Neophodno je duboko i sistemsko poznavanje „beogradske čaršije”, odnosno čileanske i latinoameričke književne scene, kako bi se razumeo splet referenci i aluzija³. U mnogim likovima mogu se prepoznati pisci, književni kritičari, novinari, urednici izdavačkih kuća, a nekada su oni čak označeni pravim imenima, makar se usputno pojavili u fabuli. Kod Crnkovića je većina likova zapravo stvarna i prepoznatljiva, navedena pod svojim imenom i prezimenom. U romanu *Čuvari javnog mnjenja* Crnković krade likove iz stvarnosti i remodelira ih prema potrebama i namerama svog dela (Pančić 2021: 44). Taj postupak očito je nasledio od svog prethodnog romana *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*.

Bolanjo se, poznajući postmoderne tendencije, odlučio da formu, čija je svrha tumačenje književnosti, iskoristi u svrhe predstavljanja jednog imaginarnog sveta, zasnovanog na stvarnosti; tako on u duhu postmoderne koristi postmoderno književno-naučno sredstvo kao što je leksikon istorije književnosti čineći ga dodatno postmodernim time što mu daje fikcionalnu dimenziju (Huber 2021: 197 – 198). Kroz roman *Nacistička književnost u Americi* Bolanjo pokazuje značaj posredovanja između književnosti i čitalaca i daje sebi dvojaku ulogu: književnika i književnog tumača. On piše (kao književnik) delo u kom istovremeno ocenjuje i vrednuje fikcionalni rad fikcionalnih književnika (kao književni kritičar, odnosno istoričar književnosti). Tako Bolanjo, u duhu postmoderne, otvara pitanje nefiksiranosti identiteta, odnosno poigravanja ulogama i pripovedačkim pozicijama u okviru književnog dela (Huber 2021: 189). Crnković takođe koristi tehniku multiperspektivizma i uvođenjem mnogobrojnih pripovedača zapravo dekonstruiše fiksiranu ulogu naratora. Likovi u romanu zadobijaju višestruke identitete: Crnković je autor romana, lik u delu smešten u potpuno drugu vremensku ravan, tumač književnosti, pisac napomena – u sebi objedinjuje višestruke uloge. Što se tiče upotrebe multiperspektivizma, kod Crnkovića se prelazak sa prvog na treće lice naracije i obrnuto u fikcionalnim književnim

³ Detaljnu listu svih stvarnih književnika na koje se Bolanjo poziva pogledati u Kovačević Petrović (2016).

delima odvija paralelno sa izmenom pripovedne pozicije u samom romanu *Uvod*, čime autor postiže postmodernu preplitanje fikcije i stvarnosti:

Tu *sam* sklopio fasciklu, veoma zadovoljan i s veoma jakim potrebom da se pomokrim. Štok je bio popijen, i dobio sam hrabrost da se suprotstavim Lidiji: treba ostati pri *trećem* licu!

Tako da je Arsenije opet krenuo da pakosno kontemplira o gospođici Špiček kao osobi (Crnković 2009: 91).

Nekoliko stranica kasnije, Crnković piše:

„Sve je okej, Lidija. Čućemo se, primedbe inače prihvatam... Idemo na prvo lice, važi?”

„Ma tako je, znala sam da si ti pametan. Čaos!” Klik!

Jebem ti majku majčinu, pomislio sam i nisam znao odakle mi sad pa to da prihvatam prvo lice.[...] Trećim licem sam hteo da pokažem kako se zapravo distanciram od zabluda (Crnković 2009: 93).

Rasprava o pripovednoj poziciji preliva se i u svet književne stvarnosti i tako u postmodernom duhu briše granicu između fikcije, književne i vanknjiževne stvarnosti.

Umberto Eko ističe kategorije referencijalnosti i citatnosti kao ključne odlike postmoderne književnosti. On navodi da u doba postmoderne “the plot could be found also in the form of quotation of other plots, and [...] the quotation could be less escapist than the plot quoted”⁴ (Eco 1985: 65). Bolanjev roman *Nacistička književnost u Americi* odgovara ovakvom shvatanju savremene, postmoderne književnosti zbog prisustva brojnih postmodernih elemenata. Pored referencijalnosti, Bolanjo poseže i za specifičnom tehnikom autoreferencijalnosti (tipičnom i za Crnkovića), vidljivom naročito u poslednjoj odrednici romana, posvećenoj Karlosu Ramiresu Hofmanu. Ramires Hofman biće i centralna ličnost Bolanjevog romana *Udaljena zvezda* (*Estrella distante*, 1996), gde se javlja pod mnogobrojnim pseudonimima (Karlos Vider, Alberto Ruis-Tagle, RP Inšliš, Žil Defo, Oktavio Paćeko, Huan Sauer). Što se tiče Ekovog eskapizma, *Nacistička književnost* je dokaz da svet koji Bolanjo kreira može biti sve samo ne eskapistički. U njemu stupaju na scenu svi oni prikriveni ili nedovoljno rasvetljeni fenomeni povezanosti umetnosti i diktature, koji su činili okosnicu latinoameričkih društava tokom celog XX veka (Huber 2021: 191). Crnkovićev *Uvod* takođe

⁴ „zaplet se takođe može naći u formi citiranja drugih zapleta, a citiranje može biti manje eskapističko od samog citiranog zapleta”.

pokreće polemičke teme režimske umetnosti, disidenstva, odnosa prema umetnicima u nekadašnjoj Jugoslaviji i današnjoj Srbiji

Nedovoljno upućeni čitaoci mogu shvatiti Bolanjovu knjigu kao autentičnu istoriju nacističke književnosti na američkom kontinentu, jer se nigde eksplicitno ne navodi da je ovo delo fikcija (Huber 2021: 191). Prema Ekovom shvatanju, to ne bi bilo pogrešno, jer u postmoderni “it is possible not to understand the game and yet to take it seriously”⁵ (Eco 1985: 68). Postmodernim književnim postupcima dovode se u pitanje temeljne kategorije književnosti: identitet, autor, autoritet⁶, fikcija, stvarnost (Huber 2021: 191). Upravo se u postmoderni prvi put uviđa simulativni karakter realnosti (Epštejn 1998: 27). Bolanjo igra je u načelu složenija jer je većina njegovih likova plod mašte koji se inkorporira u stvarni kontekst. Opisujući rad fiktivnog pisca Zaka Zodenšterna na romanu *El Control de los Mapas*, Bolanjo kao da opisuje sopstveni stvaralački proces: roman je pun apendiksa, mapa, imena, ima interaktivne i multimedijalne odlike, nema glavnog lika i napisan je u fragmentima (Huber 2021: 194). Ovakav postupak dekonstrukcije vidljiv je u samoj *Nacističkoj književnosti*. Na isti način Crnković poistovećuje sebe sa, na primer, likom Milivoja Ždralovića, neshvaćenog u svojim postmodernim književnim postupcima, opisanim na identičan način na koji je pisan roman *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*. Takođe, Crnković kroz imaginarni lik pisca Predraga Crnkovića iznosi upitanost nad sopstvenim književnim postupcima, ironizirajući uobičajene sukobe tradicionalista i postmodernista.

Crnković pokazuje veliko umeće unošenja referenci koje treba da posluže kao asocijacija na stvarne ličnosti ili književne pojave. Starinarnica u njegovom romanu zove se „Sitničarnica srećna ruka” po romanu Gorana Petrovića *Sitničarnica „Kod srećne ruke”*; Marko Vidojković pominje sa kao autor romana *Karakondžule* (aluzija na njegov stvarni roman *Kandže*) i *Fama o šetačima*, gde se javlja dvostruka referencijalnost: na Basarin roman *Fama o bicklistima* i na studentske protestne šetnje devedesetih, o kojima je Vidojković pisao u mnogim stvarnim romanima. Crnković unosi stvarne toponime, institucije, kafane,

⁵ „moguće je ne razumeti igru, ali je ipak shvatiti ozbiljno”

⁶ Kategorije autora i autoriteta dovedene su u pitanje time što se Bolanjo obraća kao istoričar književnosti sa različitih pripovedačkih pozicija, heterodijegetičke, homodijegetičke i autodijegetičke. Time se stvara utisak da je pripovedač naizgled naučnog dela nepouzdan, nestabilan i fragmentiran. Sličan je i Crnkovićev upliv multiperspektivizma, koji smo objasnili na konkretnom primeru iz romana.

redakcije i izdavačke kuće u svoj fikcionalni svet, što čini i Bolanjo, mada kod njega prevladava fikcionalni svet desničarskih organizacija, časopisa i izdavača, često uz satirične primese. Bolanjo pravi aluzije putem preoblikovanja ličnih imena. Tako izmišljeni argentinski muzej savremene umetnosti gradi Hugo Bosi, čije ime neodoljivo podseća na Huga Bosa, nemačkog dizajnera bliskog nacističkom režimu. Autor Vili Širholz objavljuje knjige za decu pod pseudonimom Gaspar Hauzer, čime se aludira na Kaspara Hauzera (Kovačević Petrović 2016: 140), nemačkog dečaka iz XIX veka, koji je tvrdio da je odrastao izolovan od ljudi u potpunoj otuđenosti.

Posebnu vrednost romana *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* predstavlja tematizacija postmodernih književnih teorija. Crnkovićev fikcionalni lik Milivoje Ždralović, pisac i književni teoretičar, prikazan je kao saradnik stvarne teoretičarke književnosti Elizabet Dids Ermart (Elizabeth Deeds Ermarth) sa Univerziteta u Baltimoru. Crnković opisuje njihova izmišljena koautorska dela, pa čak i navodi pseudocitate iz ovih izmišljenih tvorevina. Jedno od tih dela zove se *Nabokov, Joyce, Pekić and Pavić – an Anthemionic History*. Njihovi koautorski književni radovi na tragu su stvarnih radova koje je ova autorka napisala, a koji se bave upravo književnom postmodernom. U 8. poglavlju I dela romana dolazi do prave eksplozije postmodernih postupaka: Crnković uporedo citira stvarna i izmišljena dela Dids Ermart: *Realizam i konsenzus* i *Teoriju haosa i postmoderna kazivanja o znanju*, kao i fikcionalno delo *Vreme je ritam*, u kom se Dids Ermart navodno poziva na Borhesa⁷.

Kod Bolanja su fikcionalni lik pisca Ernesta Peres Masona i stvarni kubanski pisac Giljermo Kabrera Infante uključeni u istu nepostojeću antologiju kubanske književnosti (Bolaño 2014: 145). Davor Ivankovac (2017: 138) navodi da je glavni lik romana *Nacistička književnost* zapravo – tema – odnosno sama književnost o kojoj autor piše. Takođe, Crnkovićevi fikcionalni likovi Lalić i Bogosavljević od svojih biografija prave književni pastiš u kom parodiraju temu susreta učitelja i učenika i svoje likove nazivaju Antonije Božidarević i Čarls Bukovski.

⁷ Bolanjo se na mnogo nivoa oslanja na Borhesovo stvaralaštvo: Karlos Ramires Hofman nosi nadimak El Infame, odnosno Beščasni, kao aluziju na Borhesovo delo *Historia universal de la infamia* (*Univerzalna istorija beščasća*); Bolanjo koristi tehniku palimpsesta tipičnu za Borhesov opus itd.

Kada je u pitanju detektivski žanr, Crnković i Bolanjo ga koriste na različite načine. Naime, Crnković uključuje detektivske elemente u roman kako bi kroz sopstveno pisanje pokazao razbarušenost i eklektičnost postmodernog načina pisanja. Njegovi junaci stradaju u bizarnim i neobjašnjivim situacijama. Predrag Crnković nestaje bez traga i glasa, Milivoje Ždralović je žrtva prevare ruske špijunke, koja ga zavodi kako bi od njega prikupila bezbednosno interesantne informacije, a književni protivnici Milivoje Ždralović i Marko Vidojković umiru tako što prilikom samoubistva skokom kroz prozor Ždralović pada na glavu Vidojkoviću. Kod Bolanja pak detektivski žanr duboko je utkan u tkivo romana, u čijoj su osnovi sukobi leve i desne u Latinskoj Americi tokom celog XX veka i javlja se kao intertekstualna spona sa drugim Bolanjevima romanima, pre svega sa *Udaljenom zvezdom*, koja predstavlja razradu poslednjeg poglavlja *Nacističke književnosti* “Ramírez Hoffman, el Infame”. Zastupljenost elemenata detektivskog žanra kod oba autora predstavlja složenu temu koja zahteva produbljeniji pristup u zasebnom radu.

ZAKLJUČAK

Nacistička književnost u Americi Roberta Bolanja može se opisati kao “deconstrucción del saber ilustrado”⁸ (Rivera-Soto 2017: 112). Bolanjo se u ovom delu poigrava žanrovima, likovima strategijama i temama (Kovačević Petrović 2016: 143–144). koje su pristune u čitavom njegovom opusu. Bolanjev stil u ovoj pseudoistoriji književnosti varira od naučničkog, gotovo telegrafski sažetog, do poetski nadahnutog i sentimentalnog (Huber 2021: 198). Ovakva mešavina registara i pripovednih perspektiva tipična je za postmodernu prozu. Ovim romanom Bolanjo briše granice između istorijske stvarnosti i fikcije i pokazuje da, kao što fikcija nastaje iz stvarnosti, tako i stvarnost može nastati iz fikcije (Huber 2021: 198).

Prema rečima Tijane Pižurice (2009: 161), Crnkovićeva dela bogata su intertekstualnom ironijom. Isto se može reći i za Bolanja. Spoj različitih književnih registara i stilova, uključujući i imitiranje stila određenih pisaca, stvara ironijski otklon prema celokupnoj književnoj sceni i književnosti Srbije, odnosno Latinske Amerike. Crnković u većoj meri fikcionalizuje sferu književnosti, dok istorijske okolnosti predstavlja kroz mnoštvo verodostojnih detalja u koje uklapa fiktionalne likove.

⁸ „dekonstrukcija prosvećenog znanja”

Predrag Crnković postmodernističkim stilom piše o teorijskoj postmoderni i postavlja je kao temu fikcionalne književnosti. U tom aspektu prevazilazi Roberta Bolanja, koji postmodernim tehnikama piše isključivo o desničarskoj književnosti, unutar koje se javlja poneki postmoderni element (primer je opis stvaralaštva Zaka Zodenšterna). Oba romana predstavljaju kritiku kulture, politike i kulturne politike SFRJ, odnosno Latinske Amerike. Crnković i Bolanjo razmatraju bliskost umetnika sa diktatorskim režimima, neslobodu stvaralaštva, disidente, proteste, levičarske i desničarske tendencije u književnosti.

Roberto Bolanjo i Predrag Crnković u razmaku od petnaestak godina napisali su dva izuzetna romana koja objedinjuju sve najbolje odlike postmoderne proze. Zahtevaju erudiciju i dobru informisanost, poigravaju se sa tradicionalnim kategorijama teksta, autora, književnog vremena, u velikoj meri pribegavaju intertekstualnosti, ironiji i referencijalnosti i kroz fikcionalna dela iskazuju subjektivni doživljaj javne, književne i političke scene Latinske (pa i Severne) Amerike i SFRJ od polovine XX veka do savremenog trenutka. Romani *Nacistička književnost u Americi* i *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* kroz postmoderni spoj istorije i fikcije i tematizaciju teorije književnosti ukazuju na neraskidivu vezu politike i umetnosti u nestabilnim društvima kakva su Čile i Srbija, ali i cela Latinska Amerika i Balkan, i probranim stilskim sredstvima oštro kritikuju tu sponu. Za neku narednu priliku pokušaćemo da od samog Crnkovića saznamo da li je i u kojoj meri upoznat sa Bolanjevom opusom. Jedno je sigurno: dva autora sa dva različita kraja sveta na srodan način percipiraju stvarnost, fikciju, teoriju književnosti i samu književnost.

IZVORI

- Bolaño, R. (2014). *La literatura nazi en América*. Epub libre. Recuperado de <https://emakbakea.files.wordpress.com/2017/10/la-literatura-nazi-en-amc3a9rica.pdf> [15.04.2021]
- Crnković, P. (2009). *Uvod u srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*. Beograd: VBZ.

LITERATURA

- Barth, J. (1984). The Literature of Replenishment: Postmodernist Fiction. In J. Barth, *The Friday Book: Essays and Other Non-Fiction* (pp. 193–206). London: The John Hopkins University Press.

- Eco, U. (1985). Postmodernism, Irony, the Enjoyable. In U. Eco, *Reflections on "The Name of the Rose"* (pp. 65–72). Trans. William Weaver. London: Secker&Warburg.
- Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Prev. Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković. Novi Sad: Svetovi.
- Huber, A. (2021). Postmoderni postupci, istorija i fikcija u romanu *Nacistička književnost u Americi* Roberta Bolanja. *Anali Filološkog fakulteta*, 33(2), 187-200.
- Ivankovac, D. (2017). Tradicija romanesknog ludizma i radikalnog (pre)oblikovanja forme. *Polja*, 504, 137–140.
- Kovačević Petrović, B. (2016). Los juegos bélicos de Roberto Bolaño. *Revista de Filología Románica*, 33, 135–145.
- Pančić, T. (2021). Kolumnisti na mukama. *Vreme*, 18. novembar, 44-45.
- Rivera-Soto, J. (2017). ¡Muerte a Voltaire! El crepúsculo de los ilustrados en *La literatura nazi en América* de Roberto Bolaño. *Rev. Let. São Paulo*, 57, 99–117.
- Епштејн, М. (1998). *Постмодернизам*. Прев. Радмила Мечанин. Београд: Zepter book world.
- [Ерштејн, М. (1998). *Postmodernizam* (R. Mečanin, prev.). Beograd: Zepter book world]
- Пижурица, Т. (2009). Стварносни постмодернизам. *Повеља*, 39(2), 158-162.
- [Pižuića, T. (2009). Stvarnosni postmodernizam. *Povelja*, 39(2), 158-162.]
- Џенкс, Ч. (2016). *Шта је постмодернизам?*. Прев. Миљана Протић. Лозница: Карпос.
- [Dženks, Č. (2016). *Šta je postmodernizam?* (M. Protić, prev.). Loznica: Karpos]

EDUCATION IN CONTEXT

PARTICIPACIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA KAO OSNOVA OBRAZOVANJA ZA DEMOKRATIJU I AKTIVNO GRAĐANSTVO

In recent years, the discourse of democratic values has aroused the interest of early childhood education policy in the education systems of many countries. Some European countries, including Serbia, have redesigned their curricula and programs based on the child's right to participate, which is considered an integral part of everyday activities and life in preschool education institutions. The aim of the paper is theoretical analysis of the importance of children participation in their own development, education and community from early years. Assuming that education for democracy must be conceived primarily as education for the present time, and not as a preparation for the future roles of citizens in adulthood. In this sense, upbringing and education in early childhood should not focus on preparing children for future roles in society, but on creating conditions for children to significantly contribute to the quality of (their) life here and now.

Keywords: preschool education, education for democracy, child participation, active citizenship

OBRAZOVANJE ZA DEMOKRATIJU I AKTIVNO GRAĐANSTVO

Postoji duga tradicija da se demokratija i obrazovanje posmatraju kao neraskidivo međusobno povezani. Sa jedne strane, demokratija kao osnovna vrednost i praksa u obrazovanju, i sa druge strane obrazovanje kao sredstvo za jačanje i održavanje demokratije. Demokratija je bila centralna tema za glavne obrazovne mislioce prošlog vremena veka. Najistaknutiji zagovornik bio je Džon Džui, od čijih se ideja o demokratiji i obrazovanju i danas polazi. Danas je jedan broj zemalja na specifičan način posvećen demokratiji u nastavnim planovima i programima i drugim dokumentima obrazovne politike.

Zapravo je reč o participativnoj demokratiji, koja uključuje ljude direktno u stvari koje utiču na njihov svakodnevni život, kao oblik zajedničkog života. Takva Džuijeva ideja demokratije je više od oblika vladavine. Ona predstavlja, pre svega, način povezivanja koji je ugrađen u kulturu i društvene odnose

* aleksandra.pavlovic@ff.uns.ac.rs

svakodnevnog života verom u sposobnost ljudskih bića za inteligentno rasuđivanje i akciju ako se obezbede odgovarajući uslovi (Beatty, 2017). Ovo podrazumeva maksimiziranje mogućnosti za deljenje, razmenu, donošenje odluka i pregovaranje o različitim perspektivama i mišljenjima. Takođe implicira da je demokratija način odnosa prema sebi i drugima, etički, politički i obrazovni odnos koji može i treba da prožima sve aspekte svakodnevnog života.

Aktivno i participativno građanstvo uključuje individualna osećanja pripadnosti zajednici, svakodnevna iskustva koja podrazumevaju ostvarivanje svojih prava i dužnosti, ali i društvene odnose koji se uspostavljaju (Menezes, 2003). Kada se deca poštuju kao aktivni građani, učestvujući sa razumevanjem, veštinama i posvećenošću potrebama u različitim društvenim kontekstima, doživljavaju i produbljuju svoj osećaj za demokratiju (Menezes & Ferreira, 2014). Međutim, promocija participacije dece zahteva ne samo da se deca posmatraju kao aktivni građani, već to kako se građanstvo može prilagoditi deci (Jans, 2004; Kirby et. al., 2003). Podrška participaciji dece je zato od suštinskog značaja za negovanje građanstva, doprinoseći progresivnom ugrađivanju vrednosti demokratije u dečijem pristupu životu (Lansdown, 2001).

Demokratska praksa na nivou predškolske ustanove oblikuje prirodu odnosa unutar njih. Učenje o demokratiji se dešava kroz direktno iskustvo i učešće u životu ustanove (Hart, 1992). U tom kontekstu, najbolji način za učenje i pripremu za demokratiju je kroz demokratiju. Tako se pretpostavlja da će deca koja iskuse učešće u školskom životu razviti u demokratski orijentisanu ličnost. Zapravo, demokratsko ponašanje se razvija kroz međuljudske odnose između dece i odraslih (Turnšek & Pekkarinen, 2009).

Pravo dece na učešće igra ključnu ulogu u konceptualizaciji obrazovanja za demokratsko, aktivno građanstvo u ranim godinama. Ono predstavlja jezgro predškolskog građanstva i može se smatrati neophodnim uslovom za realizaciju građanskih uloga dece. Biti građanin za decu od 3 do 7 godina znači, pre svega, doživljavanje demokratskih odnosa, jednakosti među ljudima unutar institucija i demokratski načini donošenja zajedničkih odluka. Demokratsko i aktivno građanstvo se takođe odnosi na učenje kroz participativne strategije učenja, imajući priliku da bude aktivan u odnosu na svoje okruženje, utičući na njihove živote unutar vrtića kao i u lokalnoj zajednici.

PRAVO DECE NA PARTICIPACIJU

Dečije demokratsko učešće je deo nove sociologije detinjstva koja decu posmatra kao aktivne subjekte, građane sa pravima, stručnjake u svojim sopstvenim životima kao i aktivnim učesnicima istraživanja. Ona dovodi u pitanje tradicionalnu razvojnu paradigmu koja gleda na detinjstvo kao na odskočnu dasku do odraslog doba i decu kao nepotpune, kao proces linearnog napretka. Odmak od doživljaja detinjstva kao stanja nezrelosti, nesposobnosti i nekompetentnosti da razumeju svet, kao i percepciju odraslih kao isključivo i potpuno odgovorne za decu, pošto oni najbolje znaju šta je za njih dobro i pretpostavljeno, kao i uvek postupajući u najboljem interesu dece (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2011). Uvođenjem filozofija i koncepata kao što su: dečje učešće, uključenost, donošenje odluka, osnaživanje, demokratska i kritična pedagogija doprinose percepciji dece kao društvenoj grupi sa potencijalom da doprinose društvu i zajednici (Kirby et al, 2003).

Pravo dece na učešće u obrazovanju u ranom detinjstvu potiče iz članaka Konvencije UN o pravima deteta (The UN Convention on the Rights of the Child, 1989) koja su u skladu sa pogledom na decu kao aktivne društvene aktere sa pravima da budu saslušani, sposobni i kompetentni u izražavanju mišljenja koja utiču na njihov život u porodici, predškolskim ustanovama, kao i lokalnoj zajednici. Od usvajanja Konvencije o pravima deteta „učesće dece“ je tema sve većeg naleta inicijativa, od istraživanja i publikacija do konferencija i konkretnih projekti. Tokom poslednjih godina rad na ovom polju ide od lokalnog do međunarodnog nivou, u širokom spektru konteksta, uključujući decu svih uzrasta, u zemljama širom sveta i iz svake zamislive socijalne i ekonomske situacije.

Član 12. Konvencije o pravima deteta insistira na vidljivosti dece. Njegovo sprovođenje, zajedno sa ostalim građanskim pravima, uključuje duboko i radikalno preispitivanje statusa dece u društvu i u odnosima sa odraslima i drugom decom. Time se zahteva da počnemo da slušamo šta deca kažu i da ih shvatimo ozbiljno. To zahteva da prepoznamo vrednost njihovih sopstvenih iskustava, stavova i briga. Takođe zahteva od nas da preispitamo prirodu odrasle osobe i njenu odgovornost prema deci. Prepoznavanje da deca imaju prava ne znači da odrasli više nemaju odgovornosti prema deci. Naprotiv, decu ne treba ostaviti same da vode bitku neophodnu za postizanje poštovanja njihovih prava. Ono što se podrazumeva pod Konvencijom i njenim odredbama je zadatak odraslih da moraju da nauče da sarađuju sa decom i pruže im pomoć u razumevanju i razvijanju strategija za promene i ostvarivanje svojih prava.

Poštovanje prema detetu predškolskog uzrasta kao učesniku u porodici, zajednici i društvu često se zanemaruje ili odbacuje kao neprikladno zbog starosti i nezrelosti. Smatra se da su nerazvijeni, da nemaju čak ni osnovne sposobnosti za razumevanje, komunikaciju i donošenje odluka (Sturges, 2015). Međutim, treba naglasiti da se pravo na participaciju odnosi i na mlađu i na stariju decu. Kao nosioci prava, čak i najmlađa deca imaju pravo da izraze svoje mišljenje, čemu treba dati odgovarajuću težinu u skladu sa uzrastom i zrelošću deteta (Vudhed, 2012). Mala deca su jako osetljiva na svoju okolinu i vrlo brzo stiču razumevanje ljudi, mesta i rutina u svom životu, zajedno sa svesću o svom jedinstvenom identitetu. Oni donose izbore i prenose svoja osećanja, ideje i želje na mnogo načina, mnogo pre nego što su u stanju da komuniciraju putem govornog ili pisanog jezika (Vudhed, 2012).

Pravo na izražavanje stavova i osećanja treba da bude utkano u svakodnevni život deteta kod kuće i u njegovoj zajednici, unutar čitavog niza ustanova za zdravstvo, negu i obrazovanje u ranom detinjstvu, kao i u pravnim postupcima, ali u razvoju politika i usluga, uključujući i istraživanja.

Učešće dece u demokratskom odlučivanju u ranim godinama neophodan je uslov za demokratsko i aktivno građanstvo pomoću kojeg se, možda, može kultivisati demokratski etos već u ranom detinjstvu. Ovo se može smatrati važnom kompetencijom za vršenje kasnije uloge odraslog građanina. Međutim, s obzirom da su deca već aktivni građani svojih društava “ovde i sada“, na to možemo gledati samo kao na pozitivan prateći efekat, a ne kao na primarni cilj smatra Turnšek (Turnšek, 2009). Vrtić kao prostor demokratske prakse može biti od suštinske važnosti za rano učenje u smislu da osnažuje decu da oblikuju sopstvena iskustva u učenju kroz participativne strategije učenja.

Dete je kompetentno i bogato potencijalima. Ono nije samo biće potreba, ono poseduje potencijale i razvijajuće kapacitete koji ga čine kompetentnim učesnikom sopstvenog učenja i razvoja. Kompetentnost deteta nije nešto što dete poseduje samo po sebi, niti postignuto dosegnuto stanje već se kompetentnost deteta izgrađuje kroz odnose sa odraslima i vršnjacima i zavisi od kvaliteta ovih odnosa – koliko su oni podsticajni i podržavajući. Dete je aktivni učesnik zajednice vršnjaka i odraslih. Dete je socijalno biće, prirodno usmereno na odnose sa vršnjacima i odraslima. Ono je aktivni učesnik u društvenim odnosima i procesima u porodici, dečjem vrtiću i zajednici kojoj pripada i svojim učešćem doprinosi oblikovanju te zajednice.

Perspektiva dece će doprineti da te odluke koje ih se tiču budu relevantne, efektivnije i održive. U participaciji nije reč o nezavisnom delovanju, naprotiv,

ona predstavlja saradnju, razmenu informacija, dijalog zasnovan na uzajamnom poštovanju i deljenju informacija. Deca i odrasli dele zadatke, ali i odgovornost za sve zadatke. Oni su partneri u tom procesu, što ne znači da su obe strane jednake, već da rade zajedno, svako ima svoju ulogu i međusobno se dopunjuju. Nije cilj da se deca uključe po svaku cenu da bi se prosto povećalo njihovo učešće, već da se nađu mogućnosti za što smislenije uključivanje, gde je deci zaista bitno i gde stvarno mogu da doprinesu.

PEDAGOGIJA SLUŠANJA I MODELI PARTICIPACIJE

Pedagogija „slušanja“ koja je otvorena za nepredviđene ishode i nove perspektive, neophodna je pri promovisanju demokratskih vrednosti i prakse. Program u nastajanju (emergent curricula) nije vođen ni od strane deteta ni od strane vaspitača, već nastaje u interakciji dece i odraslih u zajednici prakse (Krnjaja, 2016), kao program slušanja i odnosa (Rinaldi, 2012) u kome su subjekat i objekat uključeni u situacioni odnos i sve dok se dešavanje odvija, njegov kontekstualni identitet je otvoren za promene i dopune.

Kako navodi Rinaldijeva, slušanje nije samo tehnika ili didaktički metod. To je način na koji razmišljamo i vidimo sebe u odnosu prema drugima i svetu. Slušanje je element povezivanja, deo ljudske prirode, suština života" (Rinaldi, 2012). Slušanje znači interpretiranje namera dece, uvažavanje njihovih želja i učestvovanje u svim njihovim komunikativnim nastojanjima.

Slušanje sa decom sagledava se kao pravo, kao etička praksa i kao demokratska praksa. Ono mora biti povezano sa preispitivanjem obrazaca moći i zasnovano na "etici susretanja" (Dahlberg & Moss, 2005), odnošenju prema drugom na način kojim poštujemo drugost i ne nastojimo da drugo pretvorimo u isto. U protivnom, ono može postati samo tehnika efikasnijeg upravljanja ponašanjem i tehnika kojom se, umesto da se dekonstruiše, jača moć odraslog.

Jedno celovito i svakako inspirativno tumačenje prirode i funkcija slušanja daje Karlina Rinaldi u svom članku o pedagogiji slušanja. Jedna od odrednica slušanja jeste da slušanje treba da bude otvoreno i osetljivo na potrebu da slušamo i budemo slušani i potrebu da slusamo svim našim čulima, ne samo ušima, kao i da je ono otvoreno i prihvata kao dobrodošle različitosti, prepoznajući vrednost tuđeg stanovišta i interpretacije (Pavlović Breneselović, 2017).

Treba imati u vidu da slušanje nije lako. Ono zahteva osveščivanje i odsustvo procenjivanja i predrasuda. Ono zahteva spremnost na promene, jača i onog koji sluša i onog ko je slušan. Slušanje je osnov svakog odnosa učenja. Slušanje kao građenje zajedničkog događanja i svrhe sa decom, konsultovanje i

participacija dece ostvaruje se kada odrasli osveščuju realni položaj dece, njihova pravo i kapacitete da učestvuju i kada u svetlu onoga što deca govore preispituju svoje stanovište i svoju praksu (Hintz, Tyson, & English, 2018). Građenje kvaliteta prakse dečjeg vrtića treba da bude usmereno na transformaciju realnog programa, kroz transformaciju prirode odnosa i delanja i kroz podršku dobrobiti deteta. Istraživati sa decom tu praksu znači menjati i sebe i odnose koje razvijamo.

Konsultovanje je proces produblјivanja znanja o detetu kroz dijalog, refleksiju i akciju. To nisu samo razgovor, promišljanje i pravljenje izbora, već i zajedničke aktivnosti i deljenje osećanja i iskustava. Prednost konsultovanja kao modela dečje participacije je to što su konsultacije fokusirane ka jasnom cilju i što omogućavaju da se slušanjem dece steknu uvidi koji su relevantni za preispitivanje postojeće politike i prakse, i donošenje odluka radi njihovog unapređivanja. Zbog toga su konsultacije često prvi korak u inicijativama dečje participacije (Avramović, 2009). Međutim, da bismo govorili o istinskoj participaciji dece, neophodno je da postoji spremnost da se viđenja dece saslušaju i uvaže, i zaista uključe u proces donošenja odluka. Od suštinske je važnosti da u tom procesu deca dobiju povratnu informaciju o svom učešću i o tome na koji način i u kojoj meri su njihova mišljenja uticala na donošenje odluke.

Hart (Hart, 1992) daje definiciju participacije koja je, iako se ne odnosi direktno na predškolsku decu, korisna za razumevanje i ovog koncepta. Hart se distancira od definisanja participacije kao uticaja koji čovek ima na okruženje od rođenja jednostavnim postojanjem i umesto toga se fokusira na participaciju kao na proces donošenja odluka na načine kojim utiče kako na zajednicu, tako i na samog sebe. Da bi razjasnio različite načine na koje se učešće konceptualizuje i primenjuje, Hart koristi model lestvice u kojoj svaki stepenik predstavlja nivo učešća deteta.

Na najnižem stepenu deca su izmanipulisana da bi zadovoljila interese odraslih, na primer tako što će biti konsultovano o problemima, ali bez bilo kakve povratne informacije ili zahtev da izvrši određene zadatke bez obrazloženja zašto ("manipulacija"). Dalje, učešće u situacijama u kojima odrasli koriste decu ciljano, kao što je njihovo učešće u događajima sa malo znanja o njihovoj svrsi, ali za razliku od prethodne stepenice, kao "dekoraciju". Jedna stepenica dalje na merdevinama su situacije u kojima se deci prividno daje reč, ali zapravo imaju malo ili nimalo istinske prilike da se izraze i donesu izbore pod sopstvenim uslovima („tokenizam“). Zapravo ova tri nivoa, ne predstavljaju participaciju kakvom je smatra Hart. Dok sledećih pet stepenica lestvice predstavljaju različite nivoe participacije.

Iako nije neophodno da se deca uvek dostignu najviši nivo učešća, bitno je da im se pruži prilika da učestvuju u skladu sa svojim sposobnostima. Da bi se zadovoljili kriterijumi za smisleno učešće, prema Hartu, aktivnost ili projekat treba da uključi decu da razumeju njegovu svrhu, procese donošenja odluka koji mu prethode i mogućnost da dete donese informisan izbor da li učestvuje u aktivnosti ili ne. Ovaj smisleni oblik participacije može dostići različite nivoe, zastupljene na pet poslednjih stepenica na lestvici: od dodeljivanja uloga, ali obaveštenja o njihovoj svrsi i kontekstu (stepen 4), konsultovanja u samom procesu (stepen 5) i učešću u procesu donošenja odluka (stepen 6). Aktivnosti koje su inicirala i usmeravala deca su još jedan vid participacije koji je, na primer, zastupljen u dečijoj igri. Krajnji nivo participacije dece podrazumeva da su aktivnosti inicirane od srane dece i odluke podeljene sa odraslima (Hart, 1992).

PREDŠKOLSKA USTANOVA KAO PROSTOR DEMOKRATSKE PRAKSE

Vizija obrazovanja koja demokratiju shvata ozbiljno nije ograničena na kasnije faze obrazovanja. Ona može biti osnovna usluga u ranom detinjstvu. Savremeni teoretičari prakse predškolskog vaspitanja razvijaju demokratski model po kome se vaspitno-obrazovna institucija sagledava kao prostor demokratske prakse zajednice u kojoj se uzimaju u obzir interesi zajednice, porodice i dece. Demokratski model prakse podrazumeva da ona nije represivna, da je zasnovana na uvažavanju jednakosti i različitosti, da je podržavajuća i bazirana na deljenju moći (Erickson, & Thompson, 2019). U tom kontekstu, vaspitanje deteta podrazumeva proširivanje njegovih mogućnosti, čime se kreira socijalna pravda i jednakost i kritički preispituje pitanje moći u odnosu deteta i odraslog, kontrole i pravednosti (Dahlberg, & Moss, 2005).

Demokratska praksa u predškolskom obrazovanju mora delovati na nekoliko nivoa. Ne samo na institucionalnom, odnosno na nivou predškolske ustanove, već i na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Svaki nivo je odgovoran za određeno područje delovanja. Takođe, svaki nivo treba da podržava delovanje demokratije na drugim nivoima. Zadatak na nacionalnom nivou je da pruži nacionalni okvir prava, očekivanja i vrednosti koje izražavaju demokratski dogovorena nacionalna prava, uključujući demokratiju kao osnovnu vrednost, da obezbede materijalne uslove za njihovo ostvarivanje i da omoguće drugim nivoima da ih primene na demokratski način (Taguchi, 2007). U našoj zemlji na nacionalnom nivou postoji ovakav okvir u vidu Pravilnika o osnovama predškolskog vaspitanja i obrazovanja.

Demokratska praksa u predškolskom vaspitanju i obrazovanju na lokalnim nivoima može značiti razvijanje “lokalnog kulturnog projekta detinjstva“ (Fortunati, 2006). Ova sintagma obuhvata ideju političke posvećenosti, učešće građana i kolektivno odlučivanje kako bi se omogućilo zajednici da preuzme odgovornost za svoju decu i njihovo obrazovanje, odgovornost ne samo za pružanje usluga, već i za odgovaranje na kritična pedagoška pitanja: Kakva je naša slika deteta, vaspitača i vrtića? Šta podrazumevamo pod znanjem i učenjem? Šta su naše osnovne vaspitne vrednosti? Nekoliko italijanskih zajednica (uključujući Reggio Emilia) preduzelo je takve kolektivne, demokratske poduhvate.

Unošenje demokratske politike u vrtiće, tj. predškolske ustanove, podrazumeva, dakle, građane, i decu i odrasle, koji se uključuju u aktivnosti kroz donošenje odluka i razumevanje učenja. Donošenje odluka o svrsi, praksi i okruženju, delujući prema principu da svi oni na koje socijalne institucije utiču moraju imati udela u proizvodnji i upravljanju njima (Fortunati, 2006). Ovo je najbliže ideji demokratije kao principu vladavine u kome izabrani predstavnici ili svi članovi grupe imaju određeno učešće u donošenju odluka. Takođe, osim formalnih upravnih tela, deca i/ili odrasli mogu biti uključeni i u donošenje odluka o svakodnevnom i ključnim pitanjima.

Demokratska praksa prevazilazi viđenje učenja samo kao reprodukciju unapred utvrđenih sadržaja i veština, već posmatra decu kao aktivne konstruktore sopstvenog učenja.

Predškolske ustanove nude idealan prostor za participativnu demokratsku praksu, vladavinu svih. Tako vrtić postaje prostor koji nudi mogućnosti za učešće svim građanima - bili oni deca ili roditelji, praktičari ili političari, ili zaista bilo koji drugi lokalni građanin. Ova ideja participacije, prema tome, definiše predškolsku ustanovu kao društveno i političko mesto, a samim tim kao vaspitno-obrazovno mesto u punom smislu. Međutim, treba imati u vidu da ovo nije datost, to je filozofski izbor, tj. izbor zasnovan na vrednostima.

Program usmeren na odnose je zasnovan na savremenim teorijskim saznanjima, međunarodnim dokumentima obrazovne politike i primerima kvalitetne inkluzivne prakse i programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja širom sveta. Princip “obrazovanje je odnos” je veliki prioritet uspostavljanju zajednice učenja koju čine praktičari (vaspitači), porodice i deca, zasnovani na deljenju perspektiva i resursa, i sa očekivanjima kontinuiteta i dugoročnih odnosa (Pavlović Breneselović, 2015). Karakteristike ustanova koje promovišu uspostavljanje značajnih odnosa sa i među decom i odraslima uključuju sistem promišljenog predstavljanja svakog novog deteta i porodice vaspitno-obrazovnoj

zajednici i omogućava stvaranje odnosa između odraslih i dece, kao i dovođenje zajednice u vaspitno-obrazovne ustanove i podsticanje javnog interesa i posvećenosti (Krnjaja, 2016). Takođe, karakterističan projektni pristup učenju koji uključuje dugoročna, otvorena istraživanja, obično sprovedene u manjim grupama dece i upotrebom obimne dokumentacije za stvaranje javnih uspomena i osećaja pripadnosti, služeći da provociraju i obogaćuju dalje učenje o projektnom radu među decom, roditeljima i vaspitačima (Pavlović Breneselović i Krnjaja, 2017). Vaspitno-obrazovna praksa vrtića se odvija kao proces zajedničkog učenja dece i odraslih kroz koji odrasli i deca zajednički konstruišu (ko-konstruišu) znanja i razumevanje sebe i sveta a ne kao primena programa na decu prema unapred isplaniranim pojedinačnim aktivnostima i izdvojenim sadržajima poučavanja.

Prema aktuelnom Pravilniku o osnovama predškolskog vaspitanja i obrazovanja (*Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*, Službeni glasnik RS, br. 88/17 i 27/18), vrtić kao prostor demokratske i inkluzivne prakse podrazumeva, izeđu ostalog: uvažavanje prava dece na aktivno učešće u obrazovanju kroz usmerenost na dobrobit deteta i podršku njegovim potencijalima i aktivnom učešću u životu vrtića; povezanost sa lokalnom zajednicom kroz različite načine učešća dece u lokalnoj zajednici i učešća lokalne zajednice u praksi vrtića; i ostvarivanje prava deteta kao građanina kroz punu participaciju dece u socijalnom i kulturnom životu zajednice.

ZAKLJUČAK

Obrazovanje za demokratiju se mora koncipirati prvenstveno kao obrazovanje za sadašnje vreme, a ne kao priprema za buduće uloge građanina u periodu odrasle dobi. Deca su već građani svojih društava, članovi vrtića, vršnjačkih grupa i porodica. U tom smislu, vaspitanje i obrazovanje u ranom detinjstvu ne bi trebalo da se fokusira na pripremu dece za buduće uloge u društvu, već na stvaranje uslova da deca na značajan način doprinose kvalitetu (svog) života već ovde i sada.

Prihvatanje demokratskog učešća dece kao jezgra obrazovanja građana ima važne implikacije. Ono omogućava preusmeravanje pažnje na pitanja koja su važna za decu "ovde i sada", ("here and now") (Turnšek, 2009). Ovaj slogan dobro objašnjava orijentaciju na pitanja, značajna i relevantna za samu decu. "Ovde i sada" znači baviti se današnjim dečjim svetom, a ne budućim. Iako su kompetencije naučene u detinjstvu važne za vežbanje kasnije odrasle uloge državljanstva, one se mogu posmatrati samo kao pozitivan sporedni efekat, a ne kao primarni cilj.

Nije neobično da ponekad obrazovanje za demokratiju u vrtićima izgleda kao uvežbavanje dece o ulogama odraslih, poput glasanja. U tim slučajevima, građansko obrazovanje se uglavnom svodi na igranje demokratije u simuliranim situacijama i oponašanje sveta odraslih, a ne na živu demokratiju u stvarnim situacijama. Nema ničeg lošeg u igri i simulaciji sve dok imamo na umu da deci moramo omogućiti doslednost demokratskih iskustava. Primarni cilj obrazovanja za demokratiju trebao bi biti doživljavanje demokratije, življenje demokratskih principa poput jednakosti, pluraliteta, pravde. Učenje o demokratiji može se posmatrati samo kao sekundarni cilj. Deca mogu naučiti demokratske veštine kao što su pregovaranje, saradnja, glasanje unutar vrtića, a sa opštim ciljem demokratizacije institucionalnog života.

LITERATURA

- Avramović, M. (2009). *Priručnik o participaciji dece*. Beograd: Save the Children.
- Beatty, B. (2017). John Dewey's high hopes for play: Democracy and education and progressive era controversies over play in kindergarten and preschool education. *Journal of the Gilded Age and Progressive Era*, 16(4), 424-437.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2011). *Ljudska prava: odraz institucionalne nemoći: Godišnji izveštaj: Srbija 2010*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Dahlberg, G., & Moss, P. (2005). *Ethics and Politics in Early Childhood Education*. New York: Routledge.
- Erickson, J. D., & Thompson, W. C. (2019). Preschool as a Wellspring for Democracy: Endorsing Traits of Reasonableness in Early Childhood Education. *Democracy and Education*, 27(1), 1-11.
- Fortunati A. (2006). The education of young children as a community project: The experience of San Miniato. *Global Studies of Childhood*, 2(4), 247-259.
- Hart, R. A. (1992). *Children's participation. From tokenism to citizenship*. Florence: Spedale Degli Innocent.
- Hintz, A. , Tyson, K. , English, A. R. (2018). Actualizing the Rights of the Learner: The Role of Pedagogical Listening. *Democracy and Education*, 26 (2), 1-10.
- Jans, M. (2004). *Children as citizens: Towards a contemporary notion of child participation*. *Childhood*, 11(1), 27-44. doi:10.1177/0907568204040182
- Kirby, P., Lanyon, C., Cronin, K., & Sinclair, R. (2003). *Building a culture of participation: Involving children and young people in policy, service*

- planning, delivery and evaluation*. Nottingham, UK: Department for Education and Skills Publications.
- Krnjaja, Ž. (2016). *Gde stanuje kvalitet: Razvijanje prakse dečjeg vrtića, knj.3*. Beograd: IPA.
- Lansdown, G. (2001). *Promoting children's participation in democratic decision-making*. Florence, Italy: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Menezes, I. (2003). Participation experiences and civic concepts, attitudes and engagement: Implications for citizenship education projects. *European Educational Research Journal*, 2(3), 430-445. doi:10.2304/eerj.2003.2.3.8
- Menezes, I., & Ferreira, P. (2014). Cidadania participatória no cotidiano escolar: A vez e a voz das crianças e dos jovens [Participatory citizenship in the daily life of schools: the voice and turn of children and young people]. *Educar em Revista*, 53, 131-147. doi: 10.1590/0104-4060.36586
- Pavlović Breneselović, D. (2015). *Kako preći granice – smernice za građenje kvaliteta prakse dečjeg vrtića, Gde stanuje kvalitet: Istraživanje sa decom prakse dečjeg vrtića, knj.2*. Beograd: IPA.
- Pavlović Breneselović, D. (2017). Čime vrtić vaspitava: segregacija naspram participacije. *Nacionalni stručni skup Susreti pedagoga: VasPITANJE danas*, 3-39.
- Pavlović Breneselović, D., Krnjaja, Ž. (2017). *Kaleidoskop: osnove diversifikovanih programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. (Službeni glasnik RS, br. 88/17 i 27/18).
- Rinaldi, C. (2012). *Re-imagining Childhood: The inspiration of Reggio Emilia education principles in South Australia*. South Australia: Government of S. Australia.
- Sturges, M. (2015). Supporting Child Participation in the Early Years of Education. *Journal of Education and Educational Development*, 2(1), 17 – 29.
- Taguchi, H. L. (2007). Deconstructing and transgressing the theory-practice dichotomy in early childhood education. *Educational Philosophy and Theory*, 39(3), 275-290.
- The UN Convention on the Rights of the Child (1989). New York: United Nations.

- Turnšek, N. (2009). Children as Citizens „Here and Now” - Democratic Participation as a Core of Citizenship Education in Early Years. *International Magazine for Educational Sciences and Practice*, (5-6), 18-27.
- Turnšek, N., & Pekkarinen, A. (2009). Democratisation of early childhood education in the attitudes of Slovene and Finnish teachers. *European Early Childhood Education Research Journal*, 17(1), 23-42. doi:10.1080/13502930802688998.
- Vudhed, M. (2012). *Različite perspektive o ranom detinjstvu: teorije, istraživanje i politika*. Beograd: CIP – Centar za interaktivnu pedagogiju.

PERCEPCIJA SREDNJOŠKOLACA O KVALITETU OBRAZOVANJA U KONTEKSTU SAVLADAVANJA GRADIVA KROZ UPOTREBU IKT ALATA

Teaching is a unique educational process in which it is very important to implement a quality control system. The topic of teaching quality is a key domain of educational policy, which defines policy measures and procedures related to the establishment and evaluation of quality. Therefore, the issue of teaching quality is the key to further development of not only educational but also personnel policy. Moreover, recent research has undoubtedly and literally shown that investing in human knowledge is a decisive factor in economic prosperity. The aim of the research is to examine students' critical thinking and understanding of the quality of education in the context of mastering the material with the help of ICT tools and accompanying equipment for work / learning in school. In this paper, we dealt with the assessment of the quality of the teaching process in the high school in Novi Pazar. 170 students of the School of Economics and Trade have been hired to research the quality of teaching. For the purpose of examining the quality of the teaching process, a measuring instrument was constructed - a questionnaire which measured the attitudes and opinions of high school students about the quality of the teaching process. The findings thus obtained were critically reviewed and discussed. The obtained research results show that teachers teach clearly and come prepared for class, but also that they do not stimulate enough activity in students.

Keywords: teaching process, teaching quality, ICT, educational program, successful teaching

1. UVOD

Kvalitet nastave/nastavnog procesa je od suštinske važnosti za celokupni obrazovno-vaspitni sistem. Na to najbolje ukazuje i Pravilnik o standardima kvaliteta rada ustanove (2018) koji u okviru oblasti *Nastava i učenje* predviđa koji su to indikatori čijim ostvarivanjem će se omogućiti kvalitet nastave/nastavnog procesa. Razvoj tehnologije donosi i nov način učenja u školama. Posebno je to

* meleka_asotic@hotmail.com

važno za srednje stručne škole koje obrazuju mlade ljude za svet rada u kome oni moraju da se prilagode svim uslovima privrede koja se, u sve većoj meri, oslanja na savremene informaciono-kompjuterske tehnologije (u daljem tekstu: IKT). Pod pojmom IKT podrazumevaju se informacione tehnologije, telefoni, elektronski mediji, audio i video signali i sve funkcije koje podrazumevaju kontrolu i nadgledanje koje je bazirano na mrežnim tehnologijama (Čelebić i Rendulić 2011). Ovakva tehnologija bi trebalo da pojednostavljuje i olakšava samo učenje, da znanje učini trajnijim i primenljivijim u realnim radnim uslovima i da, dugoročno posmatrano, doprinese ukupnom kvalitetu rada. Jednostavnije rečeno, današnji nastavnici treba da „obezbede i objasne kvalitetne sadržaje, prezentuju činjenice, podatke, formule, istraživanja, teorije, obrazloženja i informacije, te da demonstriraju radne tehnike i proizvodne procedure. Zahteva se kreativno, inovativno, inspirativno i radno okruženje koje obavezno uključuje IKT i softverska rešenja, gde učenici mogu da uče, rešavaju i celovito sagledavaju probleme“ (Miljković i Žižović 2018: 130).

2. TEORIJSKI OKVIR

IKT u nastavi i savladavanje digitalnih kompetencija

Jasno je da se način izvođenja nastave u školi vremenom transformisao u skladu sa razvojem nauke i tehnike. Danas govorimo ne samo o tradicionalnom učenju, već i o elektronskom učenju (eng. e-learning) koje podrazumeva upotrebu elektronskih medija, tehnologije u službi edukacije, tj. IKT prilikom izvođenja obrazovnog procesa (Ivanović i Antonijević 2020), odnosno nastava se odvija u učionici, ali je podržana IKT-om (Stavovi mladih o onlajn nastavi u Srbiji 2020: 3). Elektronsko učenje se definiše kao učenje koje je podržano širokim spektrom digitalnih alata i medija, koji se efikasno koriste u oblastima i domenima obrazovno-vaspitanog rada, kako bi se obogatio iskustveni horizont učenika/studenata (Kumar Basak, Wotto, & Bélanger 2018: 191). Ono je veoma važno jer se pokazalo da upotreba IKT u nastavi omogućava konstruktivističko učenje i povećava aktivnost i odgovornost učenika u nastavnom procesu. (Volman 2005:15-31). Učenici srednje škole prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2021), a vezano za međupredmetne kompetencije za kraj srednjeg obrazovanja, moraju da ostvare, između ostalih, i digitalnu kompetenciju (Okvir digitalnih kompetencija 2019). Prednosti koje donosi nastava uz pomoć IKT-a su mnogobrojne: uz pomoć njih privlači se veća pažnja, interesovanje, motivisanost učenika, moguće je lakše pojašnjavanje nekih težih principa i koncepata, dešava se potpunije usvajanje novih pojmova i sadržaja, poboljšava se

pamćenje čime se olakšava primena usvojenog u novim situacijama, mesto i vreme učenja su fleksibilniji, a učenici se brže prilagođavaju jer je mogućnost za individualizaciju velika, a svemu ovome treba dodati i kooperativno i kolaborativno učenje kao i ekonomičnost (Matašić i Dumić 2012: 146; Ivanović i Antonijević 2020: 187; Andevski, Vidaković i Arsenijević 2014: 368). Neke od inostranih studija pokazuju da nastavnici nisu bili obučeni za korišćenje IKT alata, a takođe da škole nisu bile dovoljno opremljene (Ghavtekr et al. 2016), kao i da učenici nisu, u dovoljnoj meri, bili osposobljeni za korišćenje IKT u nastavi (Ameen et al. 2019). Autori su ovom radu želeli da ispituju u kojoj meri i na koji način se u Republici Srbiji u srednjoj stručnoj školi primenjuje IKT na časovima, u cilju poboljšanja kvaliteta nastave/nastavnog procesa, i to iz ugla učenika.

3. METODOLOGIJA

3.1 *Zadaci i cilj istraživanja*

Cilj istraživanja je ispitati stav učenika o kvalitetu obrazovanja u kontekstu savladavanja gradiva uz pomoć IKT alata i prapratne opreme za rad/učenje u školi. Njega ćemo ispitati kroz sledeće istraživačke zadatke 1) Utvrditi u kojoj meri upotreba IKT alata na času doprinosi kvalitetnijem i lakšem učenju, koliko je važna u cilju savladavanja gradiva. 2) Utvrditi da li se učenici ženskog i muškog pola razlikuju u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata. 3) Utvrditi da li postoji i značajna razlika između učenika trogodišnjeg i četvorogodišnjeg obrazovnog profila u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata.

3.2. *Hipoteze istraživanja*

Opšta hipoteza: Srednjoškolci procenjuju da upotrebom IKT alata na času, učenje postaje kvalitetnije i lakše.

Posebne hipoteze:

H1. Postoji statistički značajna razlika između učenika ženskog i muškog pola u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata.

H2. Postoji statistički značajna razlika između učenika trogodišnjeg i četvorogodišnjeg obrazovnog profila u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata.

3.3 *Uzorak i procedura istraživanja*

U istraživanju je korišćen prigodni uzorak od 170 učenika Ekonomsko-trgovinske škole u Novom Pazaru. Ispitivanje je bilo sprovedeno onlajn tokom novembra meseca 2021. godine. Predviđeni vremenski okvir za realizaciju istraživanja iznosio je tri nedelje. Prilikom popunjavanja upitnika učenici su dobili informacije o tome da će dobijeni rezultati biti korišćeni isključivo u naučno-istraživačke svrhe.

3.4 *Instrument istraživanja*

Za potrebe ispitivanja kvaliteta nastavnog procesa konstruisan je merni instrument – upitnik kojim su mereni stavovi i mišljenja srednjoškolaca o kvalitetu nastavnog procesa. Upitnik se sastoji iz tri segmenta. Prvi se odnosi na sociodemografske karakteristike učenika (pol, stepen obrazovnog profila, razred i uspeh na kraju prethodne školske godine). Drugi segment čine 22 tvrdnje u vezi sa kojima učenici izražavaju stav o zastupljenosti IKT u nastavi i procenjuju važnost upotrebe IKT-a u procesu učenja. Stepen slaganja učenici su izražavali na petostepenoj skali (*uopšte se ne slažem, ne slažem se, nemam mišljenje, slažem se, u potpunosti se slažem*). Treći segment upitnika čini set od 14 IKT alata, a zadatak učenika je da na četvorostepenoj skali (*nikad, ponekad, često, uvek*) izraze stepen učestalosti njihovog korišćenja.

3.5 *Statistička obrada podataka*

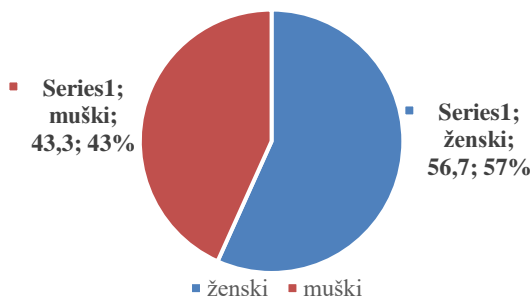
Za obradu podataka korišćiće se statistički softver SPSS for Windows 20 koji radi pod Microsoft Windows okruženjem. Rezultati će biti predstavljeni tabelarno i grafički. U analizi će se koristiti deskriptivna i inferencijalna statistika. Deskriptivna statistika će uključiti prikaz frekvenci i procenata za kategoričke podatke, kao i aritmetičke sredine i standardne devijacije za kvantitativne podatke. Inferencijalna statistika će uključiti proveru značajnosti razlika između nezavisnih uzoraka. U cilju ispitivanja razlika između učenika različitog pola i stepena obrazovnog profila u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata, korišćiće se t-test za nezavisne uzorke.

4. REZULTATI I DISKUSIJA

U istraživanju je učestvovalo 170 učenika Ekonomsko-trgovinske škole u Novom Pazaru.

Grafikon 1.

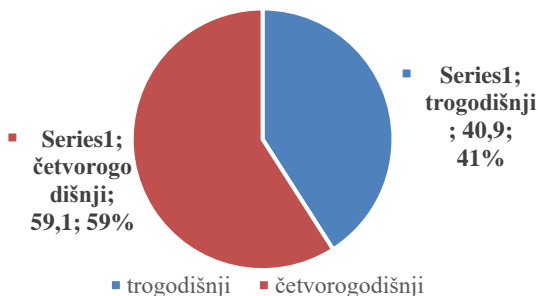
Prikaz strukture uzorka prema polu

Uvidom u Grafikon 1, uočava se da u je uzorku nešto više ispitanica ženskog pola (56.7%) u odnosu na ispitanike muškog pola (43.3%).

Grafikon 2.

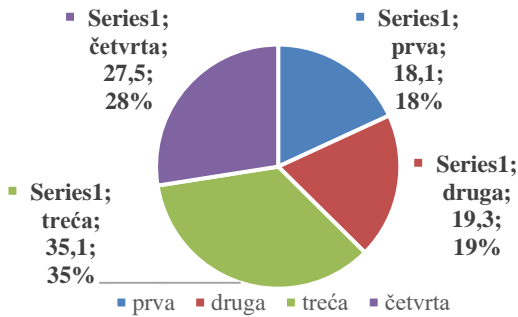
Prikaz strukture uzorka prema stepenu obrazovnog profila

U pogledu stepena obrazovnog profila koji učenici pohađaju, može se konstatovati da 60% učenika pohađa četvorogodišnje obrazovanje, a 40% trogodišnje.

Grafikon 3.

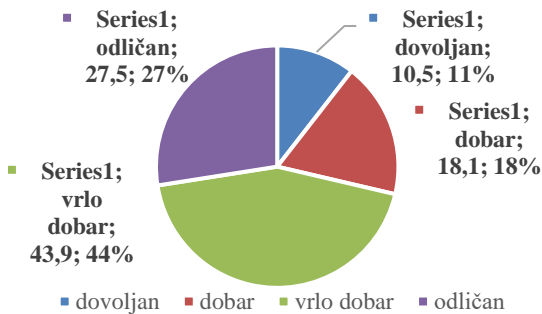
Prikaz strukture uzorka prema godini srednje škole

U istraživačkom uzorku je veća zastupljenost učenika iz starijih razreda - trećina učenika pohađa treću godinu, nešto više od četvrtine četvrtu godinu.

Grafikon 4.

Prikaz strukture uzorka prema uspehu iz prethodne školske godine

Nešto više od 40% učenika je ostvarilo vrlo dobar uspeh na kraju prethodne školske godine, oko četvrtine njih odličan, oko 20% učenika je ostvarilo dobar uspeh, dok je 10% učenika razred završilo sa dovoljnim uspehom.

U cilju ispitivanja prve posebne hipoteze, načinjena je sledeća tabela:

Tabela 1.

Poređenje prosečnih vrednosti na tvrdnjama Skale o korišćenju IKT-a u nastavi prema polu ispitanika

Tvrdnje	Pol	N	M	SD	t	P
Nastavnici/-ce koriste moderne informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi.	ženski	97	3.31	1.074	0.527	.599
	muški	74	3.22	1.231		
U školi imamo savremena, multimedijalna nastavna sredstva, ali ih nastavnici/-ce ne koriste.	ženski	97	2.63	1.102	-0.496	.620
	muški	74	2.72	1.188		
Nastavnici/-ce prilagođavaju materijale, zadatke i aktivnosti karakteristikama učenika.	ženski	97	3.27	1.195	0.062	.951
	muški	74	3.26	1.159		
Nastavnici/-ce očekuju da učenici koriste različite izvore u sticanju znanja i veština.	ženski	97	3.64	1.053	1.596	.112
	muški	74	3.36	1.189		
Nastavnici/-ce koriste sva nastavna sredstva koja postoje u školi.	ženski	97	3.46	1.182	1.438	.152
	muški	74	3.20	1.170		
Nastavnici/-ce biraju odgovarajuće metode (oblike rada, tehnike, postupke) u odnosu na zahteve obrazovnog profila.	ženski	97	3.55	1.080	1.142	.255
	muški	74	3.35	1.140		
Korišćenje kompjutera na času je veoma bitno za mene.	ženski	97	3.59	1.106	0.874	.383
	muški	74	3.43	1.206		
Korišćenje tableta na času je veoma bitno za mene.	ženski	97	3.27	1.238	-0.081	.936
	muški	74	3.28	1.288		
Korišćenje telefona na času je veoma bitno za mene.	ženski	97	3.58	1.223	0.261	.795
	muški	74	3.53	1.285		
Korišćenje IKT alata na času me čini srećnim/om.	ženski	97	3.48	1.062	0.541	.589
	muški	74	3.39	1.168		
Korišćenje kompjutera na času me čini srećnim/om.	ženski	97	3.46	1.109	0.026	.979
	muški	74	3.46	1.125		
Uštedim dosta vremena kada učim pomoću kompjutera.	ženski	97	3.41	1.313	-1.366	.174
	muški	74	3.68	1.160		
Kada koristim IKT alate više se fokusiram na učenje.	ženski	97	3.46	1.137	-0.437	.663
	muški	74	3.54	1.137		
Kada koristim IKT alate mnogo lakše i brže shvatam gradivo.	ženski	97	3.54	1.146	-0.252	.801
	muški	74	3.58	1.170		
Kada koristim IKT alate mnogo brže se setim prethodnog gradiva.	ženski	97	3.57	1.098	-0.003	.997
	muški	74	3.57	1.124		
IKT alati mi mnogo pomažu u procesu	ženski	97	3.65	1.071	0.639	.524

Tvrđnje	Pol	N	M	SD	t	P
učenja.	muški	74	3.54	1.149		
Učenje je brže i kvalitetnije uz pomoć IKT alata.	ženski	97	3.56	1.136	-0.139	.890
IKT alati utiču na poboljšanje mojih ocena.	muški	74	3.58	1.135		
	ženski	97	3.42	1.153	-1.050	.295
Informacije su lakše i brže dostupne kada koristimo IKT alate nego kada idemo u biblioteku.	muški	74	3.61	1.133		
	ženski	97	3.67	1.125	0.518	.605
IKT alati kreiraju bolju atmosferu u učionici.	muški	74	3.59	1.097	0.019	.985
	ženski	97	3.60	1.196		
Nastavnici podržavaju korišćenje IKT alata na času.	muški	74	3.43	1.195	-0.695	.488
	ženski	97	3.31	1.112		
Nastavnici treba da uključe upotrebu IKT alata na času.	muški	74	3.61	1.108	0.492	.624
	ženski	97	3.69	1.074		

Napomena: N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – statistik, p – statistička značajnost

** značajnost na nivou 0.01.

* značajnost na nivou 0.05.

Uvidom u Tabelu 1, može se konstatovati da nisu utvrđene statistički značajne razlike između učenika muškog i ženskog pola u pogledu stava o zastupljenosti IKT u nastavi i proceni važnosti upotrebe IKT-a u procesu učenja ($p > .05$). Analizom prosečnih vrednosti na tvrdnjama učenika muškog i ženskog pola uočava se da nema razlike.

Tabela 2.

Poređenje prosečnih vrednosti na tvrdnjama Skale o korišćenju IKT alata prema polu ispitanika

Tvrđnje	Pol	N	M	SD	t	p
Elektronske knjige	ženski	97	1.77	0.700		
	muški	74	1.93	0.941	-1.221	.224
Elektronske biblioteke	ženski	97	1.64	0.766		
	muški	74	1.78	0.896	-1.136	.257
Elektronske novine	ženski	97	1.66	0.815		
	muški	74	1.86	0.911	-1.548	.123
E mail	ženski	97	2.86	0.890		
	muški	74	2.84	0.907	0.129	.898
Online skladišta (google drive, dropbox)	ženski	97	2.49	1.081		
	muški	74	2.57	1.048	-0.442	.659

Tvrđnje	Pol	N	M	SD	t	p
Prezentacije (power point, prezi)	ženski	97	2.73	0.963	1.104	.271
	muški	74	2.57	0.966		
Uređivanje slika	ženski	97	2.67	0.987	2.584	.011
	muški	74	2.26	1.099		
Jednojezični rečnici	ženski	97	2.13	1.037	0.078	.938
	muški	74	2.12	1.020		
Enciklopedije/leksikoni stranog jezika	ženski	97	2.14	1.000	-0.556	.579
	muški	74	2.23	0.987		
Provere pravopisa	ženski	97	2.60	1.047	1.346	.180
	muški	74	2.38	1.069		
Društvene mreže (facebook, twiter)	ženski	97	2.77	1.159	-0.138	.891
	muški	74	2.80	1.098		
Video chat (skype)	ženski	97	2.19	1.140	-0.171	.864
	muški	74	2.22	1.185		
Filmovi	ženski	97	2.96	1.050	0.724	.470
	muški	74	2.84	1.123		
Prevodioci (google translate)	ženski	97	3.11	0.911	2.446	.016
	muški	74	2.73	1.089		

Napomena: N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – statistik, p – statistička značajnost

** značajnost na nivou 0.01.

* značajnost na nivou 0.05.

Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka pokazuju da postoje statistički značajne razlike u pogledu korišćenja IKT alata *Uređivanje slike* između učenika muškog i ženskog pola, ($t(169) = 2.584, p < .05$). Naime, učenice češće koriste ovaj IKT alat ($M = 2.67, SD = 0.987$) u poređenju sa dečacima ($M = 2.26, SD = 1.099$).

Takođe, utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u pogledu korišćenja IKT alata *Prevodioci (google translate)* između učenika muškog i ženskog pola, ($t(169) = 2.446, p < .05$). Naime, učenice češće koriste ovaj IKT alat ($M = 3.11, SD = 0.911$) u poređenju sa dečacima ($M = 2.73, SD = 1.089$). Nisu utvrđene statistički značajne razlike između učenika muškog i ženskog pola u pogledu ostalih alata ($p > .05$).

Na osnovu predstavljenih rezultata, postavljena Hipoteza 1, koja glasi: *Postoji statistički značajna razlika između učenika ženskog i muškog pola u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata je delimično potvrđena.*

Dokazivanje druge hipoteze započeće narednom tabelom koja će prikazati na koji način i u kom stepenu nastavnici koriste IKT na časovima.

Tabela 3.

Poređenje prosečnih vrednosti na tvrdnjama Skale o korišćenju IKT-a u nastavi prema stepenu obrazovnog profila ispitanika

Tvrdnje	Stepen obrazovnog profila	N	M	SD	t	p
Nastavnici/-ce koriste moderne informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi.	trogodišnji	70	3.21	1.062	-0.521	.603
	čevorogodišnji	101	3.31	1.198		
U školi imamo savremena, multimedijalna nastavna sredstva, ali ih nastavnici/-ce ne koriste.	trogodišnji	70	2.66	1.048	-0.091	.928
	čevorogodišnji	101	2.67	1.201		
Nastavnici/-ce prilagođavaju materijale, zadatke i aktivnosti karakteristikama učenika.	trogodišnji	70	3.17	1.116	-0.848	.397
	čevorogodišnji	101	3.33	1.217		
Nastavnici/-ce očekuju da učenici koriste različite izvore u sticanju znanja i veština.	trogodišnji	70	3.30	1.108	-2.169	.031
	čevorogodišnji	101	3.67	1.106		
Nastavnici/-ce koriste sva nastavna sredstva koja postoje u školi.	trogodišnji	70	3.24	1.135	-0.996	.321
	čevorogodišnji	101	3.43	1.211		
Nastavnici-ce biraju odgovarajuće metode (oblike rada, tehnike, postupke) u odnosu na zahteve obrazovnog profila.	trogodišnji	70	3.33	1.073	-1.314	.191
	čevorogodišnji	101	3.55	1.127		
Korišćenje kompjutera na času je veoma bitno za mene.	trogodišnji	70	3.33	1.086	-1.830	.069
	čevorogodišnji	101	3.65	1.178		
Korišćenje tableta na času je veoma bitno za mene.	trogodišnji	70	3.21	1.153	-0.524	.601
	čevorogodišnji	101	3.32	1.326		
Korišćenje telefona na času je veoma bitno za mene.	trogodišnji	70	3.36	1.263	-1.743	.083
	čevorogodišnji	101	3.69	1.223		
Korišćenje IKT alata na času me čini srećnim/om.	trogodišnji	70	3.20	1.030	-2.439	.016
	čevorogodišnji	101	3.61	1.131		
Korišćenje kompjutera na času	trogodišnji	70	3.21	1.034	-2.459	.015

Tvrdnje	Stepen obrazovnog profila	N	M	SD	t	p
me čini srećnim/om.	čevorogodišnji	101	3.63	1.138		
Uštedim dosta vremena kada učim pomoću kompjutera.	trogodišnji	70	3.37	1.119	-1.350	.179
	čevorogodišnji	101	3.63	1.332		
Kada koristim IKT alate više se fokusiram na učenje.	trogodišnji	70	3.23	1.132	-2.621	.010
	čevorogodišnji	101	3.68	1.104		
Kada koristim IKT alate mnogo lakše i brže shvatam gradivo.	trogodišnji	70	3.24	1.209	-3.021	.003
	čevorogodišnji	101	3.77	1.067		
Kada koristim IKT alate mnogo brže se setim prethodnog gradiva.	trogodišnji	70	3.27	1.166	-2.978	.003
	čevorogodišnji	101	3.77	1.019		
IKT alati mi mnogo pomažu u procesu učenja.	trogodišnji	70	3.24	1.160	-3.574	.000
	čevorogodišnji	101	3.85	.994		
Učenje je brže i kvalitetnije uz pomoć IKT alata.	trogodišnji	70	3.21	1.166	-3.504	.001
	čevorogodišnji	101	3.81	1.046		
IKT alati utiču na poboljšanje mojih ocena.	trogodišnji	70	3.23	1.169	-2.655	.009
	čevorogodišnji	101	3.69	1.093		
Informacije su lakše i brže dostupne kada koristimo IKT alate nego kada idemo u biblioteku.	trogodišnji	70	3.26	1.125	-3.813	.000
	čevorogodišnji	101	3.89	1.029		
IKT alati kreiraju bolju atmosferu u učionici.	trogodišnji	70	3.33	1.176	-2.576	.011
	čevorogodišnji	101	3.78	1.101		
Nastavnici podržavaju korišćenje IKT alata na času.	trogodišnji	70	3.21	1.062	-1.412	.160
	čevorogodišnji	101	3.47	1.196		
Nastavnici treba da uključe upotrebu IKT alata na času.	trogodišnji	70	3.33	1.139	-3.369	.001
	čevorogodišnji	101	3.88	.993		

Napomena: N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – statistik, p – statistička značajnost

** značajnost na nivou 0.01.

* značajnost na nivou 0.05.

Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka pokazuju da postoje statistički značajne razlike u stavovima učenika koji pohađaju trogodišnji i četvorogodišnji profil u pogledu tvrdnje *Nastavnici očekuju da učenici koriste različite izvore u sticanju znanja i veština* ($t(169) = -2.169$, $p < .05$). Naime, učenici

četvorogodišnjeg profila su u većoj meri saglasni sa ovim stavom ($M = 3.67$, $SD = 1.106$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.30$, $SD = 1.108$).

Pored toga, utvrđene su statistički značajne razlike u pogledu tvrdnje da učenike korišćenje IKT alata na času čini srećnim ($t(169) = -2.439$, $p < .05$), kao i da ih korišćenje kompjutera na času čini srećnim ($t(169) = -2.459$, $p < .05$). Naime, učenici četvorogodišnjeg profila su srećniji kada koriste IKT alate na času ($M = 3.61$, $SD = 1.131$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.20$, $SD = 1.030$). Ujedno, učenici četvorogodišnjeg profila su srećniji kada koriste kompjuter na času ($M = 3.63$, $SD = 1.138$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.21$, $SD = 1.034$).

Zatim, utvrđene su statistički značajne razlike u pogledu tvrdnje da učenicima korišćenje IKT alata pomaže da se više fokusiraju na učenje ($t(169) = -2.621$, $p < .05$), kao i da na taj način mnogo brže shvataju gradivo ($t(169) = -3.021$, $p < .01$) i brže se sete prethodnog gradiva ($t(169) = -2.978$, $p < .01$). Naime, učenici četvorogodišnjeg profila su u većoj meri fokusirani na gradivo kada koriste IKT alate na času ($M = 3.68$, $SD = 1.104$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.23$, $SD = 1.132$). Ujedno, učenici četvorogodišnjeg profila brže shvataju gradivo kada koriste IKT alate ($M = 3.77$, $SD = 1.067$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.24$, $SD = 1.209$), ali se i brže sete prethodnog gradiva ($M = 3.77$, $SD = 1.019$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.27$, $SD = 1.166$).

Uvrđene su statistički značajne razlike u pogledu tvrdnje da učenicima korišćenje IKT alata pomaže u procesu učenja ($t(169) = -3.574$, $p < .001$), kao i da na taj način mnogo brže i kvalitetnije uče ($t(169) = -3.504$, $p < .01$) i imaju mogućnost da poboljšaju svoje ocene ($t(169) = -2.655$, $p < .01$). Učenicima četvorogodišnjeg profila IKT alati više pomažu u procesu učenja ($M = 3.85$, $SD = 0.994$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.24$, $SD = 1.160$). Ujedno, učenici četvorogodišnjeg profila u većoj meri smatraju da je učenje brže i kvalitetnije uz pomoć IKT alata ($M = 3.81$, $SD = 1.046$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.21$, $SD = 1.166$), ali i da ovi alati utiču na poboljšanje njihovih ocena ($M = 3.69$, $SD = 1.093$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.23$, $SD = 1.169$).

Pored toga, utvrđene su statistički značajne razlike u pogledu tvrdnje da su informacije lakše i brže dostupne kada se koriste IKT alati nego kada se ide u biblioteku ($t(169) = -3.813$, $p < .001$), da IKT alati kreiraju bolju atmosferu u učionici ($t(169) = -2.576$, $p < .05$) i da nastavnici treba da uključe upotrebu IKT alata na času ($t(169) = -3.369$, $p < .01$). Učenici četvorogodišnjeg profila

izražavaju veći stepen slaganja sa tvrdnjom da IKT alati čine informacije dostupnijim od odlaska u biblioteku ($M = 3.89$, $SD = 1.029$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.26$, $SD = 1.125$). Ujedno, učenici četvorogodišnjeg profila u većoj meri smatraju da IKT alati kreiraju bolju atmosferu u učionici ($M = 3.78$, $SD = 1.101$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.33$, $SD = 1.176$). Takođe, učenici četvorogodišnjeg profila u većoj meri smatraju da nastavnici treba da uključe upotrebu IKT alata na času ($M = 3.88$, $SD = 0.993$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 3.33$, $SD = 1.139$). Nisu utvrđene statistički značajne razlike između učenika različitih obrazovnih profila u pogledu ostalih tvrdnji ($p > .05$).

Može se zaključiti da učenici četvorogodišnjih profila imaju statistički značajno pozitivniji stav o upotrebi IKT alata od učenika trogodišnjih obrazovnih profila.

Tabela 4.

Poređenje prosečnih vrednosti na tvrdnjama Skale o korišćenju IKT alata prema stepenu obrazovnog profila ispitanika

Tvrdnje	Stepen obrazovnog profila	N	M	SD	t	p
Elektronske knjige	trogodišnji	70	1.96	.908	1.544	.124
	čvorogodišnji	101	1.76	.737		
Elektronske biblioteke	trogodišnji	70	1.74	.912	0.541	.589
	čvorogodišnji	101	1.67	.763		
Elektronske novine	trogodišnji	70	1.86	.967	1.376	.171
	čvorogodišnji	101	1.67	.776		
E mail	trogodišnji	70	2.53	.912	-3.978	.000
	čvorogodišnji	101	3.07	.816		
Online skladišta (google drive, dropbox)	trogodišnji	70	2.31	1.043	-2.193	.030
	čvorogodišnji	101	2.67	1.059		
Prezentacije (power point, prezi)	trogodišnji	70	2.36	.948	-3.540	.001
	čvorogodišnji	101	2.87	.924		
Uređivanje slika	trogodišnji	70	2.29	.980	-2.146	.033
	čvorogodišnji	101	2.63	1.084		
Jednojezični rečnici	trogodišnji	70	2.10	.950	-0.310	.757
	čvorogodišnji	101	2.15	1.081		
Enciklopedije/leksikoni	trogodišnji	70	2.13	.900	-0.594	.553

stranog jezika	čevorogodišnji	101	2.22	1.055		
Provere pravopisa	trogodišnji	70	2.24	.970		
	čevorogodišnji	101	2.68	1.086	-2.723	.007
Društvene mreže (facebook, twitter)	trogodišnji	70	2.51	1.087		
	čevorogodišnji	101	2.97	1.127	-2.640	.009
Video chat (skype)	trogodišnji	70	2.07	1.068		
	čevorogodišnji	101	2.29	1.211	-1.229	.221
Filmovi	trogodišnji	70	2.61	1.081		
	čevorogodišnji	101	3.11	1.038	-3.012	.003
Prevodiooci (google translate)	trogodišnji	70	2.64	.993		
	čevorogodišnji	101	3.16	.967	-3.391	.001

Napomena: N – broj ispitanika, M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, t – statistik, p – statistička značajnost

** značajnost na nivou 0.01.

* značajnost na nivou 0.05.

Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka pokazuju da postoje statistički značajne razlike između učenika koji pohađaju trogodišnji i četvorogodišnji profil u pogledu korišćenja e-maila ($t(169) = -3.978, p < .001$), online skladišta ($t(169) = -2.193, p < .05$), prezentacija ($t(169) = -3.540, p < .01$), i uređivanja slika ($t(169) = -2.146, p < .05$).

Analizom je utvrđeno da učenici četvorogodišnjeg profila češće koriste email ($M = 3.07, SD = 0.816$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.53, SD = 0.912$); takođe, češće koriste online skladišta ($M = 2.67, SD = 1.059$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.31, SD = 1.043$), kao i prezentacije ($M = 2.87, SD = 0.924$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.36, SD = 0.948$). Pored toga, učenici četvorogodišnjeg profila češće uređuju slike ($M = 2.63, SD = 1.084$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.29, SD = 0.980$).

Takođe, postoje statistički značajne razlike između učenika koji pohađaju trogodišnji i četvorogodišnji profil u pogledu provere pravopisa ($t(169) = -2.723, p < .01$), korišćenja društvenih mreža ($t(169) = -2.640, p < .01$), gledanja filmova ($t(169) = -3.012, p < .01$), i upotrebe prevodilaca ($t(169) = -3.391, p < .01$). Naime, učenici četvorogodišnjeg profila češće proveravaju pravopis ($M = 2.68, SD = 1.086$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.24, SD = 0.970$); takođe, češće koriste društvene mreže ($M = 2.97, SD = 1.127$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.51, SD = 1.087$), i gledaju filmove ($M =$

3.11, $SD = 1.038$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.61$, $SD = 1.081$). Ujedno, učenici četvorogodišnjeg profila u većoj meri upotrebljavaju prevodioce ($M = 3.16$, $SD = 0.967$) u poređenju sa učenicima trogodišnjeg profila ($M = 2.64$, $SD = 0.993$).

Nisu utvrđene statistički značajne razlike između učenika različitih obrazovnih profila u pogledu ostalih tvrdnji ($p > .05$).

Može se zaključiti da učenici četvorogodišnjih profila statistički značajno češće koriste različite IKT alate u odnosu na učenike trogodišnjih obrazovnih profila, te je dokazana i druga posebna hipoteza koja glasi: *Postoji statistički značajna razlika između učenika trogodišnjeg i četvorogodišnjeg obrazovnog profila u pogledu stava o zastupljenosti IKT sredstava u nastavi i učestalosti korišćenja IKT alata.*

Rezultati istraživanja potvrdili su opštu hipotezu postavljenu u radu da su srednjoškolci procenili da upotrebom IKT alata na času, učenje postaje kvalitetnije i lakše. Evidentno je da su učenici četvrtog stepena pokazali i veću zainteresovanost, pozitivniji stav, ali i značajniju primenu IKT u nastavi jer su to učenici koji nakon srednje škole mogu ili da se odmah uključe u svet rada, ili da nastave školovanje, pa usled toga ozbiljnije procenjuju važnost digitalnih kompetencija za sopstvenu karijeru. Bitna je i to da se većina učenika složila da im je važno ili veoma važno da u nastavi koriste IKT, međutim zanimljivo je i njihovo zapažanje da u školi postoje IKT sredstva koja nastavnici ne koriste na času, jer je očigledno da je škola opremljena, ali da nastavnici za nju nisu obučeni u dovoljnoj meri. Takođe je neophodno korišćenje IKT u nastavi jer se pokazalo da postoji veza koja je pozitivna između dužine perioda upotrebe IKT i uspeha učenika na PISA testiranju iz matematičkih testova, zatim da škole koje su bolje opremljene IKT sredstvima postižu bolje rezultate u odnosu na škole koje su siromašnije u IKT, a da kada koriste IKT na času učenici preuzimaju veću odgovornost za sopstveno učenje (Ilić 2016: 250). Dakle, poboljšanje kvaliteta nastave/nastavnog procesa se može postići jedino dobrom i planskom upotrebom IKT u nastavi.

5. ZAKLJUČAK

Nalazi ove studije pokazuju da učenici, naročito četvrtog stepena, prepoznaju značaj korišćenja IKT alata u nastavi, da im to pomaže u savladavanju gradiva i da ih čini srećnijim na času, kao i da im daje više informacija u odnosu i na odlazak u biblioteku. To, takođe, ukazuje na to da su bolje pripremljeni za svet života i rada, kao i za proces celoživotnog učenja. Značajno je i to što se u ovom

istraživanju pokazalo to da IKT alate učenici koriste i van učionice: za slanje mejlova, korišćenje društvenih mreža, uređivanje slika, upotrebu rečnika i dr. Takođe se pokazalo da je ovo istraživanje jedino kojim se ispituje stav učenika vezan za korišćenje IKT alata u nastavi u Srbiji, jer se pokazalo da se najčešće ispituju nastavnici, i to u studijama koje su rađene u iostranstvu (Ghavtekr et al. 2016, Ameen et al. 2019).

Ograničenja ove studije se tiču toga da nije istraženo u kojoj meri je škola, u kojoj je sprovedena anketa, opremljena IKT tehnologijom, i u kojoj meri je ona dostupna učenicima prilikom rada na času.

Ovaj rad treba da posluži kao motivacija za pedagoge u svim nivoima obrazovanja da koriste u maksimalno mogućoj meri IKT alate u nastavi, da shvate značaj njihovog korišćenja u svetu u kome raste baza znanja vezana za IKT alate sa kojom se, još u najranijem dobu, susreću generacije rođene u 21. veku.

LITERATURA

- Ameen, S. K., Adeniji, M. S., Abdullahi K. (2019). Teachers' and students' level of utilization of ICT tools for teaching and learning mathematics in Ilorin, Nigeria, *African Journal of Educational Studies in Mathematics and Sciences*, Vol. 15, 51-59.
- Andevski, M., Vidaković, M., Arsenijević, O. (2014). Internet u nastavi i učenju. *Sinteza 2014 - Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, 368–374.
- Čelebić, G., & Rendulić, D. I. (2011). Osnovni pojmovi informacijske i komunikacijske tehnologije. U: *ITdesk.info – projekt računalne e-edukacije sa slobodnim pristupom - Priručnik za digitalnu pismenost*. Zagreb: Otvoreno društvo za razmjenu ideja (ODRAZI).
- Ghavifekr, S., Kunjappan, T., Ramasamy, L., Anthony, A. (2016). Teaching and Learning with ICT Tools: Issues and Challenges from Teachers' Perceptions. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*, Volume 4, Issue 2, 38-57.
- Ilić, V. (2016). Promena u obrazovanju, *Obrazovna tehnologija* 4, 249-258.
- Ivanović, Đ., Antonijević, M. (2020). E-učenje: stanje i perspektive u Republici Srbiji, U: V. Katić (ur.) *XXVI skup Trendovi razvoja Inovacije u modernom obrazovanju* (str. 187–190) Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

- Kumar Basak, S., Wotto, M., Bélanger, P. (2018). E-learning, M-learning and D-learning: conceptual definition and comparative analysis. *E-Learning and Digital Media* 15 (4), 191-121.
- Matasić, I., Dumić, S. (2012). Multimedijске tehnologije u obrazovanju. *Medijska istraživanja* 18 (1), 143–151.
- Okvir digitalnih kompetencija –Nastavnik za digitalno doba* (2019). Retrieved decembar 13, 2021 from: http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2019/08/2019_ODK_Nastavnik-za-digitalno-doba.pdf
- Suárez-Rodríguez, J., Almerich, G., Orellana, N., et al. (2018). A basic model of integration of ICT by teachers: competence and use. *Education Tech Research Dev*, 66, ISSN 1165–1187.
- Vlada Republike Srbije, *Izveštaj o digitalnoj uključenosti u Republici Srbiji za period od 2014. do 2018. godine.* (2019). Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Volman, M. (2005). Variety of roles for a new type of teacher. Educational technology and the teacher profession. *Teacher and Teacher Education*, 21, 15-31. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2004.11.003>
- Миљковић, Б., Жижовић, М. (2018). Модел ИБТ 3Д технологије у систему дуалног образовања, *Иновације у настави*, XXXI, 2018/4, 129–144.
- Правилник о стандардима квалитета рада установе.* (2018). Службени гласник РС - Просветни гласник, бр. 14/2018 од 02.08.2018. године.
- Kulić, R. (2014). Obrazovanje u kontekstu ekonomskog rasta i razvoja. U N. Krnjaja, Ž. & Pavlović-Braneselović, D. (2014). Politika obezbeđivanja kvaliteta predškolskog vaspitanja u Srbiji. U D. Pavlović-Braneselović, Ž. Krnjaja & L. Radulović (ured.), *Pedagoški modeli evaluacije i strategije razvijanje kvaliteta obrazovanja* (str. 11-34). Beograd: *Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju.*

HISTORY IN CONTEXT 1

Жарко Илић*
Филозофски факултет у Београду
Универзитет у Београду

UDK: 39(=163.41):929 Karadžić V. S.
91(497.11):929 Karadžić V. S.

ГЕОГРАФСКО ЗНАЊЕ ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЦИЋА О СРБИЈИ И СРБИМА

The aim of this paper is to present the geographical knowledge of Vuk Stefanović Karadžić about Serbia and his understanding of the Serbian ethnic space. At the beginning of the paper is presented Vuk's understanding of the geographical notion of Serbia, and then also, Old Serbia. Then was performed an analysis of the data that Vuk brings about the relief and hydrography of Serbia within his geographical works. In addition is presented Vuk's understanding of the geographical borders of Serbia with neighboring areas - Bosnia, Herzegovina, Albania, Macedonia and Bulgaria. Special attention is paid to sources on the basis of which Vuk formed his views on the geography of Serbia and about Serbian ethnic space, as well as the location of geographical terms that Vuk used, and which are important for understanding Serbia's borders. The last part of the paper brings data about sources on the basis of which Vuk formed his understanding of the Serbian ethnic space, as well as its geographical spread.

Keywords: Vuk S. Karadžić, Serbia, Old Serbia, historical geography, ethnography.

Личност која је дала велики допринос географском упознавању Србије, и која је на неки начин присутна при настанку већине географских дела која се тичу Србије током прве половине 19. века био је Вук Стефановић Караџић. Вук је географско упознавање Србије почео током Првог српског устанка, када је путовао по различитим пределима Србије пратећи устаничке вође. Зна се да је у периоду од 1811. до 1813. године повремено боравио на простору источне Србије (Вукановић, 1947: 36; Васовић 1987: 6). У наредном периоду предузимао је различита путовања, од којих је значајније било оно из 1830. године, када је обишао Кнежевину Србију од Београда, преко Крагујевца и Чачка до Студенице. Следећи пут кроз Кнежевину Србију прошао је 1841. године, поново са Студеницом као најјужнијом тачком његовог путовања. У повратку је преко Краљева, Жиче,

* zarko.ilic95@yahoo.com

Крушевца и Туприје прошао кроз источну Србију, и преко Пожаревца и Смедерева стигао у Београд. Током свих тих путовања, поред записивања народних песама, Вук је правио свакако и географске белешке. Своје путовање по Србији, али и суседним земљама, наставио је све до смрти 1864. године. Подручја која Вук није посетио биле су територије јужно од Студенице, затим Понишавље, Косово, Метохија и Стари Влах, из чега произилази је да о овим територијама писао на основу података до којих је долазио посредним путем и веома скромне литературе (Васовић 1987: 7). Ова путовања представљала су важан основ за географско упознавање како Србије, тако и других области Балканског полуострва.

На почетку рада најбитније је да укажемо на Вуково схватање географског појма Србије. Прво дело у којем је могуће идентификовати Вуково поимање овог појма је *Српски рјечник* објављен 1818. године. У оквиру овог дела, као градове у Србији, Вук наводи Ниш, Нови Пазар и Призрен, а за Ђаковицу и Дечане пише да су у Метохији, за коју стоји да је област на југоистоку Србије. Вучитрн и Прилеп су наведени као градови на Косову, а за Ситницу је наведено објашњење да је вода у Србији „у Косову“. Једино за Пећ Вук наводи да је у Албанији (Шешум 2017: 91). За Шар-планину јасно наводи да је планина у Србији, а за Стари Влах стоји одредница део у јужној Србији (Стојанчевић 2014: 30-31). Иако се на основу горе изнетих података не може тачно рећи шта је све Вук, у том тренутку, сматрао да спада под географски појам Србије, свакако је та област обухватала Косово и Метохију, простор Старог Влаха и већи део данашње југоисточне Србије. Следећи спис у којем је Вук изнео своје разумевање географског појма Србије била је критика Вајнгартеновог описа и карте Србије, објављене под насловом *Über Serbien* из 1820. године у *Österreichische militärische Zeitschrift* (Weingarten 1820: 62-112). Вајнгартенова карта Србије била је прва карта која је изазвала реакцију неког Србина, што уједно представља и прву критичку анализу неке географске карте у српској науци. Преко Јернеја Копитара, Вук је добио спис, за који је написао критику, а тај спис му је касније послужио као основа за географски спис о Србији, објављен у часопису из 1827. године. Његову критику са српског на немачки језик превео је Јернеј Копитар. Посебну замерку Вук је имао на приказ јужне границе, наводећи да Србија обухвата знатно већу територију од Београдског пашалука и да њена граница на западу иде до до Дрине, на истоку до Тимока, а на југу „не би требало изостављати Метоије (ђе је Призрен и Пећ и

Таковица)“ (Радојчић 1927: 40; Стојанчевић 2014: 35; Стојанчевић 2014а: 63).

Дело које је значајније за разумевање географског схватања Србије објавио је Вук 1827. године у свом часопису *Даница. Забавник за годину 1827.* (Караџић 1827: 25-120). Реч је о *Географическо-статистическом описанију Србије*, које је донело податке како из физичке географије, тако и податке о подели земље, становништву, свакодневном животу, образовању. На почетку рада Вук нам даје одговор на питање шта је за њега представљала Србија, будући да одмах говори о границама Србије. Наравно, Вук Србију посматра у географском смислу и у њене границе сврстава територију знатно ширу од оне која је била ослобођена од устаника у Првом српском устанку, а и од оне коју ће обухватити Кнежевина Србија после разграничења са Турском 1833/34. године. Наводи да је северна граница Сава и Дунав, а да западна иде Дрином и даље Лимом на југ, док Тимок одваја Србију од Бугарске на истоку. Већих проблема Вук је имао при одређивању јужне и југоисточне границе Србије. Како би одредио ту страну границе, Вук се у свом раду позива на историјско право српског народа на територију Косова и Метохије, наводећи да на новим мапама, свакако ту мислећи на Вајнгартенову, Метохија, „ђе је Призрен, столица Српски краљева и царева, Пећ, Српска патријаршија и намастир Дечани, остаје у Арнаутској“ (Караџић 1827: 26-27). Овде Вук јасно називава да је центар српске средњовековне државе било Косово и Метохија и да та територија мора спадати у границе Србије које је Вук поставио. Стога наводи да, ако би на карти Метохија била правилно приказана, односно уцртана северно од Шар-планине, да би у том случају та планина била права граница Србије и Арнаутске. Југоисточну границу Вук је повукао на основу Вајнгартенове карте, наводећи да њу чини Стара планина (Hemus) (Караџић 1827: 27). Овакву границу Вук повлачи на основу историјског права српског народа на те територије, чија основа лежи у средњовековној српској држави, чије је језгро било управо на територији која је остала изван граница полуаутономне, а од 1833. и аутономне Кнежевине Србије. Историјско право на те територије, што је одиграло важну улогу у разумевању географског појма Србије, настало је на основу историјских дела о српској прошлости, као и на основу народне традиције (Пирх 2012: 17). Дело које је уобличио то право било је *Исторія разныхъ словенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ* од Јована Рајића, које је објављено 1794. године у Бечу, где се говорило о српској историји од досељавања на Балкан до 1765. године (Караџић 1827: 50).

Географски појам Србије Вук користи и 1836. године, приликом писања дела *Срби сви и свуда*, које је објављено 1849. године, као један од списа који су чинили дело *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. На почетку списа Вук наводи да Срби живе у данашњој Србији, коју је означио као територију између Дрине и Тимока, Дунава и Старе планине. Питање које се ове поставља јесте коју је Вук планину сматрао под именом Старе планине. Вук под тим именом није сматрао планину која се заиста тако зове. О којој планини или скупу планина је реч упућује нас Вуков спис 1827. године, где каже да на југоистоку Стара планина (*Haemus*) дели Србију од Македоније (Карацић 1827: 27). Овај податак Вук преузима са Вајгартенове карте, где је управо Стара планина или Балкан приказана као граница Србије и Македоније. То су заправо планински венци који се пружају дуж дела данашње српско-бугарске границе на југоистоку и дела српско-македонске, од Скопске Црне Горе до Димитровграда. Вук ће задржати географско схватање Србије и у речнику из 1852. године, наводећи као места у Србији Призрен, Ниш, Нови Пазар, Врање, Рожај. У истом речнику наводи да је Шара планина у Србији, а Стара планина је означена као *Balkan, mons Haemus* (Шешум 2017: 91, Карацић 1852: 833).

У погледу појма *Стара Србија*, Вук је први употребио тај назив у већ поменутој критици из 1820. године. Међутим, Вукова употреба овог појма нема географско значење, већ је део синтагме *стара* употребљен у придевском значењу и означава стару српску средњовековну државу (Карацић 1970: 246). Све до речника из 1852. године Вук није користио појам Старе Србије у географском значењу. Тек у овом речнику Вук наводи места и реку за које је сматрао да су у Старој Србији: Пећ, Тетово, Прилеп и Вардар (Карацић 1852: 54, 497 592, 737). Као места у Србији означена су Призрен, Рожај, Врање и Нови Пазар (Терзић 1996: 100; Шешум 2017: 91). На основу овога видимо да је Вук само приближно знао на коју територију се односи назив Стара Србија, али и даље није одустајао од географског појма Србије и његовог везивања за политички појам са јасно дефинисаним границама, те тако и није могао територију јужно од Кнежевине Србије означити именом Старе Србије. Поред навођења места која се налазе у Старој Србији, Вук је дефинисао овај појам у свом речнику, наводећи да је то „земља народа нашег с ону страну Старе планине“. Вуково територијално дефинисање Старе Србије је немогуће објаснити, ако се има у виду које планинске врхове је он подразумевао под Старом планином. Буквално тумачење би било да је то област јужно од горе наведених планинских

врхова које је подразумевао под именом Старе планине, чиме би се искључила област Косова и Метохија, што не дозвољава његово навођење Метохије као области и Пећи као града у Старој Србији (Караџић 1852: 712). У Вуковом дефинисању Старе Србије најбоље се види његово и даље присутно схватање географског појма Србије, јер управо Вукова Стара планина била је јужна и југоисточна граница географске Србије, те је било логично да ће област Старе Србије, приликом географског дефинисања ставити јужно од наведене планине, иако се та дефиниција не поклапа са навођењем појединих места као делова Старе Србије. Пример Метохије на најбољи начин показује Вуково нејасно схватање разлике између Србије и Старе Србије. У одредници за Метохију Вук јасно наводи да је то југоисточни (!) део Србије, у којој се налазе Призрен, Пећ, Ђаковица и Дечани (Караџић 1852: 355). Са друге стране, у одредници за Стару Србију, Вук наводи да се у „гдјекојим местима Старе Србије, као н.п. у Метохији говори се и данас чисто српски“. На основу свега наведеног, јасно је да Вук није имао јасно схватање географског појма Старе Србије, али је пренео тај назив на области јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, што је урадио и Геден Јосиф Јуришић исте године (Терзић 1996: 99), а пре њих је то учинио Јован Гавриловић 1850. године (Јагодић 2016: 30-31). Ипак, за разлику од Јосифа Јуришића, код Вука се и даље осећа јак утицај европске картографске и географске литературе на схватање географских појмова на Балканском полуострву, као и у писању географског описа Србије 1827, будући да су и у овом речнику Скопље и Дебар смештени у Македонију (Терзић 1996: 99-100; Шешум 2017: 92). Након издавања речника 1852. године, Вук је у оквиру рукописа овог издања наставио са допуњавањем појединих одредница. Тако се у трећем, постхумном издању из 1898. године, урађеном управо на основу Вуковог допуњеног рукописа другог издања, као места у Старој Србији помињу Полог и Качаник, што у издању из 1852. године није случај. (Караџић 1852: 266, 534; Караџић 1898: 276, 551).

Од података из физичке географије, у *Географическо-статистическом описанију Србије*, аутор је описао рељефни изглед Србије, додајући да је те податке преузео од Адама Вајнгартена (Караџић 1827: 25; Вукановић 1947: 38). Вук се држи уверења о централном планинском масиву дуж целог Балканског полуострва, а у правцу запад–исток, од Јадранског до Црног мора. За Вука је тај централни масив ишао од „босански и ерцеговачки планина“, односно од Динарских планина, а у Србију је прелазео између Херцеговине и Албаније (Караџић 1827: 32). Према

Вуковом схватању, по уласку у Србију, ове планине су се раздвајале у две групе. Прва је ишла низ ток Лима ка простору данашње западне и југозападне Србије. Друга грана планина ишла је „на десно око Србије у Бугарску“. Вук њихова имена наводи следећим редом: Сребреница, Шара, Голеш, Црна Гора (стари Orbelus) и Стара планина или Велики Балкан. Назив Сребреница (Argentaro) Вук преузима од Вајнгартена и овај назив се највероватније односи на крајњи североисток Проклетија. На овакав закључак упућује карта која је објављена као прилог Вајнгартеновом делу. Источно од овог венца уцртан је Плав и Плавско језеро, које се налази са источне стране северног дела Проклетија. Поред тога, сам положај овог венца у односу на положај где је уцртана Шара такође иде у прилог овој тврдњи (Weingarten 1820: мапа: *Karte von Serbien*).

Највеће разлике у именовању планина, у односу на данашње називе, срећемо на простору источне Србије. Сам Вук на почетку дела наглашава да није сигуран за имена планина као што су Мосна, Голубиње и Ам, али је њихове називе и описе преузео од Вајнгартена (Караџић 1827: 25). Прва планина коју Вук помиње на том простору именована је као Мосна, за коју наводи да раздваја Поморавље од Сврљишке нахије и Црне реке и иде до Параћина (Караџић 1827: 32). Под овом планином Вук подразумева Ртањ, који и помиње као њен саставни део, затим планине Самањац, Честобродичу и друге планинске врхове између Књажевца и Параћина, који су посматрани као један планински венац. Од Параћина у правцу североистоку Вук је убицирао Голубињске планине, за које наводи да раздвајају Црну реку од Ресаве. Овде је врло јасно да се ради о Кучајским планинама, а на такав закључак упућује и карта Јована Бугарског из 1845. године (Илић 2019: 36). Даље наводи да Ајдучке планине одвајају Црну реку од Пожаревачке нахије. На основу овога видимо да је под Ајдучким планинама сматрао највероватније само Велики Крш, јер за Мироч наводи да је одвајао Поречку реку од неготинске крајине, што би значило да је под Мирочем подразумевао Дели Јован, Велики Гребен и Мироч (Караџић 1827: 32). Ови називи као што су Голубињске и Хајдучке планине, као и Мосна, ушле су из Вајнгартеновог текста и Милошевићевог превода истог текста из 1822. године у српску географску литературу и остале све док Јован Цвијић није објавио рад *Ка познавању крша Источне Србије* 1889. године, где је указао на нетачност ових назива, а нешто касније усвојио за њих назив Кучајске планине, како су често бележене у споменицима из ранијег периода (Цвијић 1889: 13; Цвијић 1996: 11-12).

Вук помиње још три планине на простору источне Србије, такође преузете од Вајнгартена. Прва је планина Ам, која је означена као венац који се спушта између Ресаве и Млаве ка Пожаревцу. Исту планину је уцртао и Јован Бугарски на поменутој карти из 1845, а поводом тога Јован Гавриловић пише Вуку у априлу 1846. да на том простору не постоји наведена планина и да ју је Бугарски уцртао јер се користио страним картама (*Вукова преписка* III 1909: 289). Шомрда, Лишковац и Мали Крш, планине између Поречке реке и Пека именоване су као Печке планине (Карацић 1827: 33).

Иако је на почетку рада нагласио да је хидрографију и рељеф Србије углавном описао на основу Вајнгартеновог дела, у погледу хидрографије Вук је исправио поједине грешке. Наводи да Срби многе реке називају именом Мораве, али да у Србији постоје четири веће реке под тим именом: 1. Западна или Босанска; 2. Јужна или Српска Морава која се зове Ибар; 3. Морава што тече поред Врање; 4. Источна или Бугарска Морава која се зове и Бинч-Морава. Посебно је значајан Вуков опис Западне Мораве, како је и он сам назива, јер је та река на картама била врло често погрешно уцртана, или су аутори уцртавали њен ток, а ту реку именовали као Ђетиња, или је нису уопште уцртавали. На основу Вуковог описа био је јасан правац тока Западне Мораве, а исправљена је и грешка Вајнгартенове карте, где је Ђетиња представљена на месту данашње реке Голијске Моравице. Вук за Западну Мораву наводи да извире код планине Јавор. Оно што се може закључити, на основу анализе и географских карата и географских списа, јесте да се током готово читавог 19. века река Моравица, у највећем броју случајева, посматра као горњи ток Западне Мораве, у коју се потом улива Ђетиња и даље наставља свој ток ка истоку (Карацић 1827: 38; Гавриловић 1846: 170; Миленковић 1856: 278-280; Пирх 2012: 21-22; Гавриловић 1986: 76-77). Поред тога, Вук за разлику од Вајнгартена, наводи име Велике Мораве, иако је не наводи у списку четири Мораве, већ је посматра као Западну или Босанску Мораву. У тексту пише да након што се код Крушевца споји са Бугарском Моравом даље тече ка северу под именом Велике Мораве (Карацић 1827: 38). Назив Српска Морава за Ибар Вук преузима од Вајнгартена (Weingarten 1820: 89). Најмање тачних података Вук је имао око тока Јужне Мораве. Опис овог тока урадио је углавном на основу Вајнгартенове карте и података које је сам имао, тако да се ово његово излагање разликује од Вајнгартеновог текста. Вајнгартен наводи да Источна или Бугарска Морава извире из Шардага односно Шар-планине, док Вук не наводи тај податак. Уместо тога, Вук пише да Источна или Бинч-Морава

настаје из две мале Мораве, од којих већа извире у јужним граничним планинама. Под одредницом „јужне граничне планине“ Вук је подразумевао оне планине за које је сматрао да чине границу Србије и Македоније. Вук је знао тачно која планина се зове Шаром, што се види по његовом излагању на почетку овог текста, где каже „ако је Шара планина с ону страну Метоије, онда је она права граница између Србије и Арнаутске“ (Карацић 1827: 39). Према Вуковом опису, већа притока од које је настајала Источна или Бинч-Морава настављала је свој ток ка северу, у правцу Куршумлије, и испод тог места примала воде Топлице, те даље настављала ка Прокупљу, где се у њу, са десне стране, уливала Бинч-Морава. Овакав опис тока прузет је са Вајнгартенове карте, а он је то преузео са карата из ранијег периода (Илић 2021: 52-53). Од Куршумлије, Вуков опис тока Мораве се поклапа са током реке Топлице, а Бинч-Морава, коју помиње као десну притоку Мораве чији је ток поставио поред Куршумлије и Прокупља, заправо представља стварни ток Јужне Мораве, а то је заправо „Морава што тече поред Враће“ (Стојанчевић 2014: 32). Као изворишна места Дрине и Лима, Вук је означио Херцеговину, што је у складу са тадашњим схватањима територијалног опсега овог географског појма. (Карацић 1827: 34-35).

Свој списак села објављен у оквиру овог списка, у којем је набројао села сваке нахије у оквиру Београдског пашалука, Вук је 1828. године допунио списком села која су се налазила у тзв. отргнутим нахијама. Овај списак Вук је урадио готово у потпуности на основу пописа села до којег су дошли или који су урадили представници српских власти у пограничним нахијама, које су биле део тзв. отргнутих нахија, које су устаници имали под својом влашћу 1812. године, у време потписивања Букурешког мира (Списак села у отрнутим нахијама (1827). Београд: Државни архив Србије, Збирка Мите Петровића, сиг. бр. 6549). Једина нахија за коју Вук није имао списак села била је Крушевачка, а ни у оквиру архивске грађе не налази се списак села ове нахије. На основу Вукове преписке са Василијем Поповићем, кнезом Пожешке нахије, сазнајемо да је и за ову нахију пожешки кнез имао списак села, те га Вук моли да му што пре пошаље попис села, који му није послао у пролеће 1827. године. Очигледно Вук није дошао до пописа села у Крушевачкој нахији, али је из овог писма јасно да је списак села у Старовлашкој и Новопазарској нахији урадио на основу података које му је доставио кнез Васа Поповић. Тај исти списак пожешки кнез је доставио и кнежевој канцеларији (*Вукова преписка IV*: 115-117). Само у једном случају

Вук је променио назив нахије у кнежину и то код Ражња. У оригиналном документу стоји нахија Ражањ са својих 24 села (Караџић 1828: 222-234).

Вуков картографски рад ограничио се једино на преправку Вајнгартенове карте, која је послужила као основа за карту приложену уз књигу објављену 1829. године од стране Леополда фон Ранкеа *Die serbische Revolution: mit einer Charte von Serbien* (Ranke 1829: мапа: *Karte von Serbien*). Вук је најпре исправио Вајнгартенову карту тако што је српском ћирилицом исписао она места за која је мислио да треба да се нађу на карти, а потом је ту исправљену карту послао Ранкеу, на основу чега је он штампао карту Србије коју је објавио као прилог. Карту на којој се налазе Вукове исправке објавио је Г. Добрашиновић, при приређивању Вукових списа о Црној Гори (Караџић 1972: 275). Поред карте, као додатак овом делу ишао је и географски опис Србије, који је настао под Вуковим утицајем. Оно што је за нашу тему од посебног значаја јесте то што је Ранке одредио границе географског појма Србије и то од Саве и Дунава до Шар-планине. Ту област географске Србије Ранке је поделио на северну и јужну, при чему је северна била она која се простирала од Западне и Јужне Мораве на север, а јужна од долина те две реке до Шар-планине. Овај Ранкеов додатак објављен је на српском језику у четвртом тому *Летописа Матице српске* за 1842. годину (Јагодић 2016: 22-25).

У погледу географског знања Вука Караџића, важно је одговорити на питање где је Вук постављао границу између Србије и суседних територија. Граница између Србије и Босне је била јасна и означена је на Дрини до Вишеграда (Караџић 1827: 26). Од Вишеграда граница је ишла током Лима, који је раздвајао Србију од Херцеговине. Ипак, Вук је као део Херцеговине рачунао и манастир Милешеву који се налази источно од Лима, али и територију Нове Вароши, Сјенице и Прибоја, што се види по исправци Вајнгартенове карте. Те области су углавном сматране као саставни део Босне (Караџић 1818: 369, 399; Караџић 1852: 328, 357). Именовање територије до манастира Милешеве на истоку као Херцеговина је свеprisутно у географској литератури прве половине 19. века, као и у историјским изворима насталим на том простору током читавог новог века (Спасић 1845: 44; Миленковић 1866: 273). Јужну границу Србије Вук је јасно поставио још у критици 1820. године, наводећи Шар-планину као праву границу Србије и Арнаутске.

У излагању о рељефу, Вук је истакао и своје схватање границе Србије и Бугарске у њеном југоисточном делу. Наиме, наводи да на месту

где грана планина која се преко Шаре пружа ка истоку напушта Србију и иде у Бугарска, одваја се од ње група планина под именом Суве планине, „која дели Србију од Бугарске“, и простире се до Ниша. Према овом Вуковом схватању Пирот би био град у Бугарској. Такође, и Тимок је наведен као граница Србије и Бугарске. На јужним међама Србије, онде где је Вук смештао Стару планину, додирале су се Србија и Македонија. Јасно је да Вук прихвата тумачење географског пространства Македоније онако како су је схватили западни географи, до којег је дошао преко Вајнгартена, будући да сам није имао довољно географских података о територијалном опсегу Македоније (Карацић 1827: 27, 32).

Након што смо указали на Вуково схватање географског појма Србије и Старе Србије, његово знање о рељефу и хидрографији, остало нам је још да укажемо на Вуково поимање српског етничког простора. Најважнији спис у којем је Вук изразио своје схватање граница српског етничког простора написан је 1836. године, а објављен тек 1849. године, а реч је о већ помињаном спису *Срби сви и свуда*, објављеном као саставни део *Ковчежића за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Међутим, Вук је схватање српског етничког простора које је изнео у поменутом спису, претходно навео и у *Географско-статистичком опису Србије*. Области које је Вук сматрао српским етничким простором биле су: Србија (у њеном географском значењу, подразумевајући под њом и Метохију, коју Вук посебно наводи), Босна, Херцеговина, Зета, Црна Гора, Банат, Бачка, Срем, десно Подунавље од Осјека до Сентандреје, Славонија, Хрватска, Далмација и јадранско приморје од Трста до Бојане. Две најспорније области биле су Македонија и Арнаутска. Вук је знао да ове две територије насељавају Срби, али није знао докле се протеже јужна граница српског етничког простора. Приликом свог боравка на Цетињу, Вук је разговарао са двојицом становника из области Дебра, који су му дали информације да на простору ове области има доста српских села и да становници говоре српским језиком, тј. истим оним језиком који су и ти становници говорили, између српског и бугарског, али ближе српском. У речнику из 1852. године Вук пише да се српски језик говори у Дебру, Кичеву, Тетову и Гостивару и даље остављајући питање простирања територије српског етничког простора на југу отвореном. (Карацић 1827: 77; Карацић 1849: 2; Стојанчевић 2014а: 197; Јагодић 2016: 81-82).

Оно на шта је важно скренути пажњу јесте шта је за Вука била одредница нације у том периоду и на основу којих извора је Вук означио

наведене територије као српски етнички простор? Одредница нације за Вука био је језик (Суботић 2008: 241). Јасно је да за Вука није одредница религија („закон“), иако сам наглашава да за становнике је то било често показатељ њихове националне припадности. Идеју о језичкој целини становника црногорских, далматинских, херцеговачких, босанских, српских, хрватских, славонских, сремских, бачких, банатских (осим Влаха) изнео је Доситеј Обрадовић још 1783. године у писму Харалампљу (Иванић 2011: 625). Затим у делу *Мезимацъ г. Досиева Обрадовича* објављеном постхумно од стране Павла Соларића 1818. године, идеја о језичкој целини пренета је и на народну целину, односно нацију, те тако Доситеј пише: „најпростѣи СрбинѢ изѢ Баната или изѢ Бачке, онѢ е у Србѣи, у Босны, у Херцеговины, у Далмацѣи, поготову и Хорватској, у Славонѣи и у Срему, у своемѢ истомѢ родњеномѢ езыку, и Народу; био онѢ восточнога, или римскога исповѣданѣя“ (Обрадовић 1818: 42). Поред Доситејевог рада, Вук је користио и дело Димитрија Давидовића из 1821. године *Дѣянія къ историѣ србскога народа*. На то јасно упућује списак претплатника Давидовићевог *Забавника за годину 1821*, међу којима се помиње и Вук Стефановић (Давидовић 1821: 171). У оквиру овог дела, Давидовић је набројао земље у којима живе Срби и Вук је углавном прихватио његов територијални опсег српског етничког простора, с тим што је Вук јасно одредио најсевернију и најјужнију тачку српског етничког простора дуж јадранске обале: од Трста до Бојане (Караџић 1849: 2). За разлику од Давидовића, Вук је био упознат са чињеницом да је српски народ живео и јужно од Шар-планине и скопске Црне Горе.

О Вуковом географском знању о Србији и етнографском о Србима, закључак треба извести на основу онога што се знало о географији Србији у тренутку када Вук саставља своје географске и етнографске списе. Чињеница да је његов географски опис Србије други географски спис посвећен искључиво Србији и да је тај рад писао на основу само једног дела довољно говори о тешкоћама са којима се Вук сусретао, притом исправљајући Вајнгартенове погрешке и јасније дефинишући географски појам Србије, на основу података које је имао о српској прошлости. Поред тога, треба додати и податак да Вук географију Србије пише у времену када је у погледу географских појмова на Балкану владала конфузија. С једне стране били су појмови настали под утицајем класичних знања и повлачења граница на основу њих, а са друге стране били су присутни остаци свести о

средњовековној прошлости и њен утицај на схватања географије. Комбинујући та два елемента, као и знања о српском језику, Вук дефинише географску Србију, делимично и Стару Србију, али и српски етнички простор.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Списак села у отрнутим нахијама (1827). Београд: Државни архив Србије, Збирка Мите Петровића, сиг. бр. 6549

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Пирх, О, Д. (2012). *Путовање по Србији у години 1829*. Београд: Службени гласник.

Вукова преписка III (1909). Приредио Љ. Стојановић. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Вукова преписка IV (1909). Приредио Љ. Стојановић. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Васовић, М. (1987). Вук Караџић и наша географија. *Гласник Српског географског друштва*, 67(2), 3–17.

Вукановић, Т. (1947). Вуков рад на проучавању наше земље и народа. *Гласник Српског географског друштва*, 27, (1947), 32–48.

Гавриловић, Ј. (1846). *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіс*. Београд: У Правителственој Књигопечатњи.

Давидовић, Д. (1821). *Забавникъ за годину 1821*. Беч.

Иванић, Д. (2011). „Срби сви и свуда“ пред Европом: интеркултурални видокруг Вуковог дела. 40. научни скуп слависта у Вукове дане, Београд 8-11. IX 2010, *Српска књижевност и европска књижевност*. Београд: Филолошки факултет, Међународни славистички центар, 625-633.

Илић, Ж. (2019). Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије. *Српске студије*, 10, 25-41.

Илић, Ж. (2021). Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века. У: С. Рајић (ур.), *Алексинач и Поморавље у прошлости* (pp. 39-64). Алексинач: Центар за културу.

- Јагодић, М. (2016). *Србија и Стара Србија (1839-1868). Наслеђе на југу*. Београд: Еволута.
- Караџић, В, С. (1818). *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Караџић, В, С. (1827). Географическо-статистическо описаније Србије. *Даница. Забавник за годину 1827*, 25-120.
- Караџић, В, С. (1828). Имена села у Србији изван пашалука Бијоградскога. *Даница. Забавник за годину 1828*, 222-234.
- Караџић, В, С. (1849). Срби сви и свуда. У: *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона* (pp. 1-27). Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Караџић, В, С. (1852). *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Караџић, В, С. (1898). *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Караџић, В, С. (1970). Примедбе поводом списка *Über Serbien, mit einer Karte, von A. von Weingarten*. Списак места уз Вајнгартенову карту Србије. Исправке и допуне на примерку Вајнгартенове карте. У: Г. Добрашиновић (пр.), *О Црној Гори. Разни списи*, (pp. 243-278). Београд: Просвета.
- Миленковић, Ј. (1866). О рекама у Србији. *Гласник Српског ученог друштва*, 2, 265-283.
- Обрадовић, Д. (1818). *Мезимаць Г. Досіѳеа Обрадовича : Часть Втора Собранія разныхЪ НравоучителныхЪ Вещей вЪ ползу и увеселеніе*. Приредио П. Соларић. Будим: Изъ Печатнѣ Кралѣв. Мадѣар. Свеучилища.
- Радојчић, Н. (1927). *Географско знање о Србији почетком 19. века (са две карте у прилогу)*. Београд: Географско друштво.
- Ranke von L. (1829). *Die serbische Revolution: mit einer Charte von Serbien*. Hamburg: F. Perthes.
- Спасић, М. (1845). Земљописаніе целогъ света. Београд: у Књигопечатњи Књажества Србскогъ.
- Стојанчевић, В. (2014). Вукова знања о историјског географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог српског устанка. У: В. Стојанчевић, *Вук Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)* (pp. 25-49). Нови Сад: Прометеј.

- Стојанчевић, В. (2014а). Једна велика неиспуњена Вукова жеља. У: В. Стојанчевић, *Вук Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)* (pp. 62-66). Нови Сад: Прометеј.
- Суботић, М. (2008). Вук Караџић и Хрвати. У М. Марковић (Ур.), *Друштвена и политичка мисао Вука Караџића. Зборник радова са научног скупа Српске академије наука и уметности, одржаног 16. и 17. новембра 2005. године у Српској академији наука и уметности у Београду* (pp. 239-253). Београд: Завод за уџбенике.
- Терзић, С. (1996). Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912. *Историјски часопис*, 42-43, 91-110.
- Цвијић, Ј. (1889). Ка познавању крша Источне Србије. *Просветни гласник*, 10, 1-15, 62-73, 131-139.
- Цвијић, Ј. (1996). Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији. У: *Морфологија и хидрографија Источне Србије*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 13. Београд: Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шешум, У. (2017). *Србија и Стара Србија (1804-1839)*. Београд: Филозофски факултет.
- Weingarten, A. (1820). Über Serbien. *Österreichische militärische Zeitschrift*, I, 62-112.

АНТИЧКЕ ТЕМЕ У ЧАСОПИСУ *СТРАЖИЛОВО* ОД 1886. ДО 1893. ГОДИНЕ**

This paper presents the journal *Stražilovo* and the ancient themes published in it. The journal was published in Novi Sad from 1885 to 1894 once a week and was a journal for entertainment, education and literature, edited by Jovan Grcic. Ancient topics in the journal were published in the section "lessons" and "poetry". These works were dedicated to topics from social, cultural, religious life. The authors of these articles are Kosta Kulisic, Marko Car, Josip Bersa, Nikola Manojlovic Rajko, and Jovan Bojkic Boris. By analyzing works we will determine how mentioned authors presented ancient topics in the journal *Stražilovo* in the period from 1886 to 1893.

Keywords: *Stražilovo*, antiquity, Kosta Kulisic, Marko Car, Josip Bersa, Rajko, Boris.

УВОД

Европске земље почетком XIX века почињу системски да се баве античком прошлошћу у погледу научно-критичног изучавања. (Бошков 2016: 11) Системско изучавање античке прошлости довело је до великих критичких издања античких текстова која су нудила упоредну анализу различитих верзија рукописа. (Амаду 2019: 161) Овај период у коме долази до изучавања античке прошлости није био нимало лак за српски народ који је био разједињен и подељен међу интересним сверама Османског царства и Хабзбуршке монахије. Срби који су живели јужно од Саве и Дунава су водили оружану борбу за ослобођење против вишевековног османског непријатеља. Док су Срби који су живели северно водили другачији рат. То

* lazar.aksentijevic94@gmail.com

** Овај рад је рађен у оквиру Докторских студија Историје на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Научно истраживачки рад, под менторством проф. др Светозара Бошкова.

је била институционална борба за положај и права као и неговање сна за коначно уједињење подељеног српског народа. Због оваквих историских околности занимање за античку прошлост дошло знатно касније. (Бошков и Аксентијевић 2021: 342)

Часописи као културни медиј били су илустрација времена и прилика у ком су настали. Они часописи који су публиковани у овом периоду на територији Новог Сада су били бројни. Публикују се часописи попут *Данице*, *Младе Србадије*, *Јавора* и *Летописа Матице Српске*.¹ Један од тих часописа је и *Стражилово* Јована Грчића. ² *Стражилово* је представљао лист за забаву, поуку и књижевност. Часопис је излазио од јануара 1885. до децембра 1888. године када се припаја часопису *Јавор*. Услед несопразума око уредништва Ј. Грчић иступа из уредништва часописа *Јавор* и поново покреће *Стражилово* 1892. године. Лист ће без прекида излазити до 1894. године. *Стражилово* уводи оштре критике при избору прилога за штампу. Објављује се проза, поезија, књижевна критика, као и поучни и научни чланци. (Уп: Предић 1929: 518; Иванић 2008: 1105) Поред различитих тема бројних аутора, које су биле заступљене у овом часопису истичу се својом опширношћу античке теме које су из године у годину добијале на значају.

АНТИЧКЕ ТЕМЕ У ЧАСОПИСУ СТРАЖИЛОВО ОД 1886. ДО 1893. ГОДИНЕ У ОДЕЉКУ „ПОУКЕ“

Стражилово је лист које је античке теме објављивало под одељцима поуке и песништво. Најстари рад који се тиче антике јесте рад Косте Кулишића *Наука и веровања старих народа о постанку света уз Мосејску космогонију према оној коју модерна наука представља*. (Кулишић 1886а;

¹ Први српски часопис који је почео да излази јесте *Летопис Матице Српске* односно *Сербска летопис*. Летопис је покренут у Новом Саду, своје публикације почео је да издаје 1824. године у Будиму, док се први број појавио 1825. године и садржао је преглед који се односио на предходну годину. Novaković 2014: 95.

² Јован Грчић (1885–1941.) био је професор, књижевник и преводилац. Дипломирао је на Филозофском факултету у Грацу. Професорски испит је положио 1881. године на Универзитету у Будимпешти. Школске 1881/82. године постаје професор Српске православне велике гимназије у Новом Саду. Професорски позив завршава 1901. године када је пензионисан. Предавао је српски, латински, грчки, немачки и мађарски језик. В.више: Ранков 2006: 861.

1886б; 1886в) Аутор овог низа чланка је остао непознат научној и широј јавности. Да ли је Коста Кулишић професор у пензији из Сарајева и Теслин пријатељ из младости, исти К. Кулишић аутор поменутих чланака у *Стражилову* остаје питање. *Terminus post quem* и *terminus ante quem* упућују нас да се највероватније ради о истој особи. Ако прихватимо ту тезу Кулишић се са Теслом упознао у Грацу где су учили заједно физику, математику и електротехнику, а уједно и били чланови *Академског друштва Србадија* 1876. године о чему нам сведочи сам К. Кулишић у делу *Никола Тесла: његов ђачки живот и научни рад*. (Кулишић 1936: 9) У прилог ставу да се највероватније ради о истом човеку, јесте чланак Алманаха *Србадије* из 1884. године када је Теслин пријатељ К. Кулишић написао кратак преглед босанске грађанске историје. (Курајица 1884: 10)

У часопису *Стражилово* Кулишић у првом делу свог рада о космогонији представља веровања древних народа. Под древним народима аутор наводи веровања Мисираца³, Феничана, Калдејаца⁴, Асираца, Иранаца под којим подразумева Бактријанце, Међане и Персијанце, такође су представљена веровања Индијаца, Кинеза а на послетку и Грка. Аутор не наводи Римљане у овај скуп народа нити се дотиче њихове раније религије до доласка хришћанства ни након њега. Заједничко свим поменутих народима и њиховим веровањима, према аутору, и ако су све теорије везане за њих у опречности, представља стварање света од стране неког вишег бића, било да је свет створен из хаоса како су веровали стари Грци и Феничани или је у питању Сунце које је за Мисирце било мајка свим људима и свим боговима. (Кулишић 1886а: 1341–1346) Аутор наводи још једно интересантно веровање Спартанаца како је свет створен из јајета, и да је једно такво јаје висило у храму Полукса и Полидеука.⁵ Тако је од једне

³ Под овим изразом аутор подразумева Египћане.

⁴ Аутор Халдеју назива Калдеју. Халдеја представља хеленистички назив за део Вавилоније.

⁵ Полукс и Полидеук су по свом небеском оцу Зевсу названи Дисокури а по земаљском краљу Тиндареју, Тиндариди. Диоскури су се одликовали, лепотом и изузетном снагом, било да се ради о песничењу или кроћењу коња. О њиховој међусобној љубави говори чињеница да када је Кастор умирао Полидеук је тражио од небеског оца да и њему пошље смрт. Зевс му је ипак оставио избор да бира између вечног живота на Олимпу или да половину свог века проведе са братом у подземљу. Полидеук је изабрао половину века у подземљу. Од тада према легенди браћа један дан проводе у златним небеским дворима а један дан у подземљу. Тако је

половине настало небо а од друге земља. (Кулишић 1886а: 1342) Аутор наводи антички извор за мит о Диоскурима односно о близанцима Полуксу и Полидеуку али не наводи место из ког то преузима а то је Паусанија и његов *Опис Хеладе*. О култу Полукса и Полидеука исцрпно пише антички путописац ког аутор помиње. (Paus I 18; II 1, 17, 22, 36; III 3, 14, 16, 20; IV 27; V 15; VII 22; VIII 9, 21; X 33) У својој трећој књизи о Лаконији, Паусанија говори о јајету које је било везано тракама и то је јаје из ког је по легенди богиња Леда дошла на свет. (Paus III 16) Други део рада чине тумачења резултата тадашње науке о космогонији, односно постању свемира и света који је ослобођен од стега религије о божанском открочењу и стварању света. (Кулишић 1886б: 1377–1382) Трећи део који аутор износи а које уједно представља и конач његовог излагања јесте однос науке према Мојсијевој космогонији, где аутор покушава да њу измири са ставовима науке. Наиме поједина веровања древних народа су према аутору у континуитету и слажу се са Мојсијевом космогонијом док друга пак имају добро тле и у тадашњој науци. (Кулишић 1886в: 1406)

Други рад у поглављу поуке часописа *Стражилово* јесу путовања Марка Цара са својим пријатељем и новинаром Равазиом по Италији. Чланак у часопису носи назив: *У Латинима*. (Цар 1892а: 39–40; 1892б: 55–56; 1892в: 70–74; 1892г: 91–92; 1892д: 104–106; 1892ђ: 119–123; 1892е: 141–142; 1892ж: 152–154; 1892з: 170–171; 1892и: 187–188; 1892ј: 200–203; 1892к: 218–221; 1892л: 235–236; 1892љ: 247–250; 1892м: 282–284; 1892н: 297–301; 1892њ: 312–315; 1892о: 326–329) Тема овог путовања великог путописца јесу римске старине, уметност и наравно древна историја Италије. Аутор је овде како и сам наводи „због мртвих а не живих“. (Цар 1892д: 106) Марко Цар рођен 1859. године у Херцег Новом био је инспектор Уметничког одељења Министарства просвете Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, дописни члан Српске крљевске академије и Српске академије наука и уметности. (Младеновић 1956: 323) Цар се бавио књижевношћу и био је књижевно васпитан код италијанских писаца. (Скерлић 1914: 436) Нарочито је значајан његов уметничко путописни рад о чему нам сведоче бројни радови са тих путовања. Цар је спадао у ону групу Срба католика који је са Берсом деловао, писао и радио на територији Далмације. Своје католичанство задржао је до периода Другог светског рата када је у знак протеста због

Зевс ликове Диоскура пренео међу звезде, које представљају сазвежђе близанаца. В. више: Срејовић–Цермановић–Кузмановић 1987: 119–121.

држања католичког клера прешао у православље. (Милутиновић 1989: 37) У својој младости се дописивао и дружио са великим бројем виђених Срба друге половине XIX века а то су између осталих, Тура Јакшић, Љубомир Ненадовић, Симо Матавуљ, Влахо Буковац, Марко Мурат и многим другим. Био је и главни и одговорни издавач Задарског листа *Вук* који је излазио 1885. године где Цар наставља свој рад из дубровачког *Словинца* који је крајем 1884. године престао са излажењем. (Уп: Milutinović 1955: 169; Иванић 1989: 245) Задарски *Вук* је часопис који је био ослоњен на Јосипа Берсу, једног од аутора из *Стражилова* који нам доноси причу о Плинију Млађем. Ј. Берса није за Цара био само сарадник он је за њега био много више, побратим како га и сам назива у Задарском *Вуку*. (Цар 1885: 11) Умро је 1. новембра 1953. године. Дневне новине *Борба* из 2. новембра 1953. године о њему говоре да је „за време свог најинтензивнијег књижевног рада између 1890. и 1910. учинио велику корист нашој књижевности као један од скупилних тумача наше и стране књижевности“ (Аноним 1953: 2)

Часопис *Стражилово* преноси извештаје са путовања које је М. Цар записивао и посветио пријатељу Милану Савићу.⁶ Поред античких тема, вреди напоменути да се аутор задржава на описивању Петрове цркве у Ватикану као и о утицају ренесансе на италијанску и светску уметност. (Уп: Цар 1892ђ: 119–123; 1892е: 141–142; 1892љ: 247–250; 1892м: 282–284; 1892н: 297–301) Приликом обиласка знаменитости нововековне италијанске историје аутор се труди да на сваком месту убаци неки антички мотив. То чини и са кућом Кајролија, која се жртвујући отаџбини дала скоро све мушке главе за ослобођење Италије. Мајку ове куће аутор пореди са Корнелијом, мајком браће Граха, који су свој живот дали на пиједестал борбе за расподелу земље сиромашним плебејцима. (Цар 1892ж: 154) Приликом обиласка Колосеума аутор остаје задивљен призором. Колосеум за њега представља споменик грозне а уједно и величанствене прошлости, и ако нагрижен зубом времена он потреса човека до вртоглавице како својствено аутор закључује. (Цар 1892з: 171) Ако Колосеум за аутора представља најтамнију слику древног Рима, Форум представља најчеститији остатак римске старине. Аутор покушава да заборави слику борби у Колосеуму коју

⁶ Милан Савић (1845–1930.) био је књижевник, критичар, уредник и преводилац. Докторску дисертацију бранио је у Лајпцигу. Био је један од најплоднијих и најутицајнијих критичара. Бавио се писањем прозе и есеја. Био је дугогодишњи уредник *Летописа Матице српске*. В.више: Иванић 2008: 975.

ствара, присећајући се римске врлине, првих времена римске републике, Камила и Цинцината, Фабриција и Регула, који га упућују на врлину, војничку издржљивост и родољубље. Форум као место отмице сабињанских жена, је био место некада велелепних здања. Аутор наглашава да се до данас сачувао Титов славолук и славолук Септимија Севера. (Цар 1892и: 187) Приликом посете Капитола након Форума аутор је остао затечен призором немарности према античкој историји славног града, јер се на Капитолу у том периоду налазила огромна пијаца, на месту где су како и сам каже жртве Јупитеру приношене, где су се зборови држали и где су Граси својом крвљу народна права бранили. Једини сачувани споменик из античког периода аутор издваја коњички стас Марка Аурелија. (Цар 1892ј: 201). Споменик о којем нам аутор говори налази се данас у Капитолском музеју, оном истом којег је и сам обилазио приликом писања текста за *Стражилово*.

У најлепша и најбогатија здања старог Рима аутор издваја Каракалина купатила. (Цар 1892њ: 313) Купатила су у античком Риму била врло значајна јер су она поред хигијене представљала место скупа многих Римљана, где се дискутовало о политици, непријатељима државе, место где су се завршавали многи пословни договори. Након посете Каракалиних купатила, аутор даје слику некадашњег Палатина и оног који је био до ископавања 1848. године. М. Цар са тугом описује призор некадашњег Палатина. На месту на којем су пролазиле славом овенчане војсковође, до ископавања су се могли гледати мршави товари римских чобана, а онде где се чуо Цицеронов глас чују се магарци, дрека кириција и како истиче „тандркање“ звона. (Цар 1892њ: 314) Према овом писању можемо закључити какав је став аутор имао према својој садашњости и према античкој прошлости. За њега је античка прошлост нешто узвишено. Палатин је оно место за аутора на ком је изграђен Рим, његов темељ, место где су живели римски краљеви, славни беседници Републике и императори до Константина. Своје путовање аутор завршава 20. септембра 1891. године са дубоком тугом и зебњом да ли ће га антички богови вртити некад у древни град. Аутор своје радове односно како сам за њих каже „разасуте листиће“ поверава свом пријатељу Милану Савићу да му причају о његовом пријатељству, љубави и побратимској оданости.

Поред пријатељства са М. Савићем, Цар негује тада исто велико пријатељство са својим садругом у античким истраживањима Јосипом Берсом. Берса је рођен 1862. године. Основну школу и класичну гимназију завршио је у Дубровнику. У Грацу је студирао медицину од које је одустао и

вратио се у Задар где је био финансијски службеник, наставник у гимназији и напослетку конзерватор у археолошком музеју, када се предао археологији и књижевности. (Павловић 1938: 665) Позната нам је преписка Јосипа Берсе и Јована Грчића објављена у дневној штампи *Југословенски Дневник* 1932. године из које можемо увидети са којим полетом Берса пише за часопис *Стражилово*. (Грчић 1932: 8–9)

Часопис *Стражилово* објављује у наставцима значајан историографски спис Ј. Берсе, о односима Плинија Млађег и цара Трајана, као и живот Плинија Млађег. Избор списка је настао из нештампаног дела поменутог аутора *Плиније Млађи и његово доба Сврха првога и почетак другог столећа по Исусу*. Плиније Млађи за аутора представља идеал римског грађанина, било да се ради о Плинију као сенатору који обавља високу државну дужност поштено и савесно или се ради о Плинију који је у летњиковцу где су му главно друштво његове књиге. (Уп: Берса 1892а: 521; 1892б: 585–586)

Рад Ј. Берсе је настао на изворној грађи античких аутора, што можемо уочити на самом почетку писања где аутор напомиње потешкоће приликом рада. Берса наводи бројне ауторе које су писали о цару Трајану а чија су дела изгубљена, то су пре свега Маријус Максимус, Фабиус Марцелинус, Аурелије Вер, Статиус Валеус, и тринаесту књигу Амијана Марцелина. Од античких извора у свом раду користи дела Аурелија Виктора, Евтропија, Диона Касија, Јувенала и кореспонденцију Плинија Млађег и цара Трајана. (Берса 1892б: 762) У односу на предходне ауторе Берсину минуциозност у раду сведочи и коришћење корпуса латинских натписа (*Corpus Inscriptionum Latinarum*). Ј. Берса се у раду служи трећим корупсом натписа који обухвата европске провинције царства и који је објављен 1873. године. (Mommsen 1873) Тематика рада јесте светли пример римске историје и владавина једног од добрих царева. Аутор истиче да је доласком цара Трајана на власт, на Палатин дошла честитост а изашла објест, сматрајући га племенитим, интелигентним и одважним а у исто време скромним и простим. (Берса 1892в: 777) Тим ставом аутор се слаже са писањем Плинија о цару Трајану, али он доноси и критички суд о тој владавини поред свих заслуга којима га обасипа, да су ипак ствари остале као и пре његове власти а то је да је цар апсолутни владар, који за разлику од других савесно врши свој задатак. (Берса 1892г: 793) Присвајајући ставове тадашњих историчара, попут Виктора Дирија (Duguу 1885), Берса се не слаже увек са њима у потпуности. Становиште да су цареви следили Трајанов пример царство би

било спашено, Берса узима са резервом. Наиме, аутор узима у обзир и надирућу моћ хришћанства. У раду није само стављен акценат на владавину поменутог цара, слика тадашњег Рима је много шира. Аутор наводи владавину цара Августа, Нерона, Тита, Домицијана, Нерве, као и владавину Марка Аурелија. У контексту пријатељства аутор закључује да су Плинијеви пријатељи били и Трајанови. Ово велико пријатељство је раставила Трајанова смрт. Берса истиче да је историја сиромашна у примерима оваквог пријатељства подређеног и надређеног. (Уп: Берса 1892д: 793; 1892ђ: 811)

Службена дописивања између Плинија Млађег и цара Трајана су описана у светлу Плинијевог намесништва (*legatus Augusti propraetor*) у провинцији Битинији. Аутор наглашава да се Плиније није адекватно снашао на тој високој позицији, он је невешт и неодлучан у решавању државних послова провинције. Та невештост Плинија гони и он бива принуђен да се за најпростије ствари консултује са Трајаном. Цар за њега представља врховног господара света који располаже свачијим животом, и Плиније је уверен да све лежи заправо у царској власти. (Уп: Берса 1893а: 7 Берса 1893б: 28) Једно писмо се издваја својим садржајем а то је писмо о хришћанима. (Берса 1893в: 43) Описивајући раније религије Берса јасно стаје у одбрани хришћанства, његовој супериорности и часном оружју: проповедању. Овакав став и не чуди када сагледамо коришћену грађу приликом писања овог текста где аутор наводи пету књигу Мојсијеву, Августина и његово дело *О држави божјијој*. Овај став аутора може се објаснити утицајем верске заједнице која је и даље имала на живот људи. Интересантна је чињеница где аутор покушава да остане неутрални судија када је реч о броју хришћана у царству, где стаје пре уз Тацита многобошца него уз Тертулијана хришћанина. (Берса 1893г: 268) Став просечног римљанина је био пун предрасуда о тој новој религији, чији је бог обичан човек. Плиније није веровао у предрасуде према њима већ пита цара шта да ради са тим људима и како да се опходи према њима. Он није желео да убија хришћане, желео је да се поклоне старим боговима и кипу цара, и сви преступи које су учинили приликом прихватања нове религије били би поништени. (Берса 1893д: 281–282) Порука која је упућена Плинију јесте да буде одмерен. Овакво Трајаново благо деловање, је остало упамћено код многих каснијих хришћана.

Писма које аутор користи приликом писања у својим радовима, су писма које је Плиније одабрао, помно ревидирао и издао у десет књига али она не чине ову службену кореспонденцију. Преписка између цара Трајана и Плинија Млађег броји 121. писмо, од тог броја 70. писама су писма Плинија

Млађег, док 51. писмо припада цару Трајану. Време преписке пада у период од 105. до 112. године н.е и накнадно су објављена, највероватније после Плинијеве смрти. (Edgard 1954: 1–5)

АНТИЧКЕ ТЕМЕ У ЧАСОПИСУ *СТРАЖИЛОВО* ОД 1887. ДО 1892.
ГОДИНЕ У ОДЕЉКУ „ПЕСНИШТВО“

Одељак „песништво“ је био подељен на „преводе“ и „оригинале“. Тематика која је заступљена у часопису *Стражилово* а тиче се антике јесте и из домена књижевно преводилачког опуса. *Прича о Прометеју* аутора Адолфа Дигасињског чији је преводилац Рајко односно Никола Манојловић представља приповетку једног грчког мита и она је публикована у одељку „песништво“ пододељка „преводи“. Преводилац ове приповетке са пољског језика био је између осталог песник и свештеник. Никола Манојловић потиче из занатлијске породице. Гимназију је до VI разреда учио у Сремским Карловцима а потом и српску препарандију у Загребу. У VII разреду прелази у Новосадску гимназију коју је завршио 1885. године, а годину дана касније уписује Богословију у Сремским Карловцима коју је успешно завршио 1889. године. За службу је добио парохију Болчу у Бјеловару а пред крај живота служио је и у родној Слатини. Поред знања пољског језика Н. Манојловић се служио још и руским, чешким и немачким језиком. (Буњак 1999: 111–114) О његовој смрти пише часопис *Зора* која уједно доноси и тачан датум његове смрти, а то је 11. 07. 1897. године. Из читуље која поседује биографске податке можемо уочити да је био цењен од стране свог парохиског народа чији је био представник на карловачком сабору 1897. године. (Аноним 1897: 284) *Стражилово* је радо примало његове радове јер је уредник листа Ј. Грчић био и његов наставник.

Прометеј у грчкој митологији представља божанство склоно људској раси и симбол је слободе. Био је син Титана Јапета који се придружио Зевсу у борби против његовог оца Крона. Слава коју је доживео Прометеј је резултат љубави према људима којима је даровао ватру. Зевс као врховно божанство је ватру љубоморно чувало, међутим љубав према људима је натерало Прометеја да тај дар богова подели са људима. Своју казну Прометеј је издржавао на планини Кавказ окован ланцима док му је јетру сваког дана кљуцао орао. (Koterel i Storm 2004: 62–63) Када се ради конкретно о преводу А. Дигасињског, у часопису се износи приповетка у којој је Прометеј наратор своје судбине. Рад је подељен на три поглавља која чине тематску целину. Прво поглавље прати Прометејеву жељу да

усаврши живот људском роду којег је створио од блата и ако човеку није дато савршенство на земљи. (Рајко 1887: 773) Друго поглавље приповетке Дигасињског чини Прометејева смелост да украде божански пламен, врело Зевсове моћи. Ватра коју Прометеј доноси људима има за циљ да не учини људе равне боговима већ јачим од њих. (Рајко 1887: 775) Треће поглавље представља Зевсову срџбу према Прометеју и његову казну на Кавказкој планини. (Рајко 1887: 776)

Приповетка Дигасињског која је заснована на миту о Прометеју, није комплетна. Превод приповетке не прати след након кавкаских окова и Прометејево ослобођење које је наступило када је Херакле обављо своју мисију и задатке. Врховно божанство у приповетци се не назива именом, већ је то просто Див громовник господар универзума. (Рајко 1887: 774) Време објављивања приповетке о Прометеју је управо оно време подељеног српског народа између две велике силе, Аустроугарске монархије и Османског царства. Прометеј је вековима представљао појам слободе за коју се између осталог српски народ институционално борио у оквиру двојне монархије.

Из домена књижевног опуса у часопису *Стражилово* наилазимо на песму о римском писцу Публију Овидију Назону аутора потписаног у часопису под псеудонимом Борис. (Борис 1892: 705) Аутор је заправо Јован Бојкић, који је рођен у Сремској Митровици, и био је песник и преводилац. Основно образовање стекао је у родном граду, док је гимназију завршио у Новом Саду 1893. године, и наставио студије права као питомац Текелијанума у Будимпешти. Јован Грчић је запазио његов таленат за писање те је његове стихове радо објављивао у *Стражилову* пуне две године (1892–1894). Осим оригиналних текстова попут *Овидија* било је и превода Љермонтова, Пушкина и Толстоја. (Матица српска 1826–1926. 1927: 664; Раичевић 2004: 680) Из *Споменице о стогодишњици Српске православне велике гимназије у Новом Саду* сазнајемо да је умро у 23. години живота, тачније 22. марта 1899. године као ригорозант права. (Споменица о стогодишњици Српске православне велике гимназије у Новом Саду 1810–1910. 1910: 68) Песма Ј. Бојкића публикована је у одељку „песништво“ у пододељку „оригинали“. Песма носи назив *Овидије* и она пева о Овидијевом изгнанству. На аутора су значајно утицале Овидијеве *Тристике* у пет књига и *Epistulae ex Ponto*. У наведеним делима Овидије пева своју несрећу коју му је проузроковало прогонство, описујући живот у туђини бол и чежњу за отаџбином. (Атанасијевић 1961: 224) У овој песми аутора Ј. Бојкића Овидије

као главни јунак описује своје страдање и жал за вечним градом. Овидије као изгнаник стиже у град Томи и пише о својој несрећној судбини. У прогонство је послат 8. године н.е и у прогонству је умро. (Атанасијевић 1961: 223)

ЗАКЉУЧАК

На основу приказаних радова у часопису *Стражилово* можемо закључити колики је утицај антика имала на ставове, мишљења, и деловање поменутих аутора. Обим заступљености антике у часопису *Стражилово* се годинама увећавао са развојем научно–критичког изучавања прошлости. Антика је била исходиште целе западне културе па тако и српске. Можемо уочити тенденцију све већег коришћења античких извора при самом раду што сведоче дела еминентних историчара тог доба попут Виктора Дирија и Теодора Момзена. Радови су посвећени различитим темама које је часопис објављивало под одељцима поуке и песништво. Из свега изреченог можемо закључити да је античка прошлост добила значајно место у часопису *Стражилово* и да су античке теме требале да буду поука нашем народу за институционално стварање државе попут оне у чијој је Плиније био поданик као и ослобођење из ропске власти попут оног ослобођења о ком нам говори антички мит о Прометеју.

ИЗВОРИ

- Паусанија. (1994). *Опис Хеладе*. Нови Сад: Матица српска. (превод: Љиљана Вулићевић)
- Mommsen, T. (1873). *Corpus Inscriptionum Latinarum. III*. Berolini: Georgium Reimerum.

ЛИТЕРАТУРА

- Амаду, К. (2019). *Шта је антика?* Београд: Крпос. (превод: Јелена Лома)
- Аноним. (1897). Читуља Никола Манојловић. *Зора*, 7–8, 284.
- Атанасијевић, М. (1961). *Римска лирика: избор песама: Квинт Хорације Флак, Гај Валерије Катул, Албије Тубул, Секст Проперције, Публије Вергилије Марон, Публије Овидије Назон*. Београд: Просвета.
- Берса, Ј. (1892а). Плиније Млађи на љетњиковцу Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 33, 521–526.

- Берса, Ј. (1892б). Плиније Млађи као сенатор Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 37, 585–589.
- Берса, Ј. (1892в). Плиније Млађи и Трајан Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 48, 762–764.
- Берса, Ј. (1892г). Плиније Млађи и Трајан Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 49, 776–778.
- Берса, Ј. (1892д). Плиније Млађи и Трајан Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 50, 792–797.
- Берса, Ј. (1892ђ). Плиније Млађи и Трајан Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог а почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 51, 811–812.
- Берса, Ј. (1893а). Службено дописивање Плинија Млађег и Трајана Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог и почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 1, 6–8.
- Берса, Ј. (1893б). Службено дописивање Плинија Млађег и Трајана Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог и почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 2, 27–28.
- Берса, Ј. (1893в). Службено дописивање Плинија Млађег и Трајана Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог и почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 3, 43.
- Берса, Ј. (1893г). Плинијево писмо о хришћанима (Epist. X, 97) Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог и почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 17, 265–268.
- Берса, Ј. (1893д). Плинијево писмо о хришћанима (Epist. X, 97) Из нештампаног дјела: Плиније Млађи и његово доба Сврха првог и почетак другог стољећа по Исусу. *Стражилово*, 18, 280 – 284.
- Борис. (1892). Овидије. *Стражилово*, 45, 705.
- Бошков, С. (2016). *Антика у настави историје*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Бошков, С., Аксентијевић Ј. (2021). Римска култура у уџбеницима историје у другој половини XIX века. *Методички видици*, 12, 341–358.
- Буњак, П. (1999). *Преглед пољско–српских књижевних веза (до II светског рата)*. Београд: Славистичко друштво Србије.

- Иванић, Д. (1989). Часопис „Вук“ Марка Цара. В. Крестић (Ур.), *Зборник о србима у Хрватској*, 1, 245–255.
- Иванић, Д. (2008). *Енциклопедија српског народа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Кулишић, К. (1886а). Наука и веровања старих народа о постанку света уз Мосејску космогонију према оној коју модерна наука представља. *Стражилово*, 38, 1341–1346.
- Кулишић, К. (1886б). Наука и веровања старих народа о постанку света уз Мосејску космогонију према оној коју модерна наука представља. *Стражилово*, 39, 1377–1382.
- Кулишић, К. (1886в). Наука и веровања старих народа о постанку света уз Мосејску космогонију према оној коју модерна наука представља. *Стражилово*, 40, 1401–1408.
- Кулишић, К. (1936). *Никола Тесла: његов ђачки живот и научни рад: (у кратким цртама)*. Сарајево: Штампарија: Босанска пошта.
- Курајица, Б. (1884). *Србадија: алманах Срп. акад. литер. друштва „Србадије“ у Грацу*. Нови Сад: Штампарија: А. Пајевића.
- Матица српска 1826–1910*. (1927). Нови Сад: Матица српска.
- Милутиновић, К. (1989). О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској 1848–1914. В. Крестић (Ур.), *Зборник о србима у Хрватској*, 1, 33–90.
- Павловић, М. (1938). Један заборављени песник. *Народна одбрана*, 42, 665–667.
- Предић, С. (1929). *Народна Енциклопедија Српско Хрватско Словеначка IV*. Загреб: Библиографски Завод Д.Д
- Раичевић, Г. (2004). *Српски биографски речник 1 А–Б*. Нови Сад: Матица српска.
- Рајко. (1887) Прометеј Грчки мит Натписао А. Дигасињски. *Стражилово*, 49, 773–776.
- Ранков, М. (2006). *Српски биографски речник 2 В–Г*. Нови Сад: Матица српска.
- Скерлић, Ј. (1914). *Историја нове српске књижевности: (са 109 слика у тексту)*. Београд: Издавачка књижара С. Б Цвијановића.
- Споменица о стогодишњици Српске православне велике гимназије у Новом Саду 1810–1910*. Нови Сад: Парна штампарија Ђ. Ивковић.
- Срејовић, Д. – Цермановић–Кузмановић А. (1987). *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.

- Цар, М. (1892а). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 3, 39–40.
- Цар, М. (1892б). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 4, 55–56.
- Цар, М. (1892в). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 5, 70–74.
- Цар, М. (1892г). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 6, 91–92.
- Цар, М. (1892д). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 7, 104–106.
- Цар, М. (1892ђ). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 8, 119–123.
- Цар, М. (1892е). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 9, 141–142.
- Цар, М. (1892ж). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 10, 152–154.
- Цар, М. (1892з). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 11, 170–171.
- Цар, М. (1892и). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 12, 187–188.
- Цар, М. (1892ј). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 13, 200–203.
- Цар, М. (1892к). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 14, 218–221.
- Цар, М. (1892л). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 15, 235–236.
- Цар, М. (1892љ). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 16, 247–250.
- Цар, М. (1892м). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 18, 282–284.
- Цар, М. (1892н). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 19, 297–301.
- Цар, М. (1892њ). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 20, 312–315.
- Цар, М. (1892о). У Латинима Пријатељу Милану Савићу. *Стражилово*, 21, 326–329.
- Duruu, V. (1885). *History of Rome and the roman people*. London: Kegan Paul.

- Edgard, S. (1954). *Scribe and critic at work in Pliny's letters Notes on the history and the present status of the text*. Bloomington: Indiana University Press.
- Koterel, A., Rejčel, S. (2004). *Sveobuhvatna enciklopedija mitologije Od A do Ž vodič o mitovima i legendama drevnog sveta*. Beograd: Plavo slovo.
- Milutinović, K. (1955). Marko Car kao kulturni borac u Dalmaciji I. *Zadarska revija*, 3, 167–177.
- Mladenović, Ž. (1956). Marko Car, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ
- Novaković, P. (2014). *Historia arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

НОВИНСКИ ЧЛАНЦИ

- Аноним. (1953). *Марко Цар*. Борба, 2.11.1953.
- Грчић, Ј. (1932). *Јосип Берса, In Memoriam*. Југословенски дневник, 25, 26,27. 12. 1932.

Kristina Jorgić Stepanović*

Spomen-park *Kragujevački*

oktobar

Kragujevac

UDK: 341.322.5(497.11
"1941":371.671"1945/2021"

KRAGUJEVAČKA TRAGEDIJA 1941. GODINE U UDŽBENICIMA ISTORIJE (1945-2021)**

The shooting of civilians in Kragujevac and nearby villages in October 1941 played a significant role in fostering a culture of remembrance for civilian victims of the Second World War since the country's liberation. The subject of this paper is the analysis of history textbooks in order to reconstruct the way in which the Kragujevac tragedy was/is presented in them. Since Yugoslavia changed its social system in 1945, the first phase of the paper is the examining attitude towards Kragujevac Massacre during Yugoslavia, i.e. its collapse in the 1990s. As the second, transitional phase, the paper treats the period of the eighties and early nineties when the national movements are strengthening. The third phase is the period from the end of the civil war in Yugoslavia until the dissolution of the State Union of Serbia and Montenegro in 2006, while in the last, fourth phase, the paper mainly deals with textbooks currently used in teaching practice. The paper covers the most important primary and secondary school history textbooks, i.e. those that have been used for the longest time in a certain period of time on the Serbian state territory. Since the Kragujevac tragedy is closely connected with the issue of determining the number of victims as well as with the role of the pro-fascist movement Zbor of Dimitrije Ljotić, the analysis of these elements is in a special focus of the paper.

Keywords: Kragujevac tragedy, shooting, Second World War, history textbooks, Yugoslavia.

Pitanje obrazovanja i nastave u Srbiji, odnosno Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata predstavljalo je predmet proučavanja nekolicine istraživačica i istraživača. Za razliku od perioda do 1941. godine, gde su mnogi aspekti obrazovanja detaljno obrađeni (Исић 2005a; 2005b), posleratni period je tek

* kjorgic@gmail.com

** Rad je nastao povodom obeležavanja osamdesetogodišnjice streljanja civila u Kragujevcu i obližnjim selima u organizaciji Spomen-parka *Kragujevački oktobar* 2021. godine.

sporadično budio interesovanje (Simović 1990; Potkonjak 1994). Istoričarka Sanja Petrović Todosijević je svojom doktorskom disertacijom (2018) dala značajan doprinos poznavanju školstva u Srbiji nakon uspostavljanja komunističkog režima, ne svodeći se samo na obrazovnu reformu osnovnoškolskog sistema u Srbiji i Jugoslaviji od 1944. do 1959. godine, već i na implementaciju državnih ideja na terenu, odnosno u učionicama. Nova svetla na određene aspekte socijalističkog obrazovanja, poput školovanja nacionalnih manjina ili pedagoških pristupa, doneo je nedavno publikovan zbornik radova *Bez škole šta bi mi?!: ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas* (Ilić Rajković i Petrović Todosijević 2021). Sa druge strane, nastava istorije u periodu trajanja obe Jugoslavije predstavlja u značajnoj meri istraženije historiografsko područje. Istoričarka Dragica Koljanin je, nakon odbranjene disertacije o istoriji Jugoslavije u udžbenicima istorije (2014), upotpunila naše poznavanje *novog koncepta* nastave istorije od 1945. godine, odnosno ideoloških osnova prosvetne politike do početka pedesetih godina prošlog stoleća (2010; 2011; 2012). Danas postoji značajan broj radova koji se bave različitim segmentima nastave istorije i udžbenicima od formiranja socijalističke Jugoslavije (Јоргић 2015; Колаковић 2019).

Premda se prisustvo političkih i ideoloških elemenata u jugoslovenskoj nastavi neretko vezuje za period uvođenja komunizma, odnosno socijalizma, istraživanja su pokazala da ovaj pristup nije bio stran srpskim školama još u 19. veku. Vladeta Tešić koji se bavio ovim pitanjem je zaključio da učenici u školama nisu sticali samo određena znanja i veštine, već i „određena religijska uverenja i (...) one osobine koje će ih činiti disciplinovanim i poslušnim izvršiteljima zapovesti i naredaba pretpostavljenih” (Tešić 1974: 482). Moral, odnosno moralne pouke koje učenice i učenici dobijaju iz svojih udžbenika, postale su predmet rasprave već dvadesetih godina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Najpre je istaknuto da čitanke ne bi trebalo da sadrže ništa „što bi bilo od štete za dečji moral” (Продановић 1923: 196). Primera radi, savet je bio da autori udžbenika izbegavaju priče u kojima su deca fizički kažnjavana za laž, kao i da se povede računa o kontradiktornim porukama (prevara je ocenjena kao negativna, ali, ukoliko Srbin prevari Turčina, onda ona dobija pozitivan kontekst) (Продановић 1923: 201). Međutim, Kraljevina Jugoslavija je na prosvetnom planu imala daleko veće probleme, među kojima se isticao procenat nepismenog stanovništva. Ukoliko se modernim društvom u 20. veku smatralo samo ono koje je imalo više od 90% pismenog stanovništva (Димић 1997: 452), onda je jasno da je, prema ovom parametru, modernosti mogla da se približi samo Dravska banovina. Premda su načinjeni pomaci na ovom polju, Kraljevini su nedostajale decenije

kontinuiranog rada te je nov, komunistički režim u nasleđe dobio i problem nepismenosti, dodatno pojačan ratnim zbivanjima.

Poznavajući ove prilike, nimalo ne čudi da je Peti kongres Partije, održan od 21. do 29. jula 1948. godine u Beogradu, postavio 14 ciljeva među kojima se ističu: „likvidacija nepismenosti u što kraćem roku”, „obezbeđenje obaveznog semdogodišnjeg školovanja”, „borba protiv misticizma i idealizma u školama, a za razvijanje nastave i čitavog vaspitanja u duhu marksizma-lenjinizma, protiv falsifikovanja nauke, a za njeno razvijanje na osnovama dijalektičkog materijalizma, za idejnost u umetnosti” i „vaspitanje širokih narodnih masa u duhu socijalističkog patriotizma i internacionalizma” (Odluke V kongresa KPJ 1948: 39-40). Postalo je jasno da nova politika treba da stvori (novog) socijalističkog čoveka, te su škole postale ishodište kulturne revolucije, odnosno nove kulturne politike.

Prvi popis učenika u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata izvršen je novembra 1948. godine, osam meseci nakon prvog posleratnog popisa stanovništva. Na osnovu podataka za 1949/50. godinu broj osnovnih škola se povećao sa 8 956 (1938/39.) na 12 888, odnosno za 30,5%. Do školske 1956/57. godine ovaj broj je iznosio 14 080, odnosno uvećan je za 36,38% (Петровић Тодосијевић 2018: 105). Važno je napomenuti da je procenat zastupljenosti ženske dece u osnovnim školama progresivno rastao: primera radi, pred rat (1938/39.) je iznosio 43%, deset godina kasnije, školske 1949/50. godine porastao je na 46%, dok je školske 1955/56. godine iznosio nešto manje od 48% (Statistički bilten FNRJ 122/1958). Nastava se odvijala na srpskohrvatskom jeziku kao i jezicima konstitutivnih naroda Jugoslavije. U školama je najdominantniji bio srpskohrvatski kao maternji jezik većine Jugoslovenki i Jugoslovena, s tim da regionalne, odnosno republičke razlike nisu bile zanemarljive. Školovanje nacionalnih manjina bilo je garantovano ustavima iz 1946. i 1953. godine, te je, u odnosu na predratni period, odnosno školsku 1938/39. godinu, broj pripadnika nacionalnih manjina koji su pohađali osnovnu školu porastao za 195,7% (Петровић Тодосијевић 2018: 120-130).

Otkončanje Drugog svetskog rata u Jugoslaviji nije moglo po automatizmu dovesti do razvoja novih prosvetnih prilika. Zatečene prakse, odnosno oblici školovanja iz *stare* Jugoslavije su morali biti prihvaćeni jer je bilo jasno da nove nastavne planove i programe nije moguće izraditi u kratkom vremenskom roku. Međutim, „zatečeno školstvo” nije bilo prepušteno samom sebi: podvrgnuto je ideološkom redefinisaju, ponajviše u skladu sa tekovinama Narodnooslobodilačke borbe. Zbog prirode kao i tehničkih ograničenja rada, ovde

neće biti detaljnije analizirani nastavni planovi i programi, već će biti pomenute njihove najznačajnije specifičnosti.

Prvi posleratni nastavni plan i program za osnovne škole Srbija je dobila decembra 1944. godine kao *Skraćeni nastavni plan i program*. Prema ovom aktu, nastava u osnovnoj školi tretirana je kao četvororazredna i u njoj su izučavani sledeći predmeti: maternji jezik, račun, istorija, zemljopis, prirodopis i veronauka (Петровић Тодосијевић 2018: 269). Donošenje *Zakona o obaveznom sedmogodišnjem školovanju* (1945) predstavljalo je odličan povod da se promisli o zajedničkim okvirima novih nastavnih planova i programa koji će važiti u narodnim republikama. Nakon što se Savezna konferencija opredelila po pitanjima osnovne nastave i nastave u gimnazijama, donet je *Savezni okvirni plan i program* 1946. godine. Ovaj zakonski akt podrazumevao je da se u prva četiri razreda osnovne škole izučavaju maternji jezik, istorija, zemljopis, prirodopis, matematika, crtanje, lepo pisanje, pevanje, fiskultura i ručni rad. Budući da se školovanje nastavljalo u okviru tri razreda niže gimnazije, u njima su se, pored navedenih predmeta, učili još ruski jezik kao strani, fizika i hemija, dok su eliminisani lepo pisanje i ručni rad. Veronauka je u jugoslovenskim školama bila prisutna sve do donošenja *Dopuna nastavnog plana i programa za osnovne škole* 1947. godine, kada je isključena iz nastavnog procesa u skladu sa *Ustavom* iz 1946. godine.

Odmah po oslobođenju Srbije, Odeljenje za osnovnu nastavu Povereništva za prosvetu ASNOS-a donelo je Rešenje o osnivanju Komisije za pregled do sada izdatih udžbenika za osnovne škole, 30. decembra 1944. godine. Udžbenici štampani za vreme okupacije su zabranjeni i označeni kao strogo neupotrebljivi, ali je Komisija bila nešto blaža prema udžbenicima istorije i zemljopisa iz međuratnog perioda. Za njih je konstatovano da su nesumnjivo pisani „prema prilikama i potrebama stare Jugoslavije”, ali nije izrečena zabrana njihovog korišćenja (Izveštaj komisije Ministarstvu prosvete 1945). Međutim, realne prilike na terenu i nemogućnost štampanja velikog broja udžbenika uticala je na to da se ubrzo odobri korišćenje predratnih udžbenika usled nepostojanja novih. Svakako da je u ovakvim prilikama država pokušala da posegne za relativno praktičnim rešenjima. Ono je pronađeno u prevođenju sovjetskih udžbenika, koji bi se potom koristili u nastavi. Premda ne postoje istraživanja koja bi pružila konkretne odgovore u vezi sa kvantitativnom zastupljenošću ovih udžbenika u jugoslovenskim školama, nesumnjivo je da je sovjetski uticaj do 1948. godine bio značajan (Petranović 1986: 5-14).

ANALIZA UDŽBENIKA ISTORIJE (1945-1990)

Godine 1952. iz upotrebe su povučeni svi postojeći nastavni planovi i programi, te su na osnovu *Opšteg uputstva o školovanju u školama za opšte obrazovanje* doneti novi (za četvorogodišnje osnovne škole, produžene osnovne škole – peti i šesti razred, za niže i više razrede gimnazije). Uprkos manjim izmenama, oni su u suštini korišćeni do kraja pedesetih godina, tačnije do donošenja *Zakona o osnovnoj školi* 1959. godine. U ovakvim prilikama pojavio se i prvi udžbenik istorije autora Gojka Solarića, namenjen osmom razredu osnovne škole i četvrtom razredu gimnazije. Ovim potezom država se opredelila za ekonomičnost, jer je korišćenje jednog udžbenika u dva razreda različitih nivoa obrazovanja sasvim sigurno predstavljalo povoljno rešenje u još uvek teškim prosvetnim prilikama. Međutim, prema tadašnjim zakonskim okvirima, nastava istorije je obrađivala period do završetka Prvog svetskog rata 1918. godine, te se u ovom udžbeniku ne nalazi sadržaj koji bi se odnosio na predmet ovog rada.

Šezdesete godine su donele značajnu promenu kada su u pitanju udžbenici istorije. Ukoliko se osvrnemo na partijsku dokumentaciju kasnih pedesetih ili ranih šezdesetih godina, jasno je da je udaljavanje od SSSR-a i promišljanje teorija u „stalnoj protuteži prema sovjetskoj teoriji i praksi” (Vranicki 1975: 383) mnogima dalo daleko više prostora za naučni i kreativni doprinos. Tako su mnogi autori, poput Miroslava Krležę, prestali biti nepodobni te su od strane Partije dobili novu šansu (Vlahović 1964: 151). Sa druge strane, očekivanja su od društveno-humanističkih nauka vremenom bivala sve izraženija: partijski ideolog, Veljko Vlaković, je na VIII kongresu SKJ (1964) izjavio da se od ovih nauka „u narednom periodu očekuje dragocjen doprinos za ubrzanje raspadanja starog društva i za brže i potpunije proučavanje problema novog socijalističkog društva”. Sve do promene nastavnog plana i programa za gimnazije 1960. godine, u svim gimnazijama i srednjim stručnim školama koje su nudile obrazovanje III i IV stepena, pored *Filozofije* (obavezan predmet za učenike gimnazija), jedini predmet iz oblasti društvenih nauka bio je *Istorija sa osnovama državnog i društvenog uredjenja FNRJ*. Međutim, i nakon izmena, ovaj predmet se zadržao u srednjim stručnim školama IV stepena i najvećem broju obrazovnih profila III stepena. U značajno manjem broju srednjih stručnih škola III stepena poput voćarske, vinarske i ratarsko-traktorske škole učenici su pohađali predmet *Osnovi društveno-ekonomskog obrazovanja* (Prosvetni glasnik IV-V, 1961: 92-101, 162) koji je predstavljao neku vrstu redukovane verzije predmeta *Istorija sa osnovama državnog i društvenog uredjenja FNRJ*.

Značajno je pomenuti kako su autori nastavnih planova videli najvažnije zadatke predmeta *Istorija sa osnovama državnog i društvenog uređenja FNRJ*:

„Zadatak nastave istorije u našoj srednjoj školi je:

a) da učenike upozna s najvažnijim događajima narodne i opšte istorije, s međusobnom uslovljenošću istorijskih događaja, s razvojem i suprotnostima u svim pojavama ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog života;

b) da ih upozna sa stvaralačkom ulogom radnih masa i ulogom ličnosti u istoriji;

c) da ih upozna s pravednom i nepravednom borbom narodnih masa i posebno s istorijskom borbom naših naroda protiv ugnjetača i osvajača;

d) da kod učenika razvije svesnu i aktivnu ljubav prema svemu što je u istoriji napredno i čovečno i mržnju prema svemu reakcionarnom i nečovečnom;

e) da od njih formira svesne i požrtvovane graditelje i branitelje naše napredne domovine FNRJ;

f) da im da pravilnu orijentaciju u istoriji i savremenom političkom životu i pravilno shvatanje zakonitosti istorijskog puta koji je našu zemlju doveo do pobeđe socijalizma, kao i zakonitosti istorijskog puta kojim čovečanstvo ide svom konačnom cilju – komunizmu, društvu neograničenog napretka i humanizma” (Prosvetni glasnik V, 1955: 107).

U ovakvoj društveno-prosvetnoj klimi se pojavio udžbenik za osmi razred, 1960. godine. Shodno nastavnom planu i programu, obrađivao je period do završetka Drugog svetskog rata (Grubač 1960). Iako je imao više dopunjenih i izmenjenih izdanja, ovaj udžbenik se bez suštinski većih izmena u nastavi koristio do početka osamdesetih godina, s tim da treba skrenuti pažnju na to da je nakon promena naziva države aprila 1963. godine, sâm predmet izmenio naziv u *Istorija sa društvenim uređenjem SFRJ* (Prosvetni glasnik, XIX/7, 1967: 706-707). Zahvatajući tematski dešavanja u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, udžbenik je doneo podatke o stradanju civila u ovom ratnom sukobu, pa samim tim i o Kragujevačkom oktobru. Predstavljajući događaje s jeseni 1941. godine, autor navodi: „Prilikom ovog nastupanja Nemci su vršili strahovite zločine nad mirnim stanovništvom. (...) 21. oktobra 1941. godine Nemci, ljotićevci i nedićevci izvršili su strašan pokolj mirnog stanovništva u Kragujevcu. Toga dana u ovom gradu Nemci su streljali 7 000 muškaraca bez obzira na uzrast i zanimanje. Iz učionica su izvedeni učenici gimnazije i zajedno sa svojim profesorima streljani” (Grubač 1967: 121).

Gotovo u isto vreme pojavio se i udžbenik za četvrti razred gimnazije, autora Bogdana Smiljevića i Đorđa Kneževića, koji se u nastavi koristio gotovo

dve decenije sa izmenjenim i dopunjenim izdanjima. Ovaj udžbenik je na vrlo sličan način predstavio dešavanja u Kragujevcu 1941. godine: „Okupatorski i kvislinški vojnici su dobili naređenja da sprovede bezobzirni teror kako bi zaplašili narod koji je u većini bio na strani partizana. Tako su Nemci uz pomoć svojih slugu velika nasilja nad mirnim stanovništvom Mačve (...). Zatim su 21. oktobra 1941. g. u Kragujevcu streljali 7.000 građana, u Kraljevu 2.000 itd” (Смиљевић и Кнежевић 1962: 123). U izmenjenim izdanjima koji su se koristili u nastavi tokom sedamdesetih godina prikaz stradanja civila u ovom kontekstu je prilično sveden. Dok su neka stratišta izostala, Kragujevac je i dalje imao svoje mesto: „U toku ofanzive okupator je uz, pomoć svojih slugu, pojačao teror nad narodom da ga zaplaši i odvoji od partizana. On je samo u jednom danu (21. X) streljao oko 7.000 ljudi u Kragujevcu” (Смиљевић и Кнежевић 1974: 79).

Sedamdesete godine prošlog veka donele su i rad na reformi srednjoškolskog

obrazovanja, zasnovane na setu zakona potvrđenih na Skupštini SR Srbije tokom 1973. i 1974. godine. Kako je „novi koncept pozivnog obrazovanja” (Prosvetni glasnik, V/VI, 1975, 345), kolokvijalno nazvan *usmereno obrazovanje*, definisao zajedničke osnove srednjeg usmerenog obrazovanja najilustrativnije se uočava preko zastupljenosti pojedinih područja: opštekulturno područje (srpskohrvatski jezik i književnost, strani jezik, umetnost, fizičko sa zdravstvenim vaspitanjem, odbrana i zaštita) zauzimalo je 36,6% ukupnog fonda časova, društveno-ekonomsko područje (istorija, osnovi marksizma i samoupravni socijalizam, geografija) 16,7%, prirodno-matematičko područje (matematika, fizika, hemija, biologija) 31,7%, proizvodno-tehničko područje (proizvodni i društveno korisni rad učenika) 6,7%+6,7% i izbornom području pripalo je svega 8,3%” (Prosvetni glasnik, IV/V, 1976: 181). Premda su u fokusu ovog rada udžbenici gimnazije, odnosno obrađivanje konkretne teme, može se zaključiti da udžbenik Smiljevića i Kneževića nije imao značajnija odstupanja niti promene u godinama korišćenja u nastavi.

Osamdesetih godina za učenike osmog razreda pojavio se nov udžbenik, koji je sasvim sigurno bio rezultat promena u srednjoškolskom „usmerenom” obrazovanju. Naime, kada je predmet *Osnovi marksizma i socijalističko samoupravljanje* postao obavezan za većinu profila u srednjim školama III i IV stepena, novi udžbenik autora Slavoljuba Cvetkovića, Đorđa Grubača i Branislave Kovačević poneo je naziv *Istorija sa osnovama socijalističkog samoupravljanja*. Pri analizi prezentacije Kragujevačkog oktobra mora se ukazati na činjenicu da je ona bila prilično ideološki pročišćena. Stratišta su samo pobrojana, odnosno nestao

je naučno neutemeljen broj od 7 000 kragujevačkih žrtava (Цветковић, Грубач и Ковачевић 1987: 68).

Početak raspada socijalističke Jugoslavije vremenski se preklapio sa godinom kada je poslednja generacija „usmerenih” srednjoškolaca izašla iz školskih klupa 1990. godine, premda je sistem srednjoškolskog obrazovanja izmenjen neposredno pre formalnog raspada države donošenjem novog *Zakona o srednjem obrazovanju i vaspitanju*, koji je najavio novi reformski proces (Službeni glasnik SRS, br 5/90).

ANALIZA UDŽBENIKA ISTORIJE (1990-2001)

Udžbenici istorije koji su se koristili u nastavi na post-jugoslovenskom prostoru devedesetih godina uglavnom se proučavaju iz diskursa suočavanja sa prošlošću, nudeći platformu *obrazovanje za pomirenje* (Forum za tranzicionu pravdu 2007: 7). Međutim, shodno temi rada, u fokusu ovog poglavlja nalaze se dva udžbenika preko kojih se reflektuju društveno-političke promene i odstupanje od tadašnjih ideoloških uticaja na historiografiju, te samim tim i nastavu istorije. Paradoks je utoliko veći, ukoliko se u obzir uzme da su autori ovih udžbenika identični, odnosno da se nije izmenio njihov sastav. Tako su Nikola Gaćeša, Dušan Živković i Ljubica Radović potpisali udžbenike za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog i četvrti razred društveno-jezičkog smera 1992. i 2001. godine. Ovaj vremenski raspon od nepune decenije sa turbulentnim promenama do kojih je došlo na različitim nivoima jugoslovenskog društva odrazio se i na pisanje o Kragujevačkom oktobru. U udžbeniku iz 1994. godine, koji je publikovan u jeku građanskog rata i procesu raspada zemlje, stajalo je: „За време окупаторско-квислиншке офанзиве у Србији у јесен 1941. (...), Немци су уз помоћ домаћих издајника вршили незапамћени терор над незаштићеним народом. (...) Тако су у Крагујевцу 21. октобра Немци стрељали 7 000 грађана, међу којима и један читав разред ђака крагујевачке гимназије. Са њима је отишао у смрт и њихов директор Милоје Павловић (после рата проглашен за народног хероја), који је одбио помиловање на стрелишту, изјавивши да је њему место са ђацима, којима и том приликом држи час” (Гаћеша, Живковић и Радовић 1994: 189).

Iako je tokom osamdesetih godina iz udžbenika za osmi razred nestao broj od 7 000 žrtava, autori ovog udžbenika ne samo da nisu odustali od ovog broja, već su, po prvi put, uveli lik Miloja Pavlovića i eksplicitno stradanje celog odeljenja kragujevačkih đaka. Problem se ne ogleda samo u činjenici da je Pavlović naveden kao direktor gimnazije a zapravo je bio direktor učiteljske škole,

već i u interpretiranoj izjavi: „Pucajte, ja i sada držim čas.” Iako nesumnjivo odražava nepokolebljivost i hrabrost profesora koji su do poslednjih trenutaka ostali uz svoje učenike, ova rečenica zapravo nikada nije izgovorena, te se naročito ne može pripisati Miloju Pavloviću (Бркић 2020: 41-42).

Za razliku od ovog udžbenika, autori su u svom prerađenom izdanju iz 2001. godine načinili krupne izmene. Broj žrtava je naveden korektno, odnosno u udžbenike je ušla naučno utemeljena činjenica o 2 300 stradalih građana. Izvršena je korekcija funkcije koju je obavljao Miloje Pavlović, ali je interpretacija njegove navodne rečenice i dalje bila prisutna (Гаћеша, Живковић и Радовић 2001: 200).

ANALIZA UDŽBENIKA ISTORIJE (2002-2021)

Nakon Petoctobarskih promena bilo je evidentno da će udžbenici društveno-humanističkih nauka biti podvrgnuti strogoj kritici, te samim tim i promeni. Međutim, praksa je pokazala da pisanje novih, ideološki oslobođenih udžbenika, nije predstavljalo nimalo lak zadatak jer je prelazak sa starog na novo neretko praćen različitim reakcijama javnosti, ali i stručnih krugova (Šuica 2001). Kao najilustrativniji primer može se uzeti udžbenik za osmi razred osnovne škole grupe autora, profesora Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Iako su autori izjavili da nisu imali dovoljno vremena za pripremu udžbenika, te da bi on trebalo predstavljati prelazno rešenje, u praksi je zapravo korišćen najmanje tri školske godine (za nastavu istorije u školama određenih nacionalnih manjina u upotrebi je bio i duže). Međutim, u pogledu prezentovanja Kragujevačkog oktobra, ovaj udžbenik je uzorit: objasnivši naredbu poznatu kao *Sto za jednog*, autori su pobrojali stratišta (Mačvu, Kragujevac, Kraljevo), ne težeći da navedu tačan broj streljanih („strelajno je više hiljada civila”). Kragujevačka tragedija je suptilno izdvojena upravo po strahoti koja ju je obeležila – prekid nastave, izvođenje sa časova i streljanje učenika i nastavnog kadra (Ковачевић, Микавица, Бешлин и Шимуновић Бешлин 2003: 164).

Udžbenik koji se koristio u nastavi gimnazije od 2002/03. do školske 2009/10. godine takođe je imao grupu autora i opredelio se za slično rešenje. Nabrajajući najznačajnija mesta borbe protiv okupatora, autori su faktografski obradili i događaje u Kragujevcu, eksplicitno ih određujući kao „najveću odmazdu u ovom periodu”. Jasno je navedeno da su u samo jednom danu, 21. oktobra 1941. godine, Nemci u ovom gradu streljali oko 3 000 ljudi, „među njima i 230 učenika kragujevačke gimnazije”, čime su autori donekle izbegli problematiku utvrđivanja broja stradalih mladića srednjoškolskog uzrasta (Николић, Жутић, Павловић и Шпадијер 2002: 175).

Otvaranje tržišta nakon 2001. godine postepeno je uticalo na to da danas nastavnici istorije imaju veliki izbor udžbenika na raspolaganju, odnosno da je eliminisan pristup po kome se istorija morala učiti/predavati iz isključivo jednog udžbenika. Shodno ograničenosti rada, nemoguće je bilo izvršiti komparativnu analizu akreditovanih udžbenika istorije koji se trenutno koriste u 8. razredu osnovne škole, odnosno 3. ili 4. razredu gimnazije. Ipak, odabran je relativno nov udžbenik, koji se od školske 2014/15. godine koristi u nastavi gimnazije, autorka Mire Radojević. Način o kome se u njemu govori o Kragujevačkoj tragediji je faktografski krajnje tačan i po narativu vrlo specifičan. Naime, autorka je u kontekstu nemačke kolektivne odmazde ukazala na to da je „posebno težak utisak” ostavilo stradanje Kragujevca, pri čemu je jedna od retkih koja navodi tačnu hronologiju streljanja: „od 19-21. oktobra strelajno oko 2.800 ljudi”. Ono što ovaj deo udžbenika čini specifičnim je činjenica da je autorka sama naglasila prisustvo odreda Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ističući da su imali značajnu ulogu u odvođenju talaca na stratište (Radojević 2014: 223).

ZAKLJUČAK

Kvalitativna analiza udžbenika istorije ukazala nam je na njihovu prilično oštru podelu zasnovanu na dva dispartna, hronološki uslovljena pristupa. U prvoj grupi nalaze se udžbenici publikovani do kraja devedesetih godina prošlog veka i u njima je primetno insistiranje na 7 000 kragujevačkih žrtava („hrabrih rodoljuba”). Tačan broj kragujevačkih žrtava se počinje pojavljivati od 2001. godine, te je neophodno ukazati na opštu promenu kursa do koje je došlo padom socijalističkog režima. Naime, paralelno sa udžbenicima, mogu se pratiti promene i u narativu koji neguje Muzej *21. oktobar* u Kragujevcu. Dok je prva stalna postavka iz 1976. godine imala jasnu ideološku notu („hrabri rodoljubi”, „simpatizeri KPJ” i slično) čiji je neraskidivi deo bilo insistiranje na 7 000 nevinno stradalih Kragujevčana, nova postavka iz 2003. godine ne samo što sadrži dokument Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača u kome stoji broj kragujevačkih žrtava, već jasno ističe da broj od 7 000 žrtava nikada nije imao naučno utemeljenje. Autori postavke su, osim težnje za uklanjanjem ideoloških elemenata iz postavke, nedvosmisleno ukazali na negativne posledice negovanja *mitskog* broja kragujevačkih žrtava – najpre zato što se time gubio lični identitet svake od njih (Бркић 2020: 60-61).

Drugu značajnu karakteristiku prve grupe udžbenika čini eksplicitno isticanje uloge kvisinga, odnosno saradnika okupatora, u događajima u Kragujevcu oktobra 1941. godine. Međutim, ova uloga nestaje iz udžbenika

devedesetih godina u vreme raspada Jugoslavije, što svakako može predstavljati posebnu istraživačku temu. Na sreću, ona se u pojedinim savremenim udžbenicima vraća, kao što je slučaj sa gimnazijskim udžbenikom Mire Radojević.

Analiza ilustrativnog materijala potvrdila je činjenicu poznatu svim istraživačima udžbenika istorije: u udžbenicima prve grupe prilično su retke predstave civilnih žrtava. U tom kontekstu nimalo nije iznenađujuće da u udžbenicima 20. veka skoro da nema vizuelnog materijala koji bi se mogao dovesti u vezu sa Kragujevačkom tragedijom. Izuzetak predstavlja udžbenik iz 1992. godine u kome se javlja fotografija *Spomenika streljanim učenicima i njihovim profesorima*. Sa druge strane, danas prisutna u većini udžbenika, fotografija racije na kragujevačkim ulicama prvi put se pojavila u udžbeniku za osmi razred 2001. godine, odnosno udžbeniku za IV razred gimnazije društveno-jezičkog smera godinu dana kasnije.

Premda je jasno da ova analiza nije obuhvatila sve aktuelne udžbenike koji se koriste u nastavi istorije, neophodno je navesti da neki od njih još uvek sadrže određene materijalne greške. Najuočljiviji je problem broja žrtava, budući da autori najčešće ne daju preciznu hronologiju ovih zbivanja (19-21. oktobar), čime indirektno prave grešku. Korisno bi bilo da se prilikom navođenja broja stradalih ukaže da li se misli isključivo na 21. oktobar (oko 2 300 žrtava) ili na sva tri dana (oko 2 800). Broj stradalih učenika je takođe problematičan, premda je važno ukazati da autori uglavnom navode samo učenike kragujevačke gimnazije. Nedopustivo je da se u udžbenicima nalaze krupne materijalne greške, poput „stradalo [je] celo odeljenje V/3” (Миличић и Петровић 2020: 136). Međutim, ukoliko se već govori o stradalim učenicima, možda je svrsishodnije uputiti na problematiku rekonstrukcije njihovog broja i time uputiti na suštinu antijevrejskih i antiromskih zakona. Primera radi, devetnaestogodišnji mladić Živojin Adamović i šesnaestogodišnji Radovan Vasić su streljani 21. oktobra, ali u pravnom smislu nisu bili učenici jer su zbog svoje romske nacionalnosti prethodno izgubili pravo na školovanje.

Primetno je da je u srpske udžbenike istorije ušao i kolovijalni naziv memorijalnog kompleksa u Kragujevcu – Šumarice. Iako je ovaj prostor nesumnjivo daleko poznatiji pod ovim imenom, udžbenici bi trebalo da neguju standardizovan jezik, lišen kolokvijalnih izraza. U tom kontekstu važno je sugerisati budućim autorima da bi trebalo upotrebljavati tačan i zvaničan naziv memorijalnog kompleksa – Spomen-park *Kragujevački oktobar*.

IZVORI

- Izveštaj komisije Ministarstvu prosvete. (1945). Beograd: Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete G-183, F-108.
- Osnovne i srednje škole 1956/57. *Statistički bilten FNRJ* 122/1958.
- Prodanović, J. (1923). O čitankama za osnovne škole. *Prosvetni glasnik*, 4, 193-204.
- Prosvetni glasnik* (1975). Br. 5-6, [345].
- Prosvetni glasnik* (1976). Br. 4-5, [181].
- Prosvetni glasnik*. (1955). Br. 5, [107].
- Prosvetni glasnik*. (1961). Br 4-5, [92-101, 162].
- Prosvetni glasnik*. (1968). Br. 7, [706-707].
- Službeni glasnik SRS*. (1990). Br 5.
- Zakona o obaveznom sedmogodišnjem školovanju* (1945).

LITERATURA

- Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*. (1948). Beograd: Kultura.
- Исић, М. (2005б). Основно школство у Подрињу 1914-1944. Београд: Институт за новију историју.
- Петровић Тодосијевић, С. (2018). *Отећемо светлост бучном водопаду: реформа основношколског система у Србији 1944-1959*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Simović, R. (1990). *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Potkonjak, N. (1994). *Razvoj shvatanja o konstitutivnim komponentama u Jugoslaviji 1944/45-1991/92*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
- Plić Rajković, N. i Petrović Todorosijević, S. (Ur.) (2021) *Bez škole šta bi mi?!: ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas*.
- Кољанин, Д. (2014). Изграђивање идентитета : историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју.
- Кољанин, Д. (2012). Обликовање новог концепта наставе историје у основним школама у Србији (1948-1952). *Истраживања*, 23, 443-457.
- Кољанин, Д. (2011). Ка новој историјској свести: настава историје у Основним школама у Србији 1945-1947. *Истраживања*, 22, 441-454.

- Koljanin, D. (2010). Novi jugoslovenski patriotizam: ideološke osnove prosvetne politike u Jugoslaviji (1945-1952). U D. Mikavica (Ur.), *Извори о историји и култури Војводине: зборник радова 2* (pp. 235-250). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју.
- Колаковић, А. (2019). Стварање Југославије у уџбеницима историје (Србија, Хрватска и Федерација Босне и Херцеговине). *Национални интерес: часопис за национална и државна питања, 1*, 171-188.
- Јоргић, К. (2015). *Откривање сакривеног - жена у српским школским уџбеницима историје (1945-2014)* (Непубликован мастер рад). Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
- Тешић, В. (1974). *Moralno vaspitanje u školama u Srbiji (1830-1878)*. Београд: ZUNS.
- Димић, Љ. (1997). *Културна политика у Краљевини Југославији, 2*. Београд: Стубови културе.
- Petranović, B. (1986). Универзитет и идеологија 1945-1948. године. U D. Vulović (Ur.), *Београдски универзитет и предраатном периоду, народноослободилачком рату и револуцији, II*, Београд: Центар за марксизам Универзитета.
- Vranicki, P. (1975). *Historija marksizma, II*. Загреб: Naprijed.
- Vlahović, V. (1964). Идејна кретања на садашњем степену нашег развоја и даљи задаци Савеза комуниста Југославије. U *Осми конгрес Савеза комуниста Југославије* (pp.131-165). Београд: Комунист.
- Grubač, Đ. (1960). *Istorija: udžbenik za VIII razred osnovne škole*. BG: Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije.
- Grubač, Đ. (1967). *Istorija: udžbenik za VIII razred osnovne škole*. BG: Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije.
- Смиљевић, Б. и Кнежевић, Ђ. (1962) *Историја најновијег доба: уџбеник за IV разред гимназије*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Смиљевић, Б. и Кнежевић, Ђ. (1974) *Историја најновијег доба: уџбеник за IV разред гимназије*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Цветковић, С, Грубач, Ђ. и Ковачевић, Б. (1987). *Историја са основама социјалистичког самоуправљања: за VIII разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Гаћеша, Н, Живковић, Д. и Радовић, Љ. (1994). *Историја за III разред гимназије природно-математичког и IV разред гимназије општег и друштвеног смера*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гаћеша, Н, Живковић, Д. и Радовић, Љ. (2001). *Историја за III разред гимназије природно-математичког и IV разред гимназије општег и друштвеног смера*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бркић, С. (2020). *Име и број*. Крагујевац: спомен-парк Крагујевачки октобар и Музеј жртава геноцида.
- Николић, К, Жутић, Н, Павловић, М. и Шпадијер, З. (2002). *Историја за III разред гимназије природно-математичког и IV разред гимназије општег и друштвеног смера*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић, Д, Микавица, Д, Бешлин, Б. и Шимуновић Бешлин, Б. (2003). *Историја за 8. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Радојевић, М. (2014). *Историја: уџбеник за трећи разред гимназије природно-математичког, четврти разред гимназије општег и друштвеног смера*. Београд: Klett.
- Миличић, Р. и Петровић, И. (2020). *Историја 8*. Београд: Нови логос.
- Šuica, M. (2001). *Reakcije u javnosti na udzbenik za VIII razred osnovne škole*. Retrived January 12, 2022 from http://www.ffzg.unizg.hr/seetn/states/serbia/reakcije_javnosti_udzbenik_8r_os.htm.
- Forum za tranzicionu pravdu*. (2007). Retrived January 28, 2022 from: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/03/Forum_5.pdf.
- Исић, М. (2005а). *Основно школство у Србији 1918-1941, књ.1-2*. Београд: Институт за новију историју.

Наталија Димић Ломпар*

Филозофски факултет

Универзитет у Новом Саду

UDK: 94(430.131.1/.2)

МЕТОДОЛОШКИ ИЗАЗОВИ У ПРОУЧАВАЊУ ПОСЛЕРАТНЕ ИСТОРИЈЕ ПОДЕЉЕНЕ НЕМАЧКЕ

This paper is an attempt at highlighting some methodological controversies and challenges when dealing with postwar German history. It outlines major trends in historiography of both West and East Germany, as well as contemporary approaches. For decades, postwar Germany was analyzed only partially, focusing only on one of its parts and dismissing the other as alien and un-German. However, after the pioneer works by Christoph Kleßmann in the 1980s, more and more historians attempted to analyze German history holistically. The paradigm of „asymmetrically entangled parallel history“, once regarded as a fringe idea, gained more and more followers.

Keywords: Divided Germany, Historiography, East Germany, West Germany, Reunification, Cold War, Entangled History, Christoph Kleßmann, Divided History.

УВОД

Крај Другог светског рата и цивилизацијског посрнућа до ког је довео нацистички режим, није означио само јасан рез у савременој немачкој историји, већ и у њеном разумевању и интерпретацији. Пред историчаре се поставило питање – како писати немачку историју?

Писати историју *немачког народа* није било пожељено. С једне стране, реч *народ* (*das Volk*) компромитована је током нацизма. С друге, далеко важније, писање историје немачког *народа* отварало је питање немачких претензија ка територијама суседних земаља насељених немачким становништвом, односно изван немачких граница које су поставиле силе победнице. Писати историју немачке *државе* такође је било проблематично. У условима подељености на окупационе зоне и затим две државе постављало се логично питање – историју које немачке државе? Након уједињења Источне и Западне Немачке¹ у јединствену немачку државу настојало се да

* natalijadimic@gmail.com

¹ У даљем тексту равноправно ћу користити како званичне називе држава, Немачка Демократска Република (НДР или ДР Немачка) и Савезна Република

се изнађе начин да се подељена послератна прошлост интегрише у јединствени национални наратив. Међутим, заједнички елементи неретко су бледели пред политичким, економским, друштвеним и културним разликама које су одликовале животе Немаца с двеју страна гвоздене завесе.

У том светлу, компаративни приступ деловао је обећавајуће. Међутим, паралелна историја две Немачке с једне стране доводила је најчешће до историје контраста између „успешне“ Западне и „неуспешне“ Источне Немачке, а с друге, неретко је остајала „слепа“ на историјску реалност испуњену различитим међусобним утицајима. Две немачке државе нису само имале исто исходиште, већ су у различитој мери током целог трајања немачке подвојености биле у готово свим аспектима међусобно зависне једна од друге – од подељених породица до међузависних спољнополитичких потеза.

Управо због међусобне зависности и бројних додирних тачака пример двеју немачких држава интегрисаних у два супротна блока представља изврстан случај за посматрање контаката, утицаја и трансфера који разбијају представу о монолитности блокова, указују на порозност гвоздене завесе и превазиђеност (националне) државе као јединог или кључног аналитичког оквира. Међутим, примена транснационалног приступа у писању немачке историје у другој половини 20. века обесмишљена је већ самим тиме што циљ писања немачке историје није деконструкција националних граница, већ писање националне прошлости (Bösch 2015: 7).

Питање како писати немачку историју након Другог светског рата није само питање перспективе и аналитичког оквира. Оно отвара и фундаментална идентитетска питања – шта је *немачко*, које су то позитивне историјске традиције на које се немачки идентитет треба ослањати и куда немачка историја треба да води. Након 1945. требало је дати смисао историјском кретању, а улога историјске науке у том процесу није била безначајна.

ТОКОМ ХЛАДНОГ РАТА: ПОДЕЉЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА

Док је подела Немачке на окупационе зоне била последица ратног пораза, подела на две државе била је директни плод Хладног рата (Möller

Немачка (СРН или СР Немачка), тако и њихове устаљене неформалне називе, Источна и Западна Немачка.

2008: 19). Четири велике силе нису само преузеле контролу над Немачком, већ су на њеном тлу деценијама водиле сопствене сукобе супротстављених модела развоја, вредносних система и културних образаца, утичући истовремено и на писање немачке историје, њену интерпретацију и давање смисла савременим историјским кретањима (Dülffer 2008: 135–156). У таквом контексту и историчари како у Источној тако и у Западној Немачкој постајали су заробљеници сопствених идеологија приликом посматрања *друге* Немачке (Iggers 1989: 60).

У анализама источнонемачке историографије насталим након пада Берлинског зида постоји консензус око тога да је њена основна функција лежала у давању легитимитета партијском режиму и формирању особитог источнонемачког идентитета (Jarausch 1991: 15). С једне стране, идеолошка интерпретација немачке прошлости пружала је образложење и аргументацију за постојање социјалистичке немачке државе отелотворене у Немачкој Демократској Републици као врхунцу историјског развоја немачког народа. С друге, у светлу тога да је све до почетка 70-их НДР била изложена дипломатској изолацији, а до краја постојања оспоравању легитимитета, историографија је имала значајну функцију у потврђивању посебности источнонемачке у односу на западнонемачку државу, односно у учвршћивању теорије о постојању двеју немачких држава на немачком тлу (Iggers 1989: 63–64; Klessmann 1991: 45; Kleßmann 1993: 31).

У немачкој прошлости источнонемачки историчари препознавали су „реакционарне“ и „прогресивне“ традиције. „Реакционарне“ су спајале вертикалу пруског милитаристичког наслеђа, које је водило ка нацистичкој и затим ка Савезној Републици Немачкој, док су „прогресивне“ обухватале културна и техничка достигнућа немачког народа и преко 1848. године и затим социјалистичког покрета у царској Немачкој водиле ка Немачкој Демократској Републици (Iggers 1991: 63–65; Weber 1991: 139–154). Од 70-их, као одговор на нормализацију политичких односа са Западном Немачком, дошло је до промене у односу према немачкој прошлости. На делу је била изградња посебне социјалистичке немачке нације, односно развијање теорије о постојању две немачке нације које се ослањају на различите традиције, али имају исто историјско наслеђе са којим се морају суочити (Iggers 1989: 66–67). Тако су се источнонемачки историчари посветили писању биографија знаменитих Немаца, попут Лутера, Фридриха Великог и Бизмарка, који су самим тиме што су били рођени и деловали на простору који је заузимала НДР постајали део источнонемачке традиције и

културе. Иако је циљ био идентификација источне немачких грађана са државом у којој су живели, према мишљењу Ричарда Еванса, резултат је био појачани осећај заједништва и националног јединства са Немцима изван Источне Немачке (Evans 1997: 213–214).

Није само источне немачка историографија била подложна политичким и идеолошким утицајима. Сличне критике могу се чути и на рачун западне немачке историографије. Поједини историчари марксистичке провенијенције сматрали су да је у западне немачкој историографији дошло до преплитања политичких циљева – приступања СРН Северноатлантском пакту – и методолошких приступа, те да су историчари из СРН из тог разлога постали отворенији за теме и приступе присутне у америчкој, британској и француској „буржоаској“ историографији, занемарујући марксистичке традиције (Kudrna 1989: 232). Уз замерке методолошке природе произашле из идеолошког ракурса, на рачун западне немачке историографије могу се упутити и критике интерпретативне природе. С једне стране, да је у интерпретацији савремене немачке историје превише простора посвећено западној интеграцији СР Немачке, а с друге да се управо западна интеграција неретко тумачи као једина исправна алтернатива „злокобном“ *зондвергеу* (*посебном путу* којим је ишла немачка историја) (Dülffer 2008: 135–156).

Прве синтезе послератне немачке историје у СРН писане су током 60-их година. Иако је перспектива била на *подељеној нацији*, приметна је била тенденција да се историја СРН представи као магистрални ток немачке историје, а НДР као „привезак“ веће западне половине (Krautkrämer 1962; Vogelsang 1966). Истовремено, западне немачки историчари често су, посебно током прве две деценије, у складу са политичким опредељењем своје владе Немачку Демократску Републику третирали као „совјетску окупациону зону“, одричући јој немачки карактер, а самим тиме и место у савременој немачкој историји. На Западу веома популарне теорије о тоталитаризму служиле су западне немачким истраживачима за делегитимисање источне немачког режима. Промена перспективе уследиће у последњој деценији немачке подељености, када, уз одређене изузетке, национална, односно свенемачка перспектива губи на актуелности, а афирмишу се историја СР Немачке, односно ДР Немачке као засебне научне поддисциплине (Prowe 1977: 312–328; Kleßmann 1991: 12; Kleßmann 1993: 31–32). У том периоду настају капиталне вишетомне монографије које су покривале историју Савезне Републике Немачке (Benz 1983; Conze & Lepsius 1983; Bracher, Eschenburg, Fest & Jäckel 1981–1986), а чак је и историјски

музеј свечано отворен од стране канцелара-ујединитеља Хелмута Кола у Бону носио назив *Кућа историје Савезне Републике Немачке* (Kleßmann 1985: 476–494; Prowe 2002: 125–126).

Суштински, ни у Источној ни у Западној Немачкој историјска наука није била лишена идеолошких и политичких утицаја. Далеко су мање стеге биле на истраживачима ранијих епоха, него на историчарима 20. века, чија су тумачења у обе немачке државе бивала у функцији легитимисања садашњег и оцртавања правца будућем историјском кретању. Историографију СР Немачке одликовало је далеко више плурализма него историографију ДР Немачке, али је и у Источној Немачкој од 60-их дошло до професионализације историјске науке, а од 70-их до отварања нових тема, па и нових методолошких приступа, иако су границе дозвољеног, посебно у тематском смислу, биле далеко јасније постављене него на Западу (Iggers 1991: 64–67; Klessmann 1991: 43–44). Пад Берлинског зида и уједињење које је уследило нису раскинули везу између садашњости и писања о прошлости, већ су изнова отворили питање немачког националног идентитета, а историјска наука поново је заузела централно место у овој дебати (Hoffmann 1997: 1–7).

ДЕЦЕНИЈА НАКОН УЈЕДИЊЕЊА: ИНТЕГРИСАЊЕ ИСТОРИЈСКОГ НАРАТИВА

До 1989. године распрострањено је било уверење да се СРН и НДР крећу двама различитим путевима. Пад Берлинског зида 1989, а затим муњевитом брзином остварено уједињење Источне и Западне Немачке 1990. били су догађаји које нико није предвидео. Према речима Клауса фон Бејмеа, у питању је био „црни петак“ за друштвене науке, прекретница која је драматично утицала на трансформацију мисли и деловања савременика, а у историографији на ретроспективну реорганизацију историјског знања (Sabrow 2016: 49). Немачки интелектуалци и историчари суочили су се са „неизбежношћу нације“ – у поново уједињеној националној држави питање подељености на Исток и Запад од спољашњег постао је унутрашњи проблем и део питања немачког националног идентитета (Huyssen 1992: 65–73). Повицима „Wir sind ein Volk“ (ми смо један народ) и потоњим уједињењем разбијен је тзв. „либерални консензус“ који је постојао међу (западно)немачким интелектуалцима од 60-их година, обесмишљена дефиниција Западне Немачке као „постнационалног друштва“, а страх и зазирање од немачке нације/национализма расламсао се како међу

немачким суседима тако и међу леволибералним историчарима (Winkler 1994: 107–127).

Током 90-их одвијало се неколико паралелних процеса блиско везаних за начине посматрања и разумевања савремене немачке прошлости. Импулси су долазили са различитих страна, делом из сфере научног, али у великој мери и из домена политичког. Западнонемачки историчари су у року од неколико година преузели готово све катедре на источнонемачким универзитетима, остваривши тиме монопол на научну интерпретацију савремене немачке прошлости, у чему се, између осталог, огледао политички значај „правилне“ историјске интерпретације (Berger 2003: 64–66). Истовремено, у уједињеној Немачкој одвијао се процес суочавања са „другом диктатуром“. Вишедеценијска западнонемачка искуства суочавања са нацистичком прошлошћу утицала су на начине на које се током 90-их суочавало са историјом Немачке Демократске Републике (Frei 2010: 410–422). Оно се одвијало кроз отварање табу тема, пуштање цензурисаних филмова, суђења, отварање досијеа Министарства државне безбедности, оснивање савезних институција задужених за политику сећања, анкетне комисије Бундестага, стварање колективног сећања на НДР кроз школе, издаваштво и државне институције (Frei 2010: 410–422; Clarke & Wölfel 2011; Lindenberger 2011: 73–87).

Историографија је донекле пратила политичку климу и интересовања. Првих година по уједињењу фокус је углавном био на истраживању догађаја, партијских и државних структура Немачке Демократске Републике. Шок изазван поновним уједињењем утицао је на потребу да се догађајима из 1989/1990. да смисао, да се они објасне у оквиру ширих историјских процеса. Послератна немачка историја почела се посматрати телеолошки. Историја Источне Немачке анализирана је кроз призму њеног пораза, све слабости источнонемачког режима постајале су „очигледне“, препознавани су дефицити који су „нужно“ водили његовом краху. НДР је карактерисана као „друга немачка диктатура“, што је подстицало компарацију са нацистичком Немачком и ослањање на теорије тоталитаризма, као „држава ЈСПН-а“, чиме је потенцирана моћ и политика партије на власти, а довођена у питање њена државна реалност, или као „бесправна држава ЈСПН-а“, чиме се инсистирало на нелегитимности источнонемачког режима (François 2004: 267–268; Jarausch 2010: 498).

Од средине 90-их суочавање са проблемима друштвене, културне, националне интеграције, са тзв. *Осталгијом*, са свешћу о томе да многи

грађани бивше Немачке Демократске Републике на ту државу нису гледали као на тамницу, да су се многи у новој заједничкој Немачкој осећали као „грађани другог реда“, подстицали су и интерес и интересовање за истраживање друштвене, свакодневне и културне историје Источне Немачке (François 2004: 269; Lindenberger 2015: 100–116). Доступност обиља архивске и друге грађе једне социјалистичке државе мотивисала је бројне историчаре да се посвете историји Немачке Демократске Републике. На тај начин она је убрзо постала један од најбоље истражених региона света, студија случаја за бројна шира питања везана за процесе индустријализације, модернизације, европског развоја, социјалистичке свакодневице, родне историје и др., превазишавши опасност да постане „фуснота историје“, како јој је Штефан Хејм предвиђао (Lindenberger 2015: 100–116).

И даље је, међутим, већина прегледа послератне немачке историје била западноцентрична – или је НДР у потпуности игнорисана, или је њена прошлост мерена спрам успешности западнонемачке државе, а НДР тумачена као аберација доминантног тока немачке историје, оличеног после 1945. године у историји Западне Немачке (Winkler 2000; Abelshausen 2004; Schöllgen 2013). Парадигматични пример представља пети и последњи том капиталне студије Хана-Улриха Велера *Немачка друштвена историја 1700–1990*, посвећен периоду након 1949. године, у ком аутор свесно запоставља историју Источне Немачке, сматрајући је суштинским делом совјетске, а не немачке историје (Wehler 2008; Антоловић 2020: 231). Иако је од 1990. било више настојања да се две немачке државе интегришу у јединствени национални наратив, и даље је кључни изазов представљало питање на који начин укључити Источну Немачку у интегрисану немачку прошлост тако да она не представља само дихотомију између демократије и диктатуре, успешне Западне и неуспешне Источне Немачке (Erstein 2003: 634–661; Jarausch 2010: 513).

„АСИМЕТРИЧНО ИСПРЕПЛЕТАНА ПАРАЛЕЛНА ИСТОРИЈА“

У тренутку када је (западно)немачки историчар Кристоф Клесман написао две синтезе посвећене послератној немачкој историји, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955* (Kleßmann 1982) и *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955–1970* (Kleßmann 1988), његов приступ представљао је све сем део доминантног тренда у посматрању

немачке прошлости (Wolfrum & Mittler 2011).² Кроз хронолошко-тематску структуру Клесман је изложио испреплетану историју немачких држава током две и по деценије по окончању Другог светског рата. Оно што је 80-их година представљало изузетак, након уједињења постаће један од најинспиративнијих модела за писање интегрисане послератне немачке историје. Што је 80-их година у пракси извео, Кристоф Клесман покушаће у наредној деценији да теоретски уобличи. Његов чланак из 1993, насловљен *Verflechtung und Abgrenzung*, често се узима као темељни рад у коме је образложио своје схватање послератне немачке историје (Kießmann 1993: 30). Сматрајући да није реч о „обичној“ националној историји, нити о историји двеју сасвим одвојених држава и друштава, Клесман је предложио употребу појмова *преплитање (Verflechtung)* и *разграничење (Abgrenzung)* као основних концепата за разумевање истовремено подељене и заједничке немачке историје након 1945. Залагао се за посматрање немачко-немачке прошлости као *асиметрично испреплетане паралелне историје (asymetrisch verflochtene Parallellgeschichte)*, односно као историје константног *преплитања и разграничавања (Verflechtung und Abgrenzung)* (Kießmann 1993: 30–41; Kießmann 2005: 20–37). На тај начин настојао је да нагласи с једне стране да историје Источне и Западне Немачке ипак јесу ишле одвојеним токовима, али с друге да су биле у сталној зависности једна од друге, далеко више него у односима са било којом трећом државом. Уношењем појма *асиметрично* циљ је био истаћи да је ипак источнонемачка држава била више упућена на западнонемачку и више зависна од ње, него што је обрнуто био случај.

Иако су се одвојена историја Источне, односно Западне Немачке и у поново уједињеној држави профилисале као одвојене поддисциплине, Клесманова концепција имала је знатан утицај на потоње дискусије о начину писања послератне немачке историје и разумевања односа између Источне и Западне Немачке (Kießmann, Misselwitz & Wichert 1999; Kießmann & Peter Lautzas 2005). Он је понудио смернице за даља емпиријска истраживања, „концепцијску потпору“ за поимање немачке послератне историје, која се као целина не може разумети без узимања у обзир *подељености* и

² Поред Клесмана, у то време интегрисани поглед на послератну немачку прошлост пружио је Адолф Бирке (Birke 1989), а вредна пажње је и монографија британске историчарке Мери Фулбрук, објављена свега годину дана након немачког уједињења (Fulbrook 1991).

заједништва, као двеју страна исте медаље (Brunner, Grashoff & Kötzing 2013: 13). Било је и других предлога. Конрад Јарауш је, на пример, предлагао *die plurale Sequenzenperspektive*, односно проучавање низа сукцесивних проблемских комплекса са којима су се Немци као појединци и као друштво са обе стране „гвоздене завесе“ суочавали, као пут за интегрисање послератне немачке историје којим би се истовремено избегло фокусирање на једну немачку државу, али и пренаглашавање заједничких, а игнорисање других, противречних тенденци развоја (Jarausch 2004: 10–30). Томас Линденбергер упућивао је на анализу граничних простора, или чак целе Немачке као граничног простора Хладног рата (Lindenberger 2005: 97–112; Lindenberger 2010: 11–33).

Емпиријску проверу применљивости немачко-немачка перспектива прошла је у низу радова објављених у часописима и зборницима, а у последње време и све већем броју монографских студија посвећених најразличитијим аспектима немачке прошлости – историји спорта, свакодневице, сећања, перцепција, миграција, медија, финансија, еколошкој историји, привредној историји и др. (Bauerkämper, Sabrow & Stöver 1998; Hochscherf, Laucht & Plowman 2010; Wolf 2018). Поред тема из друштвене и културне историје, које немачко-немачку прошлост директно препоручују историографским приступима попут транснационалне историје, *испреплетаност у подељености* (*Verflechtung in der Abgrenzung*) може се посматрати и у спољној политици обеју немачких држава (Wengst & Wentker 2008: 7–14). Франк Волф чак сматра да су управо односи двеју немачких држава са трећом страном путоказ за даља истраживања, „методолошка тријангулација“ која отвара нове теме, питања и контекст немачко-немачких односа (Wolf 2018: 390).

ЗАКЉУЧАК

Бављење прошлошћу, а посебно савременом историјом, увек је политички релевантно. Иако то не значи да су резултати до којих се научним истраживањима дошло нужно политички обојени или без вредности, писање о савременој немачкој прошлости у Источној, Западној, а затим и уједињеној Немачкој макар својим магистралним токовима пратило је политичку климу одређене епохе.

Тако је у Западној Немачкој фокус испрва био на *подељеној нацији*, а затим на засебној историји Савезне Републике Немачке, у Источној Немачкој на легитимисању социјалистичког друштвено-политичког поретка,

али и Немачке Демократске Републике као засебне и легитимне немачке државе, док је након 1990. „оживео“ национални наратив, телеолошка интерпретација источнонемачке прошлости, али временом и потреба да се подробније разуме политички, али и друштвени и културни контекст Немачке Демократске Републике, као и да се правилније уоче како разлике тако и елементи који су спајали Немце са двеју страна „гвоздене завесе“.

Немачко-немачка перспектива свакако није искључиви приступ у посматрању савремене немачке прошлости, већ један од могућих углова. Међутим, она није само конструкт без везе са историјском реалношћу. Немачке државе имале су заједничку прошлост, која је, упркос подељености, на обе остављала дубоки траг и умногоме одређивала друштвене, културне и политичке процесе. Источна и Западна Немачка биле су комуникационо умрежене у далеко већој мери него са било којом трећом државом. То се не односи само на инфраструктуру, већ и на личне мреже контаката и познанстава, од пријатељских и пословних до породичних. Донекле парадоксално, узајамно дистанцирање и конкуренција само су доприносили међусобној упућености једне на другу, настојањима да буду успешније на пољу социјалне политике, образовања, спорта, односа према прошлости, привреде, престижа и др., а параметар успеха био је неуспех друге немачке државе. На крају, садашњост увек намеће питања и теме прошлости, а заједничка немачка историја након 1990. намеће потребу изучавања послератне историје у циљу бољег разумевања садашњости.

ЛИТЕРАТУРА

- Abelshausen, W. (2004). *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. München: C. H. Beck.
- Антоловић, М. (2020). Друштвена историја на немачки начин – Ханс-Улрих Велери историјска социјална наука. *Токови историје*, 1, 221–242.
- Bauerkämper, A., Sabrow, M., & Stöver, B. (Eds.) (1998). *Doppelte Zeitgeschichte. Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990*. Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachfolger.
- Benz, W. (1983). *Die Bundesrepublik Deutschland. Geschichte in drei Bänden*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Berger, S. (2003). Former GDR Historians in the Reunified Germany: An Alternative Historical Culture and its Attempts to Come to Terms with the GDR Past. *Journal of Contemporary History*, 1, 63–83.
- Birke, A. M. (1989). *Nation ohne Haus. Deutschland 1945–1961*. Berlin: Siedler.

- Bösch, F. (2015). Geteilt und verbunden. Perspektiven auf die deutsche Geschichte seit den 1970er Jahren. In F. Bösch (Ed.), *Geteilte Geschichte. Ost- und Westdeutschland 1970–2000* (pp. 7–37). Bonn: BpB.
- Bracher, K. D., Eschenburg, T., Fest, J., & Jäckel, E. (Eds.) (1981–1986). *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 5 Bände. Stuttgart: DVA.
- Brunner, D., Grashoff, U., & Kötzing, A. (2013). Einleitung. In D. Brunner, U. Grashoff, & A. Kötzing (Eds.), *Asymmetrisch verflochten? Neue Forschungen zur gesamtdeutschen Nachkriegsgeschichte*, Berlin: Ch. Links Verlag.
- Clarke, D., & Wölfel, U. (2011). *Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany*. Palgrave Macmillan.
- Conze, W., Lepsius M. R. (Eds.) (1983). *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland, Beiträge zum Kontinuitätsproblem*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Dülffer, J. (2008). Cold War History in Germany. *Cold War History*, 2, 135–156.
- Epstein, C. (2003). East Germany and its history since 1989. *The Journal of Modern History*, 3, 634–661.
- Evans, R. J. (1997). *Rereading German History: From Unification to Reunification, 1800-1996*, London–New York: Routledge.
- François, É. (2004). An Archive's Revolution and the Rewriting of History: East Germany. In H. Rousso (Ed.), *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared* (pp. 262–280). Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Frei, N. (2010). 1945–1949–1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*, 3, 410–422.
- Fulbrook, M. (1991). *The Divided Nation. History of Germany 1918–1990*. London: Fontana Press.
- Hochscherf, T., Laucht, C., & Plowman A. (Eds.) (2010). *Divided but not Disconnected. German Experiences of the Cold War*. New York–Oxford: Berghahn Books.
- Hoffmann, C. (1997). Introduction: One Nation—Which Past? Historiography and German Identities in the 1990s. *German Politics & Society*, 2, 1–7.
- Huysen, A. (1992). The Inevitability of Nation: German Intellectuals after Unification. *October*, 62, 65–73.
- Iggers, G. G. (1989). New Directions in Historical Studies in the German Democratic Republic. *History and Theory*, 1, 59–77.
- Iggers, G. G. (1991). Geschichtswissenschaft in der ehemaligen DDR aus der Sicht der USA. In K. H. Jarausch (Ed.), *Zwischen Parteilichkeit und*

- Professionalität: Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR* (pp. 57–73). Berlin: Akademie Verlag.
- Jarausch, K. H. (1991). Vom Zusammenbruch zur Erneuerung: Überlegungen zur Krise der ostdeutschen Geschichtswissenschaft. In K. H. Jarausch (Ed.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität: Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR* (pp. 13–32). Berlin: Akademie Verlag.
- Jarausch, K. H. (2004). *Die Teile als Ganzes erkennen*. Zur Integration der beiden deutschen Nachkriegsgeschichten. *Zeithistorische Forschungen*, 1, 10–30.
- Jarausch, K. H. (2010). Beyond the National Narrative: Implications of Reunification for Recent German History. *German History*, 4, 498–514.
- Kleßmann, C. (1982). *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kleßmann, C. (1985). Ein stolzes Schiff und krächzende Möwen. Die Geschichte der Bundesrepublik und ihre Kritiker. *Geschichte und Gesellschaft*, 4, 476–494.
- Kleßmann, C. (1988). *Zwei Staaten, eine Nation. Deutsche Geschichte 1955–1970*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klessmann, C. (1991). Die DDR-Geschichtswissenschaft aus der Sicht der Bundesrepublik. In K. H. Jarausch (Ed.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität: Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR* (pp. 43–55). Berlin: Akademie Verlag.
- Kleßmann, C. (1991). *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955*. Bonn: BpB.
- Kleßmann, C. (1993). Verflechtung und Abgrenzung. Aspekte der geteilten und zusammengehörigen deutschen Nachkriegsgeschichte. *ApuZ*, B29–30, 30–41.
- Kleßmann, C. (2005). Spaltung und Verflechtung – Ein Konzept zur integrierten Nachkriegsgeschichte 1945 bis 1990. In C. Kleßmann, & P. Lautzas (Eds.), *Teilung und Integration: Die doppelte deutsche Nachkriegsgeschichte als wissenschaftliches und didaktisches Problem* (pp. 20–37). Bonn: BpB.
- Kleßmann, C., & Lautzas P. (Eds.) (2005). *Teilung und Integration: Die doppelte deutsche Nachkriegsgeschichte als wissenschaftliches und didaktisches Problem*. Bonn: BpB.
- Kleßmann, C., Misselwitz, H., & Wichert, G. (Eds.) (1999). *Deutsche Vergangenheiten – eine gemeinsame Herausforderung. Der schwierige*

- Umgang mit der doppelten Nachkriegsgeschichte*. Berlin: Ch. Links Verlag.
- Krautkrämer, E. (1962). *Deutsche Geschichte nach dem Zweiten Weltkrieg. Eine Darstellung der Entwicklung mit Dokumenten*. Hildheim: August Lax Verlag.
- Kudrna, J. (1989). Zum nationalen und europäisch-atlantischen Geschichtsbild in der deutschen und westlichen bürgerlichen Historiographie. In E. Schulin (Ed.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)* (pp. 227–232). München: R. Oldenbourg Verlag.
- Lindenberger, T. (2005). *Zonenrand, Sperrgebiet und Westberlin – Deutschland als Grenzregion des Kalten Kriegs*. In C. Kleßmann, & P. Lautzas (Eds.), *Teilung und Integration: Die doppelte deutsche Nachkriegsgeschichte als wissenschaftliches und didaktisches Problem* (pp. 97–112). Bonn: BpB.
- Lindenberger, T. (2010). Divided, but Not Disconnected: Germany as a Border Region of the Cold War. In T. Hochscherf, C. Laucht, & A. Plowman (Eds.), *Divided but not Disconnected. German Experiences of the Cold War* (pp. 11–33). New York–Oxford: Berghahn Books.
- Lindenberger, T. (2011). Governing Conflicted Memories: Some Remarks about the Regulation of History Politics in Unified Germany. In M. Blaive, C. Gerbel, & T. Lindenberger (Eds.), *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust* (pp. 73–87). Innsbruck-Wien-Bozen: Studien Verlag.
- Lindenberger, T. (2015). Ist die DDR ausgeforscht? Unsere Zeitgeschichte zwischen nationalem Boom und Globalisierung. *ZeitRäume, Potstamer Almanach des Zentrums für Zeithistorische Forschung*, 100–116.
- Möller, H. (2008). Zwei deutsche Staaten, eine Nation? Zum nationalen Selbstverständnis in den Verfassungen der Bundesrepublik Deutschland und der DDR. In U. Wengst & H. Wentker (Eds.), *Das doppelte Deutschland: 40 Jahre Systemkonkurrenz* (pp. 15–33). Bonn: BpB.
- Prowe, D. (1977). The New Nachkriegsgeschichte (1945-49): West Germans in Search of Their Historical Origins. *Central European History*, 4, 312–328.
- Prowe, D. (2002). Kohl and the German Reunification Era. *The Journal of Modern History*, 1, 120–138.
- Sabrow, M. (2016). A Myth of Unity? German Unification as a Challenge in Contemporary History. *German Historical Institute London Bulletin*, 2, 46–62.

- Schöllgen, G. (2013). *Deutsche Außenpolitik. Von 1945 bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck.
- Vogelsang, T. (1966). *Das geteilte Deutschland. Dtv-Weltgeschichte des zwanzigsten Jahrhunderts*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Weber, H. (1991). *Weißer Flecken* und die DDR-Geschichtswissenschaft. In K. H. Jarausch (Ed.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität: Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR* (pp. 139-153). Berlin: Akademie Verlag.
- Wehler, H-U. (2008). *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Bundesrepublik und DDR 1949-1990*, München: C. H. Beck.
- Wengst, U., & Wentker, H. (2008). Einleitung. In U. Wengst, & H. Wentker (Eds.), *Das doppelte Deutschland: 40 Jahre Systemkonkurrenz*, Bonn: ВрВ.
- Winkler, H. A. (1994). Rebuilding of a Nation: The Germans Before and After Unification. *Daedalus*, 1, 107–127.
- Winkler, H. A. (2000). *Der lange Weg nach Westen. Bd. 1: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik, Bd. 2: Deutsche Geschichte vom 'Dritten Reich' bis zur Wiedervereinigung*. München: C.H. Beck Verlag.
- Wolf, F. (2018). In der Teilung vereint. Neue Ansätze der deutsch-deutschen Zeitgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*, 58, 353–391.
- Wolfrum, E., & Mittler, G. R. (2011). Zwei Bücher, eine Idee. Christoph Kleßmanns Versuch der einen deutschen Nachkriegsgeschichte. *Version: 1.0*, in: *DocupediaZeitgeschichte*, URL: <http://docupedia.de/zg/>

MEDIA AND CONTEXT

FREEDOM OF EXPRESSION AND INTER-CLASSISM: HOW THE ALT RIGHT IS EARNING THE TRUST OF THE YOUTH**

The new radical right has built a discourse around a political imaginary where identity politics are seen as a common enemy. An example of this would be anti-feminism as a rally point for the alt right communities on the internet, with a multitude of streamers and youtubers across the globe talking about feminism as a movement that threatens their spaces and communities. The alt right views theories that critique classical conceptions of gender, and especially those that link gender to critiques of the class system or racism, as an antagonist that destroys the common ground that allowed the community to function "as usual". This disruption of the traditional is what legitimizes the formation of reactionary movements and the search to build up forces around "recovering what has been lost". A sense of loss that includes not only private property itself, but also race or gender privileges that are visualized as property. In this paper, we focus on studying how the alt right has gained weight among youth since 2016 by promoting these theories across online communities. We will first explain the political background of this new discourse based on interclassism and later the tactics of articulating a sense of loss and a supposed defense of freedom of expression using the example of the GamerGate event. This allowed to conclude that the alt right was successful in building up a favorable political subjectivity across sections of the youth during the GamerGate by presenting this theories and to propose the hypothesis that this has been later on replicated during Trump presidency to create the root of a reactionary mass movement.

Keywords: alt right, feminism, social networks, interclassism, youth

INTRODUCTION

Since Trump's victory in 2016 and despite his subsequent defeat in 2020, the growth of a reactionary wave of what have been called the new radical right has become visible. One of these new trends, originating in the United States, is

* promeromedina@correo.ugr.es

** The paper was written within the Doctoral Study Programme *Social Science* at the Faculty of Political Science and Sociology, Granada, mentored by Prof. Dr. Rafael Vázquez.

the alt right, with great success on the internet and in sectors of the youth across the globe. This alternative right is constituted and thinks of itself as a response to an alleged "totalitarian" establishment identified with the classic centre-left parties and in some cases the classical right-wing parties.

In this new imaginary, the alt right raises the banner of the freedom of speech to defend a series of policies and discourses that spread messages of hatred towards women, ethnic minorities and the LGTBQ community. Violence towards groups that threaten established political communities by contesting the narrative and rationale that underpins traditional, everyday activity within them. A series of attacks on these collectives that are legitimized by presenting them as actions for the defence of common sense of society and the private property of a sector of the population.

A property that in many cases is not material, but rather responds to the perception of racial or gender privilege as a property threatened by a series of movements which criticize the structures of capitalist society. In this way, the capital-labour conflict is reframed and turned into a new conflict where everyone becomes an "owner" and is threatened by a multicultural elite that seeks to take scarce property (race or gender privilege) away from those who in class terms own nothing (Robin, 2019).

Throughout this paper we will try to explore, and briefly explain how these imaginary functions and how the new right can present a community of "owners" in which an inter-class alliance is formed as a reaction to the possibility of transforming the pillars of bourgeois society.

THEORETICAL FRAMEWORK

Everyone is an owner now?

One of the main problems for the hypothesis on which this conservative political imaginary is built on has always been that we live in a class society, where the majority owns nothing. A question that until the French Revolution had found legitimacy in the idea of a divine order but that this event severely exploded; the action of the revolutionaries in those years has been a bleeding wound for the most conservative sectors of society (Robin, 2019). For although they built the foundations of the civil society whose pillars are what conservatives are trying to protect nowadays, they also destroyed the "natural" legitimacy of the Ancien Régime and made a practical demonstration of the fact that the social order is built by human hands. Their actions generated the idea in the population that

regimes could be changed, and that revolution was always a possibility to achieve emancipation.

A rupture, therefore, with an organicist vision of society and its development as the result of the work between generations, past and future. Proving that political and socio-economic regimes are an artificial human work is a crime that conservatism has never forgiven to those who built the society that these same movements defend today, as an original sin that haunts them and threatens to destroy them.

Faced with this risk of the ever-present capital-labor conflict, a section of the American right decided in the middle of the last century to turn the situation around, and the fruit of this is the current situation that drives the new radical right. The change of strategy was based on explaining to the white workers that they too were owners just like the bourgeoisie, whom they had mistakenly seen as the enemy because of Marxist theses.

As Marx himself explained, capitalist society is based on a class division between a minority who owns the means of productions (bourgeois) and those who have to sell their labor to live (proletariat). Both classes are opposing as their objective interest are antagonistic, the bourgeois needs to keep exploiting the workers to gain benefits and the proletariat is alienated and oppressed as long as they don't organize themselves to launch a social revolution to abolish the capitalist system (Marx&Engels, 1967).

However, this doesn't mean that the proletariat is already organized, and their political subjectivity is unified by nature. On the contrary, as Marxism has explained without a revolutionary party and program, proletarians can be persuaded by bourgeois ideology and end up defending their oppressor, and even a fraction of them will constitute a police force inside the labor movement such is the role of union or political bureaucracies (Talès, 1924; Lenin 2012 or Trotsky 2017).

In relation to our subject, we can follow Fredric Jameson analyze of the loss of the subject in the beginning of the Postmodernity as a way to explain the success of this strategy. As Jameson explains the development of certain philosophical theories which negates or critique the idea of a universal subject and the defeat of the worker movement after the Cold War left open the idea that class is not important anymore, as the proletariat is not able to think themselves or the totality of the capitalistic society to truly understand the social reality (Jameson, 2020). As they cannot think the totality, they are unable to think as a class and they have lost the political subjectivity necessary to confront the capitalism, the

political defeat opens the door for the capitalism ideology to infiltrate the labor movement. This capitalist's victory is what later on has been called neoliberalism and has promoted a new imaginary of how society works (Robin, 2019).

In this new discourse, there is a shift from a struggle between owners and non-owners to an interclass alliance in which the wage-earner can see himself in the same group as the capitalist because it is explained to him that his privileges of gender or race are also a property that is threatened by the rise of social movements. The threat of "losing something" by referring to men's control over their families (feminism) or seeing themselves as equal to African Americans (anti-racism) is what seeks to mobilize and consolidate a reactionary mass movement (Robin, 2019).

A change of strategy that would have had at first micro changes on the structures of certain right-wing political parties, as in the case of the Republican Party in the United States who later on would affect the whole structure. Many low-level political events started to generate changes in the base of the party which saw its rank and file organize against the apparatus around demands of a non-economic nature. A struggle between "moderates" and "radicals" where the latter positioned themselves as the representatives of working people and their traditional values (i.e., anti-abortionist, racist and pro-bourgeois family) against the rich who would be carried away by the multicultural fashion of the big cosmopolitan cities (Frank, 2008).

A division over the so-called "culture war" that did not translate into economic terms; on the contrary, it revealed the capacity of this new imaginary to place the movement in an eternal conflict of values against its political opponents while concealing the effects of its economic policies. The end of the Cold War and the US victory had removed from public debate the question of the socio-economic system that was already taken as final. This, together with the Democratic Party's adoption of neoliberal theses, left little room for difference between bourgeois parties, which began to dispute discursively around a series of cleavages that were perceived as cultural rather than political.

As Thomas Frank explains in his work on his native Kansas, the same proletarian sectors harmed by the economic policies defended by his party criticized the republican elites themselves, while defending the class privileges of a minority who saw their party falling into the hands of a reactionary mass populism. The class division disappeared as a vision of one's own social class was imposed as a question of identity and therefore independent of the person's place in the productive system. With this class boundary eliminated, what determined

the vote of broad sectors of the population was reduced to the candidates' positions on abortion, the racial question, and the place of women.

Again, the success of this “culture war” is related to Jameson’s analyze as he expressed that in Postmodernity the subject is divided in many identities that while might express multiple and important sensitivities, they are unable to unify themselves in a political subject able to confront the oppression as long as they don’t identify the totality of the capitalist system (Jameson, 2020). For many decades neoliberalism has made it impossible for the different social groups to do that, and there has been a spawn of many political theories which not only negates to seek the answer to the problem but rather present the problem as a virtue, as they refuse to build up a revolutionary strategy to confront it and prefer to integrate themselves in the system in an individual way (Bensaid, 2011).

By these reason as we said, “cultural wars” have gained track in the political scenarios, for example in the USA, promoting debates about woman’s rights, religious ideologies, and the racial question, by trying to force extreme point of views in this topic. Their success and the resistance to that can be seen by phenomenon like Black Lives Matter and what happened to generate this kind of movements.

However, it would be naïve to think that racism is a conjunctural phenomenon in American history; rather, it responds to how capital accumulation was structured in the early modern world, being an essential element of the ordering of social and economic life since the founding of the country (Mishra, 2020). This has been noted by early on in 1935 by William Du Bois who analyzed how after the American Civil War, the elite of the South promoted the division among the working class by lines of race for fear of the political potential of millions of black workers who could auto organize themselves. (Du Bois, 2017). In recent years, the analyze of the alt right discourse point out this factor when white middle class men express nostalgia for a idealized past where this division was the golden rule (Kimmel, 2017).

The rise of the alt right from the fringes of the political scenario and its legitimation as a presidential option in the USA should been as a response to the political crisis in the country and more globally as a response to the organic crisis of capitalism.

Trump’s followers, which includes the alt right, had understood that important fringes of population hated the political elites of both parties. This distrust against the institutions allowed to propose a discourse which offered an answer to the cited organic crisis that was provoking that thousands of people

plummeted into poverty even though they were citizens of the most powerful nation in the world. Racism has always been an “public and psychological salary” for the white American, a tool used by bourgeois politicians to divide the working class by creating an artificial hierarchy that ordered the oppressed in different categories. And while it has been said that racism was one of Trump’s reason to win, race privileges and using them to politically homogenize the white population in an inter-class bloc is not new.

Some have tried to point out that Trump’s charisma mixed with the incapability of their rivals to understand Trump’s codes to form a discourse to rally their electoral bases is one of the key reasons. Trump was the “biggest troll of the world”, and he knew how to profit from this (Marantz,2020).

However, we think that the strongest point of this new discourse is the fact that by calling a mythic and fictional past, constructed around common places in fiction rather than historical events, the American right has been able to a reactionary mass movement which aspire to recover a white man bourgeois world. A world that has never been lost although many have tried to unsuccessfully destroy it but that this discourse present as ruins of a better life.

A discourse that has been growing along these new political forces around the hypothesis of Overton’s window. An idea made by a libertarian think tank in the 90s that defend that political and social concepts changes with the passage of time. Concepts which are inside the window are those which are universally accepted, is what we call common sense. The external pane is the place of more provocative ideas, the more radical the more outside they are. Outside the windows are those who no one would defend, for example slavery (Marantz, 2020). The point they tried to make is that the position of the concepts is temporal, the window can move or be moved so what is accepted by society is not set in stone. You can actively make an idea more universality accepted in the public debate and following this hypothesis is what defines the alt right’s “cultural war”. They want to conquer “common sense” as a key pillar before their political victory.

To analyze this political and cultural offensive, we will study in the following part how the alt right, a sector of this new right, has constituted a discourse around the concept of right of freedom of speech as a cover to present and spread their political ideas to the youth on the Internet. A youth that nowadays use online communities as general places of socialization.

Gamergate and witch-hunts: The concept of freedom for the alt right

The alt right appeared in the public eye after Trump's victory in 2016. Many authors gave the merit of the electoral victory to the 4chan, Reddit and other platform's trolls, linking the "cultural war" followed by these groups to the electoral rise of the Republican Party. The latter had presented a candidate that everyone thought would lose to an expert in bourgeoisie politics such as Hillary Clinton. But in an unexpected turn of events, Donald Trump, the millionaire who presented himself as an outsider, the son of the elites who attacked their peers to give a different and populist image, won the 2016 presidential elections in the USA.

This event shook the American and global political scenario by many reasons, especially because it showed the consequences of the crisis of neoliberalism: the rise of reactionary leaders who promised a response to the crisis of capitalism in the form of backwards policies.

In this context, authors like Angela Nagle highlighted the role of social media, and especially online communities like 4chan as place where people were recruited as "digital soldiers" for Trump and where a veritable political support for the new leader had been formed. In *Muerte a los normies*, Nagle explain to us how these new groups were formed generating even public figure who like their new president tried to present themselves as outsiders. Public figure who wanted to destroy "political correctness" and subvert social norms, as a new trend of humor but in the end as a political fight against social consents who were seen as problematic.

The key point of this research is that allowed us to understand the logic or reason for people to rally and support this new right-wing groups. Assembling different elements of the far right, classic Internet's trolls and some sector of a white nihilist youth without a goal in life, the alt right managed to do it by using the banner of the freedom of speech. It was a common right that everyone should defend on the Internet from inside and outside menaces. Their concepts were basically that everyone could say anything, be anything and do anything they wanted without having to think in the consequences of their act.

This concept of the freedom of speech, which has been seen now as dangerous with the rise of these groups as it has allowed the spread of reactionary idea, it is essentially the result of the tecno-utopism that dominated the Internet in the earlier decade (Marantz, 2020). In those times, events like the Arab Spring were seen as the result of political mobilization organized thanks to social media. In fact, most of the big platforms such as Facebook, Twitter, or Reddit, positioned

themselves as defender of this idea of maximum freedom of speech. Their founders didn't want to moderate what kind of messages were spread in their forums. Either because they were, as Andrew Marantz said, immature young people who didn't wanted to take responsibility, or, because their greed who make them maximizes profits by maximizing interactions between users.

In any case, as everyone discovers later, this conception of freedom and the cover of this platform had allowed the alt right to spread their discourse in many fringes of society without obstacles or moderation from the owners of social media.

An example of how this new right twisted what is a democratic right for everyone was the Gamergate in 2014, a foundation event for this ideological movement that putted them in the map for many political figure such as Steve Bannon.

Gamergate is how it's called a witch hunt that focused on Anita Sarkessian, an videogame journalist and Zoe Quinn, a videogame developer. Both were feminine figures inside the videogame industry. Sarkessian was attacked for defending a critic perspective in the classic narratives in the videogame, pointing out how they reproduce patriarchal power relationships and the possibility of searching alternatives. She proposed her followers to finance a series of essays in form of videos to debate more about this. On the other hand, Zoe Quinn developed an indie videogame that teaches the player how is the vital experience of someone who suffers from depression. The point of the game was to give visibility of a social problematic and the game received positive reviews from Kotaku, a specialized media in videogame.

Both were attacked and the starting signal was the accusation from Quinn's ex-boyfriend who published sexual images of the developer and accused her of having sex with a journalist to gain positive reviews for her videogame. Sarkessian also suffered harassment in social media because of her role as activist in the industry. Later on, a new wave of harassment and attacks was unchained among the anglosphere of the videogame world, where many feminine figures were also target of this witch hunt. This includes insults, hate message but also doxing (revealing real life information about a person on the Internet to hurt him or her), death and rape threats... and in the general it focused on the idea of ejecting women from the industry.

Gamergate had a political impact because is was the public legitimation of this sector of the right, who appeared in the public debate demonstrating their ability to influence in an industry using the potential of social media. From this

event, the alt right could present their discourse in a much easier way, because they now had an official reason to defend their positions and gain new followers. Feminism was inaugurated as the official enemy of these communities. It wasn't the only one because you can also find racism, anti semitism and islamophobia, but it's true that feminism was seen as the common enemy among all the sectors.

The alt right presented this war from a defensive perspective, in which a series of communities and spaces where "gamers" were being "politicized" (as in having a debate about what should be common sense) by what for the alt right were external people from outside this places. But they weren't people outside the videogame communities, they simply were usuaries who tried to propose alternative and critics to hegemonic narratives in the industry. Saying that women doesn't belong or they don't constitute a part of the community when they are half of videogame consumers in the USA, one of the most important markets in the world, seems to be an ideological discourse rather than reality. (Kocureck, 2015)

But proposing this scenario was essential for the alt right, because it allowed them to assemble a conglomerate of groups who where already present in social media and focus them on fighting feminism. This was not hard to propose inside these groups because most of them were from the "man-sphere", a micro universe of blogs, author and masculine self-helps books that present woman as sexual object and that divided men depending on their ability to seduce women.

This man-sphere was seen by the mainstream as a series of heterosexual men frustrated by solitude and lack of sexual relationships and that followed tricksters that sell recipes for a successful sexual life. But while they might have been that initially, they quickly evolve to more radicalized positions. From sectors who refuse to live alongside women in society to the incel movement, men who were angry at women for not accepting them as sexual partners. The incel movement generated terrorism activism against women as a response to the situation.

The alt right was able to see what point in common these different communities had between them, sharing common places like 4chan and Reddit and therefore feminism became the number one enemy. Feminism was presented as a totalitarian enemy, external and outsider who wanted to control their communities, moderate their conduct, censure their freedom of speech, saying that not everything was allowed on the Internet.

As Nagle explained, the alt right specializes themselves in making evident this "totalitarian" spirit of feminism by using straw-man arguments, by for example, searching influencers or public figure of the movements, catching them

in an absurd discussion and using it to present the whole movement as insane. The rutinary fights in social media by a puritanism in the movement which tried even to harass left wing intellectual such as Mark Fisher, allowed the alt right to present themselves as the defenders of the freedom.

Evidently the discussions that were used by the alt right didn't represented the whole movement, but that didn't mattered to this groups who wanted to show to the rest of society that they were those who had reason in this conflict. A fight that was useful to generate a new political space following the GamerGate and might had been moving the Overton's window.

By studying the GamerGate we can observe the identitary building up of a highly masculinized community which was the fertile ground for the far right wing forces. Not because gamers are naturally align with their these but because the debate about changing or not the classic narrative in the industry revealed the existence of a hegemonic discourse that growth from masculinist, militaristic and conservative values, a legacy from the past and present of an industry linked to certain sector of American politics (Kocureck, 2015). The videogame industry had been built up around an identity that invisiblized women. This made that any alternative discourse created a reactionary response to protect the "common sense". The gamer constituted their identity around the defense of the values of what was a hobby and at the same time a refuge, which was menaced by what he saw as an external force. They were external because he didn't recognized them as part of his community for many years.

The alt-right discourse during GamerGate could justify the violence launched towards feminism because it is perceived as a legitimate violence to defend one's ownership of what one considers one's space. In this way, the exercise of misogynist politics is presented as an accurate reaction to a perceived oppression by an enemy that would be allied with traditional elites, who had always blamed video games for everything anyway. The defense of video game narratives had little to do with the quality of the product, even if it was pronounced as such, but rather a response to the critique of the hegemonic discourse that had dominated these communities and which over time had naturalized that no more voices were heard. The aim was to prevent these spaces for the socialization of more and more young people from welcoming critical alternatives into their midst, to gain positions in places from which new militants could be recruited.

By marking these spaces as their own, as if they could be possessed or co-opted by a sector of the users, what was being sent was the message that white young people should reject the possibility of sharing them with other collectives

and therefore the need to deny critical voices if they wanted to defend what was their own. A kind of defensive logic in which fear of non-existent oppression ends up reinforcing privileged positions, regardless of whether the subject was really gaining anything from it.

Conclusions

We can affirm that the alt right was able to construct a tactically defensive discourse during GamerGate (protecting freedom of expression on the Internet) while they went on the strategic offensive (introducing their ideas on gender or race into the public debate), in an experience that would later serve them to understand the potential of social networks in the political battle.

This has subsequently been replicated to introduce other elements of their political imaginary into the public debate, following their own hypothesis of the Overton window, which allowed them to appear during Trump's mandate as a political current with institutional influence. Although the Democratic candidate Joe Biden would win in 2020, the subsequent attack on the Capitol in early 2021 and the extension of the Qanon theory with links to the same communities from which GamerGate began in 2014, reveal the scope that the alt right has had in generating a political imaginary strong enough to survive its leaders.

An imaginary that we want to highlight, seeks to build a cross-class discourse, taking advantage of the fact that there is no real political alternative to capitalist measures in the face of the crisis that is currently confronting the main US institutions. And that it has taken from the identity politics debate, tools from which to naturalize class, race, or gender privilege as an almost biological reality that we cannot confront but must remain submissive to it. Finally, we would like to stress that the key to the discourse lies in this capacity to construct in an identarian way what is essentially a structural problem, thus denying the possibilities not only of transforming such situations but also of being able to study them directly. Replacing scientific analysis with 4chan posts and a legacy of social theories with conspiracy theories, is a political success.

BIBLIOGRAPHY

- Bensaïd, Daniel. 2011. *Le spectacle, stade ultime du fétichisme de la marchandise*. Nouvelles Éditions Lignes.
- C. Talès. (1924) *La Commune de 1871*. Librairie du Travail. Paris (Francia).

- Du Bois, W. E. B., & Mack, H. J. (2017). *Black Reconstruction in America: Toward a history of the part which black folk played in the attempt to reconstruct democracy in America, 1860-1880*. Routledge.
- Frank, Thomas. *¿Qué pasa con Kansas? Cómo los ultraconservadores conquistaron el corazón de Estados Unidos*. Ediciones Acuarela. 2008.
- Jameson, Fredric. *Teoría de la Postmodernidad*. Editorial Trotta. Edición 2020. Madrid.
- Kimmel, M. (2017). *Angry white men: American masculinity at the end of an era*. Hachette UK.
- Kocurek, Carly. A. *Coin-Operated Americans: Rebooting boyhood at the video game arcade*. University of Minnesota Press. 2015.
- Lenin, V.I. (2012) *Imperialismo: la fase superior del capitalismo*. Editorial Taurus. Madrid.
- Marantz, Andrew. *Antisocial : la extrema derecha y la “libertad de expresión” en Internet*. Editorial Capitán Swing. 2020.
- Marx, K., & Engels, F. (1967). The communist manifesto. 1848. *Trans. Samuel Moore. London: Penguin, 15(10.1215), 9780822392583-049*.
- Mishra, Pankaj. *Fanáticos insulsos: liberales, raza e Imperio*. Editorial Galaxia Gutenberg, 2020.
- Nagle, Angela. *Muerte a los normies: Las guerras culturales en internet que han dado lugar al ascenso de Trump y la alt-right*. Orciny Press.2018.
- Robin Corey, *La Mente Reaccionaria: el consevadorismo desde Edmund Burke hasta Donald Trump*. Editorial Capitan Swing. 2019.
- Trotsky, Leon. (2017). *El Programa de Transición y la Fundación de la IV Internacional* Ediciones IPS. Argentina.
- Venegas Ramos, Alberto. *Pasado interactivo: memoria e historia en el videojuego*. Ediciones sans soleil. 2020

RAZOTKRIVANJE AUTORITARNE SUBMISIVNOSTI: IDENTITET I MEDIJI KAO KLJUČNI FAKTORI**

Authoritarian submission, defined as subordinate attitude towards authority, presents a threat to modern democracy. This paper analyzes the authoritarian submission through issues of identity and media influence. First, paper investigates how national, religious, and party identification relate to an authoritarian submission. Second, the paper explores the effects of submission for individuals who consider the media to be a significant factor in forming their attitudes. We test the research questions with the latest wave of the Comparative Study of Electoral Systems (2017), in Montenegro, a post-communist country with an increased impact of submissive tendencies on political behavior. The results of this research indicate the importance of submission - without detailed insight into the key factors that encourage authoritarian submission, the ability to understand the democratic transition of post-communist societies remains questionable.

Keywords: authoritarian submission, identity, media, Montenegro, post-communism

UVOD

Autoritarnu submisivnost čini inferioran odnos prema autoritetu i poštovanje autoriteta kao najvažnijeg obrasca ponašanja koji bi djeca trebalo da usvoje (Altemeyer 1996). Budući da potčinjen odnos prema političkim autoritetima sprečava demokratski razvoj (Jost 2015), u fokusu ovog rada je analiza autoritarne submisivnosti kroz pitanja identiteta i uticaja medija. Naime, u nacionalnom, partijskom i religijskom identitetu, prisutne su različite forme autoriteta prema kojima pojedinci/ke ne bi trebalo da izražavaju bespogovornu poslušnost, što je osnovna karakteristika autoritarne submisivnosti (Altemeyer 1996). Istovremeno, mediji su važan sekundarni faktor socijalizacije, koji ima sposobnost da djeluje medijatorski, odnosno da osnažuje ili suzbija devijantne

* jovanad@ac.me

** Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka (Univerzitet Crne Gore), na predmetu Sociologija, pod mentorstvom prof. dr Vladimira Bakrača.

društvene tendencije. Pojedinci/ke koji medije konzumiraju kritički i ne marginalizuju njihovu ulogu u edukaciji auditorijuma, manje su skloni da baštine konzervativne svjetonazore (Rauch 2019). Istraživanjem uloge različitih formi identiteta i medija, u kontekstu autoritarne submisivnosti, stičemo potpuniju sliku o ovom konceptu koji je u studijama autoritarnosti bio nerijetko marginalizovan (Passini 2017). Nekritički odnos prema autoritetu i osjećaj inferiornosti, stavlja građane/ke u funkciju objekata, a ne subjekata demokratskih procesa (Passini 2017). Takva pozicija biračkog dijela pogoduje različitim formama političke manipulacije i produbljuje superiornost koju politički autoritet demonstrira nad potencijalno submisivnim biračkim tijelom. Imajući u vidu da je ovo istraživanje eksplorativnog karaktera, u njemu ne formulišemo hipoteze, već istraživačka pitanja i istražujemo da li su one forme identiteta u kojima je nivo personalizacije i uloga autoriteta izraženija (poput religije) u pozitivnoj vezi sa autoritarnom submisivnošću. Potom, u radu analiziramo efekte submisivnosti za pojedince kojima mediji, kao faktor uticaja na društvenu stvarnost, imaju veliku važnost u formiranju stavova. Rad se, stoga, rukovodi sljedećim istraživačkim pitanjima: *Koja forma identiteta ima najveći uticaj na autoritarnu submisivnost? Kakav je uticaj medija na submisivne stavove?*

Prvi dio rada sadrži teorijsko određenje osnovnih koncepata, a zatim izlažemo zbog čega je primjer Crne Gore relevantan u kontekstu analize identiteta, medija i submisivnosti. Posljednji dio rada sumira metodološke nalaze i ograničenja postojeće studije, kao i sugestije za buduća istraživanja.

ODREĐENJE OSNOVNIH POJMOVA

Koncept autoritarne submisivnosti izveden je iz teorije autoritarne ličnosti (Adorno et al. 1950), kao jedna od tri dimenzije, uz autoritarnu agresivnost i konvencionalizam (Altemeyer 1996: 7). Rigidno vaspitanje u kojem je autentičnost djeteta sankcionisana predstavlja tek jednu od faza razvoja autoritarne submisivnosti (Altemeyer 1996: 9). S obzirom na to da pojedinci/ke ne odrastaju u izolaciji, faktori sekundarne socijalizacije ne mogu biti zanemareni u diskusiji o razvoju submisivnog ponašanja (Genner i Süß 2016). Da bi pojedinac/ka, koji submisivnost usvaja kao vrijednost vaspitanjem, došao do submisivnosti kao automatizovanog ponašanja prema političkim autoritetima, neophodno je da postoji podložno okruženje u kojem mediji imaju važan uticaj (Genner i Süß 2016). Mediji oblikuju „svjetonazor i vrijednosti“ (Gener i Süß 2016, 1) i utiču na karakter stavova koji se promovišu kao model ponašanja u primarnoj socijalizaciji. Mediji dugoročnim efektima utiču na promjene u ponašanju, emotivnom odnosu

prema određenim pojavama i na percepcije o važnim društvenim problemima. Mediji, stoga, mogu funkcionisati kao značajan korektivni faktor u submisivnim stavovima. Naime, jedna od centralnih karakteristika autoritarnih ličnosti je negativan, nepovjerljiv i omalovažavajući odnos prema medijima, kao javnim akterima koji bi trebalo da šire kritičku misao (Altemeyer 1996).

Sa druge strane, *identitet* predstavlja „(...) *mapiranje ljudskog svijeta i našeg mjesta u njemu, kao pojedinaca i članova kolektiviteta*“ (Jenkins 2014: 5). Identitet je od dominantnog značaja za stabilno funkcionisanje društvene zajednice i pojedinaca/ki u njoj. Naglasili smo da je u ovom radu fokus na trima identifikacijama, koje upućuju na koncept pripadnosti: nacija, religija i partijska identifikacija. Sva tri identiteta su relacionala, odnosno ostvaruju se u odnosu na nešto i u zajednici sa drugima, ali i istovremeno podrazumijevaju individualizovan odnos prema predmetu identifikacije.

U kontekstu pripadnosti naciji, relaciji i individualni elementi su vidljivi kroz „*emocionalnu vezu (...), nacionalni mentalitet [i dijeljenje] različitih elemenata biografske geneze (...), sudbine, porijekla, mjesta rođenja, mjesta odrastanja, mjesta stanovanja, socijalizacije*“ (Wodak 2009: 31). Nacionalna forma identifikacije uključuje zajednički politički, pravni i ekonomski okvir, ali i kolektivnu memoriju i zajedništvo kulture i simbola (Smith 1991: 14). Religijski identitet, sa druge strane, predstavlja drugu formu individualne i grupne identifikacije koja vrši „(...) *sintezu ljudskog ethosa: tona, karaktera i kvaliteta njegovog života, njegov moral, estetiku i njegove poglede na svijet – sliku koju ima o suštini stvari u čistoj stvarnosti i njegove najsveobuhvatnije ideje o poretku*“ (Geertz i Banton 1993: 91). Religijski identitet svoju specifičnost nalazi u postojanju jedinstvenog moralnog autoriteta, koji intenzivira element personalizacije i individualnosti (Ysseldyk et al. 2010: 61). Ova karakteristika religijskog identiteta je naročito izražena u odnosu na partijsku identifikaciju, gdje, iako može postojati personalizacija sa liderstvom, pojedinac svoj sistem identifikovanja dominantno bazira na elementu kolektivnog (Greene 1999). Partijskom identifikacijom se pojedinac trajno poistovjećuje sa partijom, njenim vrijednostima i društvenom grupacijom (Goren 2005: 881). Partijska identifikacija, dakle, dominantno naglašava grupni identitet (Greene 1999).

Imajući u vidu da autoritarna submisivnost nužno uključuje personalizaciju sa izvorom autoriteta, u ovom radu je očekivana asocijacija između submisivnosti i one vrste identifikacije u kojoj je nivo personalizacije sa percipiranim autoritetom najistaknutiji – religijski identitet. Bez obzira na to što se i autoritarna submisivnost i religijski identitet po svom konceptualnom određenju

razlikuju, njih spaja potreba za sigurnošću i navigacijom koju autoritet pruža (Koesel 2014: 5), kao i činjenje zasnovano na uvjerenju o opravdanosti i ispravnosti autoriteta kojem se pojedinac/ka povinuje (Altemeyer 1996). Istovremeno, mediji predstavljaju važan faktor koji ima mogućnost da stvori manje ili više podložno okruženje za submisivne stavove (Gener i Süss 2016). Stoga, u ovoj analizi provjeravamo kakav odnos prema submisivnim stavovima imaju pojedinci/ke kojima su mediji značajan društveni činilac. Imajući u vidu uticaj različitih formi identiteta i medija na razvoj submisivnosti, te eksplorativni karakter ovog istraživanja, u ovom radu pružamo metodološku podlogu za teorijsku povezanost između identifikacije, medija i submisivnosti.

SLUČAJ CRNE GORE

Crna Gora je predstavljala jedinu državu u Jugoistočnoj Evropi koja, pod vlašću Demokratske partije socijalista, tri decenije nije demokratski smijenila vlast od sloma komunističkog sistema (Morrison 2008; Vukovic 2015). Ovakva specifičnost crnogorskog slučaja, tumačena je upravo kroz domen snažne partijske identifikacije i klijentelističkih praksi (Džankić i Keil 2017), personalizovanog liderstva (Komar 2013: 173), kao i osjetljivog nacionalnog pitanja (Jenne i Bieber 2014). Nedsljedan pristup vodećih političkih subjekata u Crnoj Gori, prema pitanju crnogorskog nacionalnog identiteta, doveo je do trajne polarizacije crnogorske političke scene i učinio etnički osnov nacionalne identifikacije dominantnim i važnim faktorom partijskih preferencija (Komar 2013; Jenne i Bieber 2014; Vuković 2015). Etnički rascjep je obilježio i smjenu vlasti koja se u Crnoj Gori dogodila 30. avgusta 2020. godine, kada su političke strukture koje je otvoreno podržala Srpska pravoslavna crkva postale dominantne u aktuelnoj parlamentarnoj većini. Sprega religije i politike rezultirala je nizom problematičnih praksi¹, koje su dijelom zabilježene i u najnovijem Izvještaju Evropske komisije za Crnu Goru iz 2021. godine, u kojem je konstatovana duboka podjela političke scene obilježena „*nepostojanjem konstruktivnog angažovanja svih parlamentarnih aktera*“ (Izvještaj Evropske komisije 2021; 6), te „*rastom*

¹ Neki od primjera koji su prethodili Izvještaju uključuju: vođenje političkih pregovora u vjerskim objektima, kao i neinkluzivno donošenje Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica ("Službeni list Crne Gore", br. 008/21 od 26.01.2021), što je i konstatovano u Izvještaju (Izvještaj Evropske komisije 2021: 7).

incidenata i napada baziranih na etničkoj ili rasnoj pripadnosti, zločina iz mržnje i govora mržnje (...)” (Izveštaj Evropske komisije za Crnu Goru 2021: 7). Istovremeno, nije napravljen jasan diskontinuitet sa klijentelističkom i nepotističkom politikom Demokratske partije socijalista, što je dodatno doprinijelo nazadovanju Crne Gore u pregovaračkim procesima (Izveštaj evropske komisije 2021: 6). Medijski kontekst je takođe problematičan, budući da crnogorsku medijsku scenu kontinuirano karakteriše nedovoljna institucionalna zaštita novinara/ki, izražen uticaj političkih struktura na medije, izostanak jedinstvenog samoregulatornog mehanizma, kao i medijska koncentracija (Davidović 2022).

Kompleksan odnos u domenu identiteta u Crnoj Gori, upućuje na važnost izučavanja ovog pitanja i njegovog uticaja na autoritarnu submisivnost. Time odgovaramo ne samo na prirodu te veze, već i utvrđujemo dominantne obrasce identifikacije među crnogorskim stanovništvom. Naime, iako određeni identitet (poput religijskog) može pokazati uticaj na autoritarnu submisivnost, to nužno i ne znači da je isti identitet dominantan izvor identifikovanja građana/ki u Crnoj Gori. Dakle, ovim radom istražujemo i da li postoji razlika između funkcije identiteta *per se* i identiteta koji je doveden u vezu sa konkretnim problemom. Pritom, identitetska polarizacija se u kontinuitetu prenosi na medijski diskurs, a u radu smo naglasili da mediji imaju moć da prodube društvene rascjepa i promovišu nekritički odnos prema političim autoritetima, što je centralna odlika autoritarne submisivnosti.

METODOLOŠKA POSTAVKA

U cilju analize istraživačkih pitanja koristimo bazu iz Crnogorske nacionalne izborne studije (Montenegrin National Election Study – MNES) 2016-2017². Istraživanje je urađeno na uzorku reprezentativnom za Crnu Goru, od 1213 ispitanika, sa marginom greške +/-2.81% na 50% uzorka.

Demografska struktura uzorka je uravnotežena. Uzorak sačinjava 51.07% žena i 48.93% muškaraca, dok nacionalna kompozicija uzorka ne pokazuje značajna odstupanja u poređenju sa strukturom stanovništva prema popisu iz 2011. godine³: Crnogoraca/ki je 56.23%(45%), Srba/kinja 22.64%(28%), Bošnjaka/inja

² Vidi:<http://mnes.defacto.me/faq/>, posjećeno: 20. decembra, 2018. godine.

³ Vidi: <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=73&pageid=73>, posjećeno: 25. decembra, 2018. godine.

8.65%(9%), Albanaca/ki 4.32%(5%), a pripadnika/ca drugih nacionalnosti 8.16%(9%). Uzorkom dominiraju ispitanici/e sa završenom srednjom školom (48.43%), zatim fakultetski obrazovani (27.89%) i ispitanici/e koji su završili osnovnu školu (23.68%).

Mjere

Eksplanatorne varijable su operacionalizovane stepenom izjašnjavanja pripadnosti svakoj od tri grupacije: naciji, religijskoj zajednici i partiji. Preciznije, ispitanici/e su upitani da se izjasne „koliko blisko osjećaju da pripadaju” svakoj od navedenih grupa. U slučaju nacije i religije, pripadnost je izražavana na Likertovoj skali od 1 (u potpunosti pripadam) do 5 (uopšte ne pripadam), dok je pripadnost partiji diskretna varijabla (1-pripadam, 0-ne pripadam). Kada je riječ o medijima, ispitanici/e su odgovarali na pitanje: “U kojoj mjeri sljedeći subjekti utiču na opredjeljenje za koga ćete glasati na izborima?”. Na skali od 1 (uopšte ne utiču), do 5 (utiču u velikoj mjeri), ispitanici/e su ukazivali na važnost različitih faktora: medija, porodice, prijatelja, kolega na poslu i partija.

Zavisna varijabla – autoritarna submisivnost, operacionalizovana je kroz tri stavke. Prve dvije preuzete su iz F skale (Adorno i drugi, 1950) i Oltmajerove skale desne autoritarnosti (Altemeyer, 1996): 1. *Najvažnije vrline koje djeca treba da nauče jesu poslušnost i poštovanje autoriteta.* 2. *Mladi ponekad imaju buntovničke ideje, ali kako odrastaju treba da ih prevaziđu i da se smire,* dok je treća novoformulisana stavka: 3. *Imati snažnog lidera u vladi je dobro za Crnu Goru čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi uspješno obavio posao.* Ispitanici/e su izražavali stepen saglasnosti sa ovim stavkama, na Likertovoj skali, od 1 (u potpunosti se slažem) do 5 (uopšte se ne slažem). Imajući u vidu da je riječ o kontinuiranim varijablama, od ove tri stavke napravljen je aditivni indeks.

Kontrolne varijable su edukacija i starost, zarad potencijalne pozitivne veze između nižeg nivoa edukacije i autoritarnosti, te odnosa između starijeg životnog doba i autoritarnosti, tačnije nenaviknutosti pojedinaca socijalizovanih u komunističkim sistemima na demokratske promjene.

Rezultati

U radu prvo istražujemo dominantne izvore identifikacije u crnogorskom stanovništvu, kao i odnos ove tri forme identiteta i autoritarne submisivnosti. Počinjemo od najznačajnijih izvora pripadnosti određenoj grupi, koji su sumirani u Tabeli 1:

Tabela 1: Izvori identifikacije stanovništva u Crnoj Gori⁴

	Pripadam	Ne pripadam
1. Pripadnost naciji	93.55	1.65
2. Pripadnost religijskoj zajednici	87.22	5.94
3. Pripadnost partiji	62.45	38.31

Napomena: Rezultati su izraženi u procentima

Rezultati pokazuju da ispitanici/e izražavaju dominantnu pripadnost naciji (93.55%), potom religijskoj zajednici sa kojom se identifikuje 87.22% ispitanika, dok svega 5.94% osjeća da joj ne pripada. Rezultati pokazuju da partijska identifikacija, iako zastupljena, predstavlja sporednu liniju pripadnosti u odnosu na naciju i religiju. Ovi nalazi mogu biti interpretirani na dva načina. Prije svega, nacionalni i religijski identitet čine bazičnu formu identifikacije i izrazito važne forme identiteta, od čijeg jasnog određenja nesumnjivo zavisi položaj pojedinca/ki u zajednici. Isto ne može važiti za partijsku identifikaciju, koja iako važna, predstavlja manje personalizovanu formu identiteta sa ekstrinzičnim karakterom – u velikoj mjeri je uslovljena spoljašnjim odnosno aktuelnim političkih okolnostima.

Istovremeno, opisujući slučaj Crne Gore, naglasili smo važnost etničkih i religijskih pitanja u sveukupnom društveno-političkom kontekstu. Dakle, izražena pripadnost religiji i naciji u uskoj su vezi sa karakteristikama primjera Crne Gore. U prvom slučaju, iako je sekularnost utemeljena Ustavom (član 14), religija vrši sve eksplicitniji uticaj na društvenu i političku stvarnost u Crnoj Gori. Bez obzira na to što MNES istraživanje pokazuje da polovina ispitanika ne prisustvuje vjerskim obredima redovno (50.59%), svega 1.40% stanovnika Crne Gore, na pitanje o vjeroispovijesti, odgovara ateizmom. Važno je naglasiti da ovi rezultati iziskuju podrobniju analizu, imajući u vidu ograničenost indikatora koji su korišćeni za religijski identitet, u ovom istraživanju.

⁴ Tabela sadrži kumulativne procenete. U kategoriji nacije je 4.8% onih koji nemaju definisan stav, a u kategoriji pripadnosti religijskoj zajednici ih je 6.84%.

Takođe, etnička polarizacija ima potencijal da isturi naciju kao dominantnu liniju identifikacije stanovništva Crne Gore. Naime, isto istraživanje je pokazalo da 82.60% građana/ki Crne Gore smatra veoma važnim ili prilično važnim da neko poštuje crnogorske običaje i tradiciju da bi se smatrao „istinskim Crnogorcem“, dok 87.70% tvrdi isto, kada je u pitanju važnost toga da neko ima crnogorske pretke. Ovi nalazi upućuju na važnost prethodno pomenutog kulturološkog i tradicionalnog aspekta nacionalnog identiteta. Uprkos tome što se pitanjem pripadnosti ne precizira o kojoj je naciji riječ, ovi rezultati nesumnjivo upućuju na to da građani/ke Crne Gore svoju nacionalnu identifikaciju smatraju važnom, te mogu poslužiti kao osnova za buduća istraživanja nacionalnog identiteta u Crnoj Gori.

Centralno istraživačko pitanje na koje odgovaramo je - *Koja forma identifikacije će imati uticaja na autoritarnu submisivnost?* Da bismo testirali vezu između različitih formi identifikacije i autoritarne submisivnosti, sproveli smo linearnu regresiju, imajući u vidu kontinuirani karakter glavnih eksplanatornih i zavisne varijable. Analizom je utvrđeno postojanje pozitivne veze između pripadnosti religijskoj zajednici i autoritarne submisivnosti

Tabela 2: *Rezultati linearne regresije*

<i>Zavisna varijabla</i>	
	Autoritarna submisivnost
Pripadnost naciji	0.024 (0.050)
Pripadnost religijskoj zajednici	0.224*** (0.034)
Pripadnost partiji	-0.044 (0.059)
Godine	0.004** (0.001)
Edukacija	-0.093*** (0.017)
Konstanta	1.869*** (0.158)
Observations	946
F-statistik (p-vrijednost)	26.41(0.001)
Adj. R ²	0.11

*Napomena: *p<0.1; **p<0.05; ***p<0.01*
Standardne greške su u zagradama

Odnosno, svako pozitivno pomjeranje na skali pripadnosti religijskoj zajednici, povećava sklonost ka autoritarnoj submisivnosti za 0.22. Rezultati takođe pokazuju pozitivnu vezu između godišta i autoritarne submisivnosti, iako ona nije na značajno velikom nivou – svakom dodatnom decenijom života, afirmacija submisivnosti raste za 0.004. Odnos između edukacije i submisivnosti je negativan, dakle porast u nivou edukacije, prati smanjenje saglasnosti sa autoritarnom submisivnošću za 0.093. Uticaj kontrolnih varijabli je, stoga, u skladu sa pretpostavkama da će obrazovaniji i mlađi pojedinci/ke pokazati manje sklonosti ka submisivnosti. Evaluacijom modela predstavljenog u Tabeli 2. vidljivo je da je njegov potencijal da objasni promjene u zavisnoj varijabli svega 11%. Tačnije, 11% promjene u submisivnim stavovima može biti pripisano uticaju eksplanatornih varijabli u ovom modelu. Bez obzira na to što je značajan dio varijacije ostao neobjašnjen, ovaj model upućuje na činjenicu da religijski identitet, iako nije bio dominantan izvor identifikacije prema prethodnoj analizi, jeste jedini koji pozitivno utiče na submisivne stavove. Ovakav nalaz, iako iziskuje dalje analize, ukazuje na postojanje određene veze između religijskog identiteta i koncepta submisivnosti. Njihova tačka presjeka može biti konstatovana i u domenu tradicionalističkih stavova koji se vezuju za vaspitanje i položaj mladih u društvu, kao i vrednovanje autoriteta kao izvora ispravnosti, sigurnosti i ispunjenja „strateških potreba” (Koesel 2014: 5).

Drugo istraživačko pitanje ispituje važnost medija u formiranju submisivnih stavova. Statističke analize ukazuju na nekoliko tendencija. Prije svega, više od dvije trećine (86.12%) ispitanika/ca na koje mediji ne utiču prilikom glasačkog izbora, ima skor na skali submisivnosti veći ili jednak sa 2.66 (na skali od 1-5). U interpretaciji ovaj nalaz znači da pojedinci/ke koji marginalizuju važnost i uticaj medija, dominantno svoje odluke crpe u političkim autoritetima. Kako i nalaže koncept submisivnosti, autoritet je apsolutno superioran u uticaju na stavove submisivnih pojedinaca/ki, u odnosu na druge društvene činioce koji bi trebalo da podstiču kritičko razmišljanje. Tabela 3. u tom kontekstu, takođe pokazuje koji faktori dominantno utiču na to za koga će glasati ispitanici/e:

Tabela 3: *Faktori koji u potpunosti utiču⁵ na glasački izbor*

Faktor	%
Partije	14.67
Porodica	14.17
Mediji	13.68
Prijatelji	5.68
Kolege	4.28

Rezultati pokazuju da partije i porodica predstavljaju primarne faktore uticaja, dok mediji, u ovom poretku, nemaju marginalizovan značaj. Naime, izražena procentualna razlika između uticaja medija i ostatka privatnih aktera (prijatelja i radnog okruženja), ukazuje na to da su mediji još uvijek percipirani kao važan segment javnosti koji svojim diskursom utiče na politički izbor. Uticaj partija nije iznenađujući, budući da njihovo djelovanje u političkoj i društvenoj sferi logično opredjeljuje ponašanje birača. Dodatno, izražena zastupljenost porodice može pogodovati određenoj vrsti paternalističkih tendencija, koje su takođe u osnovi submisivnosti. Analiza je pokazala da uprkos tome što partije i porodica predstavljaju dominantne faktore u glasačkom izboru, marginalizacija medija u odlučivanju o pitanjima koja su redovno zastupljena u medijskom diskursu, pojedince/ke vodi ka rigidnim i nekritičkim stavovima, što je karakteristika koncepta submisivnosti. Time se, kako smo i pokazali u ovom radu, mediji ne mogu izostaviti iz diskusije o društvenoj tranziciji postkomunističkih društava, već se mora uvažiti njihov realan uticaj na promjene u stavovima. To je naročito važno u slučaju submisivnih stavova koji nedvosmisleno blokiraju demokratsku transformaciju postkomunističkih zemalja.

ZAKLJUČCI I OGRANIČENJA

U ovom radu smo analizirali tri izvora identifikacije stanovništva u Crnoj Gori – naciju, religiju i partiju, kao i njihov pojedinačan uticaj na autoritarnu

⁵ U tabeli su prikazani procenti potpune saglasnosti sa pitanjem „U kojoj mjeri sljedeći subjekti utiču na opredjeljenje za koga ćete glasati na izborima“.

submisivnost. U istraživanju smo takođe ispitivali vezu između medija i submisivnih stavova. Utvrdili smo da se najveći broj građana/ki identifikuje sa nacijom, potom sa religijom i na kraju sa partijom. Ovim nalazima je, stoga, utvrđeno da dominantan izvor identifikacije (nacija) ne mora nužno biti uticajan u odnosu na određenu pojavu (autoritarna submisivnost). Dakle, identifikacija koja dominira, ne mora da oblikuje stavove u odnosu na *konkretan* problem. Rezultatima je potvrđeno da je identitet u kojem postoji najintenzivniji nivo povezanosti sa autoritetima (religija) u pozitivnoj vezi sa konceptom submisivnosti. Istraživanje je takođe pokazalo da su mediji, nakon partija i porodice, treći po važnosti faktor koji utiče na glasački izbor, ali i da pojedinci/ke koji ih marginalizuju u svom odlučivanju, imaju visok rezultat na skali submisivnosti. Uprkos tome što je ovim radom napravljen višedimenzionalni uvid u različite društvene koncepte u Crnoj Gori, neophodno je istaći njegove nedostatke.

U segmentu analize ovog rada je, prije svega, problematična konstruktna validnost. Naime, iako je bliskost i pripadnost određenoj zajednici važan dio identiteta, to svakako nije dovoljno da pokrije spektar važnih elemenata nacionalne, religijske i partijske identifikacije. Istovremeno, uticaj medija se dodatno može ispitati kroz povjerenje i/ili učestalost konzumiranja različitih vrsta medija. Buduće analize bi, stoga, trebalo da istraže isto pitanje uz upotrebu skala koje će imati potpuniju konstruktnu validnost.

Drugo, veza između osjećanja pripadnosti religijskoj zajednici i autoritarne submisivnosti, zahtijeva detaljniju analizu. Ovim radom je utvrđeno da je jedino taj izvor identifikacije (nasuprot naciji i partiji) relevantan za submisivne stavove. Ta veza se, tvrdili smo u ovom radu, dominantno bazira na tradicionalnim obrascima i upućenosti na autoritet (nezavisno od toga da li je priroda tog autoriteta politička ili moralna). Međutim, kompleksnost ove relacije bi trebalo da bude istražena kroz vezu religijske identifikacije i spektra političkih preferencija, poput: ideološke pozicioniranosti, stavova o demokratiji, konvencionalnoj i nekonvencionalnoj političkoj participaciji i, u konačnom, o liderstvu.

Uporedo sa ovim ograničenjima, rad je uputio na složenost koncepta submisivnosti, ali i višeslojnost identifikacije u postkomunističkim društvima, koja je nesumnjivo ostavila efekte i na medijski prostor. Proces demokratske tranzicije nije gotov dok god postoji rizik od povratka autoritarnih tendencija, stoga je bolje razumijevanje koncepta submisivnosti i faktora koji na njega utiču, izrazito važno u dostizanju konsolidovane demokratije u postkomunističkim zemljama.

LITERATURA

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. and Sanford, R.N., (1950). *The authoritarian personality*. Verso Books.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Harvard University Press.
- Davidović, J. (2022). Dosljednost europske medijske politike: Medijska koncentracija na primjeru Crne Gore i Srbije. predstoji u: *Medijska istraživanja*.
- De Facto.(2017). Crnogorska nacionalna izborna studija. posjećeno 20. oktobra 2018. godine: <http://mnes.defacto.me/faq/>
- Džankić, J. (2013). Cutting the mists of the Black Mountain: Cleavages in Montenegro's divide over statehood and identity. *Nationalities Papers*, 412-430.
- Džankić, J., & Keil, S. (2017). State-sponsored populism and the rise of populist governance: the case of Montenegro. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 403-418.
- Evropska komisija. (2021). Izvještaj Evropske komsije za Crnu Goru. posjećeno 20. januara 2022. godine: <https://www.gov.me/dokumenta/0aef2dec-5785-497d-8dba-527932ac124c>
- Geertz, C. and Banton, M. (1993). *Religion as a cultural system*. Fontana Press.
- Genner, S., & Süß, D. (2017). *Socialization as media effect*. The international encyclopedia of media effects.
- Goren, P. (2005). Party identification and core political values. *American Journal of Political Science*, 881-896.
- Greene, S. (1999). Understanding party identification: A social identity approach. *Political Psychology*, 393-403.
- Jenkins, R. (2014). *Social identity*. Routledge.
- Jenne, E.K, Bieber, F. (2014). Situational nationalism: Nation-building in the Balkans, subversive institutions and the Montenegrin paradox. *Ethnopolitics*, 431-460.
- Koesel, K.J. (2014). *Religion and authoritarianism: Cooperation, conflict, and the consequences*. Cambridge University Press.
- Komar, O. (2013). *Birači u Crnoj Gori: Faktori izborne i partijske preferencije*. Čigoja.
- MONSTAT.(2011).Popis stanovništva u Crnoj Gori, posjećeno 20. oktobra 2018. godine: <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=73&pageid=73>
- Morrison, K.. (2008). *Montenegro: a modern history*. IB Tauris.

- Passini, S. (2017). Different ways of being authoritarian: The distinct effects of authoritarian dimensions on values and prejudice. *Political Psychology*, 73-86.
- Rauch, J. (2019). *Comparing progressive and conservative audiences for alternative media and their attitudes towards journalism*. MD: Lexington Books.
- Smith, A.D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
- Ustav Crne Gore. (2007). "Sl. list CG", br. 1/2007 i 38/2013.
- Vuković, I. (2015). Political dynamics of the post-communist Montenegro: one-party show. *Democratization*, 73-91.
- Wodak, R. (2009). *Discursive construction of national identity*. Edinburgh University Press.
- Ysseldyk, R., Matheson, K. and Anisman, H. (2010). Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 60-71.

ULOGA BEKGRAUNDA U IZVEŠTAVANJU O RATNIM SUKOBIMA: STUDIJA SLUČAJA SUKOBA OKO NAGORNO-KARABAHA**

Giving audience an answer to the question *why* (something happened), as one of the essential journalistic questions, represents one of the most important tools that a journalist could use in order to improve understanding of any news content in the media. On the other hand, by omitting so-called *background* of the news that contains an answer to the question *why*, a journalist directly influences the news understanding and, therefore, the creation of attitudes towards the topic. That is especially important when it comes to reporting on conflicts, as giving right information could be of decisive importance in conflict development. Thus, in this paper, we analyze the way in which two public service media – RTS and BBC – used background in reporting on the conflict over Nagorno-Karabakh. The research covers the period from the outbreak of the conflict on September 27, 2020 to March 1, 2021, i.e. the period of the conflict and post-war dynamics.

Keywords: background, news, war reporting, crisis, discourse analysis

PREDMET ISTRAŽIVANJA

Iako su nove tehnologije i nove medijske platforme uzdrmale medijsku sferu, mediji i dalje imaju esencijalnu ulogu u potpunom, blagovremenom i tačnom informisanju javnosti. Diversifikacijom i multiplikacijom izvora informacija, dezorijentisani građanin, kako to karakteriše Todorović (2013: 9), i dalje zahteva eksplikaciju onog što se dešava u svetu u kom živi.

Eksplikacija, odnosno odgovor na jedno od pet osnovnih novinarskih pitanja – pitanje *zašto* – tako postaje jedan od prioritarnih novinarskih zadataka. Ukoliko posmatramo strukturu vesti kao osnovne forme novinarskog izražavanja, odgovor na pitanje *zašto* najčešće je sadržano u kontekstu, odnosno *backgroundu*

* sanja.kljajic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je rađen u okviru Interdisciplinarnih doktorskih studija u polju društveno-humanističkih nauka na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Dekonstrukcija medijskih poruka, pod mentorstvom prof. dr Dejana Pralice.

vesti, koji primaocima nudi dodatne informacije koje bi trebalo da doprinesu boljem razumevanju vesti.

Razumevanje konteksta posebno je važno u kriznim vremenima i ratnim sukobima. Ratno izveštavanje kao posebna forma novinarstva, prema rečima ratnog reportera Marija Kolvina, podrazumeva odlazak na mesta koja su razorena haosom i smrću u pokušaju da se o tome posvedoči široj javnosti. „To znači da pokušavate da nađete istinu u moru propagande, usred sukoba vojski, nacija ili terorista. Naša je misija da izveštavamo o strahotama rata tačno, precizno i bez predrasuda” (Sreedharan 2013: 457).

Iako novinarski i interni redakcijski etički kodeksi nalažu objektivno izveštavanje o ratovima u cilju fer reprezentacije činjenica, ratno izveštavanje ipak teško može da bude objektivno ili pošteno, posebno imajući u vidu da su i novinari sami pripadnici nekog naroda i da su suočeni – osim s obiljem propagande, kako na to ukazuje Kolvin – tako i s nacionalnim interesima, cenzurom i patriotizmom. Osim toga, i sama težnja za objektivnošću može da *iskrivi* vest reprodukcijom stavova dominantnih strana u sukobu i prenošenjem njih kao „uravnoteženih“ (Sreedharan 2013: 458).

Novinari i mediji tako, prema Radojkoviću i Đorđeviću (2001: 77), „nisu pozvani, niti sposobni, da utvrđuju i dokazuju apsolutnu istinu. Oni mogu samo da pokazuju i dokazuju svoju aktuelnu, parcijalnu, društveno prihvatljivu istinu, tako što će poruke oblikovati s težnjom da manje ili više tačno ukažu na stvarnost ili nas nagnaju da je uzmemo u obzir“.

Ali uprkos tome, novinarstvo je i dalje zadržalo poziciju ključnog – i izuzetno moćnog – vida komuniciranja koji kroz razvoj argumentacije koju stavlja javnosti na raspolaganje, pomaže primaocima da bolje razumeju svet oko njih (Richardson 2006: 181). Jedan od načina svakako jeste pružajući odgovor na pitanje *zašto*, koje se u bekgraundu oslikava najpre kroz uzrok i povod sukoba, ali i eksplikaciju čitavih uzročno-posledičnih veza u odnosima sukobljenih strana, ali i drugih aktera koji su na posredan ili neposredan način uključeni u konflikt.

Iako je bekgraund po svojoj prirodi skup činjenica, pri njegovom oblikovanju, novinar svesno ili nesvesno parceliše istinu i usmerava interpretaciju. To čini već na nivou faktografskog stvaranja poruka, izborom informacija koje će ugraditi u poruku, jer čim je događaj istrnut iz konteksta, uskraćena je i mogućnost da se saopšti potpuna istina, jer se nužno zanemaruju, ako ne direktni, onda barem jedan deo daljih i posrednijih povoda. Drugi korak pri intervenciji na istini jeste redukcija aspekata zbivanja, a treći apostrofiranje određenih segmenata ili aspekata priče. Tako obrađena poruka već sadrži prikrivenu intencionalnost.

Ukoliko, pak, na svakom od ovih nivoa novinar svesno učini greške, od prikrivene intencionalnosti zaokret pravi ka manipulaciji (Radojković i Đorđević 2001: 96).

Tako posmatrajući, i potpuno izostavljanje bekgraunda predstavlja poruku, jer potpunim izostankom konteksta stvara se komunikacijski šum koji na strani primaoca direktno utiče na interpretaciju poruka.

S težnjom da uoči na koji način se bekgraund upotrebljava u izveštavanju o ratnim sukobima, u ovom radu smo analizirali izveštavanje dva javna medijska servisa – RTS-a i Bi-Bi-Sija o sukobu oko Nagorno-Karabaha. Imajući u vidu kompleksnost sukoba koji ima status višedecenijskog zamrznutog konflikta, upotreba bekgraunda je od ključne važnosti za interpretaciju uzroka, povoda, razvoja, epiloga, a posledično i predikcije budućnosti sukoba koji ima implikacije u šire posmatranim međunarodnim okvirima.

TEORIJSKI OKVIR

Za razumevanje uloge bekgraunda u medijskim tekstovima, važno je na početku definisati strukturu vesti kao osnovne forme novinarskog izražavanja. Prema Leksikonu novinarstva (1979), „vest je oblik novinarskog izražavanja kojim se u najkraćim crtama – pošto se odgovori na pitanja: ko, šta, gde, kada, zašto ili kako – rečima ili slikom, ili i jednim i drugim sistemom znakova, javnost obaveštava o jednoj ili više činjenica, o nekakvom događaju ili prirodnoj pojavi, o nekoj ličnosti, pri čemu to obaveštenje mora da bude novo, aktuelno, istinito i važno ili zanimljivo“.

Kao osnovni žanr, vest, njena struktura i osnovne karakteristike sadržane su u svim ostalim žanrovima. Struktura vesti kakva dominira u savremenom novinarstvu potiče iz šezdesetih godina 19. veka, kada je prvi put napisana vest po principu obrnute piramide (Gruhonjić 2011:21). Taj princip podrazumeva da se na početku saopšti najvažnija informacija, dok se ostale informacije ređaju po značaju.

Međutim, kako navodi Teun A. van Dijk (1983: 28) vesti nisu samo opis činjenica, već specifičan vid (re)konstrukcije stvarnosti prema normama i vrednostima nekog društva. Proizvodnja vesti je deo kompleksa profesionalnih rutina upravljanja mogućim izvorima, interakcije među novinarima i moguće formulacije stvarnosti, te bi medijski diskurs trebalo posmatrati kao manifestaciju složenog procesa u kome se znanje, uverenja i mišljenja usklađuju s postojećim ili pristiglim informacijama, odnosno da vest nije direktna (ne)pristrasna reprezentacija događaja, već neki oblik obrade diskursa.

Za potrebe analize i razumevanja dikursa vesti, Dijk je razvio takozvani model superstrukture diskursa vesti, pri čemu svaka od funkcijske kategorije koja čini superstrukturu usmerava i dekonstrukciju poruka (slika 1).

Figure 1: A proposed conventional superstructure of news discourse

1. Summary/introduction
 1. 1. Headlines (with super-, main-, and sub-headlines, and captions)
 1. 2. Lead
2. Episode(s)
 2. 1. Events
 2. 1. 1. Previous information
 2. 1. 2. Antecedents
 2. 1. 3. Actual events
 2. 1. 4. Explanation
 2. 1. 4. 1. Kontekst
 2. 1. 4. 2. Background
 2. 2. Consequences/reactions
 2. 2. 1. Events
 2. 2. 2. Speech acts
3. Comments
 3. 1. Expectations
 3. 2. Evaluation

Slika 1. Van Dijkov model superstrukture diskursa vesti

Za potrebe ovog rada posebno je važna kategorija „epizoda“, koju Van Dijk opisuje kao podsećanje čitaoca na informacije date ranije (ili negde drugde) u novinama. „Prethodni događaji“, kao potkategorija, pružaju informacije o činjenicama koje prethode stvarnim događajima (a koje mogu i ne moraju da budu objavljene ranije). „Stvarni događaji“ predstavljaju srž vesti i opisuju (nove) glavne događaje koji su sada u fokusu. Nakon toga slede dalja objašnjenja koja mogu da čine tekst od jedne rečenice do celog pasusa. Pod tom kategorijom Van Dijk podrazumeva specifičan kontekst stvarnih događaja i bekgraund koji pruža istorijske, kulturne ili političke informacije o stvarnim događajima, učesnicima, zemljama ili društvenim problemima (Van Dijk 1983: 36).

Ovakvo definisan bekgraund daje nešto užu definiciju u odnosu na udžbenike novinarstva koji bekgraund definišu kao skup činjenica koje objašnjavaju neku novost ili vest (Todorović 2002: 68).

Sledeći pravila obrnute piramide, bekgraund najčešće zauzima mesto na kraju teksta, ali se u praksi može naći čak i u lidu i biti sačinjen od svega pola rečenice, do čak nekoliko pasusa. Prema tome koju informaciju nosi, Todorović navodi osam vrsta bekgraunda: izjava aktera, istorijski bekgraund, stručni bekgraund, bekgraund najava budućeg događaja, bekgraund biografija, bekgraund hronologija i kombinovani bekgraund (Todorović 2002: 66).

Promena strukture onlajn vesti

Novo digitalno okruženje otvorilo je mogućnosti za drugačiji način obrade i predstavljanja informacija, pa je i struktura vesti pretrpela izvesne promene. Tako se u onlajn medijima rađaju hibridni novinarski žanrovi, koji uglavnom predstavljaju kombinaciju tradicionalnih novinarskih žanrova, uz upotrebu glavnih zakonitosti internet platformi: hipertekstualnosti, multimedijalnosti i interaktivnosti (Gruhonjić 2021: 137).

Ovde ćemo se posebno osvrnuti na dve karakteristike hibridnih žanrova: hipertekstualnost i blog vesti.

Hipertekstualnost, odnosno upotreba linkova u novinarskim tekstovima, značajno utiče na strukturu novinarskih tekstova, koja se u onlajn medijima sastoji od matičnog teksta i brojnih hiperlinkova kojima se najčešće obezbeđuje kontekst, odnosno bekground vesti.

Međutim, osim narativne forme, hipertekstualnost menja i ulogu autora (novinara) i poziciju čitaoca (korisnika). Naime, autor više ne isporučuje konačnu verziju svog teksta, već kroz dodatne informacije na koje korisnike upućuje linkovima, a koji mogu biti sirovi materijali, izvorna dokumenta ili bekground vesti, korisnicima pruža mogućnost da stvore svoju verziju događaja (Mihajlov Prokopović 2016: 119).

Premda se u praksi u prvi plan ističe ekonomičnost takve strukture, Mihajlov Prokopović ističe i potencijalne dalekosežne negativne posledice. „Nadire višeglasni, fragmentizovani svet viđen kroz poziciju svakog korisnika pojedinačno, a novinarska težnja za objektivnošću i istinom mogla bi biti potisnuta u drugi plan“ (Mihajlov Prokopović 2016: 119).

Druga karakteristika koja posebno dolazi do izražaja prilikom izveštavanja o sukobima jeste forma bloga uživo. To je poseban blog koji se bavi određenom temom, a koji progresivno objavljuje sadržaje uz vremensku oznaku kada su nastali u vremenu definisanom od pola sata do dvadeset četiri časa. Najnovija ažuriranja prikazuju se na vrhu, dok se ostali sadržaji prikazuju obrnutim hronološkim redosledom. U svojoj strukturi, blog uživo sadrži najčešće faktografske sadržaje – vesti i izveštaje – ali i sadržaje koje su kreirali korisnici i objave s društvenih mreža, multimedijalne elemente, kao što su audio i video, kao i nepokretne slike i hipertekstualne veze (Thurman and Walters 2013: 84).

Blog uživo zapravo predstavlja dopunu sajtu vesti koja se najčešće kreira za praćenje udarnih vesti i epizodnih događaja (Thorsen i Jackson 2018: 850). Upotreba bloga uživo za praćenje ratnih sukoba objedinjuje brz prenos informacija, kao jedan od visoko kotiranih zahteva onlajn publike, i široke

moгуćnosti za pružanje konteksta, kao jedan od važnih kriterijuma profesionalnog novinarstva.

ISTORIJSKI KONTEKST

Oblast Nagorno-Karabaha nalazi se Južnom Kavkazu i formalno čini deo države Azerbejdžan, ali je dominantno naseljavaju i njome upravljaju Jermeni.

Sukob oko Nagorno-Karabaha korene vuče iz doba formiranja Sovjetskog Saveza nakon Prvog svetskog rata. Iako i tada dominantno naseljena Jermenima, ova oblast je 1923. godine u Sovjetskom Savezu dobila status autonomne oblasti u okvirima Azerbejdžanske Sovjetske Republike, kao manjinska enklava. S početkom raspada Sovjetskog Saveza 1988. godine, Jermeni su tražili da se ova oblast stavi pod jurisdikciju Jermenije. S konačnim raspadom države 1991. godine, Jermenija i Azerbejdžan postale su nezavisne države, te su i Jermeni iz Nagorno-Karabaha proglasili nezavisnost s težnjom da se pripoje Jermeniji (Samardžija 2020).

To je vodilo u sukob koji je trajao do 1994. godine, a tokom kog su zabeležena etnička čišćenja na obe strane, uništavanje spomenika i 30.000 stradalih. Ni mirovni sporazum koji su uz posredstvo Rusije dve strane tada potpisale nije doneo dugoročni mir. Nagorno-Karabah je ostao deo Azerbejdžana, ali je njime nastavila da upravlja jermenska većina uz podršku jermenske Vlade. Azerbejdžan, s druge strane, traži povratak kontrole nad oblašću koju mu formalno-pravno pripada.

METODOLOGIJA

Prilikom analize izveštavanja dva javna medijska servisa o sukobu oko Nagorno-Karabaha korišćen je metod kvantitativno-kvalitativne kritičke analize diskursa.

Kao interdisciplinarna metoda, kritička analiza diskursa podrazumeva proučavanje odnosa između diskursa, moći, dominacije, socijalne nejednakosti i pozicije analitičara diskursa u takvim društvenim odnosima (Van Dijk 1993: 283).

Specifičnost analize diskursa ogleda se u tome što ona analizira jedinice veće od rečenice, u konkretnoj upotrebi u kontekstu i situaciji, što otvara mogućnost za bolju analizu ljudske komunikacije i ponašanja (Savić 1993: 25). Ona teži da sagleda na koji način dikurs reprodukuje društvene strukture, posebno uzimajući u obzir politički, socijalni, ideološki i kulturni kontekst (Valić Nedeljković 2010: 15-19).

Analiza diskursa dekonstruiše pretpostavke, veze, strategije, koje obično ostaju implicitne u diskursu i teži da, u smislu empirijskih teorija, pronađe pravila i principe koji leže u osnovi strukture, proizvodnje i razumevanja medijskih poruka (Van Dijk 1983:27).

S obzirom na to da se bavi ozbiljnim sociopolitičkim problemima kao što su diskriminacija i manipulacija, kritička analiza diskursa nužno je politički motivisana i ta je motivacija kombinacija takozvane „solidarnosti s potlačenima“ i disidentskog stava spram onih koji vrše represiju. Dok druge naučne discipline poriču svoj sociopolitički položaj, kritička analiza diskursa to ne čini, nego ga eksplicitno definiše i štiti (Van Dijk, 2001: 96).

Kao jedinica analize uzet je bekgraund. Pod bekgraundom se u ovom radu podrazumevaju informacije o istorijskoj pozadini sukoba i uzročno-posledičnim vezama u odnosima sukobljenih strana.

Za potrebe rada izrađen je odgovarajući kodni list s trinaest kategorija s različitim brojem varijabli, na osnovu kojih je jedinica analize klasifikovana. Kroz kategorije je kvantifikovano da li je u tekstovima o sukobu oko Nagorno-Karabaha zabeležen bekgraund, u kojim žanrovima i u kojoj fazi izveštavanja sukoba, koje su vrste zabeleženi bekgraundov, koju poziciju u tekstu zauzimaju i šta im je fokus.

Uzorak obuhvata isključivo tekstualne sadržaje o sukobu oko Nagorno-Karabaha zabeležene na stranicama dva javna medijska servisa – RTS-a i Bi-Bi-Sija – u periodu od 27. septembra 2020, odnosno od dana izbijanja sukoba, do 1. marta 2021. Iako je sukob zvanično okončan 10. novembra, u analizu je uključen i postratni period u kom je kao posledica mirovnog sporazuma dolazilo do unutarpolitičkih turbulencija, te je bekgraund i dalje imao važnu ulogu u razumevanju postkonfliktnih uzročno-posledičnih veza.

Za potrebe analize prirode bekgraunda u ratnom izveštavanju uzet je primer javnih medijskih servisa, kao stubova novinarstva u smislu profesionalnih standarda izveštavanja.

Javni medijski servis je složena medijska organizacija koja se najčešće definiše kroz tri odrednice: da je osnovana od javnosti, finansirana od javnosti i kontrolisana od javnosti, s osnovnom ulogom da informiše, obrazuje i zabavi.

Još je prvi generalni direktor Bi-Bi-Sija Džon Rit odredio smer programskog formata javnog servisa stavom: „Elektronski mediji treba da postavljaju standard dobrog ukusa, a ne da budu samo njegov posrednik: onaj ko se hvali da daje ono što on misli da javnost želi, često stvara lažnu i nerealnu

potrebu za nižim standardima koje je on sad u stanju da zadovolji” (Veljanovski 2007: 63).

Prateći evoluciju javnih servisa, teoretičar Erik Barent je 1995. godine formulisao osnovne karakteristike javnog medijskog servisa: opšta geografska dostupnost, briga za nacionalni identitet i kulturu, nezavisnost u odnosu na državu i komercijalne interese, nepristrasnost programa, širina i raznovrsnost programa i značajan udeo u finansiranju sredstava dobijenih naplatom od korisnika (Veljanovski 2005: 26).

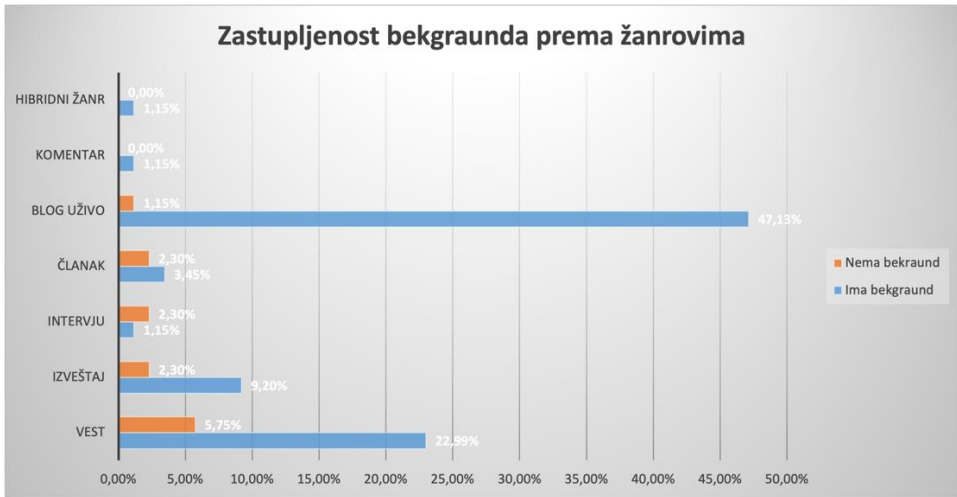
U smislu izveštavanja o ratnim sukobima, javni medijski servis bi pre nego bilo koji drugi medij trebalo da ostvari potpuno, blagovremeno i tačno informisanje, pružajući publici uvid u različite aspekte sukoba i koristeći sve dostupne alate kako bi na što nepristrasniji i celovitiji način informisali građane i onemogućili manipulaciju kojoj neminovno teže centri moći sukobljenih i zainteresovanih strana u ratu.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Radio-televizija Srbije

U posmatranom periodu na onlajn stranici Radio-televizije Srbije objavljeno je pedeset tekstova u kojima je bekgraund zabeležen 87 puta. Najviše vesti objavljeno je tokom prve dve nedelje sukoba, odnosno do prvog pokušaja primirja.

Od ukupnog broja tekstova, u čak 12 je bekgraund potpuno izostao, što znači da je jedna četvrtina tekstova lišena konteksta. Bekgraund je najčešće izostajao u slučaju faktografskih žanrova, međutim kvalitativnom analizom uočeno je da je ovakvi rezultati proizlaze iz činjenice da faktografski žanrovi čine najveći žanrovski udeo u posmatranom uzorku, a da je bekgraund najčešće u slučajevima analitičkih žanrova – pre svega intervju a i članaka.

Slika 3. Zastupljenost bekgraunda prema žanrovima u izveštajima RTS-a

U analizi žanrovske zastupljenosti uočena je i jedna od osnovnih karakteristika izveštavanja o ovom sukobu, a to je široka upotreba bloga uživo. Tokom prve dve nedelje sukoba, RTS je gotovo svakodnevno kreirao blog uživo, što je dovelo do toga da je u tom žanru zabeležena gotovo polovina ukupno zabeleženih bekgraundova. Struktura bloga uživo sastojala se iz lida koji je rezimirao najvažnije događaje dana, pojedinačnih vesti i sadržaja poređanih obrnutim hronološkim redom i bekgraunda na kraju teksta koji je najčešće sadržao retrospektivu sukoba, dok je uzrok sukoba potpuno izostao iz 67% blogova. Bekgraund se, međutim, javljao i u pojedinačnim vestima, ali samo u onim slučajevima u kojima je on već bio sadržan u agencijskoj vesti koju je RTS uključio u blog. Tačno trećina sadržaja blogova uživo preuzeta je od novinskih agencija, pri čemu su jednako zastupljene domaće i strane agencije.

U onlajn sadržajima RTS-a bekgraund je zastupljen na svim pozicijama, pri čemu na kraju teksta dominira bekgraund u kom je u 90% slučajeva sadržana informacija o istorijatu sukoba ili retrospektiva.

U četvrtini sadržaja radi se o hiperlinkovanom bekgraundu. Ovde je važno dodati nekoliko napomena uočenih kvalitativnom analizom. Iako je upotreba hiperlinkova u teoriji apostrofirana kao koristan alat za usmeravanje na dodatne informacije o kontekstu, u slučaju RTS-a nije zabeležen niti jedan tekst koji bi čitaoca uputio u kontekst. Umesto toga, linkovi u najvećem broju slučajeva vode ka blogovima uživo, u kojima je bekgraund tek prateći činilac, dok je u prvom planu aktuelnost koja već sama po sebi zahteva kontekst.

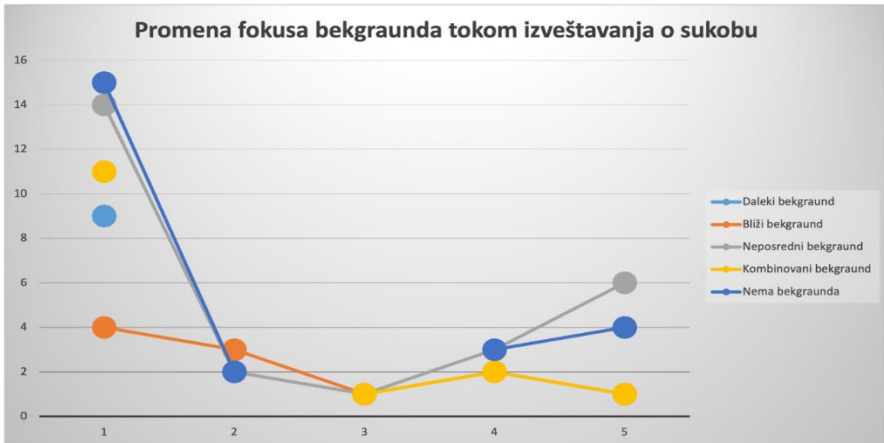
Slika 4. Pozicija bekgraunda u izveštajima RTS-a

U bekgraundovima su najčešće zastupljene informacije o toku sukoba, podsećanje na hronologiju međusobnih napada, reakcije zvaničnika, a potom i sadržaji dogovorenih primirja i konačnog mirovnog sporazuma. U slučajevima kombinovanih bekgraunda, hronološki pristup je kombinovan s istorijskom pozadinom. To znači da se sam uzrok sukoba kroz bekgraund pojavljuje u svega trećini tekstova.

Slika 5. Vrsta bekgraunda u tekstovima RTS-a

Karakteristike upotrebe bekgraunda su, međutim, najuočljivije ukoliko se posmatra njegova transformacija tokom sukoba, pri čemu svaka od tačaka u grafičkom prikazu predstavlja pokušaj uspostavljanja primirja, dok poslednja faza označena brojem 5 označava post-konfliktni period. Iz grafikona se jasno uočava na koji način se bekgraund gubi s protokom vremena, pri čemu se u tekstovima konstantno pojavljuje neki aspekt hronologije sukoba, dok se povod i uzrok sukoba gube iz sadržaja.

Slika 6. Promena fokusa bekgraunda tokom izveštavanja RTS-a o sukobu

Dominacija neposrednog bekgraunda u poslednjoj fazi sukoba rezultat je toga što se u post-konfliktnom periodu dominantno podseća na potpisivanje mirovnog sporazuma uz napomenu o najvažnijim tačkama sadržaja sporazuma.

Britanska radiodifuzna korporacija – Bi-Bi-Si

U posmatranom periodu na onlajn stranici Bi-Bi-Sija objavljeno je 45 tekstova u kojima je bekgraund zabeležen 130 puta i sadržan je u svakom tekstu, ima nekoliko uniformnih oblika i izvor bekgraunda je uvek sam medij.

Na Bi-Bi-Siju je uočen visok stepen žanrovske raznovrsnosti. Faktografski žanrovi u „čistom“ formatu čine jednu trećinu sadržaja, ali i u hibridnim žanrovima ove osnovne forme novinarskog izražavanja čine osnovnu strukturu. Uočen je i značajan stepen analitičkih žanrova i elemenata analize u hibridnim žanrovima.

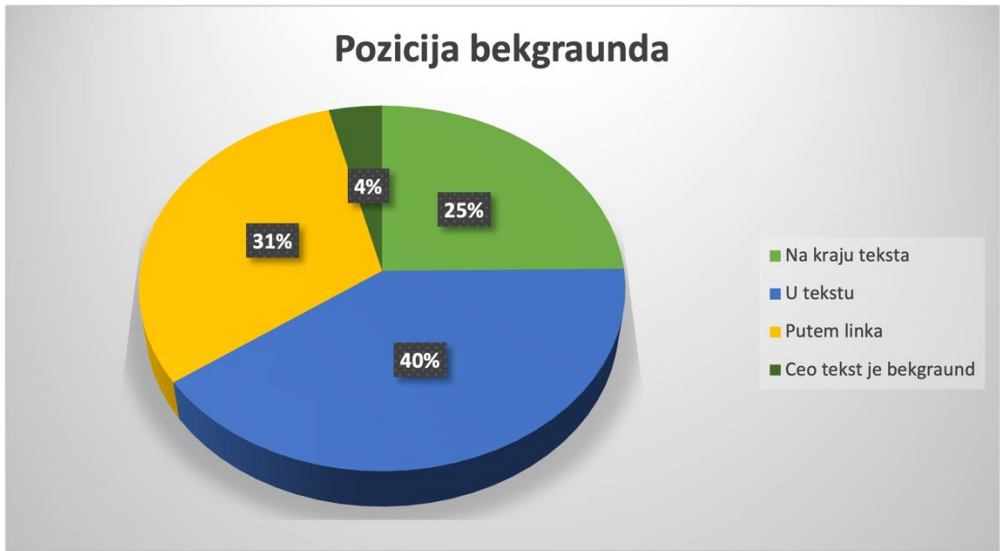

Slika 7. Zastupljenost žanrova u izveštavanju Bi-Bi-Sija o Nagorno-Karabahu

U žanrovskom smislu, najznačajniji nalaz je promena strukture vesti, što je pri kodiranju klasifikovano kao hibridni žanr. U posmatranom uzorku uočena je jedinstvena forma koja prema svojoj strukturi podseća na blog uživo i preuzima njegovu multimedijalnost i hipertekstualnost, ali ne i druge dve osnovne karakteristike (vremenske oznake, obrnuto hronološko izlaganje), te se ne može okarakterisati kao blog uživo. Dalje, sadrži elemente faktografskih žanrova, ali i epizodne elemente analitičkih i istraživačkih žanrova. Struktura ovog hibridnog žanra je uniformna u čitavom uzorku i u velikoj meri prati model superstrukture vesti Van Dijka.

Uvodni deo se sastoji od lida, koji rezimira najvažniju vest, i kombinovanog ili istorijskog bekgraunda. Epizodni deo je razložen na nekoliko delova koji se različito kombinuju u zavisnosti od razvoja sukoba, ali se mogu podeliti u nekoliko kategorija: poslednje informacije s terena, reakcije sukobljenih strana, reakcije međunarodne zajednice, retrospektiva sukoba, analiza specifičnog aspekta sukoba kroz analitički članak ili ekspertske komentar, reportažni zapis novinara sa terena. Tekst se u ovom žanrovskom ustrojstvu uvek završava uniformnim bekgraundom u kom se po stavkama navodi nekoliko informacija koje je medij selektovao i označio kao ključne za razumevanje sukoba („key facts“).

Kako u slučaju ovog žanrovskog formata, tako i u ostalim sadržajima, zabeležena je široka upotreba onlajn alata. To se najbolje primećuje u podacima o poziciji bekgraunda.

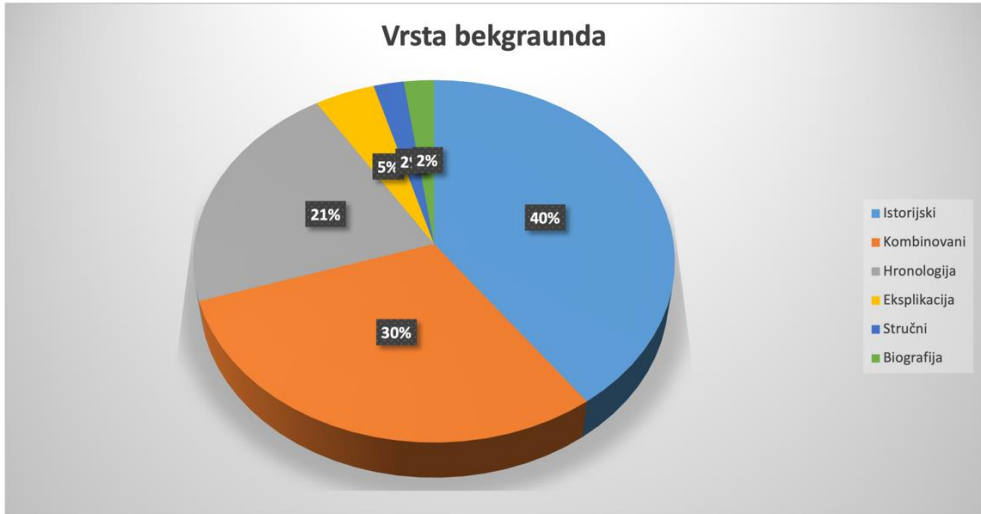

Slika 8. Pozicija bekgraunda u tekstovima Bi-Bi-Sija o Nagorno-Karabahu

Čak trećinu bekgraundova čine hiperlinkovi koji najčešće vode upravo ka četiri zasebna teksta koja u celini predstavljaju kontekst sukoba. U 30 tekstova se hiperlinkom upućuje na tekst koji nudi pregled konflikta kroz istorijski osvrt, ali i hronologiju aktuelnog rata, dok se u još 19 slučajeva čitalac putem linka vodi ka tekstovima koji daju profile država direktno uključenih u sukob.

Međutim, linkovi koji se nalaze u tekstu, kao i oni koji su na kraju teksta, dominantno imaju uniformni oblik. Kao što je napomenuto u analizi strukture tekstova, lid dosledno prati bekgraund koji kroz uniformne rečenične konstrukcije objašnjava uzrok sukoba, dok je na kraju teksta, pored već pomenutog modela „key facts“ koji se pojavljuje u 17 tekstova, uočeno još nekoliko uniformnih tematskih bekgraundova (*How did the fighting spread; Where do other regional players stand, What's the background; What is Russia's role; What is Turkey's role; What are the dangers*). Različitom kombinacijom utvrđenih celina, čitalac se upućuje na više različitih fokusa važnih za razumevanje konteksta – daleki bekgraund koji opisuje istoriju sukoba, pojedinačne elemente u hronologiji sukoba, ali i pozicije međunarodnih aktera.

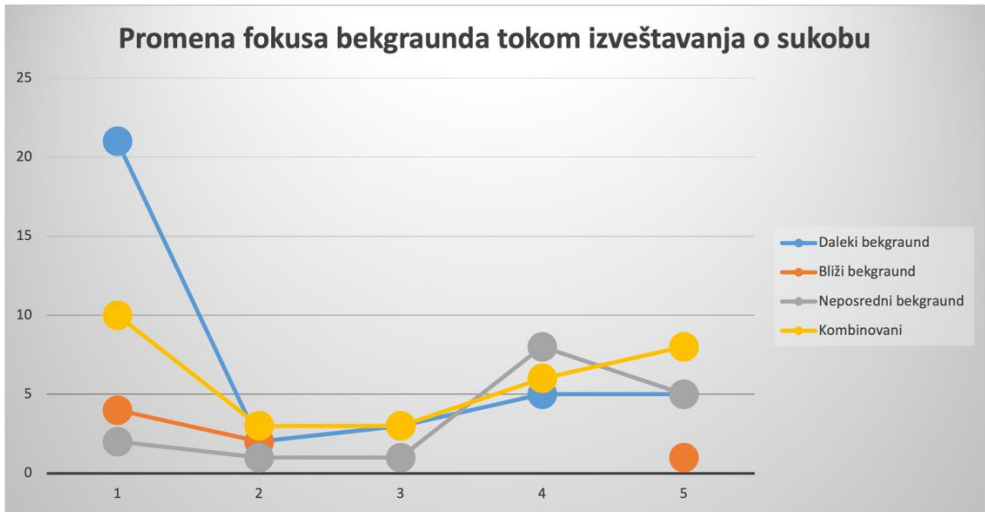
U tom smislu, dominantne vrste svakako jesu istorijski, hronološki i kombinovani bekgraund koji zajedno čine 91 procenat svih zabeleženih konteksta i čine da svaki tekst uzorkovan na stranici Bi-Bi-Sija sadrži bekgraund koji objašnjava istorijski kontekst sukoba.

Slika 9. Vrsta bekgraunda u u tekstovima Bi-Bi-Sija o Nagorno-Karabahu

Ukoliko se, pak, fokusi stave u vremensku ravan, uočavaju se tipične zakonitosti izveštavanja o ratnim sukobima i kriznim situacijama. Daleki bekgraund koji dominira na samom početku sukoba, kroz dalje faze sukoba se kombinuje s bližim bekgraundom koji podseća na početak i uzroke poslednjeg sukoba, da bi potom dominaciju preuzeo neposredni bekgraund koji obrađuje posebne aspekte hronološke perspektive. Visok udeo ovog fokusa proizilazi iz činjenice da se na vrhuncu sukoba veliki broj izveštaja bavi reakcijama i međusobnim napadima koji su u direktnoj vezi, te se upotrebom bekgraunda objašnjavaju uzročno-posledične veze bez kojih je nemoguće pratiti razvoj sukoba.

Neposredni bekgraund posebno dominira na samom kraju rata, jer podseća na sadržaj mirovnog sporazuma, da bi se u post-konfliktom periodu u sastav bekgraunda vratio istorijski kontekst koji uz epilog poslednjeg sukoba podseća na uzrok konflikta koji je uprkos novom mirovnom sporazumu ostao nerazrešen.

Slika 10. Promena fokusa bekgraunda tokom izveštavanja RTS-a o sukobu

DISKUSIJA O REZULTATIMA I ZAKLJUČCI

U izveštavanju javnih medijskih servisa Srbije i Velike Britanije uočeno je nekoliko ključnih razlika u strategiji upotrebe bekgraunda u tekstovima o sukobu oko Nagorno-Karabaha.

Prvo, osnovna karakteristika bekgraunda prisutnog u izveštajima Bi-Bi-Sija jeste uniformnost – formalna i sadržajna, što čitaocu omogućava da bez obzira na momenat u kom se uključuje u praćenje sukoba, dobije potpunu informaciju, kako o istorijskoj pozadini, tako i o uzroku samog sukoba i onome što se do tog momenta u sukobu dogodilo. U slučaju RTS-a, pak, bekgraund se pojavljuje stihijski, bez sistematičnog pristupa formi ili sadržaju, a neretko njegova pojava zavisi od toga da li je i na koji način bekgraund formulisala novinska agencija od koje je sadržaj preuzet. U komunikološkom smislu, to znači izostanak strategije u obradi vesti, proizvodnju komunikacijskih šumova, a indirektno i preuzimanje uređivačkih politika druge medijske kuće koja je kroz definisanje konteksta implicitno nametnula sopstveno tumačenje sukoba.

Drugo, posmatrajući ukupnu žanrovsku raznovrsnost i njihovu relaciju s bekgraundom, uočeno je da strategija predstavljanja konteksta Bi-Bi-Sija ne zavisi od žanrovskih karakteristika, te je praćenje analitičkih žanrova jednako omogućeno svima, bez obzira na individualni društveni kontekst, dok je u slučaju analitičkih sadržaja RTS-a propušteno da se, bilo kroz novinarsko pitanje, umetnut ili hiperlinkovan bekgraund, omogući jednak stepen razumevanja, čime je iz

publike isključen deo javnosti koji ne deli jednaku širinu konteksta kao autor ili sagovornik u analitičkom sadržaju.

Treće, oba medija pokazala su široku upotrebu onlajn alata, ali s različitim strateškim pristupom. Bi-Bi-Si je kroz hipertekstualnost omogućio dalje istraživanje pozadine i konteksta sukoba, dok je RTS upotrebom blogova uživo omogućio brzo praćenje najnovijih dešavanja, gotovo u realnom vremenu. U oba slučaja govorimo o hiperprodukciji sadržaja koja doprinosi fragmentaciji publike. Publika Bi-Bi-Sija će ličnim izborom odlučiti koje hiperlinkove će otvoriti i, posledično, koje aspekte bekgraunda će izabrati kao relevantne, dok će publika RTS-a usled nemogućnosti celodnevnog dvonedeljnog praćenja vesti iz minuta u minut, izabrati samo segmente detaljnih izveštaja lišenih selekcije, sistematizacije i konteksta.

Lišena jedinstvenog konteksta, vest ne može da posluži kao integrativni faktor zajednice, već upravo suprotno, početna tačka razvoja manipulativnih strategija.

LITERATURA

- Gruhonjić, D. (2011). *Diskurs agencijskog novinarstva*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije.
- Gruhonjić, Dinko. (2021). *Hibridni Novinarski Žanrovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije.
- Leksikon novinarstva (1979). Beograd: Savremena administracija.
- Mihajlov Prokopović, A. (2016). *Transformacija tradicionalnih medija u novom tehnološkom okruženju: doktorska disertacija*. Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Radojković, M., & Đorđević, T. (2001). *Osnove komunikologije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Richardson, J. (2006). *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis (2006th edition)*. Red Globe Press.
- Samardžija, S. (2020) *Istorija sukoba u Nagorno-Karabahu*. Retrived 3.1. 2022. from: <https://www.politika.rs/sr/clanak/464493/Svet/Istorija-sukoba-u-Nagorno-Karabahu>
- Sreedharan, C. (2013). War and Peace Journalism. *Journalism: New Challenges*. Centre for Journalism & Communication Research. Retrived from: <https://microsites.bournemouth.ac.uk/cjcr/files/2013/10/JNC-2013-Chapter-28-Sreedharan-v1-01.pdf>

- Thorsen, E., & Jackson, D. (2018). Seven Characteristics Defining Online News Formats: Towards a typology of online news and live blogs. *Digital Journalism*, 6(7), 847–868. Retrived from: <https://doi.org/10.1080/21670811.2018.1468722>
- Thurman, N., & Walters, A. (2013). Live Blogging–Digital Journalism’s Pivotal Platform?: A case study of the production, consumption, and form of Live Blogs at Guardian.co.uk. *Digital Journalism*, 1(1), 82–101. Retrived from: <https://doi.org/10.1080/21670811.2012.714935>
- Todorović, N. (2002). *Novinarstvo: interpretativno i istraživačko*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Todorović, N. (2013). Contribution to the Theory of Genres on Post-Journalism. *Media Dialogues*, 6(3), 7-31.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2010) Zašto obavezni predmet Analiza medijskog diskursa? *Mesto i značaj medijskih studija za međuregionalnu saradnju*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Van Dijk, T. A. (1983). Discourse Analysis: Its Development and Application to the Structure of News. *Journal of Communication*, 33(2), 20–43. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1983.tb02386.x>
- Van Dijk, Teun (1993) Principles of critical discourse analysis, *Discourse & Society*, 4(2), 1993. Retrived from: <http://www.discourses.org/OldArticles/Principles%20of%20critical%20discourse%20analysis.pdf>
- Van Dijk, Teun (2001) *Multidisciplinary CDA: a plea for diversity*, Methods of Critical Discourse Analysis, SAGE Publications Ltd.
- Veljanovski, R. (2005). *Javni RTV servis u službi građana*. Beograd: Klio.
- Veljanovski, R. (2007). *Javni servis Vojvodine – Monitoring transformacije Radio-televizije Novi Sad u javni servis Vojvodine*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola. Retrived 22.1.2022. from: http://www.novinarska-skola.org.rs/sr/wp-content/uploads/2010/07/javni_servis_vojvodine_br1.pdf

PRILOG

Kodni list

1. Medij
2. Datum
3. Serijski broj
4. Naslov
5. Faza sukoba
 - 1 – 27.10. do 10.10. Prvo primirje
 - 2 – 11.10. do 17.10. Drugo primirje
 - 3 – 18.10. do 25.10. Treće primirje
 - 4 – 26.10. do 10.11. Kraj rata
 - 5 – 11.11. do 1. 3. Postratni period
6. Žanr:
 - 1 – vest
 - 2 – izveštaj
 - 3 – intervju
 - 4 – članak
 - 5 – blog vesti
 - 6 – foto-vest
 - 7 – komentar
 - 8 – kolumna
 - 9 – reportaža
 - 10 – odgovor, demanti
 - 11 – hibridni žanr
 - 12 – nešto drugo
7. Bekgraund
 - 1 – ima
 - 2 – nema
8. Pozicija bekgraunda
 - 1 – na kraju teksta
 - 2 – u tekstu
 - 3 – putem linka
 - 4 – ceo tekst je bekgraund
9. Vrsta bekgraunda:
 - 1 – izjava
 - 2 – istorijski ili retrospektiva

- 3 – eksplikacija
- 4 – stručni
- 5 – najava
- 6 – biografija
- 7 – hronologija
- 8 – kombinovani

10. Izvor bekgraunda:

- 1 – medij
- 2 – sagovornik
- 3 – agencija
- 4 – drugi medij

11. Izvor bekgraunda je agencija:

- 1 – domaća agencija
- 2 – strana agencija

12. Fokus bekgraunda

- 1 – daleki bekgraund (historija sukoba)
- 2 – bliži bekgraund (početak sukoba 27. septembra)
- 3 – neposredni bekgraund (tok sukoba)
- 4 – kombinovani

13. Da li se navode uzroci sukoba:

- 1 – da
- 2 – ne

U RATU SA KOVIDOM-19: DISKURS O VIRUSU NA ZVANIČNIM KONFERENCIJAMA ZA NOVINARE

At the official press conference held on March 15, 2020, President Aleksandar Vučić declared the beginning of a state of emergency due to the Covid-19 virus pandemic and announced that the Republic of Serbia started "the war against an invisible opponent, dangerous and evil". Until April 8, 2020, the President, the Prime Minister and members of the Medical Crisis Staff have held daily press conferences, the discourse of which is the subject of this research. The conferences were broadcast on the public service televisions of Serbia and larger commercial stations with a national frequency, which made them the main channel for communicating the official responses of the Government and state institutions to the pandemic. The aim of this paper is to present the discourse on the virus in the context of the usage of discourse of the war, ie to identify the frequency and forms of the discourse on the virus as a war enemy. The method of quantitative-qualitative discourse analysis was employed to identify actors and agent-patient relations in war discourse, contexts in which the virus was presented as a war enemy, thematic frameworks, as well as lexical means used to represent the virus.

Keywords: war discourse; Covid-19; quantitative-qualitative discourse analysis; discourse on Kovid-19

UVOD

Kada su registrovani prvi slučajevi virusa Kovid-19, vlade širom sveta su usvojile različite komunikacione strategije. Dominantna definicija krize među svetskim političarima i liderima bila je da je Kovid-19 ekstremno opasan virus i da se protiv njega mora boriti svim mogućim sredstvima (Christensen Læg Reid 2020: 713). Prvi odgovor Vlade Srbije bilo je negiranje rizika, ali narednih dana, kada virus počinje da se širi i Srbijom, Vlada počinje da uvodi hitne epidemiloške mere. One su saopštavane na redovnim i zvaničnim konferencijama za novinare koje su emitovane od 15. marta do 8. aprila 2020. godine. Pored toga što je ovo bila kompleksna komunikaciona situacija kakvu sa sobom nosi zdravstvena kriza na

* stefani.sovanec@ff.uns.ac.rs

globalnom nivou, ono što diskurs Vlade i epidemiologa čini posebno interesantnim za analizu je kontekst preizborne kampanje, budući da su izbori održani dva meseca od proglašenja vanrednog stanja, 21. juna 2020. godine.¹ Ovde je, iz ugla predmeta istraživanja bitno definisati samu kriznu situaciju koja podrazumeva „neko nasilje, određenu silu, ljudsku ili prirodnu, koja utiče na život i imovinu određene zajednice“ (Barović 2017: 252). Uloga medija, države i vojske je izuzetno značajna u saniranju i upravljanju kriznim situacijama, a Barović (2017) navodi da se upravo u segmentu nasilja „može se naći zajednička tačka medija, vojske i kriza, jer je vojska ne samo opremljena već i obučena da se suprotstavi sili i to ne samo onoj koja dolazi od ljudskog faktora već i prirodnim nepogodama i sl“ (Barović 2017: 252).

Cilj istraživanja i metodološki okvir

Predmet istraživanja su zvanične pres konferencije televizije RTS1, emitovane na televizijama javnog servisa Srbije (RTS1) i većih komercijalnih televizijskih stanica sa nacionalnom frekvencijom, a uzorkovane sa televizije RTS1. One su odabrane za predmet istraživanja jer su bile jedini kanal za saopštavanje zvaničnih i direktnih odgovora Vlade i državnih institucija na pandemiju. Cilj istraživanja je predstavljanje diskursa o virusu u kontekstu upotrebe ratnog diskursa, odnosno identifikacija učestalosti i forme diskursa o virusu kao ratnom neprijatelju i upotrebe konceptualne metafore rata i njenih subverzija.

U istraživanju je korišćena kvantitativno-kvalitativna diskurs analiza koja „polazi od složenih pojmova, odnosno kategorija, ali se analiza ne usmerava na slojevit opis tih pojmova u istraživanom materijalu, već se pristupa identifikaciji tih kategorija u tekstu, merenju njihove učestalosti, korelacije s drugim kategorijama“ (Branković 2009: 133). Kako navodi Manić, kvantitativna analiza je „prvenstveno usmerena na proučavanje sadržaja poruke, a kvalitativna i na izvođenje zaključaka o pretpostavljenim ciljevima odašiljača poruka i efektima na primaoca, koji nisu utemeljeni samo u sadržaju poruke već i društvenom kontekstu u kom se komuniciranje odvija“ (Manić 2017: 63). Metodom kvantitativno-kvalitativne diskurs analize identifikovani su akteri i agens-pacijens odnosi,

¹ Ovaj rad predstavlja deo šireg istraživanja čiji je cilj sveukupna analiza komunikacije Vlade Srbije u prvom mesecu pandemije.

konteksti u kojima je virus predstavljen kao ratni neprijatelj, tematski okviri, kao i leksička sredstva korišćena za predstavljanje virusa.

Analizirani materijal obuhvata 15 sati i 28 minuta video sadržaja, što je ukupno 27 konferencija. Snimljeni materijal ubačen je u Nvivo softver za kvalitativnu analizu, gde je pregledan, a kvantitativne podatke dobili smo provlačenjem podataka kroz specifičan kodeks, osmišljen za potrebe konkretnog istraživanja. U analizi je bilo značajno identifikovati teme o kojima se govori, i aktere, odnosno one koji govore. Akteri su klasifikovani u dve grupe: (1) agensi - oni koji govore i (2) pacijesi - oni koji su diskurzivno konstruisani u iskazima agenasa. Makro-teme o kojima agensi govore formirane su deduktivno tokom analize, a predmet ovog istraživanja je diskurs sadržan u temi označenoj kao *Srbija u ratu*.

TEORIJSKE POSTAVKE

U kontekstu rastuće društvene nejednakosti koncept populizma dobija sve više pažnje u akademskim razmatranjima i istraživanjima. Autori u društvenim naukama nude brojne definicije populizma, a one se uglavnom oslanjaju na četiri osnovne – strukturalnu, ekonomsku, političko-institucionalnu i diskurzivnu. Ovo istraživanje počiva na diskurzivim definicijama populizma koje ga označavaju kao vrstu „političkog stila“ (Knight 1998) i „diskursa“ (Laclau 2005; de la Torre, 2000). Ovako konceptualizovana ideja o populizmu podrazumeva specifičnu interpretaciju sveta u kojoj je posebno izražena moralna dimenzija i u kojoj je sve interpretirano kao borba između dobra i zla (de la Torre 2000). Havkins (Hawkins 2009) ovo ilustruje istraživanjem populističkog diskursa nekadašnjeg venecuelanskog predsednika Huga Čaveza koji označava predsedničke izbore kao borbu između dobra i zla, gde je oponent „sam đavo“ (*the Devil Himself*) (Hawkins 2009: 1043). Havkins navodi da, kao i svaka druga ideologija, populizam počiva na određenom broju fundamentalnih ideja o načinima na koji svet funkcioniše (Hawkins 2009: 1043). Ipak, Havkins smatra da je populizam latentni skup ideja u kome u prvom planu nisu izražene specifičnosti politike i jasne razlike sa drugim diskursima, već sadrži karakteristiku uticanja na podsvest koja se manifestuje pre svega u jeziku onih koji ga koriste (Hawkins 2009: 1045). Neki autori (Armony and Armony 2005; Hawkins 2009) smatraju da je problem sa već ponuđenim definicijama populizma taj što se one ili ne primenjuju u svrhu konkretnog merenja političkog diskursa, ili se koriste za istraživanja sa veoma nepreciznim metodama, jer nedostaju standardizovani testovi i njihova deskripcija.

U svrhu ovog istraživanja populizam je definisan kao politički stil komunikacije koji se strateški koristi za mobilizaciju podrške (Jagers & Walgrave 2007). Jedna od osnovnih karakteristika diskursa populizma jeste oslanjanje na konstrukciju društvene dihotomije ljudi naspram elita u mobilisanju pristalica (Aslanidis 2018: 1243). Prema Jagersu i Valgravu tri su osnovna imenitelja koji zajedno čine diskurs populističkim: (1) upućivanje na narod i opravdavanje svojih postupaka pozivanjem na narod, identifikacijom sa njim; (2) zasnovanost na anti-elitizmu; i (3) posmatranje naroda kao monolitne grupe bez unutrašnjih razlika, osim nekih veoma specifičnih kategorija koje bivaju predmet strategija isključenja (Jagers & Walgrave 2007: 322).

Prema literaturi, populistički diskurs često karakteriše upotreba emocija (Fieschi 2004). O populističkom diskursu se ne može govoriti bez povezivanja sa određenim emocionalnim stilom, posebno sa retorikom ljutnje, ozlojeđenosti i indignacije (Canovan 1999; Demertzis 2006; Higgins 2017; Betz 2018; Zaccaria, 2018) koja nema za cilj da usmerava slušaoce ka razumnim odlukama, već ka akcijama vođenim emocijama (prema Kurilla 2021: 2). Dve emocije koje se u literaturi najčešće povezuju sa diskursom populizma su strah i ljutnja (Rico, Guinjoan, Anduiza 2017: 445). Još je Simel isticao da je strah ono što održava postojanje države i povećava društvenu koheziju (Simel 1908, prema Kurilla 2021: 2). Među osnovnim karakteristikama ovakvog diskursa autori ističu insistiranje na percepciji krize i predstavljanju opasnosti. O strahu kao sastavnom delu populističkog diskursa pišu Molineks i Ozborn navodeći da, iako je strah sastavni deo svake vrste egzistencije, pa i političke, populizam postavlja strah iznad razuma i gradi ga na improvizovanim razlozima (Molyneux & Osborne 2017: 12).

Takođe, jedna od karakteristika diskursa populizma jesu pojednostavljivanja, koje se koriste kako bi poruka bila lakše percipirana i shvaćena. Proučavanje metafora pruža paradigmu za proučavanje političkog diskursa i nudi dobru polaznu tačku za dubinsko proučavanje savremene politike (Yi Sun & Xi Chen 2018: 628). Pod pretpostavkom da bi upotreba metafore mogla olakšati razumevanje političkog diskursa koji je često apstraktan i složen, sve je više autora koji se fokusiraju na proučavanje metafore u političkom diskursu (Yi Sun & Xi Chen 2018: 626). Džordž Lakof (George Lakoff 1996) je bio prvi koji je primenio teoriju konceptualne metafore na proučavanje političkog diskursa i tada počinje proučavanje metaforičkih fenomena u ovom domenu (David 1996; Howe 1988; Read et al. 1990; Charteris-Black 2005, prema Yi Sun & Xi Chen 2018: 627). Dalje, Mio navodi da metaforički izrazi igraju važnu manipulativnu ulogu u

političkom jeziku metafore, jer omogućavaju široj javnosti da shvati značenje političkih događaja i samim tim stvaraju osećaj pripadnosti (Mio 1997:130).

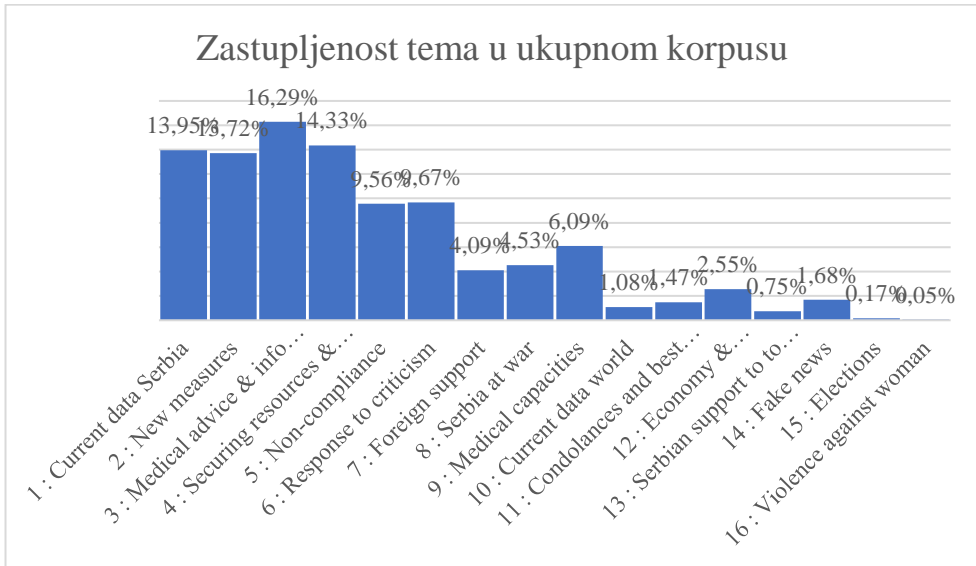
Paris navodi da, pored oblikovanja interpretacija određenih događaja, prošlih i sadašnjih, metafore takođe mogu uticati na način na koji političke zajednice definišu svoje kolektivne ciljeve (Paris 2002: 426). Proučavajući klustere metafora u političkom diskursu Hau (Howe) još osamdesetih godina navodi da politički diskurs angažuje koncepte sportskih takmičenja (sportske metafore) ili egzekucije moći (ratne metafore) (Howe 1988: 87).

U kontekstu analize diskursa o Kovidu-19, važno je napomenuti da je ratna metafora kroz istoriju posebno ekspolatisana u diskursu o bolestima. Despot i Anić (2021) navode da se „gotovo sve bolesti prvenstveno konceptualizuju upravo uz pomoć ratne metafore“, a posebno u slučaju izuzetno teških i po život opasnih bolesti kao što je rak, gde mogući gubitak života u „borbi protiv bolesti“ dodatno pojačava analogiju sa ratom (Despot i Anić 2021: 177).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Zastupljenost tema u diskursu o virusu Kovid-19

Među najzastupljenijim temama u diskursu o virusu iz ukupnog korpusa izdvajaju se teme: (1) *medicinski saveti i informacije o virusu* (Medical advice and info on virus) 16,29 odsto, zatim (2) *obezbeđivanje resursa i izgradnja kapaciteta* (Building resources and capacity) 14,33 odsto, (3) *podaci o trenutnom stanju u Srbiji* (Current data Serbia) 13,95 odsto i (4) *uvođenje novih mera* (New measures) 13,72 odsto (Grafikon 1 – Zastupljenost tema u celokupnom korpusu).

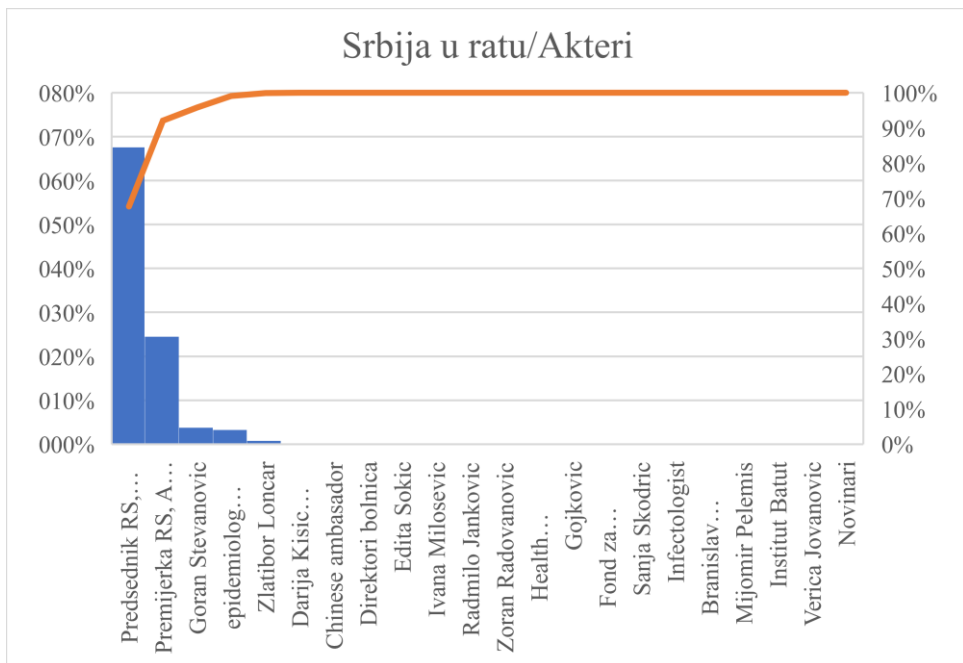

Grafikon 1 - Zastupljenost tema u celokupnom korpusu

Značajne teme o kojima su govorili agensi bile su i *odgovor Vlade na kritiku* (Response to criticism), *neposlušnost građana/nepridržavanje mera* (Non-compliance), *inostrana podrška Srbiji* (Foreign support), *medicinski kapaciteti* (Medical capacities) i *Srbija u ratu* (Serbia eat war). Tema *Srbija u ratu*, koja je u fokusu ovog istraživanja, čini 4,53 odsto ukupnog korpusa, što čini 42 minuta sadržaja. To znači da su agensi tematizovali rat, kako u bukvalnom značenju, govoreći o ratovima u prošlosti, tako i metaforički, govoreći o kriznoj epidemiološkoj situaciji kao o ratnom stanju.

Glavni akteri teme Srbija u ratu

Ukrštanjem varijabli tema i agenasa primetili smo da je tema *Srbija u ratu* specifična iz ugla onih koji govore. Naime, oni koji u najvećem procentu govore o ovoj temi su predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić i premijerka Srbije Ana Brnabić. Interesantan je podatak i da ostali akteri (njih 18) uopšte nisu markirani u okviru teme *Srbija u ratu*, ili je njihovna zastupljenost minimalna. Dva aktera koji pored predsednika i premijerke koriste ovakav diskurs su Goran Stevanović, direktor Infektivne klinike u Beogradu (3,76 odsto), ministar zdravlja Zlatibor Lončar (3,28 odsto) i doktorka Darija Kisić Tepavčević (zanemarljiv procenat), ali u znatno manjem procentu (Grafikon 2 – Agensi teme *Srbija u ratu*)

Grafikon 2 - Agensi teme Srbija u ratu

Na grafikonu (Grafikon 2 – Agensi teme *Srbija u ratu*) vidimo podatak da je predsednik glavni akter posmatrane teme i da od ukupnog udela, on govori 68 odsto, a premijerka 25 odsto vremena.

Mnogi lideri širom sveta odlučili su se za korišćenje ovakvog diskursa kada je počela emidemija virusa Kovid-19. Jedan od najaktuelnijih i najpopularnijih primera ovakve prakse jeste primer predsednika Donalda Trampa koji dao je jednostavno objašnjenje SARS-CoV-2 i kako će on reagovati - pozicionirao se kao ratni predsednik i objavio rat virusu (Bates 2020: 1). Isto je uradio i predsednik Republike Srbije 15. marta 2020. godine, počinjući zvaničnu konferenciju za novinare rečima:

„Srbija je od danas u **ratu** protiv **nevidljivog protivnika, opasnog i opakog protivnika**, kog naša zemlja mora da **pobedi. Borba** koja je pred nama je **borba** za one koji su stvarali ovu zemlju, gradili ovu zemlju. To je **borba** pre svega za naše roditelje, za naše starije, ali i za budućnost naše Srbije. Naši roditelji, naši stariji, oni su izgradili naše gradove, izgradili su naša sela, izgradili su puteve i pruge (...) Danas su oni **napadnuti** pre svega i moramo da uradimo sve što možemo da tim divnim ljudima pomognemo” (Primer br 1 - Aleksandar Vučić, predsednik RS, 15.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Reči su važne: upotreba ratne metafore u diskursu

Kao što smo već naveli u teorijskim postavkama rada, ratna metafora se često koristi kako bi se publici približilo značenje nekih pojava ili događaja koje je teško razumeti. Hilmer navodi da bolest uključuje brojne procese koje šira publika ne može da razume, pa u diskurs ulaze poznatije reči i metafore (Hilmer 2007, 23). Metafora rat povlači i upotrebu drugih sličnih i tematski srodnih pojmova, pa se u njenoj upotrebi treba fokusirati i na lekseme poput **borbe, bitke, napada, odbrane, pobede, vojske**, što smo mogli uočiti već u prvom primeru (Primer br. 1). Ove priključne lekseme možemo posmatrati i kao subkategorije metafore rat. Njima govornik pokušava da aktivira klastere asocijacija tako da slušalac dođe do razumevanja nepoznatih pojava na način koji odgovara agensu (Bates 2020: 2).

Rat - borba, bitka, udar. Nakon što je predsednik zvanično proglasio rat virusu Kovid-19 (Primer br. 1: „Srbija je od danas u ratu“) u diskursu o virusu možemo primetiti upotrebu različitih zamenskih leksema za reč rat. U prethodnom primeru (Primer br. 1) to su *borba* i *napad*, a one su frekventno markirane i u daljim primerima:

- 1) „Radi se o životima, radi se o **borbi** za svaki život“ (Ana Brnabić, premijerka RS, 17.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 20.00č);
- 2) „Tako da se **borba** ne samo nastavlja nego mislim da i mi takođe ovde u Vladi, predsednik Republike, ceo naš tim se priperma još advekvatnije i još bolje za dane pred nama“ (Ibid, 18.03.2020 u 15.00č);
- 3) „Naše je da se **borimo** i da se trudimo... ako uspemo dobar deo života da **obranimo**“ (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 17.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 20.00č);
- 4) „Ovde se ne radi ni o čemu drugom nego o životu. Ovo je **borba** za život“ (Ibid, 18.03.2020 u 15.00č);

Pored leksema *borba* i *napad*, koriste i druge, poput *udara*: „Mi očekujemo ovaj **udar**“ (Ibid, 19.03.2020 u 15.00č).

Leksema *rat* se kao metafora koristi ređe od njenih zamenskih leksema („Da bi imali što manje žrtava u ovom **ratu**“). Ipak, leksema *rat* se ne koristi samo kao metafora, već i u svom primarnom značenju, kada se epidemiološka situacija poredi sa stvarnim ratnim stanjem:

- 1) „Ja sam nekim ljudima rekao, ne ugrožavate vi ljudi... Imate pravo u **ratu** ako vam je dosta svega i siti ste svega, imate pravo u **ratu** da izađete na mesto na koje znate gde će da padne bomba. Mnogo je glupo da poginete, ali imate pravo, vaša je volja. A nemate pravo sada da izađete napolje, jer time ugrožavate i druge ljude, a ne samo sebe“ (Ibid).
- 2) „Mi jesmo u **ratu**, ovo jeste **ratno stanje**. Ja sam vojni epidemiolog“ (Predrag Kon, epidemiolog, 29.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Rat – napad i obrana. U diskursu smo primetili upotrebu leksema *napada* i *obrane* na relaciji „virus *napada*, mi se *branimo*“, ali u pojedinim slučajevima dolazi do odstupanja, odnosno zamene uloga – mi napdamo virus:

„Zato je bolje da mi krenemo u **napad**, nego da pustimo da korona polako, ali sigurno izjeda kompletan naš organizam. Da mi budemo neuporedivo agresivniji nego što smo bili do sada. Do sada smo se **branili**, preduzimali sve moguće mere, ali **braneći se**, ako mogu taj rečnik da koristim. Dakle, sada je vreme da mi **krenemo u ofanzivu** i da pokažemo da možemo da budemo jači, da i lečimo brzo, da **napadnemo** virus, jer virus nema nikakvu šansu da se proširi ukoliko nema kontakata“ (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 23.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 18.00č).

Rat – pobeda, poraz i predaja. Prema Bartu (2000) nije dovoljno da se agens pozove na metaforu rata. Naime, politički lider koji se poziva na metaforu rata, mora je dati u celosti, odnosno obezbediti sve potrebne sadržaje u diskursu (Bart 2000: 3). Između ostalih, to su lekseme koje označavaju eventualni završetak rata, koji može biti *poraz*, završiti se *predajom*, ili *pobeda*. Predsednik Aleksandar Vučić nekoliko puta u svom diskursu koristi čuvenu vojnu izreku „Predaja nije opcija“:

„I da završim, **predaja** nije opcija. **Predaja** nikada nije bila opcija i nikada neće niti opcija za Srbiju. **Borićemo se i pobedićemo**. Živela Srbija! (..) Velika je **bitka** pred nama. U tu bitku moramo da uđemo sa mnogo znanja, mnogo hrabrosti i istovremeno, nećete verovati strasti i hladnokrvnosti. Strasti da pomognemo našim najstarijima, a hladnoskrvnosti da i teške poruke prihvatamo mirno i da znamo da je to najbolji mogući način za **izbavljenje** naše zemlje. Još jedanput, **predaja nije opcija, predaja** za Srbiju nikada nije bila i nikada neće biti opcija. **Borićemo se i pobedićemo**. Živela Srbija“ (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 15.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Ovakav diskurs koriste i premijerka Ana Brnabić: „Samo tako možemo da **pobedimo**“ „Ovo je **borba** koju samo svi zajedno možemo da **pobedimo**“ (Ana

Brnabić, premijerka RS, 20.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č) i epidemiolog Predrag Kon: „Svaki dan kada ne gubimo život je **pobeda**“ (Predrag Kon, epidemiolog, 22.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Virus kao ratni neprijatelj. U ratnom diskursu se prirodno nameće postojanje pacijensa oličenog u ratnom neprijatelju, što je u ovom slučaju virus Kovid-19. U diskursu se virusu dodeljuje dodatno značenje, značenje ratnog neprijatelja, koje je u konkretnom slučaju obogaćeno leksemama *opasno* i *opako* (Primer br. 1) koji samo pojačavaju sekundarno dodeljeno značenje: “Molim i vas ostale da čuvamo deke i bake, oni su **meta** ove **opake bolesti**” (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 19.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Upotreba istorijskih činjenica - ratova i bitaka

Ratni diskurs angažuje i istorijske metafore i istorijske analogije kao zamene za debatu o osnovama ponuđenih odgovora na krizu. U sledećim primerima možemo videti poređenja u vidu pominjanja Balkanskih ratova, sukoba devedesetih godina, pa i Prvog svetskog rata u cilju mobilizacije publike na disciplinu i poslušnost:

- 1) „Prošli smo kroz teške krize. Kroz užasnu krizu ekonomsku, gotovo do bankrotstva je zemlja bila dovedena. To danas ljudima izgleda kao pesma, kao luk i voda, a bilo je užasno teško. Da bismo bili jedna od dve zemlje sa najvećim rasom u Evropi, celoj Evropi. Prošli smo kroz teške **situacije na Kosovu i na Metohiji**, sa više od milion migranata koji su prošli preko naše teritorije, čuvajući, pokazali solidarnost, ali čuvajući i štiteći naše nacionalne i državne interese. Da vas ne podsećam na druge situacije u regionu, **Srebrenicu** i tako dalje. Ovo će za nas biti svakako najteža **bitka**” (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 15.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).
- 2) „Mi smo ljudi od 1804, od prvih dana od uspostavljanja moderne srpske države, **ginuli, ginuli, ginuli**. I dobro je da poštujemo svoju istoriju, svoju tradiciju i da pokazujemo koliko volimo svoju zemlju. **Od dva Balkanska rata, Prvog svetskog rata, ratova devedestih**, mi se još nismo oporavili. Tek je nedavno smo našu ekonomiju oporavili (..) I zato pozivam celokupan narod, srpski narod, ali i braću našu (..) Da sačuvamo našu Srbiju” (Ibid).

- 3) „Dajte potomci **junaka iz Balkanskih ratova, sa Kajmakčalana, sa Cera, sa Neretve i Sutjestske, sa Košara**, dajte budite dovoljno hrabri da odsedite kod kuće, kao Boga vas molim, da bismo Srbiju **spasili**“ (Ibid, 21.03.2020)

Ko je žrtva, a ko zaštitinik?

Kada se govori o ratu neophodno je identifikovati one koji se u tom ratu bore, i sa druge strane, one koji su ugroženi. Predsednik značajan deo svojih obraćanja posvećuje objašnjenima koga publika treba da vidi kao žrtvu, a koga kao zaštitnika.

Stariji sugrađani kao meta napada. Predsednik u svojim obraćanjima referiše na starije ljude („bake i deke”, „naše stare”, „naše stare i naše bolesne”) kao na žrtve napada neprijatelja: „Molim i vas ostale da čuvamo deke i bake, oni su **meta** ove **opake bolesti**. Oni su izgradili našu zemlju.” (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 19.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Predsednik, vlada i lekari u ulozi zaštitinika. Sa druge strane, kao linija obrane diskurzivno su postavljeni:

- 1) Vlada: „**Radimo** da vam zaštitimo živote“ (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 17.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 20.00č);
- 2) lekari: „**Doktor Stevanović** se za živote bori dan-noć“, „Oni su hteli da tuku naše doktore, naše **junake**. Ljudi koji su **heroji**, ti ljudi znaju da su izloženi tom virusu po ceo dan“ (Ibid);
- 3) Interesanto je i to da predsednik Srbije sebe diskurzivno postavlja kao zaštitinika nacije od neprijatelja: „**Hoću da zaštitim** živote ljudi“, „**Štitim** živote naših starih, **štitim** živote naše dece“ (Ibid, 21.03.2020 u 15.00č).
- 4) **Mobilizacija vojnika i vojske u borbi protiv Kovida-19**

Kako navode Despot i Anić, naše opšte znanje i razumevanje bolesti (narodna teorija) podrazumeva da je konceptualizujemo kao rat između napadačke neprijateljske vojske (virusi, bakterije) i odbrambene vojske (naša antitela) (Despot i Anić 2021: 178). Konceptualna metafora rata se u analiziranom diskursu ne zadržava samo na ratu organizma protiv virusa koji izaziva određenu bolest, već u diskurs uvlači i neizostvane elemente specifične za stvarni, međunacionalni rat – vojnike i vojsku. Imaginarni rat ovim retoričkim potezima postaje stvarniji, dodatno naglašavajući emocionalnu dimenziju izgovorenih reči.

Predsednik Srbije svoj diskurs obogaćuje vojnom terminologijom obećavajući lekarima ordenje, koje se istorijski vezuje za zasluge stečene u borbama:

„Lekari su tu da štite svoju zemlju, da brane svoju zemlju i ja ću vanredno, to sada mogu da vam kažem, šta god da bude, kako god da bude, znate da ne volim da delim **ordenje** i **odlikovanja** to radim uvek i samo 15. februara, dakle na **Sretenje**, vanredno ću to učiniti za **Vidovdan** ove godine, gde ću posebno da se zahvalim onima koji su bili najhrabriji, najzaslužniji, najuspešniji, najbolji u **odbrani** interesa naše zelje u prethodnom periodu” (Aleksandar Vučić, predsednik RS, 02.04.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Stavljanje vojske u službu konceptualnog rata protiv Kovida-19 vidi se i kroz diskurs lekara, epidemiologa Predraga Kona, koji sam sebe označava kao pripadnika vojske, ali i ističe značaj Vojske Srbije u borbi:

„Ja sam **vojni epidemiolog**, kao **major** sam izašao iz **vojske**, **vojna**, ne samo epidemiologija, nego i preventiva, je ponos ove zemlje. **Vojna**, da kažem, **logistika**, je napravila ovu bolnicu, **vojna logistika** stoji iza ovih pripremljenih specijalnih izolatora“ (epidemiolog Predrag Kon, 22.03.2020, RTS1, Zvanična konferencija za novinare u 15.00č).

Kada agensi angažuju ratni diskurs?

Kvalitativna analiza i posmatranje hronološke skale pokazuju da je vrhunac upotrebe metafore rat i njenih zamena u danima najveće neizvesnosti i krize. Najveći procenat ratnog diskursa (18,49 odsto) uočen je 20. marta, dana kada je zabeležen prvi smrtni slučaj od Kovida-19. Znatno angažovanje ratnog diskursa (16,29 odsto) uočeno je na samom početku pandemije (15. marta), na prvoj sednici, kada predsednik proglašava „ratno stanje“. Treći dan koji je takođe značajan prema procentu upotrebe ratnog diskursa (12,60 odsto) je bio 21. mart, kada naglo skače broj novozaraženih i kada Vlada uvodi dvanaestočasovni policijski sat.

ZAKLJUČAK

Politički diskurs se sastoji od metafora koje, pored toga što prenose poruke, realizuju funkciju ubeđivanja u političkom diskursu (Graber 1993: 442). U analiziranom sadržaju pres konferencija Vlade Srbije uočili smo značajan udeo upotrebe konceptualne metafore rata i njenih subverzija. To su lekseme koje se učestalo pojavljuju kao zamena za leksemu *rat*, poput leksema *borba*, *bitka*, *udar*, *napad* i *odbrana*, kao i korišćenja istorijskih suba (*ratova* i *bitaka*) u cilju jačanja

osećanja nacionalnog identiteta, a u svrhu mobilizacije populacije na poslušnost i disciplinu u svrhu menadžmenta krizne situacije. U diskursu se kao veoma značajan koncept izdvaja diskurzivna upotreba koncepata *junaka*, *vojnika* i *vojske*, gde su pored lekara, koji su primarno označeni kao junaci i heroji, korišćeni i pripadnici Vojske Srbije. Politički diskurs obeležilo je i pozicioniranje Vlade Srbije, odnosno predsednika, kao zaštitinika nacije od „nevidljivog i opasnog” neprijatelja. Istraživanje je pokazalo da je predsednik glavni agens ratnog diskursa, koji ga u najvećoj meri upotrebljava u danima kada je epidemioška situacija najalarmantnija, što implicira na upotrebu ratnog diskursa kao zamene za debatu o ponuđenim odgovorima na krizu. U korpusu uočeni različiti vidovi intenziviranja ratnog diskursa, a između ostalog markirani su kvantifikacija, poređenja, metafore, referisanje na emocije, naciju, zajednicu, korišćeni su i kolokvijalizmi, strukturisanje u formi priče, inkluzivno „mi” i upotreba etiketa. Ova pojednostavlјivanja u diskursu stvaraju narative koji omogućavaju građanima da lakše shvate poruke, jačaju osećaj nacionalnog identiteta i stvaraju pogodan politički diskurs konstruišući odgovarajuće onose moći u kriznoj situaciji.

LITERATURA

- Armony, A. C., & Armony, V. (2005). Indictments, myths, and citizen mobilization in Argentina: A discourse analysis. *Latin American Politics & Society*, 47(4), 27–54.
- Aslanidis, P. (2018). Measuring populist discourse with semantic text analysis: an application on grassroots populist mobilization. *Quality & Quantity*, 52(3), 1241–1263. <https://doi.org/10.1007/S11135-017-0517-4>
- Bates, B. R. (2020). The (In)Appropriateness of the WAR Metaphor in Response to SARS-CoV-2: A Rapid Analysis of Donald J. Trump’s Rhetoric. *Front. Commun*, 5:50. doi: 10.3389/fcomm.2020.00050
- Barović, V. (2017). Mediji i savremena uloga vojske u upravljanju i saniranju kriznih nsituacija. *Vojno delo*, 69(2), 250–262. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1702250B>
- Branković, S. (2009). *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- De la Torre, C. (2000). *Populist seduction in Latin America: The Ecuadorian experience*. Athens: Ohio University Center for International Studies.
- Fieschi, C. (2004). Introduction. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 235–240.
- Graber, D. 1993. Political communication: Scope, progress, promise. In Ada Finifter (Ed.),

- The State of the Discipline II* (pp. 305–332). Washington, D.C.: American Political Science Association.
- Hawkins, K. A. (2009). Is Chavez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, 42(8), 1040–1067. doi:10.1177/0010414009331721
- Hillmer, I. (2007). The way we think about diseases: “The immune defense” - comparing illness to war. *NAWA J. Lang. Commun*, 1, 22–30.
- Howe, N. (1988). Metaphor in contemporary American political discourse. *Metaphor and Symbol*, 3(2): 87–104. https://doi.org/10.1207/s15327868ms0302_2
- Jagers, J., & Walgrave S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium, *European Journal of Political Research*, 319–345. doi:10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x
- Knight, A. (1998). Populism and neo-populism in Latin America, especially Mexico. *Journal of Latin American Studies*, 30, 223–48.
- Kurilla, R. (2021). “Kung Flu”—The Dynamics of Fear, Popular Culture, and Authenticity in the Anatomy of Populist Communication. *Frontiers in Communication*, 6. doi=10.3389/fcomm.2021.624643
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
- Molyneux, M., & Osborne, T. (2017). Populism: a deflationary view, *Economy and Society*, 46(1), 1–19. doi: 10.1080/03085147.2017.1308059
- Mio, J. (1997). Metaphor and politics. *Metaphor and Symbol*, 12(2): 113–133. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1202_2
- Paris, R. (2002), Kosovo and the Metaphor War. *Political Science Quarterly*, 117(3), 423–450.
- Rico, G., Guinjoan, M. & Anduiza, E. (2017), The Emotional Underpinnings of Populism: How Anger and Fear Affect Populist Attitudes. *Swiss Polit Sci Rev*, 23, 444–461. <https://doi.org/10.1111/spsr.12261>
- Yi Sun & Xi Chen. (2018). A diachronic analysis of metaphor clusters in political discourse, *Pragmatics and Society*, 9(4), 626–653. doi: <https://doi.org/10.1075/ps.16055.sun>
- Despot, Š., Ostroški Anić, A. (2021). A War on War Metaphor: Metaphorical Framings in Croatian Discourse on Covid-19. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 47 (1), 173–208. <https://doi.org/10.31724/rihjj.47.1.6>

- Manić, Ž. (2017). *Anliza sadržaja u sociologiji*. Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Christensen, T. & Lægreid, P. (2020). The coronavirus crisis - crisis communication, meaning-making, and reputation management. *International Public Management Journal*, 23(5), 713–729. doi: 10.1080/10967494.2020.1812455.

KRITIČKI STAV MLADIH PREMA SADRŽAJU I VREDNOSTIMA KOJI ISTIČU MEDIJI I DRUŠTVENE MREŽE

A very current topic during the past decade is the media and their impact on youth. The media have a great role in all segments of youth life, and in this paper the emphasis is on the critical attitude of young people towards the content and values emphasized by the media and social networks. The problem of this research are the following questions: are young people critically oriented towards the value system, attitudes and content imposed by the media and social networks; whether they check the truthfulness and reliability of information and sources of information present in the media; whether the media mostly have a negative or positive impact on youth. The aim of the research was to be researched whether young people think critically about the content and values emphasized by the media and social networks, as well as the truthfulness of information and reliability of sources, the value systems imposed by the media and their own value system too. The research was realized in the gymnasium "Laza Kostić" in Novi Sad, in December 2019 and January 2020. The respondents were students of this school. The total number of questionnaires distributed was 200, while 166 validly completed questionnaires could be considered. The results of the research are quite optimistic and give hope that youth are still aware of the manipulation and negative influence by the media, and have created a defense mechanism and realized the importance of critical thinking and perception of content in the media.

Keywords: critical thinking, media, social networks, value system.

UVOD

Mediji i odnos mladih prema medijskom sadržaju predstavlja vrlo interesantno polje izučavanja zato što mediji imaju neverovatnu moć uticaja na mlade osobe. I sam sadržaj koji se plasira od strane medija, ponekad vrlo nepovoljno utiče na mlade ljude. Moć medija se ogleda u činjenici da je tokom dvadesetog veka došlo do njihove ogromne ekspanzije. To je i razlog što su mediji postali jedna od najjačih sila modernog društva. Kao jednu od prvih posledica

* kcikos95@gmail.com

ekspanzije medija, autori navode prenošenje određene kulture, vrednosnih orijentacija, stila života, pogleda na svet, modele ponašanja i dr. (Perić, Krasulja, Radivojević 2011). Da bi se „izbegao“ negativan uticaj medija i društvenih mreža, treba mlade osobe osposobiti da kritički promišljaju o svemu, pogotovo o sadržaju koji im se plasira. Istraživanje koje je sprovedeno u svrhu rasvetljavanja ove problematike je realizovano u gimnaziji „Laza Kostić“ u Novom Sadu, u decembru 2019. i januaru 2020. godine. Ispitanici su bili učenici ove škole. Podeljeno je 200 upitnika dok je validno ispunjenih bilo 166. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi kako mladi funkcionišu u digitalnom svetu, kako se snalaze sa uticajima koji na njih ostvaruju mediji i društvene mreže. Problematika ovog istraživanja obuhvata sledeća pitanja: da li su mladi kritički orijentisani ka sistemu vrednosti, stavovima i sadržaju koji nameću mediji i društvene mreže tj. da li kritički promišljaju sadržaj i vrednosti koje plasiraju mediji i društvene mreže, te i da li proveravaju istinitost i pouzdanost tih informacija i izvora informacija? Takođe, otvorilo se i pitanje uticaja sadržaja koji mediji ostvaruju na mlade osobe, kakav uticaj taj sadržaj ima na njih, pozitivan ili ipak negativan. Dakle, cilj istraživanja je bio da se stekne uvid u to da li mladi kritički promišljaju sadržaj i vrednosti koje ističu mediji i društvene mreže, da li proveravaju istinitost informacija i pouzdanost izvora tih informacija, da li su sistemi vrednosti koje nameću mediji podudarni sa njihovim sistemom vrednosti. U tekstu će biti interpretirani i odgovori na pomenuta pitanja.

TEORIJSKI OKVIR RADA

Mediji danas oblikuju vrednosti o životu i ljudskim odnosima, pogotovo kod mlađe populacije. Uticaj porodice, škole, crkve, vršnjaka na položaj mladih u društvu je neosporan, međutim sve veći značaj se pridaje različitim oblicima medija. Oni utiču na načine ponašanja, razmišljanja ali i formiranja slike o sebi i drugima (Đerić i Studen 2006). Jedno od glavnih pitanja koje se postavlja u istraživanjima odnosa mladih prema medijima, jeste potencijalni uticaj medija na mlade, tačnije na njihov proces socijalizacije. Socijalizacija se razume kao integrisanje pojedinca u društveni život kroz prilagođavanje društvenim zahtevima i normama, gde spadaju učenje i shvatanje vrednosti i poželjnih oblika ponašanja (Torlak 2013).

Društvene mreže predstavljaju najpopularniji globalni komunikacijski fenomen, pogotovo zato što je čovek po svojoj prirodi društveno biće i komunikacija ga kao takva privlači. Uloga društvenih mreža pri socijalizaciji vezana je pre svega uz jednostavan postupak održavanja postojećih poznanika i

prijatelja, čime se ujedno otvara i velika verovatnoća sklapanja novih poznanstava. Većina ljudi koristi današnja tehnološka dostignuća kako bi paralelno obavljala više aktivnosti, kao što su učenje, slušanje muzike, komuniciranje, gledanje filmova i slično (Kunić, Vučković-Matić i Sindik 2016: 110).

Korisnici društvenih mreža izgrađuju svoj virtuelni identitet i započinju svojevrsnu internet socijalizaciju. Mladi svakodnevno rutinski proveravaju informacije o aktivnostima koje su vezane uz njihove prijatelje i ostale poznanike sa društvenih mreža i pri tome im se otvara mogućnost da eksperimentišu sa identitetom oblikujući neke njegove karakteristike prema trendovima čak i kad to ne odgovara realnom stanju stvari. Glavno obeležje svih društvenih mreža jeste zajednički interes koji drži grupe ljudi zajedno i samim tim daje popularnost svim društvenim mrežama (Oreški 2019). Od mnogobrojnih *online* društvenih mreža *Facebook* je postao daleko najpopularniji i najrasprostranjeniji (Kunić, Vučković-Matić i Sindik 2016: 111). Međutim, danas su među mladima sve popularnije društvene mreže *Instagram* i *TikTok*. Komunikacija koja se odvija na društvenim mrežama polako prenosi svoje karakteristike i u stvarni svet, što se ogleda kroz sve veću upotrebu novih reči koje se uglavnom baziraju na posuđenicama iz engleskog jezika. Umesto učitelja i roditelja, sve više ih vaspitavaju uticaji koji dolaze sa različitih društvenih mreža. Zaštita privatnih sadržaja je narušena zbog mogućnosti hakovanja, ali i zbog neopreznosti i naivnosti samih korisnika koji često impulsivno deluju i iznose činjenice te prepričavaju vlastite događaje za koje društvene mreže nisu sigurno mesto (Kunić, Vučković-Matić i Sindik 2016: 111). Kako bi mladi mogli da optimalno funkcionišu u digitalnom svetu, nužno je da ih naučimo da učestvuju u medijskom životu društva, da upotrebljavaju sopstvene resurse i delimično utiču na njihovo oblikovanje (Torlak 2013). Veoma je važno da im se obezbedi adekvatno medijsko opismenjavanje i medijsko obrazovanje. Na taj način mladi bi naučili da kritički pristupaju informacijama sa interneta, društvenih mreža i drugih vidova medija, kao i da smanje šanse da budu izmanipulisani od strane tih medija.

Korisnici medija i društvenih mreža mogu se veoma uspešno suprotstaviti različitim vidovima medijske manipulacije. Preventivna mera protiv manipulacije od strane medija jeste kritičko mišljenje. Kritičko mišljenje se određuje kao složen proces i rezultat analize i vrednovanja tvrdnji, pronalaženja opravdanja za tvrdnje, upoređivanja sa drugim tvrdnjama i generalizacije prigovora tvrdnjama, i na kraju zauzimanje stava (Buchberger 2012 prema Bolčević 2015). Stoga je neophodno razvijati metod „kritičke medijske pismenosti“, za koju se zalaže teoretičar Kelner. Ova metoda podrazumeva da mladi izgrade kritički odnos prema medijskim

predstavama i diskursima (Kelner 2004 prema Torlak 2013). Kritička medijska pismenost podrazumeva takođe i osposobljavanje mladih u razumevanju stereotipa koji su eksplicitno i implicitno prisutni u medijima. Socijalni psiholozi i stručnjaci koji se bave kulturom i medijima, ukazali su na to kako stereotipima nedostaje tačnost i logika, te se iz tog razloga označavaju i kao pogrešne generalizacije koje doprinose razvijanju predrasuda. Takođe, utvrdili su i da bitnu ulogu kod mladih u razvijanju stereotipnih shvatanja imaju roditelji, nastavnici, vršnjačke grupe, ali i mediji koji doprinose održavanju slika stvorenih u detinjstvu (Đerić i Studen 2006). Dakle, veoma je važno osposobiti mlade da kritički promišljaju i pristupaju različitim informacijama odmeravajući valjanost argumenata. Cilj kritičkog mišljenja jeste argumentovano i smisleno mišljenje.

Pored medija, društvenih mreža i kritičkog pristupa istim, neophodno je ukazati na značaj vrednosti i sistema vrednosti koje plasiraju mediji i društvene mreže. Rasprostranjena primenjivost vrednosti kao istraživačkog fenomena, objašnjiva je činjenicom da vrednosti mogu biti analizirane i kao zavisne, gde se misli na rezultat uticaja različitih socijalnih i kulturnih faktora. Sa druge strane, na vrednosti se može gledati kao na nezavisne varijable, tačnije kao na zasebne entitete koji utiču na ljudsko ponašanje (Rokeach 1973). Dakle, iako se vrednosti istražuju na individualnom nivou, njihovo izučavanje omogućuje veoma bitna saznanja o određenom društvu, ali i o određenim društvenim grupama koje su prisutne u pomenutom društvu (Ilišin 2011). Svesni smo činjenice da sredinski činioци mogu da podstiču, ali i da sputavaju razvoj mladih i njihovo aktivno integrisanje u zajednicu. Stoga je veoma važno da mediji plasiraju i podstiču valjane i istinske vrednosti kako bi one doprinele kvalitetnijem razvoju ličnosti mladih ljudi. Ovim pitanjem smo se takođe bavili u istraživanju, upravo da bi stekli sliku o tome koje su to vrednosti koje mediji i društvene mreže ističu, koje su to vrednosti koje su mladi usvojili kao lične, i kakva je međusobna podudarnost tih vrednosti. Za relevantne medije u našem istraživanju smo uzeli u razmatranje: radio, televiziju, novine i Internet. S druge strane, kao relevantne „društvene mreže“ uzeli smo u razmatranje: *Instagram, Facebook, Twitter i Youtube*.

METODOLOŠKA ORIJENTACIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je ispitivanje korelacija uticaja medija, društvenih mreža i interneta na vrednosni sistem kod mladih, kritičko pristupanje medijskom sadržaju, informacijama i izvorima informacija, kao i vrednostima

plasiranim od strane medija i na različitim društvenim mrežama. Opšte je poznato da mediji predstavljaju neizostavni deo svakodnevnice današnjeg čoveka, imaju različite funkcije i uloge koje im se dodeljuju. Njihov uticaj na živote ljudi je neosporan. Ali, oni svojim sadržajima i načinima delovanja mogu imati različite funkcije i efekte. Slobodno se može reći da mediji postaju nosioci čitave kulture. Sve češće se mogu čuti izrazi kao što su „medijska kultura“, „medijska pismenost“, „medijska edukacija“ koji definišu aspekte života i rada prožete medijima. Mediji postaju deo stvarnosti i sastavni deo čovekove svakodnevice. Time je nemoguće izostaviti njihov uticaj i značaj na društvene norme, vrednosti, sisteme, ali i lične principe, pogled na svet, moralna načela i drugo (Lungulov i Gajić 2012: 337).

Cilj istraživanja

Ideja od koje se u ovom radu polazi je zasnovana na ispitivanju vrednosti i sistema vrednosti zastupljenih kod mladih. Zanima nas koji su to faktori koji utiču na formiranje vrednosti i sistema vrednosti, postoji li kritički pristup informacijama koje mladi dobijaju putem medija i društvenih mreža, da li mladi kritički promišljaju o sadržaju i vrednostima koje ističu mediji i društvene mreže, proveravaju li istinitost informacija i pouzdanost izvora, na kraju, koji su to sistemi vrednosti koje nameću mediji i podudaraju li se sa sopstvenim sistemom vrednosti. U skladu sa teorijskim pristupom i navedenim ciljem istraživanja, postavljeni su sledeći istraživački zadaci: 1) Utvrditi da li mediji i društvene mreže formiraju mišljenje većine mladih o aktuelnim temama; 2) Utvrditi da li mediji i društvene mreže svojim sadržajem nameću određene stavove i „pogrešan“ sistem vrednosti mladima (sistem koji nije u skladu sa njihovim ličnim sistemom vrednosti); 3) Utvrditi da li mladi kritički promišljaju o sadržaju koji mediji i društvene mreže plasiraju i da li proveravaju istinitost informacija i pouzdanost izvora tih informacija; 4) Utvrditi da li sadržaj koji mediji i društvene mreže plasiraju negativno utiče na mlade ljude.

Hipoteze istraživanja

Na osnovu cilja istraživanja, a polazeći od postavljenih istraživačkih zadataka, postavljene su sledeće hipoteze: H1: Pretpostavlja se da mediji i društvene mreže formiraju mišljenje većine mladih o aktuelnim temama; H2: Pretpostavlja se da mediji i društvene mreže utiču na formiranje određenih stavova i iskrivljenih vrednosti kod mladih, koji nisu u skladu sa ličnim sistemima

vrednosti mladih. H3: Pretpostavlja se da mladi kritički pristupaju sadržajima koji plasiraju mediji i društvene mreže, gde vode računa i o istinitosti i o pouzdanosti medijskih informacija. H4: Pretpostavlja se da u većini slučajeva sadržaj koji mediji i društvene mreže plasiraju negativno utiče na mlade.

Uzorak i procedura istraživanja

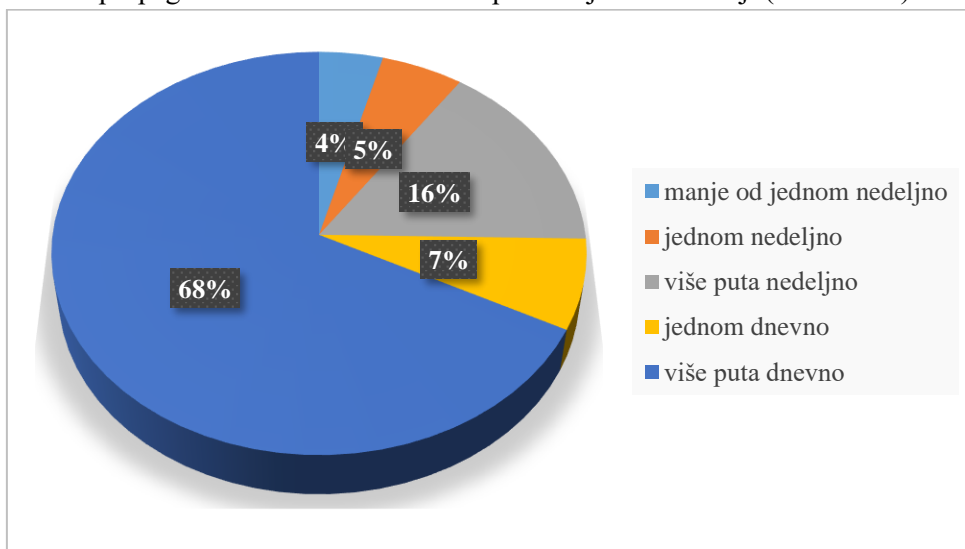
Uzorak su predstavljali učenici gimnazije „Laza Kostić“ u Novom Sadu. Od ukupnog broja ispitanika, bilo je 71 muškog (42,8%) i 95 ženskog pola (57,2%), od prvog do četvrtog razreda srednje škole, prosečne starosti 17,15 godina (SD=0,89). Istraživanje je sprovedeno u gimnaziji „Laza Kostić“ u Novom Sadu, i bilo je realizovano u decembru 2019. i januaru 2020. godine. Ukupan broj upitnika koji je bio podeljen jeste 200, dok se 166 validno ispunjenih upitnika moglo uzeti u razmatranje.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja i načini i nivoi statističke obrade

U ovom istraživanju se koristila deskriptivna metoda zbog karaktera istraživanja. Tehnika je anketiranje a instrument upitnik. Dobijeni podaci su obrađeni postupcima deskriptivne statistike, interpretirani prema definisanim hipotezama istraživanja. Kako bi se izdvojile komponente upitnika kojima su se ispitivali stavovi mladih o uticaju medija na njih, najpre se uradila faktorska analiza sa Varimax orogonalnom rotacijom. Cela analiza je opisana u rezultatima, kao i sadržaj izdvojenih komponenti. Takođe, urađena je i analiza pouzdanosti izdvojenih komponenti pomoću Krombahovog alfa koeficijenta. Učestalost odgovora na pojedinačna pitanja urađena je pomoću analize višestrukih odgovora, s obzirom na to da su mladi na većinu pitanja mogli da zaokruže više odgovora. Hipoteze su proveravane pomoću jednog uzoračkog t-testa, tako što su se skorovi na komponentama kontrastirali u odnosu na srednju vrednost 3, koja je u upitniku označavala da se ispitanici povremeno slažu sa iznetom tvrdnjom. Ukoliko bi zabeležena vrednost t-testa bila negativna i statistički značajna, taj rezultat išao bi u prilog tome da se mladi ne slažu sa iznetim tvrdnjama, dok bi pozitivan i statistički značajan t-test značio da mladi značajno češće izražavaju stavove i ponašanje iz iznetih tvrdnji. Polne razlike su testirane pomoću t-testa za nezavisne uzorke, a povezanost prosečnih ocena sa ocenama na tri izdvojene komponente upitnika ispitana je pomoću Pirsonove korelacije.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Na grafiku 1 prikazan je procentualni udeo učestalosti korišćenja medija. S obzirom na količinu vremena koju mladi provode uz medije, mogla bi se prihvatiti hipoteza o tome da mediji i društvene mreže formiraju mišljenje većine mladih o aktuelnim temama. Okruženje u kojem deca uče i socijalizuju se promenilo se globalnom upotrebom i uticajem masovnih medija, kao i vrednostima koje mediji propagiraju. Mediji imaju veoma snažan uticaj na stavove i ponašanja dece, pogotovo ako su oni aktivni konzumenti istih, ali i ako društvena sredina propagira iste vrednosti i modele ponašanja kao i mediji (Perić 2017).

Grafik 1 Učestalost korišćenja medija predstavljena pita dijagramom

U tabeli 1 prikazana je učestalost vrste medija preko kojih se mladi informišu. Na ovo pitanje ispitanici su mogli da zaokruže više ponuđenih alternativa, tako da su odgovori analizirani kao setovi višestrukih odgovora (*multiple response set*).

Tabela 1 Učestalost korišćenja pojedinih vrsta medija za informisanje

Najčešće se informišem preko:	Odgovori		Procenat ispitanika
	Frekvencija	Procenat	
Radija	5	1,70%	3,00%
Novina	6	2,10%	3,60%
TV-a	27	9,40%	16,30%
Društvenih mreža	118	41,30%	71,10%
Interneta	130	45,50%	78,30%
Ukupno	286	100,00%	172,30%

Tabela 2 prikazuje učestalost tema o kojima se mladi najčešće informišu. Kao što je i očekivano, mediji i društvene mreže najčešće mladima služe da bi se informisali o sadržajima zabavnog karaktera. Medije koriste i za informisanje. Porazavajuća je činjenica da veoma mali broj ispitanika medije koristi u obrazovne svrhe.

Tabela 2 Učestalost tema o kojima se najčešće mladi informišu

U koje svrhe koristite medije?	Odgovori		Procenat ispitanika
	Frekvencija	Procenat	
Obrazovne	42	16,2%	25,3%
Zabava	113	43,6%	68,1%
Informisanje	104	40,2%	62,7%
Ukupno	259	100,0%	156,0%

U tabeli 3 je prikazana zastupljenost pojedinačnih društvenih mreža među mladima. U skladu sa našim očekivanjima su i rezultati o tome koje su najzastupljenije društvene mreže među mlađom populacijom.

Tabela 3 Zastupljenost korišćenja pojedinih društvenih mreža među mladima

Na kojim mrežama imate naloge?	Odgovori		Procenat ispitanika
	Frekvencija	Procenat	
<i>Instagram</i>	159	38,0%	96,4%
<i>Facebook</i>	109	26,1%	66,1%
<i>Tweeter</i>	28	6,7%	17,0%
<i>Youtube</i>	122	29,2%	73,9%
Ukupno	418	100,0%	253,3%

Kada je u pitanju samoprocena mladih (koja se kretala od 1 do 5) o tome koji mediji najviše utiču na formiranje njihovih stavova i vrednosti, u tabeli 5 su predstavljene prosečne ocene. Na osnovu vrednosti aritmetičkih sredina, može se zaključiti da je među najuticajnijima internet, a zatim društvene mreže. Potom sledi televizija, dok su za mlade, novine i radio nevidljivi mediji, odnosno skoro uopšte nemaju uticaj na formiranje njihovog mišljenja.

Tabela 4 Uticaj pojedinih medija na formiranje mišljenja kod mladih (njihova samoprocena od 1 do 5) – jednoguzorački t-test

Vrsta medija	Razlika		t-test	Df	p vrednost	
	AS	SD				sredina
Televizija	2,40	1,04	-,60	-7,40	165	,00
Radio	1,46	,84	-1,54	-23,58	165	,00
Novine	1,55	,83	-1,45	-22,51	165	,00
Društvene mreže	3,68	1,20	,68	7,33	165	,00
Internet	3,99	1,08	,99	11,74	165	,00

Legenda: AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Df – broj stepeni slobode

Rezultati ukazuju na činjenicu da se momci i devojke ne razlikuju po tome u kojoj meri na njih utiču radio, novine i televizija. Međutim, internet i društvene mreže imaju jači uticaj na mlade prema mišljenju devojaka, odnosno one su češće davale više ocene za uticaj.

Kao što je rečeno, za medije smo uzeli u razmatranje radio, televiziju, novine i Internet, a za društvene mreže: *Instagram*, *Facebook*, *Twitter* i *Youtube*. Dalje, što se tiče hipoteze da mediji i društvene mreže formiraju mišljenje većine mladih o aktuelnim temama, ona može da se prihvati s obzirom na količinu vremena koju mladi provode na internetu i društvenim mrežama. Jer, kako je i

prethodno navedeno, mediji i društvene mreže poslednjih decenija imaju sve veću moć uticaja na svoje konzumente. Neophodno je da sadržaj koji mediji plasiraju bude što valjaniji kako bi učinak na mlade imao što pozitivniji ishod. Druga hipoteza – pretpostavka da mediji i društvene mreže nameću određene stavove i iskrivljen sistem vrednosti koji nije u skladu sa ličnim sistemom vrednosti mladih – nije potvrđena. Ispitanici su se izjasnili da se oni ne slažu sa informacijama, sadržajem i vrednostima koje se promovisu od strane medija. Veoma su bitni ovi podaci zato što ukazuju na svest i prisutnost mišljenja kod mladih o plasiranom sadržaju a ne njegovo „slepo“ prihvatanje. Naravno, treba i uzeti u obzir da su dobijeni podaci mogli imati društveno poželjni karakter. Vrlo je bitno da mladi promišljaju o sadržaju i informacijama koje im se plasiraju, kao i da imaju izgrađene lične stavove, mišljenje, vrednosti. U skladu sa tim odlučuju o plasiranim stavovima, mišljenju, činjenicama, sistemima vrednosti, da li će ih, kako i na koji način usvojiti. Treća hipoteza – da mladi kritički promišljaju sadržaje koji mediji i društvene mreže plasiraju i da proveravaju istinitost informacija i pouzdanost izvora – jeste opravdana. Povezano sa prethodnom hipotezom, jednako je važno da mladi kritički promišljaju sadržaje koje mediji plasiraju i da proveravaju istinitost i pouzdanost informacija iz medija i sa društvenih mreža, jer se smanjuje negativan uticaj medija i njihova manipulacija nad mladim ljudima. Vrlo je ohrabrujuća činjenica da su mladi svesni prisutnosti mnoštva raznih informacija, te da ih proveravaju i promišljaju. Oni, na osnovu svojih uverenja, stavova i sistema vrednosti, prihvataju ili odbacuju određene „servirane“ informacija od strane medija. Rezultati provere četvrte hipoteze – da sadržaj koji mediji plasiraju negativno utiče na mlade ljude – pokazala se ispravnom. Mladi misle da mediji i društvene mreže imaju pretežno negativan uticaj na njihov razvoj kritičkog mišljenja, i uopšteno imaju negativan uticaj na njih. Smatramo da bi medijski sadržaj i uticaj, i sadržaj i uticaj sa društvenih mreža takođe, trebalo da ima potpuno obrnutu ulogu od trenutne, tj. da svoju „moć“ iskoristi kako bi pozitivno delovao na vaspitanje, obrazovanje i celokupan razvoj ljudske jedinice.

U tabeli 5 prikazana je učestalost vrednosti za koje mladi tvrde da se propagiraju u medijima i na društvenim mrežama. I za ovo pitanje ispitanici su mogli da zaokruže više odgovora. Prema mišljenju mladih, novac je nešto što se najčešće promovise kao vrednost. Pored novca se propagira i ljubav, putovanja i prijateljstvo. Malo ispitanika je odabralo kao odgovor slobodu, obrazovanje i porodicu. Međutim, najmanji broj ispitanika je zaokružio rad, poštovanje, poštenje i iskrenost.

Tabela 5 Učestalost vrednosti koje mediji i društvene mreže promovišu po mišljenju mladih

Vrednosti	Odgovori		Procenat slučajeva
	Frekvencija	Procenat	
Ljubav	65	15,4%	41,4%
Poštovanje	13	3,1%	8,3%
Obrazovanje	28	6,6%	17,8%
Poštenje	9	2,1%	5,7%
Iskrenost	8	1,9%	5,1%
Porodica	27	6,4%	17,2%
Prijateljstvo	46	10,9%	29,3%
Novac	128	30,3%	81,5%
Sloboda	31	7,3%	19,7%
Putovanje	46	10,9%	29,3%
Rad	22	5,2%	14,0%
Ukupno	423	100,0%	269,4%

Tabela 6 prikazuje deskriptivnu statistiku za srednje vrednosti rangova vrednosti koje su mladi rangirali od najvažnijeg (koje su označavali sa 1) ka najmanje važnom (koje su označavali sa 16). Vrednosti su u tabeli poređane po rastućem redosledu, odnosno, kao što se može jasno videti, vrednost koju su mladi najčešće označavali kao najvažniju jeste zdravlje, a kao najmanje važnu imovinu. Na drugom mestu je porodica, zatim ljubav pa prijateljstvo. Srednji opseg pripao je slobodi, miru, nakon čega ide iskrenost, znanje, poštenje i ispravno delovanje. U poslednjem segmentu nalaze se vrednosti kao što su novac, rad, nenasilje, te religija i lepota. Kao što je već spomenuto, imovina se kao vrednost najmanje vrednuje.

Tabela 6 *Deskriptivna analiza vrednosti rangiranih po značajnosti, pri čemu su se manjim brojevima označavale važnije vrednosti*

VREDNOST	AS	Medijan	SD	Zakošenost	Min	Max
Zdravlje	3,49	1,50	4,41	2,00	1	16
Porodica	4,89	2,50	4,43	1,12	1	16
Ljubav	5,56	4,00	3,80	,91	1	15
Prijateljstvo	6,07	5,00	3,39	1,05	1	16
Sloboda	7,08	6,50	3,59	,39	1	16
Mir	7,49	7,00	3,66	,45	1	16
Iskrenost	8,16	8,00	3,49	,47	2	16
Znanje	8,18	8,00	3,22	,29	2	16
Poštenje	8,53	8,00	3,44	,35	2	16
Ispravno delovanje	9,57	10,00	3,43	-,24	1	16
Novac	10,41	12,00	4,78	-,52	1	16
Rad	10,60	11,00	3,14	-,92	1	16
Nenasilje	10,61	11,50	4,23	-,72	1	16
Religija	10,64	12,00	4,66	-,63	1	16
Lepota	11,67	13,00	3,65	-1,11	1	16
Imovina	12,70	14,00	4,00	-1,51	1	16

Zaključak i pedagoške implikacije

Mnogi autori se slažu da su mediji i društvene mreže danas najodgovorniji za sliku mladih o svetu, da je njihova uloga značajnija i od uloge porodice, škole i drugih institucija, da svojim sadržajima kreiraju svakodnevni život i utiču na oblikovanje gledišta, mišljenja, stavova i ponašanja (Aćimović 2009; Burić 2010; Gajić i Lungulov 2012; Labaš i Marinčić 2018.) U takvoj situaciji pitanje kojim treba da se bavimo jeste da li postoji neki način na koji možemo ublažiti ovakve uticaje medija? Treba pronaći način kako da osposobimo mlade da medijskim sadržajima kritički pristupaju, da razviju svoj stav i distancu prema informacijama koje čuju i vide, jer su one neretko ideološki obojene i nose određene poruke, koje, ako se kritički ne promatraju, mogu da prouzrokuju različite oblike ponašanja koji nisu u skladu sa moralnim i etičkim načelima društva. Kao odgovor na ovu problematiku nameće se adekvatno medijsko obrazovanje, medijska pismenost i edukacija koja ima za cilj da osposobi pojedince da prepoznaju takve nepoželjne uticaje i odupru im se (Gajić i Lungulov 2012: 345).

Rezultati istraživanja pokazali su da mladi u velikoj većini internet i društvene mreže koriste više puta dnevno i iste najviše koriste kao sredstvo informisanja. Shodno tome, hipoteza koja se odnosila na to da mediji i društvene

mreže formiraju mišljenje većine mladih o aktuelnim temama, može da se prihvatiti pre svega s obzirom na količinu vremena koju mladi provode na internetu i društvenim mrežama. Neophodno je da sadržaj koji mediji plasiraju bude što valjaniji kako bi učinak koji ostvaruju na mlade bio što pozitivniji. Nije potvrđena hipoteza da mediji mladima nameću određene stavove i „pogrešan“ sistem vrednosti koji nije u skladu sa njihovim ličnim sistemom vrednosti, jer su se ispitanici izjasnili da se oni ne slažu sa informacijama, sadržajem i vrednostima koje se promovišu od strane medija. Ovakvi podaci su od velikog značaja jer upravo ukazuju na to da su mladi svesni negativnog uticaja medija i njihove manipulacije, kao i poremećenog sistema „vrednosti“ koje isti plasiraju i nameću širokom auditorijumu, te se može steći utisak da mladi kritički sagledavaju plasiran sadržaj od strane medija i društvenih mreža. Jednako bitno je i to da su rezultati pokazali da se mladi slažu sa činjenicom da društvene mreže i mediji imaju negativan uticaj na razvoj kritičkog mišljenja, i da generalno imaju negativan uticaj na njih. U skladu sa tim se prihvata hipoteza da mediji imaju pretežno negativan uticaj na mlade. Smatra se da bi medijski sadržaj i uticaj trebalo da ima potpuno obrnutu ulogu od trenutne. Tačnije, da svoju „moć“ iskoristi kako bi pozitivno delovao na vaspitanje, obrazovanje i celokupan razvoj ljudske jedinice.

Rezultati su pokazali da mladi imaju drugačiji sistem vrednosti i vrednosne prioritete od onog što nameću mediji, označili su da je novac nešto najvrednije što se ističe od strane medija. S druge strane, vrednosti koje se nalaze na vrhu ličnog sistema vrednosti mladih jesu: zdravlje, porodica, ljubav i prijateljstvo. Ovakvi rezultati su pokazatelj da mladi imaju valjano i kvalitetno vaspitanje i obrazovanje koje vrlo povoljno utiče na formiranje sistema vrednosti, nezavisno od masovnog uticaja medija. Takođe, sa ovakvom povratnom informacijom od strane mladih, vrlo je uočljivo da oni kritički sagledavaju i promišljaju o sadržaju prisutnom u medijima, što nam može ukazati na to da postoji nada da mediji ipak ne mogu da u velikoj meri manipulišu mladim ljudima. Ovakvo viđenje situacije i činjenica pripisali bismo vaspitnom i obrazovnom procesu, gde je kritičko mišljenje od krucijalnog značaja.

Mladi ipak shvataju manipulativnu moć medija i njihov negativan uticaj te su stvorili odbrambeni mehanizam tako što su osvestili bitnost kritičkog mišljenja i kritičko posmatranje sadržaja i dešavanja u medijima. Međutim, neophodna su dalja proučavanja ove problematike kako bi se omogućio optimalan razvoj za svaku mladu osobu. Treba ipak uzeti u obzir da su ispitanici davali i društveno poželjne odgovore i da dobijene rezultate treba uzeti sa dozom rezerve. Pored

optimističnih rezultata, ipak su prisutna nepoželjna i neprilagođena ponašanja mladih u medijskom svetu, što može biti predmet nekog od narednih istraživanja. Predmet daljih proučavanja mogao bi biti – na koji način i kojim sadržajima bi mediji pozitivno delovali na mlade osobe u cilju formiranja i razvoja ličnosti. Potrebno je više pažnje posvetiti proučavanju sadržaja i vrednosti koje ističu mediji, kako bi se oni uskladili sa procesom vaspitanja i obrazovanja i doprineli boljem i kvalitetnijem razvoju mladog naraštaja. Treba posvetiti i više pažnje proučavanju razvoja kritičkog mišljenja kod mladih, kako bi se oni adekvatno pripremili za funkcionisanje u surovom svetu medija i društvenih mreža.

Dakle, možemo da zaključimo da mediji danas imaju veliki uticaj na mlade i da predstavljaju neizostavni deo svakodnevnice svake mlade osobe. Stoga je važno da sadržaj koji mediji plasiraju i uticaj koji oni imaju na mlade bude pozitivan, koristan i kvalitetan. Detaljnim proučavanjem svih komponenti, činioca koji su u korelaciji sa medijima, treba da doprinesemo stvaranju bolje medijske sredine i pozitivnijeg uticaja, i da time omogućimo mladima optimalnije i kvalitetnije uslove za razvoj svojih potencijala i celokupne ličnosti. Takođe, ne sme se izostaviti razvoj i podsticanje medijske pismenosti za funkcionisanje u ovom medijskom svetu koji danas zauzima veliku većinu života mladih ljudi. Da bi sve prethodno navedeno bilo od koristi, neophodno je kontinuirano pratiti promene i razvoj medija i društvenih mreža koji se razvijaju iz dana u dan.

LITERATURA

- Aćimović, D. (2009). Masovni mediji kao javni komunikatori u dobu znanja. Preuzeto sa: http://www.famns.edu.rs/skup2/radovi_pdf/acimovic.pdf, 20.6.2022.
- Bolčević, V. (2015). *Poučavanje i razvoj kritičkog mišljenja učenika primjenom Sokratove dijaloške metode u nastavi*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Rijeci. Fakultet društvenih nauka, odsek za pedagogiju.
- Burić, J. (2010). Djeca i mladi kao konzumenti masovnih medija: Etika i tržišne manipulacije potrebama mladih. *Filozofska istraživanja*, 30(04/120), 629–634.
- Đerić, I., i Studen, R. (2006). Stereotipi u medijima i medijsko opismenjavanje mladih. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 38(2), 456–471.
- Gajić, O., Lungulov, B. (2012). *Uticaj masovnih medija na moralne vrednosti darovitih*. Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Ilišin, V. (2011). Vrijednosti mladih u Hrvatskoj. *Politička misao*, 48(3), 82–122.

- Kunić, I., Matić, M. V., i Sindik, J. (2016). Društvene mreže i zdravlje. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 12(47), 110–114.
- Labaš, D., i Marinčić, P. (2018). Mediji kao sredstvo zabave u očima djece. *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 12(15), 1–32.
- Oreški, A. (2019). *Komunikacija među adolescentima u srednjim školama*. Doktorska disertacija. Univerzitet Sever. Univerzitetski centar Varaždin, odsek za komunikologiju i javne odnose.
- Perić, N. (2017). *Uticaj i primena digitalnih medija na vaspitanje i obrazovanje dece*. Beograd: Sveučilište Metropolitan. Preuzeto sa: https://www.academia.edu/40153125/Uticaoaj_i_primena_digitalnih_medija_na_vaspitanje_i_obrazovanje_dece 1, 20.6.2022.
- Perić, N., Krasulja, N. i Radojević, I., (2011). *Medijske, PR i brend tendencije, drugo, izmenjeno i prošireno izdanje*. Beograd: Synopsis.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Torlak, N. (2013). Novi mediji – nova pravila i nova recepcija kulture i umjetnosti. *In Medias Res*, 2(3), 366–371.

KOMUNIKACIJA MUZEJA SA PUBLIKOM NA INSTAGRAMU: STUDIJA SLUČAJA TRI MUZEJA U BEOGRADU**

In the period when museums are increasingly opening up to the community in which they live, when their activities are no longer limited to the protection of cultural heritage, but more and more attention is paid to the presentation of their educational, economic and socially responsible functions, museum communication with its audiences is of increasing importance. As social networking sites have become an integral part of our lives in the digital age, museums and other cultural institutions have adopted their use to keep in touch with their actual and potential audiences. The aim of our research, based on a case study of the National Museum of Serbia, the Museum of Yugoslavia and the Museum of Contemporary Arts in Belgrade, is to investigate how the museum communicates with its audiences through this social networking site, what content is posted and what kind of communication is promoted. By analyzing a sample of 72 posts posted by museums in the period from 1 to 30 April 2021, we found that the communication between museums and the audiences is one-way transmission, dominated by educational posts, with information about museum objects and the context of their creation, as well as promotional ones, where the museum promotes its activities. Although the audiences have the opportunity to express their opinion, raise a certain topic or ask a question if they have doubts, museums do not react enough to the comments of their followers.

Keywords: museum, museum audiences, communication, Instagram, social media.

UVOD

U svetu u kom su društvene mreže postale sastavni deo života mnogih ljudi, muzeji i druge kulturne institucije počele su u većoj meri da ih koriste, kako bi održale korak sa vremenom i promovisale svoje aktivnosti. Danas se aktivnosti muzeja više se ne svode samo na zaštitu kulturnog nasleđa i njegovu prezentaciju,

* st.vilotic@gmail.com

** Ovaj rad je nastao u okviru Interdisciplinarnih doktorskih studija u polju društveno-humanističkih nauka na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Izučavanje publike, pod mentorstvom prof. dr Jelene Kleut

već i na obavljanje važnih funkcija za zajednicu u kojoj žive – obrazovne, ekonomske, političke, društvene. Kako se odnos muzeja prema publici promenio, jer je publika dobila moć, od velikog je značaja i za istraživače i za praktičare da spoznaju kako komunikacija muzeja i publike funkcioniše, te ovo istraživanje predstavlja jedan od prvih koraka ka nalaženju adekvatnih rešenja za unapređenje prakse.

TEORIJSKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

Istraživanja muzejske publike u potpunosti se uklapaju u glavne komunikološke teorijske okvire o masovnoj publici i njihove promene koje su se odigrale tokom 20. i 21. veka. Dok se u početku komunikacija muzeja i njegove publike posmatrala kao jednosmerni proces gde muzej šalje poruku publici koja je prihvata i na nju reaguje kao pasivni činilac, danas se muzejska publika u tom procesu posmatra kao aktivni činilac, koji na raznovrsne načine tumači poruke koje šalju muzej i drugi mediji i kreira sopstveno značenje, koje se u znatnoj meri može razlikovati od onog što mu je medij namenio (Stylianou-Lambert: 2010). Sa veoma brzim razvojem digitalnih i informacionih tehnologija komunikacija muzeja i publike se radikalno menja, a interakcija prilično usložnjava.

Društvene mreže u muzeju počele su da se koriste sa rastom i sve većom upotrebom Web 2.0 softvera, koji je internet i njegove usluge učinio pristupačnim milionima ljudi, pružajući mogućnosti za personalizovanije i interaktivnije oblike komunikacije. Upotreba društvenih mreža muzejima nudi različite povoljnosti i prednosti, poput brzine i niskih troškova održavanja. Upotrebom društvenih mreža muzejski delatnici imaju priliku da prošire domašaj svoje organizacije u komunikacijskim naporima da steknu novu publiku i povećaju njenu angažovanost, podstičući time dvosmernu, ali i višesmernu komunikaciju (Fletcher & Lee: 2012). U marketinškom pogledu, itekako su korisne za stvaranje muzejskog brenda i njegovo održavanje i unapređenje, kao i održavanja snažne veze sa publikom i njihove lojalnosti kao vernih korisnika muzejskih usluga (Zingone: 2019). Društvene mreže, takođe, mogu poslužiti kao efikasan sredstvo muzejima da obezbede javnu participaciju zajednice, učešće u radu muzeja, učenje i njenu privrženost. Posmatrano na širem planu, društvene mreže mogu uticati na pet dimenzija koje čine muzejsku delatnost – nabavku, konzervaciju, istraživanje, izlaganje i komunikaciju. Stoga njihova upotreba nije korisna samo za odnose sa publikom, već za celokupni muzejski rad, njegovu misiju i svrhu (Drotner & Schröder: 2013).

Iako se, uopšte uzev, može tvrditi da su muzejski delatnici usvojili društvene mreže u svom radu, niz studija ukazuje da, iako oni veruju da je upotreba društvenih mreža veoma korisna, čak i neophodna, muzeji, ipak, ne koriste društvene mreže dovoljno efikasno (Camarero, Garrido & San Jose: 2018; Capriotti & Losada-Diaz: 2018; Fletcher & Lee: 2012; Kleut: 2018; Laursen, Mortensen, Olesen & Schrøder: 2017; Lazzareti, Sartori & Innocenti: 2015; Padilla-Melendez & del Aguila-Obra: 2013; Skare: 2020). Komunikacija muzeja sa publikom preko društvenih mreža je prvenstveno jednosmerna. Mali broj muzeja koristi pun potencijal koji društvene mreže nude, koristeći ih prevashodno za najave događaja ili objavljivanje različitih informacija, a u mnogo manjoj meri za prikupljanje sredstava ili interakciju sa korisnicima.

Zbog sve većeg broja korisnika, Instagram ima sve veću moć i privlači veliku pažnju u čitavom nizu industrija i sektora. Ako posmatramo samo muzeje, sve je više posetilaca koji preko svojih pametnih telefona fotografišu različite stvari u muzeju i fotografije, potom, dele preko društvenih mreža (Budge: 2017; Suess: 2018; Zingone: 2019). Od nastanka 2010. godine, broj korisnika Instagrama je rapidno porastao, sa skoro milijardu aktivnih korisnika u januaru 2020. godine, pri čemu taj broj i dalje raste (Gotter: 2021). Stoga, Instagram muzejima može doneti različite koristi. S jedne strane, može poslužiti kao sredstvo za edukaciju, digitalnu interakciju sa muzejskim artefaktima, ali i da publiku uputi u rad kustosa koji se odvija iza kulisa i da pokaže kako izgleda proces naučnog otkrića (Jarreau, Dahmen & Jones: 2019). Poput drugih društvenih mreža, može poslužiti i kao korisno marketinško sredstvo, za promociju različitih događaja u muzeju i njegovih proizvoda, ali i za razmenu znanja i informacija i podsticanje učešća publike u radu muzeja.

Za sada nema veliki broj radova koji istražuju načine na koje muzeji komuniciraju sa svojom publikom putem Instagrama. U studiji slučaja objava koje su u okviru meseca decembra 2018. godine postavili na svoje profile muzeji Luvr u Parizu i Metropoliten muzej umetnosti u Njujorku, Mikela Cingone (2019) je njihov sadržaj svrstala u sledeće kategorije: *servisne informacije, proslave godišnjica i praznika, informacije o privremenim instalacijama, opisi umetničkih dela sa informacijama o istorijskom kontekstu nastanka i/ili tehničkim detaljima, promocija nagradnog konkursa, poziv na akciju, prikupljanje sredstava*. U radu autorka se nije bavila pitanjem zastupljenosti određene kategorije objava, motiva i značenja koji stoje iza njih, koje kategorija objava su najpopularnije, koliko koja

kategorija podstiče interakciju muzeja i publike, odnosno da li muzeji kroz objave podstiču jednosmernu, dvosmernu i/ili višesmernu komunikaciju.

Rezultate ove studije u određenoj meri dopunjuju rezultati studije zasnovane na analizi sadržaja objava koje je u toku oktobra 2016. godine objavilo 108 muzeja nauke i tehnike i naučnih centara u SAD-u (Jarreu et al.: 2019). Zaključak autora ovog istraživanja jeste da, poput drugih društvenih mreža, komunikacija muzeja sa svojom publikom preko Instagrama je tradicionalna, jednosmerna komunikacija, pretežno promotivnog karaktera. Uzimajući u obzir da jedna objava može pripadati istovremeno više različitih kategorija, 70% objava je *promotivnog* karaktera, u kojima muzej promovise određenu izložbu, događaj i tome slično. Od drugih kategorija, oko 35% objava su *mobilisućeg* karaktera, koje pozivaju posetioce da, na primer, označe muzej na svojim slikama na Instagramu, da posete određenu izložbu ili da učestvuju u određenoj naučnoj aktivnosti, dok 22 % objava čine objave pretežno *edukativnog* karaktera gde se izlažu određene informacije iz sveta nauke, istorije nauke itd. Kategoriji objava *zabavnog* karaktera pripada 57 % objava, koje imaju cilj da publiku zabave, intrigiraju, inspirišu ili podstaknu emociju. Kada je u pitanju broj lajkova i komentara u odnosu na vrstu objava, autori su došli do rezultata da objave informativnog/edukativnog i zabavnog karaktera donose veći broj sviđanja (eng. like), ali ne i veliki broj komentara tj. ne podstiču publiku da se anagžuje. To, naprotiv, čine objave mobilisućeg sadržaja koje donose više komentara.

METOD

Cilj našeg istraživanja je proučiti kako funkcioniše komunikacija između muzeja i muzejske publike preko Instagrama. Vodeći se hipotezom da je komunikativni proces muzeja i publike putem ovog sajta za društveno umrežavanje dvosmeran, postavili smo sledeća istraživačka pitanja:

1. U kojoj meri je komunikacija muzeja sa publikom dvosmerna ? U kojoj meri postoji interakcija između muzeja i njegove publike ?
2. Kakvu vrstu sadržaja muzeji objavljuju na Instagramu? Koja vrsta sadržaja podstiče interakciju publike i muzeja?

Uzorak predstavljaju 72 objave koje su na Instagramu objavili Narodni muzej Srbije, Muzej Jugoslavije i Muzej savremene umetnosti u Beogradu u periodu od 1. do 30. aprila 2021. godine. Razlog za odabir ovih muzeja za istraživanje leži u tome što navedene ustanove imaju najveći broj pratilaca na ovoj

društvenoj mreži od svih muzeja koje smatramo za najznačajnije u Republici Srbiji¹ U tu grupu svrstavamo muzeje koje Zakon o muzejskoj delatnosti Republike Srbije iz 2021. godine prepoznaje kao centralne ustanove i matične ustanove za određeno polje muzejske delatnosti na nivou cele zemlje.²

U istraživanju koristili smo kvantitativni oblik metoda analize sadržaja (prema Manić: 2017). Od istraživačkih instrumenata koristili smo kodni list, sredstvo za kodiranje podataka tj. „izvlačenje jedinica analize iz proučavanog materijala i svrstavanja u kategorije“ (Manić 2017: 121). Kodni list čine varijable formata, popularnosti, interakcije, aktivnosti publike i sadržaja objava. Kod varijable *formata* se posmatra se da li je određena objava postavljena na Instagram u vidu fotografije, albuma fotografija ili video zapisa. Varijabla *popularnosti* pojedinačnih objava obuhvata broj sviđanja (za objave u formatu fotografija ili albuma), broj pregleda (za objave u formatu video zapisa) i broj komentara (za sve kategorije objava) (prema Jarreu et al.: 2019). Interaktivnost komunikacije muzeja i publike, kao i u kojoj meri je komunikacioni proces dvosmeran, proučavali smo kroz dve varijable. Varijabla *interakcije* unutar jedne objave obuhvata broj objava koje nemaju nijedan komentar, koje imaju jedan komentar, koje imaju nekoliko komentara bez učešća muzeja u konverzaciji i broja objava sa nekoliko komentara u kojima muzej učestvuje u konverzaciji. Varijabla *aktivnosti publike* obuhvata broj objava u kojima publika prati muzejsku poruku a ne doprinosi i ne dodaje ništa novo (nikakvu novu informaciju), broj objava u kojima muzejska publika prati muzejsku poruku a doprinosi nešto novo, broj objava u kojima publika pokreće novu temu a muzej na nju ne reaguje i merenje broja objava u kojima publika pokreće novu temu a na koju muzej reaguje (prema Gronemann et al.: 2015). Varijabla *sadržaja* podrazumeva različite kategorije objava u odnosu na sadržaj. U pitanju su sledeće kategorije:

1. **informativne** – objave u kojima nas muzej iznosi različite informacije i novosti, poput promene radnog vremena, posete različitih važnih ličnosti i organizacija muzeju, nagrada koje su uručene muzeju i tome slično, a koje ne predstavljaju najavu određenog događaja ili objavu edukativnog tipa

¹ Narodni muzej Srbije ima 36 hiljada pratilaca, Muzej savremene umetnosti u Beogradu 22.3 hiljade, Muzej Jugoslavije 9597 pratilaca (podaci su preuzeti 13.8.2021. godine)

² Zakon o muzejskoj delatnosti, *Službeni glasnik RS*, br. 35/2021

2. **promotivne** – objave u kojima se najavljuje i promovise određena izložba ili neka druga aktivnost u muzeju (prema Jarreu et al.: 2019; Zingone: 2019, koji navedenu kategoriju definišu slično)
3. **edukativne** – objave koje sa sobom nose informacije edukativnog karaktera o artefaktima koji se čuvaju u muzeju, društveno-istorijskom kontekstu njihovog nastanka (prema Zingone: 2019), kao i o procesu samog istraživanja i naučnog rada, konzervacije i drugih aktivnosti koje se vrše iza kulisa u muzeju (prema Jarreu et al.: 2019)
4. **zabavne** – objave koje imaju cilj da publiku zabave, intrigiraju, inspirišu ili podstaknu emociju (prema Jarreu et al.: 2019)
5. **mobilišuce** – objave koje publiku podstiču da se aktivno angažuju i uključe u muzejski rad, odnosno objave kojima muzej poziva pratioce da učestvuju u nekom nagradnom konkursu, da daju donacije muzeju, da daju mišljenje o nekoj izložbi i po drugim pitanjima, da podele slike koje su fotografisali tokom posete muzeju, da učestvuju u određenoj aktivnosti koja se odvija u fizičkom prostoru muzeja itd. (prema Jarreu et al.: 2019; Zingone: 2019)

Treba reći da određeni, ne mali, broj objava ne može da se svrsta u jednu, striktno definisanu analitičku kategoriju. Ipak, trudili smo se da, prilikom analize sadržaja objava, svaku od njih svrstamo u jednu određenu kategoriju na osnovu procene koja im je bila glavna namena, odnosno kakvog im je sadržaj bio pretežno karaktera, npr. promotivnog ili edukativnog. Međutim, u određenim slučajevima dozvolili smo da pojedine objave kompleksnijeg sadržaja mogu istovremeno pripadati različitim kategorijama, ukoliko smo procenili, na osnovu analize teksta opisa objave, da imaju višestruke namene.

REZULTATI

Prema rezultatima istraživanja, Narodni muzej Srbije je jedini muzej od izučavanih koji je u aprilu 2021. godine imao više od jedne objave dnevno (Tabela 2). Od druga dva muzeja, koja nisu imala makar jednu objavu na dnevnom nivou, Muzej savremene umetnosti postavljao je jednu objavu u toku dana, onim danima kada je objavljiavao nešto, dok u slučaju Muzeja Jugoslavije dešavalo se da muzej objavi više objava u toku jednog dana. Kada razmatramo prosečni broj sviđanja, on se nalazi u korelaciji sa brojem pratilaca, pa tako Narodni muzej Srbije, koji ima najveći broj pratilaca, poseduje i najveći prosek broja sviđanja, i obrnuto, u slučaju Muzeja Jugoslavije. Narodni muzej Srbije ima najveći broj sviđanja na jednoj objavi je 1021, a najmanji 206. U slučaju Muzeja savremene umetnosti u

Beogradu najveći broj lajkova na jednoj objavi je 818, a najmanji 62. U slučaju Muzeja Jugoslavije najveći broj lajkova na jednoj objavi je 999, a najmanji 68.

Tabela 1 *Raspored objava prema formatu*

Muzej	Ukupni broj objava	Fotografija	AI	Video zapis
Narodni muzej Srbije	34	23	8	3
Muzej savremene umetnosti u Beogradu	15	11	3	1
Muzej Jugoslavije	23	10	12	1

Tabela 2 *Prosečni broj objava na nedeljnom nivou, sviđanja, pregleda i komentara*

Muzej	Prosečni broj objava na nedeljnom nivou	Prosečni broj sviđanja	Prosečni broj pregleda	Prosečni broj komentara
Narodni muzej Srbije	8.5	565.4	2377.33	3.11
Muzej savremene umetnosti u Beogradu	3.75	341.8	1076	2
Muzej Jugoslavije	5.75	305.04	417	1.6

U pogledu sadržaja, samo objave Narodnog muzej Srbije mogu se podvesti u sve navedene kategorije (Tabela 3). U slučaju ovog muzeja, kao i Muzeja Jugoslavije, ubedljivo najveći broj objava pripadaju kategoriji edukativnih objava, dok u slučaju Muzeja savremene umetnosti u Beogradu najveći broj objava su promotivnog karaktera.

Tabela 3 *Raspored objava prema sadržaju*

Muzej	Informativne	Zabavne	Promotivne	Edukativne	Mobilišuće
Narodni muzej Srbije	1	4	6	27	9
Muzej savremene umetnosti u Beogradu	3	-	11	-	2
Muzej Jugoslavije	1	-	4	19	-

Kada razmatramo odnos broja sviđanja prema sadržaju objave, u slučaju Narodnog muzeja Srbije objava sa najvećim brojem sviđanja (1021) sviđanja je objava edukativnog karaktera čija je tema slika Borivoja Stevanovića „Topčiderska reka“. Druga objava sa najvećim brojem sviđanja (1001) jeste album umetničkih dela sa motivima Venecije koja je istovremeno zabavnog, edukativnog i mobilišućeg karaktera. Treća objava po redu, sa 981 sviđanjem, je objava edukativnog karaktera na kojoj se nalazi slika Đorđa Krstića „Hercegovka na straži“.

U slučaju Muzeja savremene umetnosti u Beogradu objave koje su donele najviše sviđanja su promotivnog karaktera, koje i same čine većinu objava koje je ovaj muzej postavio na svom profilu. Objava sa najvećim brojem sviđanja ima 818 sviđanja, druga 817, treća 655. Kada je u pitanju Muzej Jugoslavije objava sa najvećim brojem sviđanja, čak 999, informativnog je karaktera, dok druga, sa 647 sviđanja, i treća, sa 531 sviđanjem, su edukativnog karaktera.

Rezultati istraživanja pokazuju da u proseku muzejske objave poseduju mali broj komentara (Tabela 2). Većina muzejskih objava, u slučaju sva tri muzeja, nema komentare ili ima jedan komentar, na koji muzej ne odgovara (Tabela 4). Ukoliko objava ima više od jednog komentara, u najvećem broju slučajeva muzej na njih ne reaguje. Pratioci, sa svoje strane, u najvećem broju objava pasivno prihvataju poruku koju im šalje muzej, ne dodajući novine u sam sadržaj i dalju komunikaciju (Tabela 5). Najčešće ostavljaju kratke, pohvalne komentare, ali i u slučajevima kada postave pitanje, ili kroz komentar pokrenu novu temu, muzej im najčešće ne daje povratnu informaciju. Po našem mišljenju,

ovaj trend lepo ilustruju objave Muzeja Jugoslavije koje su posvećene jugoslovensko-američkim odnosima, kao jednoj kontroverznoj temi iz istorije, jer su praćene „provokativnim“ komentarima koji su ostali bez odgovora muzeja. Pored toga, objave sva tri muzeja su napisane u striktnom, formalnom tonu. U samo jednoj objavi, i to Muzeja Jugoslavije, muzejsko osoblje je u komentarima koristilo slobodniji stil izražavanja, praćeno upotrebom emotikona.

Tabela 4 *Raspored objava prema broju komentara i prema tome da li muzej učestvuje u konverzaciji sa publikom putem komentara ili ne*

Muzej	Objave bez komentara	Objave sa jednim komentarom bez odgovora muzeja	Objave sa nekoliko komentara bez učešća muzeja u konverzaciji	Objave sa nekoliko komentara sa učešćem muzeja u konverzaciji
Narodni muzej Srbije	7	9	15	3
Muzej savremene umetnosti u Beogradu	5	3	7	-
Muzej Jugoslavije	10	4	6	3

Tabela 5 *Raspored objava prema tome da li publika prihvata muzejsku poruku sa ili bez svog doprinosa temi i da li muzej učestvuje u daljoj konverzaciji ili ne*

Muzej	Objave gde publika prihvata muzejsku poruku bez svog doprinosa	Objave gde publika prihvata muzejsku poruku i dodaje nove informacije	Objave gde u komentarima pokreće novu temu na šta muzej ne odgovara	Objave gde publika u komentarim pokreće novu temu na šta muzej odgovara
Narodni muzej Srbije	23	1	2	1
Muzej savremene umetnosti u Beogradu	10	-	-	-
Muzej Jugoslavije	4	3	4	2

Ako pogledamo odnos između objava sa najvećim brojem komentara i njihovog sadržaja, slika o interakciji muzeja i publike se usložnjava. Kada je u pitanju Narodni muzej Srbije, objava koja ima najviše komentara (16) je zabavnog i, istovremeno, mobilijućeg karaktera. Tema objave bila je u skladu sa datumom na koji je objavljena, 1. aprilom kao danom šale. Objava sadrži album umetničkih dela sa motivima veselih ljudi i šaljivdžija praćen pitanjem za pratioce „Koji bi od likova sa slika iz Narodnog muzeja, po Vama, smislio najbolju prvoaprilsku šalu?”. U komentarima pratiodci daju svoje odgovore i utiske, ali ne pokreću novu temu, a ni muzej nije ostavio nikakav komentar. Druga objava sa najvećim brojem komentara (14) takođe je zabavnog i mobilijućeg karaktera, koja pride ima i veliki broj sviđanja (880). U pitanju je album umetničkih dela različitih pejzaža gde muzej pita pratiodce „U koju sliku biste otišli na izlet?“. Poput prethodne, ni ova objava ne sadrži komentare koje je postavio muzej. Treća objava sa najvećim brojem komentara (10), edukativnog i mobilijućeg karaktera, u čijoj pozadini se nalazi slika Živorada Nastasijevića „Čelopečka ulica“. U opisu slike je muzej, pored teksta o samom umetničkom delu i njenom tvorcu, postavio pitanje posetiocima „Da li ste imali priliku da se zagledate u metafizičku prirodu vašeg grada?“. Samo pitanje nije dobilo odgovor, jer su pratiodci u komentarima se bavili samom ulicom u Beogradu i njenim današnjim izgledom, kao i istorijom porodice Nastasijević, na šta je reagovao i sam muzej kroz svoj komentar.

U slučaju Muzeja savremene umetnosti objava sa najvećim brojem komentara (9) informativnog je karaktera i govori o poseti ministarke kulture muzeju. Druga objava sa najvećim brojem komentara (5) promotivnog je karaktera, čini je album fotografija kojim se promovise privremena izložba, a u samim komentarima jedan pratilac je postavio pitanje na koje mu muzej nije odgovorio. Treća objava sa najvećim brojem komentara (4) mobilijućeg je karaktera, pošto muzej poziva pratiodce da učestvuju na foto konkursu. U komentarima jedan pratilac je postavio pitanje na koje mu je odgovorio drugi pratilac, dok se muzej nije oglašavao.

Objava Muzeja Jugoslavije sa najvećim brojem komentara (10) je ujedno i objava sa najvećim brojem sviđanja (999). Ova objava informativnog karaktera, koja govori o radnom vremenu muzeja tokom praznika, zanimljiva je po tome što veći deo komentara čini konverzacija dvoje pratilaca, koji se očigledno jako dobro poznaju, u kojoj je učestvovao muzej sa komentarima neformalnog tona. Druga objava sa najviše komentara (5), ujedno i druga objava sa najviše sviđanja (647), edukativnog je karaktera i predstavlja album starih fotografija Sava centra u

Beogradu, u čijim komentarima je jedan pratilac ostavio komentar koji bi potencijalno mogao pokrenuti diskusiju o samom zdanju, dok u drugom komentaru je posetilac postavio pitanje na koje je muzej uredno odgovorio. Na trećem mestu imamo četiri objave edukativnog karaktera sa po tri komentara.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Na osnovu izloženih rezultata istraživanja, zamišljenog kao početne faze u obradi ove kompleksne teme, kao odgovor na prvo pitanje možemo zaključiti da stepen dvosmernosti komunikacije, a samim tim i interakcije, nije velik. Komunikacioni proces muzeja i publike putem Instagrama je u većoj meri jednosmerni, transmisioni proces u kojem publika ne učestvuje aktivno u značajnoj meri. Većinu objava sva tri muzeja u studiji slučaja čine objave sa nijednim ili jednim komentarom, a, istovremeno, imamo veliki broj objava u kojima publika prihvata muzejsku poruku ne donoseći nikakav novi sadržaj u komentarima. Međutim, iz ovakvog tipa istraživanja ne možemo saznati kako publika vidi praksu ostavljanja komentara i šta na nju utiče. Sa druge strane, u objavama koje poseduju veći broj komentara, muzej ne učestvuje aktivno u konverzaciji. U većem broju objava ovog tipa pratioci postavljaju komentare i pitanja na koje muzej retko reaguje i odgovara.

U pogledu sadržaja objava muzeja, sa jedne strane imamo dominaciju edukativnih objava na Instagram profilima Narodnog muzeja Srbije i Muzeja Jugoslavije, dok u slučaju Muzeja savremene umetnosti u Beogradu njihovo mesto zauzimaju promotivne objave. Ovom muzeju očigledno Instagram profil služi za najavu i promociju različitih aktivnosti koje se u njemu odvijaju. Međutim, postavlja se pitanje šta je sve svrha edukativnih objava koje krasi profile druga dva muzeja? Osim obrazovne, pretpostavljamo da je njihova svrha i da zabave, ali i da održe vidljivost samih muzejskih profila na Instagramu. Veća vidljivost bi trebalo da omogući i veći broj pratilaca, a samim tim i bolje mogućnosti za promociju i veću bazu stvarnih i potencijalnih posetilaca. Pored toga, pretpostavljamo da prikazom muzejskih predmeta kroz edukativne objave muzeji u određenom vidu promovišu sebe, težeći da na taj način zaintrigiraju pratioca da uđe u muzej i vidi te predmete uživo. No, da bismo dali potpunije odgovore na ovo i druga pitanja neophodno je u budućim istraživanjima ispitati stavove muzejskog osoblja o upotrebi društvenih mreža u muzejskom radu, dosadašnja iskustva i da li i koliko poseduju adekvatne mogućnosti da se samim mrežama bave.

Na pitanje koji sadržaj objava podstiče interakciju publike, ne možemo dati jednostavan odgovor. Iz primera Narodnog muzeja Srbije može se zaključiti da najveći broj komentara i interakciju donose zabavne objave u kojima muzej pratiocima postavlja direktno pitanje na koje oni treba da odgovore. Iako to jeste slučaj sa prve dve objave sa najvećim brojem komentara (druga objava ima i značajan broj sviđanja),¹ treća objavapo broju komentara,² gde je muzej postavio pitanje koje su pratioci manje-više zanemarili, pokazuje nam da na interakciju i broj komentara utiču drugi faktori – koliko je sadržaj objave relevantan i značajan za pratiocima i koliko ih sadržaj inspiriše i podstiče na emociju. Konkretno, u slučaju ove objave smatramo da je veći broj komentara donelo to što se objava bavila ulicom u Beogradu, gradu u kojem su smeštena sva tri muzeja i gde, pretpostavljamo, najveći broj pratilaca sva tri muzeja i živi. Bliskost teme, a i učešće muzeja u konverzaciji, izgleda da utiče i na broj komentara. To možemo potvrditi i u slučaju druge objave Muzeja Jugoslavije sa najvećim brojem komentara, gde je tema istorija Sava centra u Beogradu.

Da pozitivna ili bilo koja druga emocija koju sadržina objave budi kod pratilaca donosi veliki broj sviđanja, pokazuje studija Rosvite Skare (2020) koja je, proučavajući komunikaciju kulturnih ustanova grada Tromsøa u Norveškoj sa publikom putem Fejsbuka, ustanovila da objave koje donose najviše sviđanja, a i komentara, su one koje najviše bude emociju kod publike, koje se pritom tiču neke teme koja je publici bliska (na čemu i temeljimo zaključak o tome da je relevantnost teme objave jako značajna). Međutim, rezultati našeg istraživanja su pokazali da ne postoji jasna korelacija između broja sviđanja i broja komentara, pošto u znatnom broju objava veliki broj sviđanja ne znači i veliki broj komentara, i obrnuto. To čitav problem usložnjava i traži dublja istraživanja.

LITERATURA

- Budge, K. (2017). Objects in focus: museum visitors and Instagram. *Curator: The Museum Journal*, 60 (1), 67-85.
- Camarero, C., Garrido, M.J., & San Jose, R. (2018). What works in facebook content versus relational communication: a study of their effectiveness in

¹ Za interakciju muzeja i publike u prvoj objavi videti: <https://www.instagram.com/p/CNHfHUznfJG/>; Druga objava: <https://www.instagram.com/p/CN6-HJTonmv/>

² <https://www.instagram.com/p/COHxjRFo25G/>

- the context of museums. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 34 (12), 1119–1134.
- Capriotti, P., & Losada-Diaz, J-C. (2018). Facebook as a dialogic communication tool at the most visited museums of the world. *El Profesional de la Informacion*, 27 (3), 642-650. <https://doi.org/10.3145/epi.2018.may.17>
- Drotner, K., & Schrøder, K. C. (2013). Introduction. In K. Drotner & K. C. Schrøder (Eds.), *Museum Communication and Social Media: The Connected Museum*. London and New York: Routledge.
- Fletcher, A., & Lee, M.J. (2012). Current social media uses and evaluations in American museums. *Museum Management and Curatorship*, 27 (5), 505-521. <https://doi.org/10.1080/09647775.2012.738136>
- Gotter, A. (2021, April 21). The 29 Instagram statistics you need to know in 2021 [blog post]. Retrieved 24 June, 2021 from <https://www.adespresso.com/blog/instagram-statistics/>
- Gronemann, S.T., Kristiansen, E., & Drotner, K. (2015). Mediated co-construction of museums and audiences on Facebook. *Museum Management and Curatorship*, 30 (3), 174-190. <https://doi.org/10.1080/09647775.2015.1042510>
- Jarreau, P. B., Dahmen, N. S., & Jones, E. (2019). Instagram and the science museum: a missed opportunity for public engagement. *Journal of Science Communication*, 18 (2), A06. <https://doi.org/10.22323/2.18020206>
- Kleut, J. (2018). Muzeji i virtuelna publika: interakcija, participacija, konstrukcija. U M. Škorić i P. Sekeruš (Ur.), *Kulturno nasleđe, modernizacija i kultura* (str. 45-74). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Laursen, D., Mortensen, C. H., Olesen, A.R., & Schrøder, K. C. (2017). “I ♥ Skagens Museum”: patterns of interaction in the institutional Facebook communication of museums. *Museum & Society*, 15 (2), 171-192.
- Lazzeretti, L., Sartori, A., & Innocenti, N. (2015). Museums and social media: the case of the Museum of Natural History of Florence. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 12, 267-283. <https://doi.org/10.1007/s12208-015-0136-5>
- Manić, Ž. (2017). *Analiza sadržaja u sociologiji*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Padilla-Melendez, A., & del Aguila-Obra, A. R. (2013). Web and social media usage by museums: online value creation. *International Journal of Information Management*, 33 (5), 892–898.

- Skare, R. (2020). Like, Share and Comment! The use of Facebook by public libraries and museums: a case study from Tromsø, Norway. In R. Audunson et al. (Eds.), *Libraries, Archives and Museums as Democratic Spaces in a Digital Age* (pp. 207-224). Berlin and Boston: De Gruyter Saur.
- Stylianou-Lambert, T. (2010). Re-conceptualizing museum audiences: power, activity, responsibility. *Visitor Studies*, 13 (2), 130-144. <https://doi.org/10.1080/10645578.2010.509693>
- Suess, A. (2018). Instagram and art gallery visitors: aesthetic experience, space, sharing and implications for educators. *Australian art education*, 39 (1), 107-122.
- Zakon o muzejskoj delatnosti, *Službeni glasnik RS*, br. 35/2021
- Zingone, M. (2019). Instagram as digital communication tool for the museums: a reflection on prospectives and opportunities through analysis of the profiles of Louvre Museum and Metropolitan Museum of New York. *European Journal of Social Science, Education and Research*, 6 (3), 53-63.

DISCOURSE, ANALYSIS AND CONTEXT

Лиана Манасян*

UDK: 81'42 Sovjetska kultura

Факультет романо-германской филологии
Кубанский государственный университет

**ПОНЯТИЯ «ВКУС» И «МОДА» КАК ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТЫ
ВЕСТИМЕНТАРНОГО ДИСКУРСА В КРИТИЧЕСКИХ СТАТЬЯХ
ГАЗЕТЫ «СОВЕТСКАЯ КУЛЬТУРА» 1960-Х ГГ.**

This work is a part of the author's study of vestimentary discourse of the 1960s in an interdisciplinary aspect. The paper examines the problem of the relationship between the concepts of "taste" and "fashion" as the main concepts of vestimentary discourse, which was actively discussed by various authors on the pages of the newspaper "Soviet Culture" of the 1960s in their analytical and critical articles. The aim of the research is to trace the main value determinants of Soviet culture of the indicated period on the basis of linguistic analysis of this material, as well as to identify the main strategies in the vestimentary discourse of this era. On the basis of an integrative approach to the analysis of articles from this newspaper, the strategy of forming good taste and the strategy of planning are identified as the main strategies in the Soviet vestimentary discourse of the 1960s. These strategies are expressed in various genres and are aimed at actualising the value aspect. The present paper provides examples illustrating these statements.

Keywords: taste, fashion, fashion discourse, vestimentary discourse, the 1960s, Soviet culture, discourse analysis, linguistic argumentative analysis, values.

Мода как интегративное явление предполагает разноаспектное изучение: эволюционное, социокультурное, философское, идеологическое, психологическое, прагматическое, технологическое. Феномен моды находит освещение в энциклопедиях, научных и научно-популярных, публицистических изданиях, учебных пособиях, диссертационных исследованиях, где толкуются его базовые понятия: «ценности», «культура», «эстетика», «этика», «стиль», «мода» («советская мода», «высокая мода», «массовая мода» и проч.), «вкус», «одежда», «модная одежда», «модные люди», «кутюрье», «реклама» и др. (Ефремова 1960; Азархи 2012; Гофман 2013; Виниченко 2017; Атаманова 2018 и мн. др.).

* li.manasyan@gmail.com

Данный круг понятий, безусловно, формирует пространство дискурса моды, с изучения которого мы начинали свои исследования; постепенно мы обнаружили необходимость говорить о более широком поле – о вестиментарном (от лат. *vestimentum* – одежда, платье) дискурсе в целом (Манасян 2021: 158). Мы рассматриваем вестиментарный дискурс как феномен, явленный в единстве эстетических, этических, политических, экономических воззрений, воплощённый в различных подвидах дискурса, в которых в качестве основной темы фигурирует понятие «одежда» (модная, немодная, красивая, элегантная, удобная, уместная, неуместная и проч.).

В настоящей статье мы начнём с небольшого обзора двух современных (опубликованных уже в начале XXI века) работ, написанных российскими исследователями по интересующей нас проблематике, и далее перейдём непосредственно к анализу критических статей и заметок из газеты «Советская культура» за 1964-1965 гг., вокруг которых выстроилось наше текущее исследование.

Советский и российский историк Сергей Владимирович Журавлёв в своей статье «Мода и социализм: материалы к обсуждению» (2012) характеризует роль моды в советском дискурсе в тесной увязке как с общемировыми тенденциями в области моды и потребления в XX веке, так и с советской спецификой. Начиная с рассмотрения моды как признака современной эпохи, автор далее переходит к выявлению особенностей распространения моды в СССР. В работе подчёркивается:

Индустриальная модернизация, сопровождавшаяся глубинными социокультурными сдвигами и изменениями потребительского поведения, осуществлялась у нас в три основных рывка: 1) рубеж XIX – XX вв., 2) первые пятилетки, 3) 1950-1960-е годы (Журавлёв 2012: 345).

А «с 1960-1970-х годов начался принципиально новый этап в истории советского потребления, связанный с закономерным процессом индивидуализации вкуса граждан» (Журавлёв 2012: 346).

1960-е годы в СССР явились важным временем ещё и потому, что именно с этого десятилетия выяснилась необходимость подстраивать народнохозяйственное планирование отраслей, связанных с производством товаров народного потребления, под смену модных тенденций. Однако выполнение задачи, всерьёз рассматривавшейся в середине 1960-х годов – становление законодателем мировой моды – СССР так и не удалось (Журавлёв 2012: 347). Данный болезненный процесс ярко иллюстрируется в дискурсе советской периодической печати, в частности на страницах газеты

«Советская культура», выпуски которой мы выбрали в качестве основного материала для исследования.

Особенности потребления в СССР рассматривает и Ольга Юрьевна Гурова в своей статье «Идеология потребления в советском обществе» (2005). Автор определяет период 1950-1960-х годов как период господства идеологии «советского вкуса», подчёркивая, что изменение идеологии во второй половине XX века связано не только с политическими и социальными трансформациями (окончанием войны, восстановлением экономики), но и с распространением в 1950-1960-е годы среди советских граждан образцов и ценностей западной культуры (данный период ознаменовался налаживанием открытых межнациональных контактов; ключевыми событиями явились народный фестиваль молодёжи и студентов, Международный конгресс моды, Московский кинофестиваль 1961 года и другие международные мероприятия) (Гурова 2005: 125–126).

«Всё во имя человека, всё для блага человека» – девиз, который возникает в массовой прессе в те времена, и который, по мнению автора рассматриваемой статьи, можно назвать «дискурсивным маркером или доминирующей идеологией нового периода в социальной и культурной истории, периода новых ценностей и новых жизненных ориентиров» (Гурова 2005: 126). Автор указывает, что концепция советского вкуса была доминирующей концепцией, определявшей отношение к вещам в 1960-е годы. Далее автор раскрывает данное положение, приводя цитаты и примеры из различных литературных источников тех времён, объясняющие понятие хорошего вкуса и демонстрирующие важность последнего как в повседневной жизни советского человека, так и в творчестве советских художников-модельеров (Гурова 2005: 126–127).

ПОНЯТИЯ «ВКУС» И «МОДА» В КОНТЕКСТЕ КРЕАТИВНОСТИ

В 1960-е гг. в газете «Советская культура» в различных статьях в разной степени обсуждался вопрос о сложном характере взаимосвязи понятий «вкус» и «мода» как основных концептов вестиментарного дискурса. Рассмотрим один из фрагментов статьи Г. Шлыковой «Сколько лет моде?» сквозь призму адресатности:

Вкус и мода – близнецы. Порой капризные, не всегда уживчивые (1). Желание понять их нрав приводило на московскую выставку 'Русская народная одежда XVIII-XIX веков' в Музее народного искусства и театральных художников, и костюмеров, и сотрудников научно-

исследовательских художественных институтов, модельеров, преподавателей, студентов. Сюда приходили многие и многие москвичи (2). ‘Изумительно!’ – на выставке русской народной одежды это можно было слышать часто (а).

– Изумительно! – это сказала пожилая женщина (б) (3).

Женщину понять нетрудно: она остановилась возле образца костюма Воронежской области. Тончайшая филейная вышивка на кофточке образует удивительный по тонкости вкуса орнамент, который мягко сливается с причудливой отделкой сарафана... (4) (Шлыкова 1965).

Авторское изложение отличается метафоричностью, использованием эпитетов-персонификаций (1) с учётом хронотопа и конкретных участников дискурса (2). Автор ограничивается использованием повтора единственной и достаточной реплики, выражающей восхищение («Изумительно!») в качестве маркера вербального общения. Данная реплика приводится как общая (а) и частная оценка (б) (3). Композиционно ссылка на частную оценку (б) (3) служит в качестве аргумента от авторитета, поскольку пожилая дама как участник ВД – это именно тот компетентный субъект, который может выразить релевантное мнение; оценка (б) (3) становится ключом к профессиональному описанию (4).

В рубрике «Эстетический клуб ‘Советской культуры’» на страницах газеты разворачивался дискурс о красоте быта и хорошем вкусе; основная идея обнаруживалась в необходимости преодоления толкования эстетики как отвлечённого понятия:

Проблемы эстетические принадлежат не одной лишь теории, их ставит живая общественная практика. Лицом к лицу с проблемой прекрасного человек сходится не только в вечерние театральные, концертные часы, а и в часы труда и быта. Став будничным, красивое не утрачивает ничего, но обретает все краски жизни (Красота быта 1964).

Возможность преодоления конфликта между миром идеальным и миром реальным видится в живом взаимодействии различных участников вестиментарного дискурса (2) для сближения теории и практики на базе идеологического принципа (1) посредством привлечения имеющегося опыта (3). Пространство вестиментарного дискурса создаётся единством многих участников дискурса различных сфер жизнедеятельности:

Самую широкую дорогу эстетической теории и практике проложило программное требование партии (1) о внедрении художественного начала в труд и быт народа. Красивое в быту, хороший вкус – эти вопросы обсуждались на днях в ‘Эстетическом клубе’ нашей газеты. Пришли в клуб

философы и работники торговли, парикмахеры и искусствоведы, архитекторы и трикотажники (2). <...> некоторые участники обсуждения соединяли в себе оба качества – теоретическое и практическое: художники из совнархозов, искусствоведы из ассортиментных кабинетов, они рассказывали о молодых, но уже набравшихся опыта конструкторских бюро, советах (3) (Красота быта 1964).

В «Советской культуре» 1960-х годов широко обсуждался вопрос о необходимости воспитания эстетического вкуса в одежде с учётом принципов декоративно-прикладного искусства и богатого наследия в области традиционного русского костюма. В статьях комментируется статус декоративно-прикладного искусства и моды, говорится о роли художника-модельера в контексте общих вопросов вестиментарного дискурса.

И. Андреева, искусствовед отдела перспективного моделирования Виалегпрома¹, писала:

Сейчас в одежде проявляются те же тенденции, что и в других отраслях прикладного искусства. Ансамбль одежды складывается из очень разнообразных и многочисленных компонентов – сюда входят и платье, и шляпа, и перчатки, и обувь. И мы при разработке новых образцов одежды создаём не отдельные вещи, даже очень хорошие сами по себе, а целые ансамбли»; «Нам нужно воспитывать эстетический вкус у наших людей, а одними только разговорами о моде делу не поможешь (Андреева 1964).

В рассматриваемом контексте вернёмся к статье Г. Шлыковой «Сколько лет моде?»:

История традиционного русского костюма оставила блестящие образцы органичного единства фактуры ткани с орнаментом, отделкой, даже с типом лица; богатый синтез тонкого вкуса и культуры цвета (1). Но при поверхностном знакомстве с древнерусскими фасонами наши модельеры порой переносят узор домашнего наряда на выходное платье или, к примеру, орнамент прямого покроя – на клёшное (2). Получаются вещи курьёзные (3). История русской одежды достойна самого пристального изучения. Только в этом случае костюмы будут гарантированы от несообразности, нарочитости, дисгармонии (4) (Шлыкова 1965).

Наряду с принципами декоративно-прикладного искусства (1) приводится иллюстрация их нарушения с указанием на причину (2) и

¹ («ВИАлегпром» – Всесоюзный институт ассортимента изделий лёгкой промышленности и культуры одежды).

закономерный результат (3), относительно которого выстраиваются советы (4).

В следующем абзаце мы встречаем обращение к читателю на основе моделирования ситуации для обсуждения темы вкуса и моды:

Представьте: вы идёте по улице и вдруг видите даму, в общем симпатичную, только на голове у неё поверх клетчатого красно-зелёного платка – розовая шапка из искусственного меха (1). Увидите вы такую даму, и, как говорится, ‘вздвогнет встречный мужичок, жутко станет бабе’ (2). А какой-нибудь жалостливый дед прибавит философически: ‘Вишь ты, сердешная, стало быть, голова у ней того’ (3). Подожди, дед, с выводами (4). Эта дама всего лишь... модно одета (5) (Шлыкова 1965).

Автор приглашает к сотворчеству (1), в процессе которого адресат становится свидетелем предлагаемой ситуации. Разговорный стиль сопровождается модальным вкраплением («и, как говорится»), вводящим цитацию – строчку из стихов Николая Алексеевича Некрасова «Генерал Топтыгин». Дискурсивное пространство расширяется посредством введения колоритного участника коммуникации с особым мнением, выраженным стилизованной репликой, характерной для речи персонажа – деда (3). Моделирование ситуации позволяет автору вести непринуждённый просветительский диалог с таким впечатлительным воображаемым собеседником: в «ответной реплике» деду – обращение с предостережением (4) и краткий ироничный комментарий относительно модного характера обсуждаемого головного убора (ирония синтаксически выражена многоточием) (5).

«ПЛАНИРОВАНИЕ КРАСОТЫ» КАК ИНТЕГРАТИВНОЕ ПОНЯТИЕ ВЕСТИМЕНТАРНОГО ДИСКУРСА

Советская мода, как и все сферы жизнедеятельности в советский период, регулировалась стратегией планирования, которая осуществлялась своеобразно и приводила к противоречиям. Такие факты и ситуации, когда функция планирования вела к провалу инновационной функции (Манасян 2021), широко обсуждались на страницах «Советской культуры». Сборкор (собственный корреспондент) газеты Д. Попов в статье «Как планировать красоту?» (с оптимистичным подзаголовком «Прекрасному быть вокруг нас») (1965) повествует о решении вопроса планирования на основе долгосрочного расследования. В данном случае интерес представляет специфическое понятие «планирование красоты», которое появляется в

качестве заголовка публикации, характеризуя интегративную сущность вестиментарного дискурса, представляемого в единстве дискурсивных практик. Для анализа ситуации автор использует две статьи, написанные в различных жанрах, опубликованные в «Советской культуре» 14 декабря 1963 года (рецензия «Выставка радуется... Производство отстаёт» и «Четыре интервью по поводу рецензии»). Опираясь на рецензию и различные интервью, автор собирает факты для объективного расследования судьбы прогноза специалиста (1), к примеру, в виде подтверждения прогноза (2), а также обобщения мнений специалистов-респондентов (3):

Первая – рецензия искусствоведа Л. Владича на выставку украинского прикладного искусства в Киеве – говорила о том, что лучшим выставочным образцам уготована судьба уникальных экспонатов, которым не суждено появиться на прилавках магазинов (1). Сделав небольшое отступление, скажем, что так оно и получилось (2) (Попов 1965: 2).

Что касается анализируемой Д. Поповым второй статьи, то здесь собкор ссылается на высказывания руководителей и художников предприятий относительно причин, мешающих быстрому внедрению в производство лучших образцов декоративно-прикладного искусства. Общее мнение было таково:

...существующая система планирования производства и ценообразования превращает естественный путь вещи – из мастерской художника через производство к прилавку – в непролазные топи искусственных преград, в которых безнадежно увязают порой самые лучшие замыслы (3) (Попов 1965: 2).

Степень важности и сложности проблемы подчёркивается метафоризацией существующего положения дел: в образе болота («непролазные топи») моделируется ситуация и процесс («безнадежно увязают») безвыходного положения. Цель использования различных жанров – рецензии и интервью – Д. Поповым определяется стратегией содействия, имевшей широкую актуализацию (4) и воспроизводимость в использовании аналогичных методов (5) в развивающемся контексте вестиментарного дискурса:

Помещая одновременно и рецензию на выставку, и интервью с работниками промышленности, мы предполагали привлечь к этому внимание планирующих организаций. Более того, газета непосредственно обратилась

к работникам Госплана и ВСНХ СССР с просьбой высказать по этому поводу свои соображения (4).

Прошло больше года. Сегодня на многих предприятиях, в том числе в промышленности товаров народного потребления, идёт перестройка планирования производства – с живым учётом качества продукции, реального потребительского спроса. И мы вправе были ожидать, что на тех предприятиях, с руководителями которых довелось нам беседовать, тоже наступили благие перемены в планировании и они выпускают самые разнообразные изделия, нужные потребителю. Мы решили вновь пройти по следам старого интервью (5) (Попов 1965: 2).

Далее в статье Д. Попов представляет интервью с художниками Киевского дома моделей одежды – Я. Каневской, Т. Забавовой и М. Сошкиным. Основная идея выражена художниками в их рассказе так: *«На ежегодных конкурсах мод, на международных выставках, на методических совещаниях в Москве мы, по существу, всегда заняты решением одной и той же задачи: что будут носить люди через год-два?»* (Попов 1965: 2–3).

Здесь также выявляется характер актуализации понятия «прейскурант» в вестиментарном дискурсе. Дистанцированность во времени (1) как негативное проявление не способствует развитию вестиментарного дискурса как с точки зрения эстетической (2), так и с точки зрения экономической (3):

...судьба модели, которую мы передаём для фабрики в расчёте на будущее, решается прейскурантами далёкого прошлого (1). Пять лет, как в моде хлопчатобумажные платья-костюмы, а прейскуранта на них нет. Узкие брюки и пиджаки без подкладки так, по-видимому, и выйдут из моды, не дождавшись своего прейскуранта, равно как и платья без рукавов или с зауженной талией (2). А на практике это ведёт вот к чему. Нет прейскуранта, значит, нельзя запускать в производство или приходится искать какие-то обходные пути. Но тогда вещь вдруг обретает совершенно нереальную цену, не отвечающую ни расходу материала, ни количеству затрачиваемого на её изготовление труда (3) (Попов 1965: 3).

Ответы отражают экспликативность дискурса: в нём происходит постоянный поиск причин противоречивой ситуации в сфере вестиментарного дискурса, в котором понятия «план», «внедрение», «прейскурант» превращаются в антиподы, формируют антиконцепт. Мнения участников дискурса приводятся в виде монологов и диалогов.

ФОРМИРОВАНИЕ ВКУСА И ПЛАНИРОВАНИЕ МОДЫ КАК СТРАТЕГИИ ВЕСТИМЕНТАРНОГО ДИСКУРСА: ЦЕННОСТНЫЙ АСПЕКТ

Ценности в качестве одной из главных составляющих дискурса специфически актуализируются в вестиментарном дискурсе. Анализ дефиниций понятия «мода» позволяет выявить базовый признак моды как явления – понятие «ценность».

В лингвистических исследованиях специфики дискурса моды даются следующие определения: «Мода как общественный феномен является неким 'сгустком' ценностных представлений, норм, идей и идеалов индивида, группы лиц или общества» (Болотова 2011: 17); «Обращение к дискурсу моды как инструменту вербальной актуализации и распространения ценностей обусловлено тем, что мода, связанная с одеждой и внешним видом человека, чрезвычайно многогранна и полифункциональна» (Аракелова 2017: 3).

Ценностный аспект вестиментарного дискурса 1960-х годов нагляднее всего проявился в дискурсе печатных средств массовой информации в силу того, что масс-медийный дискурс по определению являет собой пространство реализации животрепещущих вопросов в различных сферах жизнедеятельности (Грушевская 2002). На страницах советских газет и журналов в многообразии обсуждаемых тем вестиментарный дискурс выделялся особой актуальностью в связи с парадоксальной ситуацией, которая складывалась в сфере лёгкой промышленности. Проблема производства выражалась в вестиментарном дискурсе посредством понятий экономического дискурса, формировала особое пространство вестиментарного дискурса, которому соответствовали стратегии, реализация которых сталкивалась с определёнными ограничениями. Анализ материала – около 40 статей и заметок из газеты «Советская культура» за 1960-е гг. – показал, что основными стратегиями данного периода в советском вестиментарном дискурсе являлись стратегия формирования хорошего вкуса и стратегия планирования.

Данные стратегии строились в двух направлениях:

- 1) на основе выработки отечественных принципов эстетики быта анализируемой эпохи в качестве благодатной почвы в частности для формирования эстетики вестиментарного кода;

- 2) на базе критики неприемлемых для советской эстетики и экономики зарубежных тенденций в области вестиментарной моды.

С точки зрения ценностного аспекта обе стратегии неизменно опирались на базовые социалистические принципы советской эпохи: в области экономики – повышение благосостояния народа на основе плановой экономики как проявление материальных ценностей; в области эстетики повседневности – формирование личностных приоритетов в вестиментарной культуре как проявление духовных ценностей. В материалах анализируемого периода две основные выделенные нами стратегии как дискурсивные практики репрезентируются в единстве. В различных жанрах посредством лингвистических средств они формируют аксиологическое пространство вестиментарного дискурса эпохи.

ИСТОЧНИКИ

- Андреева, И. (1 декабря 1964). Капризна ли мода? *Советская культура*. № 143 (1791), 2.
- Красота быта и хороший вкус. (1 декабря 1964). *Советская культура*. № 143 (1791), 2.
- Попов, Д. (10 апреля 1965). Как планировать красоту? *Советская культура*. № 43 (1847), 2–3.
- Шлыкова, Г. (18 сентября 1965). Сколько лет моде? *Советская культура*. № 111 (1915), 2.

ЛИТЕРАТУРА

- Азархи, С. В. (2012). *Модные люди: К истории художественных жестов нашего времени*. Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха.
- Атаманова, Е. Т. (2018). Вячеслав Зайцев – «Территория» моды: к вопросу о формировании креативной личности в советском и постсоветском поликультурном дискурсе. В М. В. Климова, В. А. Мальцева (Ред.), *Развитие креативности личности в современном мультикультурном пространстве*. (С. 266–269). Елец: ЕГУ им. И. А. Бунина.
- Аракелова, А. Р. (2017). *Лингвоаксиологические характеристики современного англоязычного дискурса моды* (диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук). Пятигорск: ПГУ.

- Болотова, Ю. С. (2011). Аксиологический аспект дискурса моды. *Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика. № 4*, 16–22.
- Виниченко, И. В. (2017). *Советская мода в контексте социально-экономической и культурной жизни СССР от «оттепели» до «застоя»: традиции и новые реалии*. Омск: Издательство ОмГТУ.
- Гофман, А. Б. (2013). *Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения*. Москва: Книжный Дом «Университет».
- Грушевская, Т. М. (2002). *Политический дискурс в аспекте газетного текста*. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.
- Гурова, О. Ю. (2005). Идеология потребления в советском обществе. *Социологический журнал. № 4*, 117–131.
- Ефремова, Л. К. (1960). *О культуре одежды*. Москва: Искусство.
- Журавлёв, С. В. (2012). Мода и социализм: материалы к обсуждению. *Труды ИРИРАН. № 10*, 343–358.
- Манасян, Л. Ю. (2021). Специфика реализации функций вестиментарного дискурса 1960-х гг. (на материале статей из газеты «Советская культура»). *Russian Linguistic Bulletin. № 4 (28)*, 158–161.

АНАЛИЗА АРГУМЕНТАЦИОНИХ ОБРАЗАЦА: ИЗВЕШТАВАЊЕ НЕДЕЉНИКА *НИН* ТОКОМ НАТО БОМБАРДОВАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ¹

The paper presents a model of intertextual analysis used in the field of linguistic discourse analysis, which is exemplified by reports from the Serbian weekly magazine *NIN* during the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia in 1999. Relying on Michel Foucault's theory of discourse, linguistics of discourse originated in the 1990s, when linguists began to explore linguistic phenomena above the text and viewed language as a medium for not only for describing the world but also constructing it. To approximate this model of linguistic analysis and expand its application in any language system, the paper first provides a theoretical framework for the analysis of argumentative patterns as one of the possible methodological procedures in German linguistic discourse analysis, followed by an application of the theoretical aspect to the selected corpus of 68 articles dealing with the selected event.

Keywords: linguistic discourse analysis, argumentation, media reporting, NATO bombing, Serbia

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У раду се представља модел интертекстуалне анализе који се примењује у области лингвистичке анализе дискурса. Она се као научна дисциплина развила деведесетих година прошлог века, када су лингвисти почели да истражују језичке феномене изнад текста (Bendel Larcher 2015: 33–34). Посебно се развила међу немачким лингвистима, у тежњи да се одређени тематски дискурси (нпр. дискурс о НАТО бомбардовању) анализирају кроз карактеристичан језик одабраног дискурса (Смаилагић

* andjela.vujosevic.kg@gmail.com

¹ Рад представља прерађену и скраћену верзију необјављеног мастер рада под насловом *Србија у немачкој и српској штампи 1999. године – лингвистичка анализа дискурса*, одбрањеног 2019. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу под менторством доц. др Николе Вујчића.

2018: 16–18). Поменути модел се у раду демонстрира на примеру извештавања српског недељника *НИН* током трајања НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије² 1999. године, при чему се језик посматра као средство које приказује, али уједно и конструише свет који нас окружује, ослањајући се при томе се на теорију дискурса Мишела Фукоа (1998, 2012, 2019).

У циљу приближавања овог модела лингвистичке анализе и проширивања његове примене у било ком језичком систему, у раду је најпре је дат теоријски оквир анализе аргументационих образаца, као једног од могућих методолошких поступака у германистичкој лингвистичкој анализи дискурса, а затим је теоријски део примењен на одабрани корпус од 68 чланака српског недељника *НИН* који тематизују одабрани догађај.

Недељник *НИН* (Недељне информативне новине) одабран је због своје дуге традиције објављивања – основан је 1935. године у Београду, али више због великог утицаја на српску (раније југословенску) интелектуалну елиту, као и на јавно мњење (Матић 2003, Markovich 2008). Током раних година владавине Слободана Милошевића био је под утицајем тадашњег председника и његове владе (West 2012: 210), али упркос томе се током деведесетих година постепено дистанцирао од владајућег режима, одржавајући кредибилитет независног медија, критички настројеног према власти и ауторитету (Thomas 1999: 15). Према тврдњама званичне странице недељника, *НИН* је „апсолутни лидер на тржишту друштвено-политичких магазина у Србији, најстарији и најутицајнији недељник у региону“ (<http://www.nin.co.rs/pages/redaction.php?id=3> 10.7.2022.).

При анализи су у обзир узети чланци објављени током трајања НАТО бомбардовања СРЈ, одн. од 24. марта, па до 10. јуна исте године, када је потписивањем споразума у Куманову окончана НАТО агресија.

О ЛИНГВИСТИЧКОЈ АНАЛИЗИ ДИСКУРСА

Дефинисање појма дискурса представља изазов за многе ауторе (Ристић 2018), јер се овај полисемни појам последњих двадесетак година све више примењује у науци, али и у масовним медијима (Вујчић 2013: 267). Са једне стране се дискурс дефинише нпр. као „мноштво тематски повезаних исказа који се односе једни на друге“ (Adamzik 2004: 254), затим се под

² У даљем тексту СРЈ.

дискурсом подразумева „виртуелни текстуални корпус, чија је повезаност одређена садржајним одн. семантичким критеријумима. Дискурсу припадају сви текстови чија тематика припада одређеном дискурсу (...) и имплицитно или експлицитно указују једни на друге и тако граде интертекстуалну повезаност.“ (Busse/Teubert 1994: 14), при чему је дефиницијама заједничко то да дискурс обухвата друштвено релевантну тему која се манифестује кроз текстове, иако сам дискурс сеже изван њих (Bendel Larcher 2015: 13).

Многи научници се приликом дефинисања дискурса³ позивају на француског филозофа друге половине двадесетог века Мишела Фукоа, јер је овај појам један од најчешће коришћених термина у Фукоовом делу и истовремено један од најпротивречнијих, јер га и сам аутор дефинише на више начина (Mills 2003: 52). У свом делу *Археологија знања* (1998) Фуко дискурс дефинише као „опште подручје свих исказа“ затим као „групу исказа која се може индивидуализовати“, а час као „правилима уређену делатност која се односи на изванредан број исказа“ (Фуко 1998: 88).

Важно је нагласити да се дискурс посматра и као „систем који структурише начин на који перципирамо реалност“ (Mills 2003: 54), па на тај начин схватамо дискурс као скуп исказа који представљају не само одређени дискурс, већ и једну врсту социјалног деловања, при чему непосредно утичу на друштво. Анализа дискурса је погодна за разумевање начина на који ми знамо оно што знамо, на који начин информације настају и долазе до нас (Mills 2003: 64), па тако многи научници деле мишљење да друштво формира дискурс и обрнуто, да дискурс делује на друштво и обликује га (Bendel Larcher 2015: 13). Циљ анализе у овом смислу је препознавање и интерпретација карактеристичних образаца у оквиру одређеног дискурса (Niehr 2014: 35).

Када је реч о анализи дискурса са становишта лингвистике, издваја се неколико лингвиста чији радови припадају неким од водећих дискурс-теорија у германистичкој лингвистици. Са једне стране се издваја Хајделбершко-манхајмска група и њен оснивач Дитрих Бусе, који се

³ Преглед различитих приступа анализи дискурса превазилази циљеве и обим овог рада, па на овом месту упућујемо даље на релевантну (англосаксонску) литературу: нпр. Ван Дијк 1988а; 1988б; 2008, Ферклаф 1992; 2001; 2013а; 2013б, али и на домаће ауторе нпр. Савић 1993, Лакић 2009; 2010; 2011, Васић 2010, при чему се ауторка у датом истраживању оградајује на приступ и релевантне ауторе германистичке лингвистике.

анализом дискурса бавио као испитивањем начина на који се искази појављују у конкретним когнитивним функцијама (Busse 1987: 222), при чему се истиче његов концепт *историјске семантике*. Са друге стране, Дизелдорфска школа испитује језик као утицај на конструисање друштвених позиција и стварности (Spitzmüller/Warnke 2011: 87), при чему тежи да објасни како језик утиче на формирање свести једне друштвене заједнице и њених чланова (Вујчић 2013: 271).

Фуко је дефинисао дискурсе и као праксе којима се конструишу предмети о којима се говори (Фуко 1998: 116). Представљање одређеног догађаја у масовним медијима такође може означавати праксу конструисања датог догађаја, па се тако анализом дискурса о НАТО бомбардовању у медијима долази до закључака о формирању индивидуалног знања и знања одређене социјалне групе о датом догађају.

Методологија интертекстуалне анализе – аргументациони образци

Као метода истраживања одабран је концепт модела ДИМЕАН⁴, који су установили лингвисти Шпицмилер и Варнке (2011). Овај модел језичке анализе обухвата три језичка нивоа: интратекстуални, интертекстуални и анализу актера. На нивоу интратекстуалности могу се испитивати феномени као што су речи, синтагме, реченице, али и текст унутар самог текста (Spitzmüller/Warnke 2011: 137–171). Други ниво модела је анализа актера, при чему се истражује актер, који не мора нужно бити нека особа. Актери су такође институције, медији, партије, па чак и градови (Spitzmüller/Warnke 2011: 172–186).

„Интертекстуалност је најочигледнији доказ о постојању дискурса и о дискурсној позицији једног текста.“ (Вујчић 2013: 276) Интертекстуални ниво обухвата анализу елемената који чине повезаност више текстова, при чему се могу користити различити испитивачки инструменти. Анализом аргументационих образаца тј. топоса могуће је утврдити на који се начин у језику реализују правила закључивања и како се она понављају (Вујчић 2013: 276). Кроз анализу топоса се закључује начин аргументације за и против неког појма или питања, па се индиректно доноси и закључак о утицају језика на одређену социјалну групу путем формирања одређеног начина

⁴ нем. Diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse (Spitzmüller/Warnke 2011: 197–201).

размишљања (Wengeler 2007: 165). Како се у јавним областима често заузимају и аргуменују ставови за или против јавних радњи или питања (Wengeler 2007: 175), аргументативна анализа је погодна и за истраживање које се спроводи у овом раду.

Појам „топос“ појављује се још код Аристотела и примењује у лингвистичкој анализи у скоро неизмењеном облику. Топос подразумева одређена правила закључивања, на основу којих се преко аргументовања долази до закључка, при чему између аргумента и закључка мора постојати смислена веза (Kienpointer 1992: 20).

Венгелер (2007) прави разлику између општих и специфичних топоса. Општи топоси (нем. *Allgemeine Topoi*) представљају апстрактно структурни принцип аргументације, при чему нису садржајно одређени. Из оваквих топоса се могу на исто спорно питање извести различити аргументи, чак потпуно супротни (Ottmers 1996: 88). Другу групу чине специфични топоси (нем. *Besondere Topoi*), који се дефинишу као општи искази или мишљења, специфична за одређени правац или област знања. За разлику од општих топоса, специфични представљају садржајно специфична правила закључивања, која се могу примењивати само у одређеној области, да би аргументација била разумљива и уверљива. Тако су општи топоси окарактерисани као контекстно апстрактна правила закључивања, а специфични као контекстно специфична правила закључивања (Wengeler 2007: 183).

Топоси имају карактер обрасца и увек су формулисани условно или узрочно. Конкретна примена топоса у језику може бити разнолика, али како је њихов број ограничен, они се могу понављати, услед чега се реализује њихов дискурзивни карактер (Вујчић 2013: 276). Примењујући ову методу, могуће је установити на који начин се, услед понављања одређених топоса, у језику реализује аргументација за или против неке тврдње, а из тога начин на који језик формира мишљење и знање о датој теми у оквиру одређене социјалне групе (Wengeler 2007: 165).

АНАЛИЗА КОРПУСА

У оквиру анализе топоса издвојиле су се две равни у одабраном корпусу – са једне стране *Србија као жртва*, а са друге *Србија као кривац* за НАТО бомбардовање, тако да су пронађени аргументациони обрасци тако подељени и наведени.

Аргументациона линија *Србија као жртва* у одабраном корпусу на српском језику установљена је путем следећих топоса:

1. Топос поређења (нем. *der Vergleichs-Topos*):

Овај топос има облик: *Зато што се особа/радња X може упоредити са особом/радњом Y, могуће је особу/радњу X окарактерисати исто као и особу/радњу Y.* (Вујчић 2016: 68)

„Прво бих хтео да кажем да свако ко је читао по злу познати Мајн Кампф, без тешкоћа налази сличност позиција САД данас и Хитлера онда. Али, ипак, за САД још није наступио тренутак да делују отворено и да цинично целом свету говоре у очи да желе да владају светом у свом и само свом интересу.“
(*Диктат над целим светом* – НИН 2524)

Овај топос се у оквиру наведеног истраживачког питања појављује једном, а као подршка се у наведеном примеру реализује топос ауторитета, јер је одабрани пример издвојен из интервјуа са Леонидом Ивашовим – руским војним, политичким и друштвеним радником, стручњаком у области геополитике и међународних односа. Наведени пример би се могао протумачити и као историјски топос, јер се приликом поређења наводи историјска особа, па се путем тог поређења акција НАТО-а 1999. године пореди са догађајима током режима Адолфа Хитлера.

2. Топос последица (нем. *der Folgen-Topos*):

Топос последица гласи: *Зато што одређена радња има негативне последице, не би је требало извести/требало би је одбацити.*

„Први разорни пројектил усмерен према самом центру Београда погодио је зграду МУП-а Србије на Губеревцу – дело академика Ивана Антића. Саграђен 1983. године, овај објекат спада у богат низ Антићевих остварења на чијем челу стоји Музеј савремене уметности на Ушћу као дело светске вредности. (...) Дом ваздухопловства у Земуну био је следећа мета летилица чија је разарајућа моћ била ван домањаја маште у време када је 1935. године ова грађевина подигнута као симбол човековог освајања небеских простора. (...) Дом ваздухопловства припада највећим градитељским подухватима архитекте Брашована, једног од најзначајнијих актера наше Модерне. Сулуда агресија претворила је ово репрезентативно здање у трагичну рушевину на

којој би могао да стоји овога пута срамни знак *made by US-air force*.“ (Наум безумних – НИН 2521)

Наведени топос се у оквиру истраживачког питања реализује три пута. У одабраном примеру реч је о последицама НАТО бомбардовања у економској, социјалној и архитектонској сфери, приказујући стање током бомбардовања као недостатак основних услова за нормално људско функционисање – као што су недостатак струје или гаса, затим представљајући НАТО интервенцију као стање које није довело до умањења „хуманитарне катастрофе“, већ као узрок проширења рата и трагедије и наводећи жртве у облику значајних установа које су приликом НАТО удара претворене у рушевине. Овим се померају границе рата, представљајући реципијентима жртве које сежу ван војних циљева у оквиру једног војног сукоба.

3. Топос ауторитета (нем. *der Autoritäts-Topos*):

Топос ауторитета гласи: *Зато што особа/институција именована за стручњака или ауторитет заговара/одбацује одређену радњу/заступа одређени став, ту радњу треба/не треба извести.* (Вујчић 2016: 68)

„Угледни амерички интелектуалац и универзитетски професор Роберт (Боб) Хејден, директор Центра за руске и источноевропске студије Универзитета у Питсбургу, правник и антрополог, аутор више књига и студија о југословенској кризи, добро је познат не само читаоцима НИН-а, него и југословенској јавности уопште. Од почетка агресије НАТО-а на Југославију он је у многим својим текстовима и јавним наступима у медијима доследно заступао критички став, упозоравајући не само на кршење важећих норми међународног права, него и на ратне злочине који су почињени над недужним становништвом ове земље.“ (*Шта хоће Америка* – НИН 2526)

Топос ауторитета појављује се три пута у оквиру наведеног питања, самостално или као подршка неком другом аргументационом обрасцу. Како овај аргументациони образац има општи карактер, може се појављивати у многим дискурсима, па је његова основна функција пре свега подршка неког другог топоса и појачавање веровања у одређени исказ код реципијената (Вујчић 2016: 70).

4. Историјски топос (нем. der Geschichts-Topos):

Историјски топос формулисан је на следећи начин: *Зато што нас историја учи да одређене радње имају одређене последице, настала радња би требало/не би требало да буде изведена.* (Wengeler 2007: 308)

„На тлу Југославије, под палицом америчких генерала, извршено је највеће етничко чишћење после Другог светског рата. У операцији Олуја 400 000 Срба завек је очишћено из Хрватске. То најмасовније кршење људских права у историји није кажњено бомбардовањем или санкцијама, није праћено потресним медијским сликама.“ (*Постмодерни рат* – НИИ 2525)

Историјски топос појављује се једном у оквиру наведеног питања. Аргументација и приказ Србије као жртве постигнута је, у наведеном примеру, позивањем на историјске догађаје у којима је Србија била окарактерисана као жртва.

5. Топос одговорности (нем. der Verantwortlichkeits-Topos):

Топос одговорности формулисан је на следећи начин: *Зато што је нека земља/група/особа одговорна за настајање проблема, требало би да учествује у решавању истих.* (Wengeler 2007: 318)

„То што се тај инцидент догодио пред америчком амбасадом показује да је масовни протест због војне интервенције против Југославије пре свега усмерен ка Сједињеним Државама, мада демонстрације не заобилазе ни британску ни немачку амбасаду, а у најмањем обиму – ни француску.“ (*Америкооо, срам те било* – НИИ 2518)

Аргументовање одређеног става путем топоса одговорности реализовано је у оквиру наведеног питања једном. Слика Србије као жртве се у датом примеру у свести рецепијената остварује због помињања протеста против НАТО бомбардовања СРЈ, при чему се истиче да, иако главни иницијатор, Америка не сноси сву одговорност, већ и земље које су подржале и учествовале у овом чину.

6. Топос аналогije (нем. der Analogie-Topos):

Топос аналогije има формулацију: *Зато што је у некој другој области/држави одређени чин сличан радњи која је доведена у питање*

створио позитивне одн. негативне последице, радња доведена у питање треба/не треба бити извршена. (Wengeler 2007: 321)

„Одредница етничко чишћење посебно је иритантна јер се примењује без икаквог критеријума, односно крајње селективно. Не само када се присетим Олује или Курда, најдрастичнијих примера занемаривања људских права од стране њихових горљивих бранилаца на Западу, већ и када је о самом Космету реч. Екстремисти међу албанским становништвом које са 90 процената насељава Покрајину, месецима су спроводили терор над локалним српским становништвом, а да о томе није било гласа међу пројектантима хуманитарних катастрофа.“ (*Употреба несреће* – НИН 2519)

Топос аналогije појављује се пет пута при аргументацији Србије као жртве НАТО бомбардовања. У овом примеру реализована је слика Србије као жртве јер се наводе радње у којима је Србија трпела терор и насиље, а које нису узроковале решавање одређеног стања у виду бомбардовања, као што је био случај са НАТО агресијом 1999. године. У осталим пронађеним примерима се аналогijом са геноцидом нациста шаље порука реципијентима да се над СРЈ одвија и нешто горе од онога што историја познаје – наглашавајући да НАТО своја убијања спроводи технолошки савршеније ваздушним нападима. Овај топос може бити протумачен и као историјски.

7. Топос политичких циљева (нем. *der Topos aus den politischen Zielen*): Топос политичких циљева гласи: *Зато што неки политички циљ налаже/забрањује одређени чин, он би требало/не би требало да буде извршен.* (Wengeler 2007: 325)

„Они који су најпре арогантно и самоуверено кренули у крваву авантуру обрушавајући се свим силама на једну малу земљу у Европи, сада више и не покушавају да прикрију да је првобитно прокламовани циљ операције у међувремену суштински промењен: папири из Рамбујеа и апетити нових америчких штићеника – албанских националиста и сепаратиста, наркодилера и терориста, поборника етнички чистог Косова у Албанији – потиснути су у други план, а НАТО је сада приморан да се по сваку цену, бори за спас сопственог угледа и кредибилитета.“ (*Гневни губитници* – НИН 2522)

Овај топос појављује се једном у оквиру наведене аргументације. У одабраном примеру је Србија представљена као жртва јер се у свести реципијената реализује да је судбина српског народа гурнута у други план, и да су политички циљеви покренули НАТО операцију, док се временом довела у питање улога НАТО-а, наглашавајући борбу овог савеза за свој углед.

8. Бројчани топос (нем. *der Zahlen-Topos*):

Бројчани топос има формулацију: *Зато што бројеви доказују одређени контекст, као што се тврди у специфичним топос темама, одређену радњу треба/не треба извести.* (Wengeler 2007: 324)

„Високи комесаријат УН за избеглице саопштио је да је у времену пре бомбардовања Косово напустило 170 000, а од почетка ваздушних напада 875 000 избеглица (Блиц, 5.мај 1999).“ (*Постмодерни рат* – НИИ 2525)

Бројчани топос реализован је приликом аргументовања Србије као жртве НАТО бомбардовања, и то два пута, а у одабраном примеру реализован је и топос ауторитета. Овде је важно истаћи да су се у оквиру одабраног корпуса појављивали многи бројеви, али су у обзир узети искази у којима је било реч о одређеној аргументацији релевантној за питања формулисана у овом истраживању. У другом пронађеном примеру наведен је број од 800 000 избеглица и више од хиљаду убијених цивила у току првих 50 дана НАТО агресије, док се у наведеном примеру приказује ситуација настала након интервенисања НАТО-а, при чему је број жртава тј. људи који су морали да напусте своје домове повећан за више од 700 000 у односу на ситуацију пре бомбардовања СРЈ.

Друга аргументациона линија *Србија као кривац* реализована је у одабраном корпусу на српском језику путем следећих топоса:

1. Топос поређења (нем. *der Vergleichs-Topos*):

„Када се својевремено НАТО авијација обрушавала на Србе у Босни и Херцеговини, то је образлагано потребом да се на тај начин спречи да Срби са околних планина нападају невино становништво у Сарајеву... А сада кад НАТО авијација немилице туче градове широм Србије и Црне Горе, то се,

кажу, чини зато што је неопходно да се Срби спрече да нападају Албанце на Косову... А када се товари бомби истресају по Косову, по тамошњим градовима и селима у којима свему упркос и даље живи национално измешано становништво, то су – тврди се – паметне бомбе прецизно програмиране да убијају само неваљале Србе.“ (*Разорени разум* – НИИ 2518)

У оквиру овог дела истраживања се топос поређења појављује једном. Слика Србије као кривца реализована је знатно мањим бројем аргументационих образаца, при чему се сваки од њих појављује само једном у целокупној анализи чланака српског недељника *НИИ*, што је донекле и очекиван резултат. У српским медијима се на период НАТО бомбардовања гледа као на тежак период за српски народ, а на народ и државу као на жртве једног нехуманог чина, при чему је колективно знање и формирано на тај начин. Када је реч о аргументацији Србије као кривца, реч је о преношењу туђих тврдњи и о знању других социјалних група, а приликом навођења и аргументовања се примећује и одређена доза ироније и сарказма. У наведеном примеру је српски народ кроз историју окарактерисан као нападач невиног становништва, затим нападач албанског становништва на Косову, при чему се у последњој реченици истовремено реализује слика српског народа као жртве, тврдећи да бомбе НАТО-а убијају само „неваљало“ српско становништво, а опет и слика народа као кривца, приписујући му одговорност за саму интервенцију НАТО снага.

2. Топос хуманости (нем. *der Humanisten-Topos*):

Топос хуманости формулисан је на следећи начин: *Зато што нека особа/група следи идеалистичке/хумане циљеве, њено деловање је такође означено као идеалистичко/хумано и због тога одобрено.* (Вујчић 2016: 67)

За Албанце који напуштају Косово у најстрашњем егзодусу од II светског рата, а због етничког чишћења од стране српских власти, како медији из агресорских земаља НАТО-а тумаче покрете избеглица, нађено је спасоносно решење. Сједињене Државе одлучиле су да за 45 дана(!) за 20 000 људи отворе прихватни центар у америчкој војној бази Гвантанамо на Куби, изнајмљеној 1903. за само 4000 долара годишње (*Употреба несреће* – НИИ 2519).

Овај топос пронађен је само једном у одабраном корпусу на српском језику и једино при аргументацији Србије као кривца за НАТО

бомбардовање. У наведеном примеру се акценат ставља на представљање Америке као добре стране због прихватања избеглица са Косова, при чему се као узрок кретања избеглица одн. напуштање Косова наводи етничко чишћење од стране српских власти, па се у свести реципијената српска страна реализује као кривац.

3. Топос кривице (нем. *der Schulden-Topos*):

Топос кривице гласи: *Зато што је одређена особа/група због одређеног чина означена као кривац, приписују јој се сви догађаји који стоје у вези са тим одређеним чином.* (Вујчић 2016: 40)

Фрљање бројкама у ту сврху се подразумева. CNN се позива на процену британских стручњака да је чак 1,1 милион Албанаца са Косова (од укупно 1,8) истерано из својих кућа у српској кампањи етничког чишћења. Наводно је 220 000 Албанаца са Косова ушло у Албанију, или по звезди ове станице Кристијан Аманпур чак четврт милиона, 165 000 у Македонију (иако тамошњи медији не могу да се сложе да ли је у питању 70 000 или 13 000 људи), а 62 000 у Црну Гору (*Употреба несреће* – НИИ 2519).

Топос кривице чини још једну четвртину аргументације Србије као кривца у чланцима недељника *НИИ* и пронађен је такође једино у оквиру овог дела истраживања. Као и при анализи претходног топоса, кривица је реализована навођењем појма етничко чишћење од стране српских власти, при чему се овај топос меша са бројчаним топосом, јер су наведени и бројеви жртава, али је улога бројчаног топоса овде појачавање аргументовања кривице Србије у свести реципијената.

4. Топос аналогije (нем. *der Analogie-Topos*):

Они прибранији враћају филм уназад и присећају се каквим све лажима су засипали и оптуживали Србе. Присећају се како је у време босанског рата изрежиран масакр у сарајевској улици Васе Мискина или на пијаци Маркале и за то оптужени Срби. После се признало да је то била режија, и ником ништа, а Србе казнили економским санкцијама и бомбама (*Бомбом на реч и слику* – НИИ 2522).

И овај топос јавља се једном приликом аргументације Србије као кривца за НАТО бомбардовање, поредећи бомбардовање са описаном историјском радњом током рата у Босни. Одабрани део може бити протумачен и као историјски топос, као што је био случај и у оквиру анализе аргументације Србије као жртве.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Дато истраживање настојало је да представи модел интертекстуалне анализе који се примењује у области германистичке лингвистичке анализе дискурса на примеру извештавања српског недељника *НИН* у периоду током трајања НАТО агресије над СРЈ 1999. године. Примењујући методологију анализе аргументационих образаца на одабрани тематски релевантан корпус од 68 чланака *НИН*-а, приликом анализе су се искристалисале две аргументационе линије – слика *Србије као жртве* и слика *Србије као кривца* за НАТО бомбардовање.

Слика Србије као жртве реализована је у чланцима недељника *НИН* путем многих топоса, од којих су најфреквентнији топос ауторитета, аналогije и последица – при чему се наводе ставови одређених особа или институција, затим се НАТО бомбардовање пореди са режимом нациста и указује се на негативне последице агресије – узрок проширења рата и жртве у облику значајних установа које су приликом НАТО удара на простору СРЈ претворене у рушевине.

Аргументација Србије као кривца за НАТО бомбардовање је у недељнику *НИН* реализована путем топоса кривице, аналогije, поређења и хуманости, који се појављују само по једном у оквиру овог питања, што је било и очекивано, узимајући у обзир чињеницу да се у дискурсу у српским медијима на период НАТО бомбардовања гледа као на тежак период за српски народ, а на народ и државу као на жртве једног нехуманог чина, при чему је колективно знање и формирано на тај начин. Када је реч о аргументацији Србије као кривца, реч је о преношењу туђих тврдњи и о знању других социјалних група, а приликом навођења и аргументовања се примећује и одређена доза ироније и сарказма.

Циљ анализе био је препознавање и интерпретација карактеристичних образаца у оквиру дискурса о НАТО бомбардовању СРЈ у српском недељнику *НИН*, анализирајући друштвено релевантну тему која се манифестује кроз текстове, иако сам дискурс сеже изван њих. Анализом је приказано да се путем језика заиста конструишу наше перцепције реалности,

па су се током истраживања издвојиле две поменуте аргументационе линије. Ови резултати би у наредним истраживањима могли бити проширени корпусом још неког листа или у контрасту са неким другим језиком, чиме би се и изведени закључци ставили на проверу.

ЛИТЕРАТУРА

- Adamzik K. (2004). *Sprache: Wege zum Verstehen*, Tübingen: Francke.
- Bendel Larcher, S. (2015). *Linguistische Diskursanalyse*, Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG.
- Busse D. (1987). *Historische Semantik, Analyse eines Programms*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Busse D., Teubert W. (1994). Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? In D. Busse/F. Hermanns/W. Teubert: *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 10–28.
- Busse D., Teubert W. (Ur.) (2013). *Linguistische Diskursanalyse: neue Perspektiven*, Wiesbaden: Springer VS.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*, New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2013a). *Analysing Discourse - Textual analysis for social research*, New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2013b). *Critical Discourse Analysis - The Critical Study of Language*, New York: Routledge.
- Kienpointner M. (2017). Topoi. In K. Roth, M. Wengeler, A. Ziem, *Handbuch Sprache in Politik und Gesellschaft*, 187-211.
- Lakić, I. (2011). Discourse Analysis: Montenegrin Print Media and Nato Airstrikes an Yugoslavia. *Media dialogues/Medijski dijalozi*, Vol.2, No.1, 101–113.
- Markovich S. (2008). *Serbia*, Freedom House Country Report, https://web.archive.org/web/20080904015528/http://www.freedomhouse.org/images/fdh_galleries/NIT2008/NT-Serbia-final.pdf 10.7.2022
- Matić, J. (2003). Problems facing Quality Press Development in Serbia. *Quality Press in Southeast Europe*, Hrsg. vom Südosteuropäischen Medienzentrum, Sofia.
- Mills S. (2003). *Der Diskurs*, Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG.

- Niehr T. (2014). *Einführung in die linguistische Diskursanalyse*, Darmstadt: WBG.
- Ottmers C. (1996). *Rhetorik*, Stuttgart/Weimar.
- Smailagić V. (2018). *Uvod u tekstnu lingvistiku*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Spitzmüller J., Warnke I.H. (2011), *Diskurslinguistik: Eine Einführung in Theorien der transtextuellen Sprachanalyse*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Thomas, R. (1999). *Serbia Under Milošević: Politics in the 1990s*, C. Hurst & Co. Publishers.
- Van Dijk, T. A. (1988b), *News as Discourse*, Hillsdale, NJ – Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Power*, New York: Palgrave Macmillan.
- Van Dijk, T. A. (1988a). *News Analysis: Case Studies of International and National News in the Press*, Hillsdale, NJ – Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Vujčić N. (2016). Leserbrief als Zugang zum gesellschaftlichen Wissen – eine argumentationsorientierte Untersuchung der Textsorte Leserbrief im deutschsprachigen Prinzip-Diskurs. *Filolog 14, časopis za jezik, književnost i kulturu*, Univerzitet u Banjoj Luci: Filološki fakultet, 56–75.
- Wengeler M. (2007). *Topos und Diskurs. Begründung einer argumentationsanalytischen Methode und ihre Anwendung auf den Migrationsdiskurs (1960–1985)*, Tübingen: Niemeyer.
- West, R. (2012). *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Faber & Faber.
- Васић, В. (2010). *Дискурс и дискурси, Зборник у част Свенки Савић*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Вујчић Н. (2013). Теорија и методологија једне лингвистичке анализе дискурса са примерима из дискурса предизборне кампање у Србији. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са VII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, Књ. I, Традиција и иновације у савременом српском језику*, 267–286.
- Лакић, И. (2009). Модели анализе дискурса новинских чланака. *РИЈЕЧ, бр. 2*, Никшић, 91–108.
- Лакић, И. (2010). Анализа медијског дискурса о рату. *Дискурс и дискурси. Зборник у част Свенки Савић*, Вера Васић (ур.), Нови Сад: Филозофски факултет, 269–282.
- Ристић Д. (2018). *Границе дискурса*, Нови Сад: Mediterran Publishing.

Савић, С. (1993). *Дискурс анализа*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Фуко М. (1998). *Археологија знања*, Београд: Plato.

Фуко М. (2012). *Знање и моћ*, Нови Сад: Mediterran.

Фуко М. (2019). *Поредак дискурса*, Лозница: Карпос.

DISKURSNI MARKERI U KONTEKSTU OGRAĐIVANJA U POLITIČKOM DISKURSU

The aim of this paper is to illuminate the use of discourse markers in the context of hedging in quotidian political discourse. Our analysis will demonstrate the discourse markers that denote hedging in this type of discourse and also if the same markers are used in the languages that represent hedging attitude, the object of our research. This examined corpus is in electronic form and contains available political interview and speeches that emphasize hedging. On our examples we will find out how the discourse markers can be used in the hedging context and also discover semantic and pragmatic function of this type of discourse markers.

Keywords: discours markers, hedges, political discourse, Italian language, Serbian language

UVOD

Ovaj rad nastoji da prikaže primere diskursnih markera ograđivanja u političkom diskursu. Na samom početku rada treba istaći činjenicu da diskursni markeri postaju fokus istraživanja sa stanovišta različitih lingvističkih disciplina. U srpskom jeziku se susrećemo sa brojnim studijama koje se bave pitanjem ograđivanja, a koje su novijeg porekla, dok se u italijanskom jeziku pažnja pretežno usmerava na pojam *diskursnih markera*. O ograđivanju se u italijanskom jeziku piše uglavnom kroz prizmu drugih pojmova u lingvistici, a u nastavku ćemo prikazati najznačajnije autore koji su se ipak neposredno bavili ovim problemom.

U prvom delu rada pokušaćemo da detaljnije prikažemo pojam i izučavanje diskursnih markera u lingvistici. Takođe, ukratko ćemo prikazati nekoliko definicija koje se tiču političkog diskursa kako bismo oslikali karakteristike izvora iz kog ćemo ekscerpirati korpusnu građu.

* jovana.bazic@filum.kg.ac.rs

U drugom delu rada predstaviceo metodologiju istraživanja koja se zasniva na elektronskom korpusu sačinjenom od različitih segmenata političkih govora i intervjuua. Iskazi su uglavnom prikupljeni iz novinskih članaka, sa televizije, sa sednica italijanskog i srpskog Parlamenta. Analiziranje sprovedeno u ovom radu bazira se na otkrivanju nekih od primera markera ograđivanja u srpskom i italijanskom jeziku. Takođe, nastojimo da razvrstamo položaj i konkretnu funkciju koju imaju u datim iskazima.

Nakon metodologije istraživanja, prikazujemo deo našeg korpusa u kome rasvetljavamo zadata pitanja. Potom ćemo pokušati da rasvetlimo dobijene rezultate, potvrdimo ili opovrgnemo postavljene ciljeve i hipoteze. U zaključku ćemo predložiti i perspektive za druge studije, kontrastivnog tipa koje bi se detaljnije posvetile ovom problemu u lingvistici.

DISKURSNI MARKERI

Pojam diskursnih markera se proučava od druge polovine XX veka, najpre u engleskoj literaturi. Danas se pojavljuju brojne studije koje proučavaju diskursne markere sa stanovišta različitih lingvističkih disciplina, ali i u mnogim jezicima, među kojima su italijanski i srpski. Definicije diskursnih markera u tim studijama se uglavnom poklapaju kada se analiziraju njihovi položaji i funkcije koje imaju u datim iskazima. Diskursnim markerima autori se uglavnom bave iz perspektive analize diskursa, analize konverzacije, semantike, pragmatike i sl. (prema Ceković 2011: 1). U engleskoj literaturi se najčešće ističu autori Frejzer (Fraser 1990, 1999, 2005, 2009, 2010) i Šifrin (Schiffrin 1996, 2001), dok je u italijanskoj literaturi najveći broj studija napisala autorka Bacanela (Bazzanella 1995, 2001, 2002, 2006, 2010). Studije na srpskom jeziku koje su se bavile ovim pitanjem novijeg su izdanja i uglavnom su to autori koji različito definišu termin *diskursni marker – čestice, pragmatički konektori, markeri diskursa* i dr. (prema Ceković, 2011: 3). Kako bismo približili ovaj pojam, predstaviceo definicije koje autori navode u literaturi pre svega na engleskom, potom na italijanskom i na srpskom jeziku, a koje će predstavljati teorijsku potporu našem istraživanju. Autor Frejzer daje sledeću definiciju diskursnih markera: „...syntactic, lexical, phonological linguistic devices which play no role in determining the semantic meaning of the basic propositional content of a discourse segment of which they are a part, but do have a critical role in the interpretation of the utterance“ (Fraser 1996: 1).

Navodimo takođe i definiciju autorke Bacanele:

I segnali discorsivi sono quegli elementi che, svuotandosi in parte del loro significato originario, assumono dei valori che servono a sottolineare la strutturazione del discorso, a connettere elementi frasali, interfrasali, extrafrasali e a esplicitare la collocazione dell'enunciato in una dimensione interpersonale, sottolineando la struttura interattiva del testo (Bazzanella 2010: 1).

Autorka Ceković-Rakonjac navodi da su diskursni markeri jezički elementi koji ne doprinose propozicionom sadržaju iskaza, ali s druge strane, igraju značajnu ulogu u strukturiranju diskursa u smislu signaliziranja odnosa između njegovih sastavnih delova (2011: 18). Ove definicije poslužiće kao polazna tačka analiziranju onih diskursnih markera koji označavaju ograđivanje u primerima ekscerpiranim iz korpusa.

OGRAĐIVANJE I POLITIČKI DISKURS

Kako smo u prethodnom delu rada prikazali različite termine koji se u literaturi koriste za pojam diskursnih markera, sada ćemo skrenuti pažnju na one koji se odnose na pojam ograđivanja. Naime, u engleskoj literaturi se najčešće koristi termin *hedges* (Lakoff 1973), zatim su prisutni i *downgraders* (House & Kasper 1981), *compromisers* (James 1983), *pragmatic devices* (Stubbe & Holmes 1995). U literaturi na srpskom jeziku terminologija se uglavnom poklapa i najčešće se koristi termin *ograđivanje* (Blagojević 2007 i Trbojević 2011; Đorđević 2016 uglavnom koristi termin *ograde* u svojoj doktorskoj disertaciji). Što se tiče italijanskog jezika, valja napomenuti da se o pojmu ograđivanja nije toliko govorilo u studijama, već da su se autori bavili drugim temama, dok se ovaj problem samo nazirao u istraživanjima. Autorka kod koje uočavamo postavljanje ovog problema je lingvistkinja Kafi (Caffi 2001, 2017) koja upotrebljava termin *mitigators* za označavanje pojmova: *hedges – siepi; bushes – cespugli i shields – schermi* (Caffi 1999:882). Pored tih studija u italijanskom jeziku izdvojili bismo još i disertaciju autora Đordana koji se bavi ispitivanjem mitigatora u učenju italijanskog kao stranog jezika, kao i u akademskim tekstovima (Giordano 2017). U srpsko-italijanskom rečniku nalazimo da je *mitigazione* ublažavanje, dok je odrednica *siepe* definisana kao *ograde* (Klajn 2011). Autorka u svojim radovima govori o pojmu *mitigazione*, čiji je sinonim, kako i sama navodi *attenuation*. O ovom terminu govorimo jer u okviru njega sagledava pojam *hedges*, uz *shields i bushes*. Kroz niz primera otkriva da se u sklopu ograđivanja zapravo nazire

ublažavanje određenih iskaza i tvrdnji.¹ Sva ova istraživanja i definicije markera ograđivanja umnogome su nam pomogla u analiziranju primera koji čine naš korpus.

Lakoff (1973: 471) navodi da su *hedges* izrazi koji čine stvari neodređenim ili manje određenim. Kasnije se nadovezuje i ističe da su markeri ograđivanja zapravo reči koje prenose osećaj da je govornik nesiguran u ono što iznosi, odnosno da ne može da garantuje za tačnost iskaza (Lakoff 2004: 79). Ako pogledamo i studije drugih autora, videćemo da su Haus i Kasper (House & Kasper 1981: 167) ograđivanje svrstali u onu grupu markera kojima govornik ne iskazuje precizno sadržaj propozicije. Pored ovih tumačenja, možemo predočiti i Hajlendovo. Naime, u svojoj studiji on razdvaja funkcije markera ograđivanja tako što ih deli u dve grupe i to: markere ograđivanja koji se odnose na sadržaj (*content-motivated*) i markere ograđivanja koji su usmereni na čitaoca (*reader motivated*) (1996: 256). Iz perspektive pragmatike se istraživanju ograda posvetio i autor Frejzer. On navodi da je ograđivanje retorička strategija putem koje govornik, koristeći lingvistička sredstva, može da signalizira nedostatak predanosti prema punom semantičkom značenju izraza ili predanost snazi govornog čina koji se prenosi (2009: 10). Takođe, ističe da nemaju jedinstvenu gramatičku kategoriju jer ne pripadaju istim sintaksičkim oblicima, kao i da to mogu biti reči, izrazi, cele rečenice, nameravana ilokucijska snaga iskaza ili perlokucijski efekat iskaza, s tim da naglašava da ograde nisu nikada zaključivanje, implikacije i presupozicije (2010: 203). Kako bismo konačno rasvetlili sva tri ključna pojma našeg rada: *diskursni markeri*, *ograđivanje* i *politički diskurs*, u sledećem segmentu ovog poglavlja osvrnućemo se i na neke definicije termina *politički diskurs*, kako bismo približili karakteristike tipa diskursa iz kojeg je crpljena korpusna građa.

Politički tip diskursa podrazumeva jezičku produkciju, pisanu i usmenu, koja govori o nekoj temi, a čiji je cilj ubeđivanje, odnosno, navođenje nekoga da veruje u nešto (Reboul, 1996: 20-21). S druge strane, Vilson, koji se diskursom bavi iz perspektive pragmatike, ističe da je politički diskurs zapravo politički jezik i da oslikava ono što političari žele da iznesu (Wilson 1990: 7). Budući da smo dali kratak osvrt na definicije pojmova u literaturi, valja napomenuti da ćemo se u radu za analiziranje primera služiti navedenim definicijama i pristupima, kako bismo što jasnije i preciznije odredili markere ograđivanja u političkom diskursu. Stoga, u narednom poglavlju predstavimo početne ciljeve i hipoteze, kao i način prikupljanja korpusne građe.

¹ Za podrobnija objašnjenja v. Caffi 1999: 888 – 893.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom radu analiziraju se diskursni markeri u kontekstu ograđivanja u političkom diskursu. Korpus koji ispitujemo bazira se na novinskim člancima, političkim intervjuima, stenografskim zapisima sa sednica Parlamenta Republike Italije i Republike Srbije. Glavni cilj ove analize jeste da se metodom kvalitativne analize ispita koji su markeri ograđivanja u političkom diskursu u oba jezika. Drugi cilj je da se metodom kontrastivne analize sagledaju sličnosti ili razlike koje postoje u upotrebi markera u ova dva jezika. U istraživanju polazimo od hipoteze da su markeri ograđivanja pojedinačne reči, izrazi ili sintagme. Druga hipoteza se odnosi na pretpostavku da će u okviru ispitivanog korpusa markeri ograđivanja najčešće pripadati glagolima i priložima, a prideva i imenica neće biti u značajnijem broju. Korpus se sastoji iz novinskih članaka ekstrahovanih iz novina *La Repubblica*, *Il Corriere della sera*, *Riviera 24.it*; *Danas*, *NovaS*, *Politika*, *NIN* i dr. Stenografski zapisi sa sednica preuzeti su sa sajtova Skupština², dok su govori, debate i intervju preuzeti sa različitih televizija *Rai1*, *Mediaset Italia*, *Sky tg24*, *La7*; *NI*, *NovaS*, *Prva*. Vremenski raspon uzet kao okvir ispitivanja korpusa je period od 2017. do 2022., a kriterijum za odabir je aktuelnost i raznolikost članaka i obrađenih tema. Pretraga će se vršiti u oba jezika na istom ili sličnom korpusu, što znači da će biti ispitan govorni i pisani diskurs, te ćemo tako napraviti osvrt na upotrebu markera u kontekstu ograđivanja i uporediti njihova pragmatička i semantička svojstva.

ANALIZA KORPUSA

Prikupljanjem građe u predmetnim jezicima uočili smo različite primere ograđivanja. Budući da smo u okviru obavljenog istraživanja u datom korpusu uočili da nisu svi ograđivači i diskursni markeri, u narednim primerima prikazaćemo one markere koji u iskazima imaju funkciju ograđivanja. Kako smo prethodno istakli, korpus je sastavljen iz različitih segmenata pisane i usmene produkcije u okviru političkog diskursa.

² <https://www.camera.it/leg18/1>; <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-.871.html>

Najpre ćemo predstaviti primere markera ograđivanja u italijanskom, a potom i u srpskom jeziku. Nakon toga, izdvojicemo i primere rečenica koje ilustruju ograđivače. Na kraju analize, osvrnućemo se i na prethodno postavljene ciljeve i hipoteze od kojih smo započeli ovo istraživanje. Brojčani odnos primera na italijanskom i srpskom jeziku je jednak (po 100 primera iz oba jezika), s tim da treba imati u vidu da se određeni primeri ponavljaju i da je primetna učestalost pojedinih markera ograđivanja, naročito glagola i priloga (*penso, ritengo, secondo me, almeno, probabilmente, per così dire; mislim, smatram, po meni, bar, verovatno, takoreći, itd.*).

Diskursni markeri ograđivanja u italijanskom jeziku koje smo uspjeli da izdvojimo u okviru političkog diskursa su: *almeno, la maggior parte, non capisco, potrei, può essere, magari, forse, per ora, mi sembra, sembra, come vedete da, probabilmente, secondo me, eventualmente, credo, a meno che, maggiormente, penso, dovrebbe, a volte, conto che, ritengo che, come dire, per quanto riguarda, più o meno, un po', in pratica, praticamente, aggiungerei, suggerisco, mi sa che, per così dire, me lo lasci dire, quasi, a mio avviso, a mio parere, all'incirca, circa, non cercherei, se non sbaglio, tra l'altro, emerge da, alcuno, abbastanza, cosiddetto, come sapete, in molti casi.*

Diskursni markeri ograđivanja u srpskom jeziku koje smo izdvojili u političkom diskursu su: *možda, manje-više, koliko smo razumeli, smatramo, mislim, verovatno, na neki način, po mom mišljenju, u većini slučajeva, većinom, bi moglo, bi olakšalo, praktično, nisam siguran, trebalo bi, ipak, nešto veća, oko, poprilično, skoro, dodala bih, nekako, za sada, uglavnom, valjda, otprilike, donekle, ne znam, takozvano, ako ne grešim, takoreći, što se tiče, neki, ponekad, bar (dok), nisam siguran, ne verujem, negde između, gotovo, nešto manje, nešto više.*

U okviru ovog dela analize korpusa prikazaćemo i primere iskaza u kojima su uočeni markeri ograđivanja. U italijanskom jeziku i srpskom jeziku³, između ostalih, možemo izdvojiti one primere koji su frekventniji u okviru prikupljene korpusne građe. Primere ćemo predstaviti tako što ćemo navesti primer na italijanskom, a potom i primer koji može poslužiti kao ekvivalent istog markera ograđivanja na srpskom jeziku.

³ Sve navedene rečenice se mogu naći pomoću linkova za pristup postavljenih u delu *Korpus*.

1. **Credo che**, se l'avesse detto chiunque altro, sarebbe stato contestato aspramente e bersagliato dalla grande stampa di regime.
2. **Mislim da** možemo da obezbedimo nekolicinu državnih sekretara odgovornih za posao, odgovornih u odnosu na državu i to je naš domet koji je realan.

Jedan od glagola koji se često javlja u našem korpusu jeste glagol *credere* – *misliti*. Analizirajući primere, primetili smo da se ovaj glagol često javlja i u srpskom jeziku. Iskazujući svoju nesigurnost u sadržaj propozicije, autor nastoji da se ogradi upotrebljavajući ovaj glagol koji ima epistemičku vrednost⁴.

3. L'unico che ride **mi sa che** è Macron.
4. Credo di aver sempre agito in maniera onesta, pulita e compente e la commistione con la politica **mi sembra** assolutamente falsa.
5. **Mi pare che**, nonostante fosse considerato un candidato un po' improvvisato e sicuramente il meno conosciuto di tutti (...).
6. (...) osim što izgovaraju iste rečenice u tom bolesnom zadovoljavanju „talentovanog političara“, isto i po načinu, grimasama, i vremenom sve većom, **čini mi se**, fizičkom deformacijom.

Mi sa che je izraz koji se često može naći u italijanskom jeziku, naročito u razgovornom diskursu. Ekvivalent za ovaj prevod u srpskom jeziku je *čini mi se, izgleda mi*. U ovakvim primerima uočava se otkrivanje autora, ali istovremeno i ograđivanje od sadržaja propozicije. Semantički srodan je i naredni primer.

Mi pare che je primer koji je semantički blizak prethodnom primeru – *čini mi se, izgleda mi*. Dakle, autor iskazuje svoj stav prema propoziciji, ali se i ograđuje pomoću glagola *parere*.

7. **A mio parere** non puoi creare una relazione duratura solo grazie a materiale compromettente.
8. **Po mom mišljenju** to bi mogao biti ustavni zakon, kojim se vladi i predsedniku republike dozvoljava da vode i pregovore koji bi mogli proizvesti promenu granica Srbije.

Izrazi *a mio parere* i *po mom viđenju / mišljenju* predstavljaju otkrivanje autora i ujedno ograđivanje od sadržaja iskaza i često se mogu naći u sklopu političkog diskursa.

⁴ Detaljnije o epistemičkoj modalnosti v. Trbojević-Milošević 2004.

9. L'executivo ha fatto benissimo, lavora benissimo, ma un anno così richiede **probabilmente** quantomeno un codice di comportamento tra alleati di una maggioranza.

10. Potpuno razumem Vegelovu rezignaciju, jer on **verovatno** polazi od neke vrste upoređivanja sadašnjeg i ranijeg stanja.

Marker *probabilmente* – *verovatno* predstavlja epistimički prilog i oslikava verovatnoću sadržaja propozicije. U našem korpusu, ovaj marker ograđivanja ponavlja se u nekoliko primera u oba jezika.

11. Non sarei **così** sicuro di quanto si dice sulle intese "quasi chiuse".

12. Ja ne bih bio **tako** pesimističan.

Prilog *così*, u srpskom jeziku *tako* uglavnom se u primerima može naći u okviru konstrukcije prilog+pridev (*tako siguran, tako pesimističan*) pri čemu, toj konstrukciji, uglavnom prethodni odrična rečenica i to najčešće u kondicionalu, tj. u potencijalu kada je reč o srpskom jeziku. Ovo smo istakli prvenstveno zato što se pomenuti prilog može naći i u drugim funkcijama u rečenicama, a da pritom ne vrši funkciju diskursnog markera ograđivanja. Dakle, prilogom *tako* se ne iskazuje u kojoj meri autor nije siguran (10), odnosno u kojoj je meri pesimističan (11), već se ovim markerom ograđuje i ne navodi precizan podatak.

13. **Magari** uscirà dopo la finanziaria, momento d'oro per chi è alla ricerca di denari da trasformare in markette elettorali.

14. O **forse** non uscirà mai.

15. Da ih je **možda** bilo 2.000.

Za priloge *magari* i *forse* na italijanskom jeziku i *možda* na srpskom jeziku, treba reći da se često javljaju u okviru političkog diskursa u našem korpusu i da je primetna frekventnija upotreba u oba jezika.

16. Non c'è, **per ora**, il rischio di crollo

17. On je **za sada** jedini fiktivni birač na Vračaru.

Priloški izrazi *per ora* i *za sada* su semantički ekvivalentni i koriste se u funkciji diskursnih markera i ograđivača i, kako smo primetili, frekventni su u političkom diskursu, naročito u usmenim obraćanjima.

18. Un lavoro che durerà **all'incirca** tre mesi.

19. Osim što su državljani, naši građani koji žive u rasejanju i najveći investitori, jer se **oko** tri milijarde evra godišnje unese u Srbiju putem novčanih doznaka iz inostranstva.

20. Međutim, da se vratim na ovo što je ovaj skupštinski saziv uradio i što će danas, **otprilike** završiti jesu te ustavne promene.

Prilozi *all'incirca, verso* i *oko, otprilike* se uglavnom koriste u političkom diskursu kao ograđivači i to najčešće u ekonomskim segmentima, kada je predmet diskusije brojčani odnos nekih elemenata.

21. Idu izbori, pa su nekako ljudi iz opozicije **poprilično** nervozni.

22. Desidero innanzitutto dare il benvenuto al direttore Sangiuliano nella nostra Commissione di vigilanza, che ormai ha una certa tradizione ed è **abbastanza** conosciuta presso i direttori dei TG.

Diskursni markeri *poprilično, prilično* i *abbastanza* prisutni su u našem korpusu u nekoliko primera. Funkcija ograđivanja ogleda se u tome što se ne navodi precizniji podatak, već se ovi diskursni markeri koriste da prikriju detaljniji opis sadržaja koji sledi.

23. To smo videli i kod bojkota jer je u Beogradu, **ako ne grešim**, bila najniža izlaznost na parlamentarnim izborima.

24. Tra l'altro lei, **se non sbaglio**, era anche un "facilitatore" di Rousseau...

Izrazi *ako ne grešim* i *se non sbaglio* javljaju se u našem korpusu kao ograđivači, a imaju i funkciju diskursnih markera.

25. È una scelta personale. Poi possono seguire, come in questo caso, **alcune** forme che conferiscono aspetti istituzionalizzati, per consolidare, per rendere più efficace l'azione sui territori

26. **Neki** ljudi ne mogu da se pomire sa porazom.

Pored brojnih primera glagola, glagolskih izraza, priloga i priloških izraza, u ovim primerima može se uočiti da se kao primer diskursnih markera ograđivanja koriste pridevi. Ovakvih primera u našem korpusu znatno je manje u odnosu na glagole i priloge. Ne precizirajući tačan podatak o kojim se oblicima (u primeru 25) i kojim ljudima (u primeru 26) govori, upotrebljavajući prideve *alcuno* i *neki*, autori se ograđuju od sadržaja propozicije.

27. Diversamente, i cittadini avranno ben ragione di rifiutarsi e, **aggiungerei**, di domandarsi se siano veramente rappresentanti degnamente e da gente responsabile.

28. Međutim, **ja bih dodala da**, treba misliti i na primer i ovom prilikom, znači na primarnu zdravstvenu zaštitu.

Kao jedan od glagolskih načina koji se beleži u našem korpusu u funkciji ograđivanja javlja se i kondicional u italijanskom, odnosno potencijal u srpskom

jeziku. U ovim primerima, glagoli *aggiungere* i *dodati* predstavljaju sredstva ograđivanja i imaju funkciju diskursnih markera.

29. O **almeno** lo spero.

30. Ovo ni slučajno nije stvaranje nikakve koalicije, mi **bar** to tako nismo doživeli.

Prilozi *almeno* i *bar* imaju funkciju diskursnih markera ograđivanja. Prilikom pretraživanja građe, uočili smo da je njihova frekventnost u političkom diskursu učestala naročito u srpskom jeziku. Međutim, pitanje frekvencije navedenih primera diskursnih markera ograđivanja bi valjalo ispitati u potonjim studijama.

Iako u radu nismo naveli sve primere rečenica u kojima se nalaze diskursni markeri ograđivanja, u ovom poglavlju nabrojali smo sve primere koje smo uspeli da izdvojimo u člancima, emisijama, intervjuima, debatama, obraćanjima u Parlamentu i sl. Kako smo već istakli, ispitan je i govoreni i pisani diskurs. Što se tiče prethodno postavljenih ciljeva i hipoteza, treba istaći da smo pronašli značajan broj diskursnih markera ograđivanja, budući da ograđivači nisu uvek diskursni markeri i obratno. Sagledavajući sličnosti i razlike u primerima na italijanskom i srpskom jeziku napominjemo da postoje semantički ekvivalenti, kao i da se funkcije tih ekvivalenata poklapaju iz perspektive pragmatike. Prva hipoteza koju smo postavili kao polazište, da su markeri ograđivanja reči, izrazi ili sintagme je potvrđena, što se može videti u svim ilustrovanim primerima. Druga hipoteza odnosila se na pretpostavku da su markeri ograđivanja većinom glagoli i prilozi, te da je očekivano da prideva i imenica ima najmanje, što je takođe analiziranjem ekscerpiranih primera potvrđeno. Naime, od prideva pronašli smo markere *alcuno* – *neki* i *cosiddetto* – *takozvani*. Analizirajući ostale primere, primetili smo da se imenice uglavnom nalaze u okviru sintagmi, odnosno u konstrukcijama predlog+pridev+imenica: *a mio parere* / *a mio avviso* – *po mom mišljenju* / *viđenju*; *in molti casi* – *u većini slučajeva* ili u konstrukciji član+pridev+imenica: *la maggior parte* – *većina*, *veći deo*. Dakle, postavljene hipoteze su potvrđene, a pored nabrojanih markera ograđivanja, prikazali smo i detaljno analizirali primere propozicija iz ugla semantike i pragmatike. Iako razvrstavanje ograđivača i diskursnih markera koji imaju funkciju ograđivanja nije bilo jednostavno, nastojali smo da otkrijemo koji se diskursni markeri mogu naći u funkciji ograđivanja u političkom diskursu. Što se tiče glavnih odlika italijanskog i srpskog jezika, analizirajući primere videli smo da se koriste uglavnom isti ili slični markeri u funkciji ograđivanja. Primetili smo takođe da prilozi *valjda* i *donekle* nemaju svoj

ekvivalenti par na italijanskom jeziku koji bi vršio funkciju diskursnog markera u funkciji ograđivanja. Takve primere nismo pronašli na italijanskom jeziku.

ZAKLJUČAK

U teorijskom i analitičnom delu ovog istraživanja nastojali smo da rasvetlimo upotrebu diskursnih markera ograđivanja u italijanskom i srpskom jeziku. U prvom, teorijskom delu rada izložili smo definicije i objasnili pojmove diskursnih markera, ograđivanja i političkog diskursa u lingvistici. Budući da je ovaj pojam najviše proučavan u engleskoj literaturi, a najmanje u italijanskoj, odlučili smo se da sagledamo sve relevantne pristupe. U italijanskim studijama o ovom pojmu se govori neposredno, u okviru istraživanja drugih pojmova, što je u nekoj meri i otežalo ispitivanje ovog problema kada je reč o italijanskom jeziku. Upravo iz tog razloga, iskoristili smo definicije i pristupe iz engleske literature kako bismo teorijski potkrepili analiziranje predstavljenih propozicija. Rezultati ove analize su pokazali da su markeri ograđivanja pojedinačne reči, izrazi ili sintagme, kao i da u najvećem broju slučajeva pripadaju glagolima i priložima, a retko imenicama i pridevima. Najzad, istakli bismo značaj istraživanja diskursnih markera iz perspektive različitih lingvističkih disciplina, kao i činjenicu da bi buduća istraživanja trebala da se fokusiraju na izučavanje datih pojmova na korpusima većeg opsega ili u drugim tipovima diskursa.

IZVORI

Osnovni linkovi za pristup primerima:

<https://www.danas.rs/>

<https://nova.rs/>

<https://www.politika.rs/>

<http://www.nin.co.rs/>

<https://www.rai.it/>

<https://mediasetinfinity.mediaset.it/>

<https://tg24.sky.it/>

<https://rs.n1info.com/>

<https://www.rts.rs/page/home/sr.html>

<https://www.prva.rs/>

<http://www.parlament.gov.rs/%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0->

%D1%81%D0%BA%D1%83%D0%BF%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0.1.html <https://www.parlamento.it/home>

Linkovi za pristup izdvojenim rečenicama:

<https://webtv.camera.it/evento/19746#>

<https://www.politika.rs/sr/clanak/511029/Socijalisti-cekaju-Vucicev-poziv>

<https://z-upload.facebook.com/Repubblica/posts/10161680300956151>

<https://www.riviera24.it/2019/02/crisi-carige-alessandro-scajola-commistione-con-la-politica-mi-sembra-falsa-582845/>

<https://z-upload.facebook.com/Repubblica/posts/10161680300956151>

<https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/o-politici-i-posle-mice-mica/>

https://www.repubblica.it/politica/2017/11/18/news/andrej_soldatov_le_interferenze_russe_negli_usa_una_reazione_ai_panama_papers_-181427970/

<https://www.politika.rs/sr/clanak/430523/Seselj-Vucicu-Sta-god-da-bude-ideja-o-KiM-postuj-Ustav>

https://www.corriere.it/politica/22_gennaio_29/giorgetti-dimissioni-governo-draghi-80ad2914-810c-11ec-97ae-7cc35437dc27.shtml

<https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/o-politici-i-posle-mice-mica/>

https://www.repubblica.it/politica/2017/08/12/news/brunetta_il_centrodestra_va_u_nito_chi_si_sfila_andra_a_sbattere_-172908553/

<https://pokretslobodnih.rs/novosti/iz-medija/goran-kovacevic-za-nin-nema-zlatnog-doba-bez-reforme-politickog-sistema>

https://www.repubblica.it/politica/2022/07/06/news/di_battista_m5s_succursale_p_avidita_autolesionismo_conte_draghi-356870082/

https://www.repubblica.it/politica/2022/07/06/news/di_battista_m5s_succursale_p_avidita_autolesionismo_conte_draghi-356870082/

<https://www.danas.rs/vesti/politika/profesor-na-londonskom-kraljevskom-koledzu-veliki-problem-sto-se-27-godina-kasnije-u-srbiji-i-dalje-relativizuje-cinjenica-da-je-u-srebrenici-pocinjen-genocid/>

<https://www.rai.it/tg1> (26.7.2022.)

<https://www.danas.rs/vesti/politika/opoziciji-vazniji-beogradski-izbori-jer-mogu-bitipodsticaj-biracima/>

<https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2022/04/11/tre-mesi-per-ripulire-piazza-darmiMilano01.html?ref=search>

<https://www.danas.rs/vesti/politika/koalicija-nada-zatrazila-da-se-ponvo-uvederalministarstvo-za-dijasporu/>

<https://www.danas.rs/vesti/politika/izbori22/da-li-nove-medjunarodne-okolnosti-uticu-na-vucica-da-odustane-od-predsednicke-kandidature/>
<https://www.danas.rs/vesti/politika/izbori22/da-li-nove-medjunarodne-okolnosti-uticu-na-vucica-da-odustane-od-predsednicke-kandidature/>
<https://www.parlamento.it/service/PDF/PDFServer/DF/343214.pdf>
<https://www.danas.rs/vesti/politika/izbori22/da-li-nove-medjunarodne-okolnosti-uticu-na-vucica-da-odustane-od-predsednicke-kandidature/>
https://www.repubblica.it/politica/2021/05/08/news/m5s_intervista_giarrusso_non_c_e_tempo_votiamo_direttorio-299880089/
<https://www.quirinale.it/elementi/1217>
<https://www.politika.rs/sr/clanak/511029/Socijalisti-cekaju-Vucicev-poziv>
https://bari.repubblica.it/cronaca/2021/03/16/news/astrazeneca_a_politici-292467982/?ref=search
<http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-.872.html?SearchText=ustav>
https://bologna.repubblica.it/cronaca/2022/07/08/news/bonaccini_pd_m5s_alleanza_crisi_governo_populismo-356994780/
<https://www.danas.rs/vesti/politika/djurisic-u-srbiji-21-nismo-ni-pricali-o-bojkotu/>

LITERATURA

- Bazzanella, C. (1990). Phatic connectives as interactional clues in contemporary spoken. *Italian Journal of Pragmatics*, 14, 629–647.
- Bazzanella, C. (1995). I segnali discorsivi. In L. Renzi et al. (eds.), *Grande grammatica italiana di consultazione*, volume III (pp. 225–257). Bologna: Il Mulino.
- Bazzanella, C. (2001). Segnali discorsivi e contesto, In W. Heinrich, S. Heiss, M. Soffritti (Eds.) *Modalità e Substandard* (pp.41–64). Bologna: CLUEB.
- Bazzanella, C. (2006). Discourse markers in Italian: towards a “compositional” meaning. In K. Fischer (Eds.), *Approaches to discourse particles*, volume 1 (pp. 449–465). Oxford: Elsevier.
- Bazzanella, C. (2010). I segnali discorsivi. In L. Renzi, G. Salvi (Eds.), *Grammatica dell’italiano antico* (pp. 1339–1357). Bologna: Il Mulino.
- Blagojević, S. (2007). Autorovo ograđivanje kao retorička strategija u akademskom diskursu: kontrastivna analiza. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, (37), 125–134.
- Caffi, C. (2001). *La mitigazione. Un approccio pragmatico alla comunicazione nei contesti terapeutici*. Münster: LIT.

- Caffi, C. (2017). La mitigazione: tappe di un itinerario di ricerca, *Normas*, 7, 4–18
- Ceković, N. (2011). Različiti pristupi definisanju i opisu diskursnih markera. *Anali Filološkog fakulteta*, 23, 133–153.
- Dorđević, D. (2016). *Ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku*. Filološki fakultet: Beograd. (neobjavljena doktorska disertacija).
- Fraser, B. (1990). An approach to discourse markers. *Journal of Pragmatics*, 14, 383–395.
- Fraser, B. (1999). What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*, 31, 931–952.
- Fraser, B. (2006). Towards a theory of discourse markers. In K. Fischer (Ed.), *Approaches to discourse particles*, volume 1 (pp. 189–204). Oxford: Elsevier.
- Fraser, B. (2009). Pragmatic Competence: The Case of Hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch, & S. Schneider (Eds.), *New Approaches to Hedging* (pp. 15–34). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Fraser, B. (2010). Hedging in political discourse: The Bush 2007 press conferences. In U. Okulska, & P. Cap (Eds.), *Perspectives in politics and discourse*. USA: John Benjamin's Publishing Company.
- Giordano, C. (2017). *La mitigazione nella prosa scientifico-accademica italiana e nella prospettiva dell'insegnamento dell'italiano LS*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Milano: Università cattolica del Sacro Cuore.
- James, A. R. (1983). Compromisers in English: A cross-disciplinary approach to their interpersonal significance. *Journal of Pragmatics*, 7, 191–206.
- Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, 2, 458–508.
- Lakoff, G. (2004). The Importance of Categorization. In B. Aarts, D. Denison, E. Keizer & G. Popova (Eds.), *Fuzzy Grammar: A Reader* (pp. 139–179). New York: Oxford University Press.
- Klajn, I. (2011). *Italijansko-srpski rečnik*. (Peto izdanje). Beograd: Edicija.
- House, J., & Kasper, G. (1981). Politeness markers in English and German. In F. Coulmas (Ed.), *Conversational routine* (pp. 157–185). The Hague: Mouton.
- Hyland, K. (1996). Talking to the Academy: Forms of Hedging in Science Research Articles. *Written Communication*, 13, 251–281.
- Reboul, O. (1996). *Introduzione alla retorica*. Bologna: Il Mulino.
- Schiffrin, D. (1996). *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Schiffrin, D. (2001). Discourse markers. Language, Meaning and Context. In D. Schiffrin, H. Hamilton & D. Tannen (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis* (pp. 54–75). Oxford: Blackwell.
- Stubbe, M., & Holmes, J. (1995). You know, eh and other “exasperating expressions”: An analysis of social and stylistic variation in the use of pragmatic devices in a sample of New Zealand English. *Language & Communication*, 15, 63–88.
- Trbojević-Milošević I. (2004). *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Trbojević, I. (2011). On innocence and experience: Modal hedges in health care products instructions in English and Serbian. *Filolog*, 131–140.
- Wilson, J. (1990): *Politically Speaking: The Pragmatic Analysis of Political Language (Language in Society)*. First Edition. London: Blackwell Pu.

SECOND LANGUAGE ACQUISITION AND ACCULTURATION: A STUDY ON ETHNIC AND NATIONAL IDENTITIES AMONG FIRST- GENERATION SERBIAN IMMIGRANTS IN THE USA

According to the 2013 government census, first-generation immigrants make up 13% of the US population. The International Migration Report (2020) states that there are 281 million migrants in the world, compared to 173 million in 2000. This increasing movement of people across the globe gives importance to the study of ethnic and national identities in relation to the process of acculturation. A plethora of research exists on this subject. However, there have not been many studies conducted on Serbian immigrants living abroad. The goal of this paper is to provide insight on whether, and to what degree second language acquisition affects ethnic and national identities among first generation Serbian immigrants living in the US. In particular, the aim of the research is to discover whether achieving proficiency in the second language allows for deeper acculturation into the host nation and if so, whether ethnic identity is lost in this process.

Keywords: acculturation, assimilation, second language acquisition, ethnic identity, national identity

INTRODUCTION

According to sociolinguists, identity is the study of how “people position or construct themselves and are positioned or constructed by others in socio-cultural situations through the instrumentality of language and with reference to all of those variables that are identity markers for each society in the speech of its members” (Omoniyi & White 2006: 1). Omoniyi asserts that identity is fluid and that people possess various “selves” that are either complementary to or come in conflict with one another (3). As noted by Omoniyi (2006), identity is dynamic; thus, there are multiple identities within each individual, and it is often through language that these identities are represented (18). Omoniyi’s theory easily applies to individuals who have migrated to a different country or whose parents were immigrants because these individuals are especially forced to negotiate between

* grozdana@buffalo.edu

multiple identities when they become bilingual and when they engage in code switching. Furthermore, assimilation and acculturation are more attainable considering the fluid nature of identity.

Language, which plays a key role in self-identification as well as nation building, is often the key or the barrier to cultural or national belonging. This further becomes more complex for those who may identify with several nations, or when several components of identity clash with one another. As Maalouf (2001) puts it precisely, “identity is made up of a number of allegiances” (26) and these allegiances shift in prominence and are always subject to change. Acquiring a second language reshapes one’s identity by expanding one’s cultural and social belonging, thus changing or expanding one’s list of allegiances. By mastering another language, one is more likely to identify with that particular culture and diversify one’s social network.

According to Norton (2006), language is a social practice where identities are negotiated (502), meaning that language allows us to prioritize certain parts of our identity and, thus, present ourselves from multiple angles. In addition, the term ‘invest’ is used to better describe the process of language learning. As stated by Norton (2006),

Unlike notions of instrumental motivation, which conceive of the language learner as having a unitary, fixed, and ahistorical ‘personality,’ the notion of investment conceives of the language learner as having a complex identity, changing across time and space, and reproduced in social interaction. An investment in the target language is best understood as an investment in the learner’s own identity (Norton 2006: 503).

Identity, being fluid and dynamic, influences and is influenced by language learning which, in turn, enhances one’s negotiation between bilingual and bicultural identities.

Furthermore, it can be assumed that those who are more accepting of a new identity are more likely to master their target language. Granger, an applied linguist, claims that the ‘period of silence’ which happens in language learning is possibly “a part of an internal identity struggle as individuals sort out feelings of loss (of the LI) and anxiety at the prospects of an uncertain future in a new language” (Omoniyi & White 2006: 43). Building on this idea, Block shares a story about Silvia, a student of English, who confesses to disliking the power relation between the teacher and the student. She laments, “I’m not going to have any kind of inferiority complex” (Omoniyi & White 2006: 45), and Block proposes that this denial signifies that she is experiencing feelings of inferiority

while in the classroom. In the case of Silvia, it could be concluded that during the process of acquiring a second language, she felt that her current identity was being threatened.

On the other hand, one's identity does not only include how one defines oneself but rather how an individual is perceived by the outside world. As Verkuyten, Wiley, Deaux and Fleischmann (2019) note, "like all identities, they are not only a matter of who people are to themselves, but also who they are to others" (391). Previous studies, such as the one involving first-generation Latino immigrants residing in the US, examined the relationship between ethnic and national identification and political engagement. Through a series of interviews, it was concluded that those who felt rejected in America identified with it less and were less likely to participate in its cultural and political issues. Given that discrimination impedes the process of assimilation by making it more difficult to obtain a new national identity (Bobowic, Martinovic, Basabe, Barsties, & Wachter 2017), those immigrant groups that experience the highest discrimination tend to hold on to their ethnic identity tighter.

Furthermore, one study on first-generation Chinese immigrants in the US analyzed bicultural individuals' identity and their friendship network and discovered that those who embraced their bicultural identity were more likely to have a wider circle of friends that involved both ethnic and national friends. As confirmed by Simon (2011), immigrants who felt more accepted in their new country were more likely to become involved in it both culturally and politically. According to Berry, Phinney, Sam and Vedder (2006), the largest youth group fit under the *integration profile*, meaning they wanted to preserve their ethnic culture while being involved in their new culture.

This bicultural way of living includes various ways of engaging in both cultures: preferences (acculturation attitudes), cultural identities (both ethnic and national), language behavior (ethnic and national language knowledge and use), social engagements (with both ethnic and national peers), and relationships with parents within their families (including acceptance of both obligations and rights (Berry et al. 2006: 323).

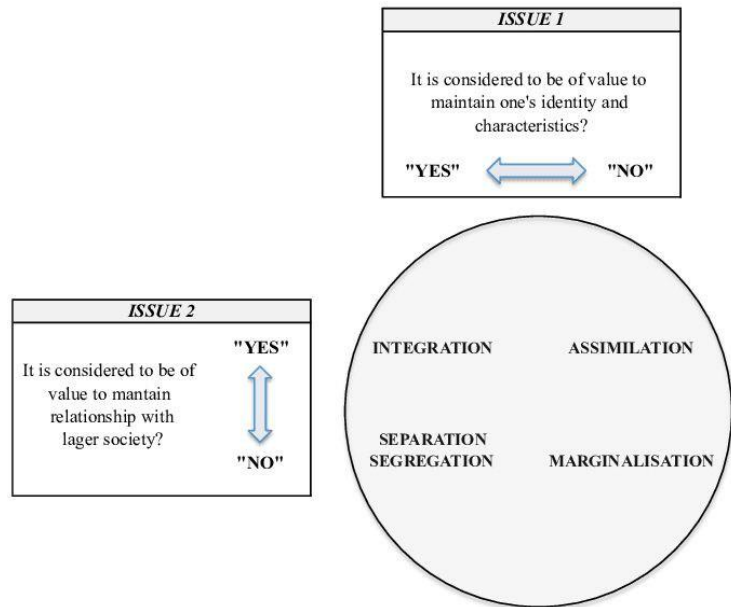
Therefore, the largest number of young people welcomed acculturation in the sense that it allowed them to retain their ethnic culture as well as national culture. Interestingly, different degrees of assimilation seem to be related to demographic factors such as gender, age, religion and social class (Sam & Berry, 1997). In addition, one study proves that in countries such as Australia, Canada, New Zealand and the United States, the joining of ethnic and national identities

proved to be more positive compared to “traditionally nonsettler” countries such as Germany, France, Sweden, Portugal etc. (Berry et al. 2006). Furthermore, research demonstrates (Hirsh & Kang 2016) that immigrants whose ethnic and national identities are incompatible or opposing, tend to experience higher levels of stress during the assimilation process.

Although there are several definitions of acculturation, a frequently cited one comes from Redfield, Linton, and Herskovits (1936), which states that “acculturation comprehends those phenomena which result when groups of individuals having different cultures come into continuous first-hand contact, with subsequent changes in the original culture patterns of either or both groups” (149). On the other hand, assimilation is often defined as “the action of making or becoming like; the state of being like; similarity, resemblance, likeness.” (OED, 1a), or “the becoming conformed to; conformity with” (OED, 2). Therefore, the difference between the two terms is significant in that acculturation involves the change of both cultures, while in assimilation only the minority group changes.

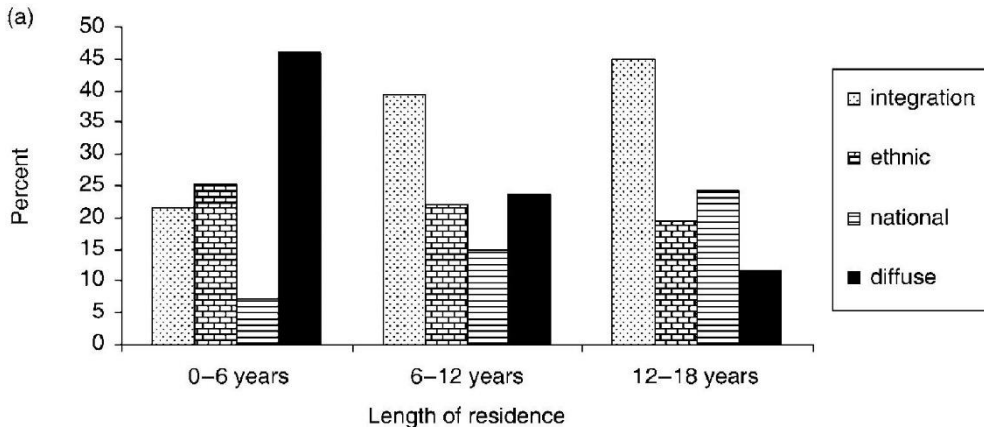
According to Berry (1997) there are four acculturation strategies: assimilation, separation, integration and marginalization (Figure 1). Berry’s study analyses how factors such as voluntary vs. involuntary immigration, the society of origin vs. the society of settlement, as well as dominant culture’s attitudes and policies affect the acculturation process. According to Berry (1997), “in terms of Figure 1, integration involves two positive orientations; marginalisation involves two negative ones, while assimilation and separation involve one positive and one negative relationship” (24).

Figure 1. Berry's acculturation model (Berry 1997: 24)

Following Berry's model, the *integration method* would make one a bicultural, and a bicultural is one who wishes to maintain a relationship with the host country as well as with one's own culture and heritage. As most research on this topic suggests, the integration method is the most successful one, being that it "incorporates many of the other protective factors: a willingness for mutual accommodation", "involvement in two cultural communities" and "being flexible in personality" (Berry 1997: 24). In another study involving acculturation and identity among immigrant youth, Berry et al. (2006) compare identity profiles in relation to the length of residence (Figure 2).

Figure 2. Acculturation profiles by length of residence (Berry et al. 2006: 317)

The *diffuse profile* includes those who are proficient in their ethnic language but not in the national language and who do not fully identify with their ethnic culture but also lack the skills to assimilate into the national culture. Interestingly, this profile decreases with the years of residence, while the *integration profile* increases, possibly due to higher proficiency in the national language and more involvement with the national society. Furthermore, the *national profile* grows significantly, while the *ethnic profile* remains somewhat consistent throughout. This study is significant in showing that among youth, the level of integration and identification with the national culture develops over time, despite their fairly consistent identification with their ethnic culture. It would be interesting to further observe if the same pattern applies among other immigrant groups and among different age groups as well.

THE CURRENT STUDY

This study focuses on first generation Serbian immigrants in the US – more precisely, Serbian immigrants who moved to the United States in their early childhood or early adulthood. The aim of this study is to examine the extent of acculturation by analyzing data which focus on the individual's ethnic identity and national identity. This is done through a series of survey questions related to: proficiency in both ethnic and national languages, length of residence and age of arrival to the host country, social networks and attitudes on multiple identities in the host country. This paper aims at observing whether social networks (who the individual interacts with and how often) have an effect on acculturation. Moreover, another aim is to examine immigrants' attitudes and views on

conserving their ethnic language and on adapting a native English accent. This research relied on the MIRIPS (Mutual Intercultural Relations in Plural Societies) questionnaire as a base when creating the survey, formatting it to fit its needs.

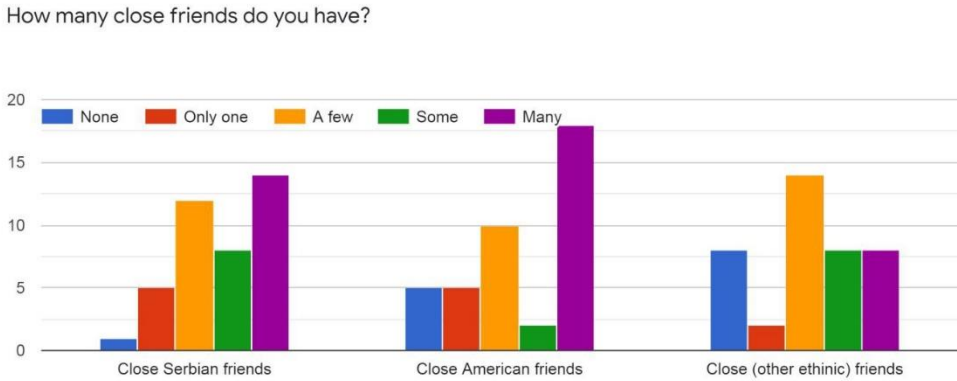
Method

The survey questionnaire, which was distributed via email to a Serbian community residing in Buffalo, New York, comprises 41 participants: ages 17 to 47, with most participants being in their mid-twenties. 45% of participants were male and 55% were female, with 32.5% being married and 67.5% not. The majority of the participants arrived in the US in their childhood, between the ages of 4 and 15, with the oldest participant arriving at the age of 25, and the youngest at 4 months. Regarding education, 65% completed university, 10% completed technical schools, and 17% completed secondary school. The remaining 8% are still attending either university or secondary school. The majority of participants live in a neighborhood that is entirely or mostly composed of people who are from different ethnic backgrounds. Yet, all participants speak and understand both Serbian and English – however, at different levels of language proficiency.

Findings and results

Participants rated their knowledge of English and Serbian on a scale ranging from *not at all* to *very well*. Those who reported a lower level of proficiency in English also reported a lower level of education and worked in unskilled job positions. These were also the oldest among the participants, arriving in the US in their mid- and late twenties. The younger participants, arriving in the US in their early childhood, reported they could understand Serbian *very well*, but struggled with speaking, reading and writing. These participants also reported speaking Serbian *a little* or *not at all* in their house or in their neighborhoods. Additionally, the younger participants received most of their education in America and were still attending school. According to these results, those who used Serbian less in their daily lives saw their American or other ethnic friends more often than their Serbian friends (Figure 3).

Figure 3. Friendships among different ethnic groups

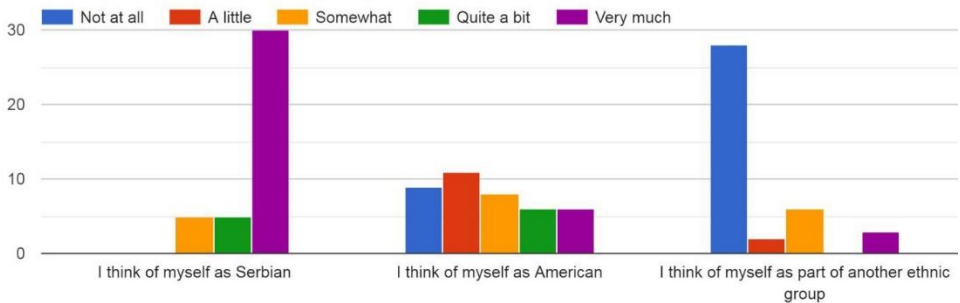

As it can be noted from Figure 3, participants have diverse social networks. Fourteen reported to have *many* close Serbian friends, while eighteen stated to have *many* close American friends. Those who claimed to have either *many* Serbian or *many* American friends also stated to have *no close* friends of other ethnicities. However, those twenty participants that have either a *few* or *some* Serbian or American close friends also have a more diverse social network, meaning they have close friends from other ethnic groups as well.

When it came to questions on identity (Figure 4), most participants reported that they thought of themselves as *very much* Serbian. Nine participants reported they did not feel American at all, while six reported that they felt *very much* American. The rest of the participants reported feeling at least in part American. Those that reported feeling *somewhat* Serbian also stated that they *rarely* or *never* hung out with their Serbian friends. On the other hand, those who reported not feeling American at all also stated that they hung out with their Serbian friends often or daily.

Figure 4. Cultural identification and sense of belonging

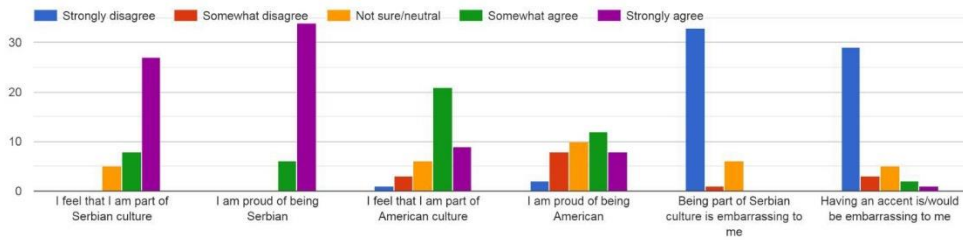
How do you think of yourself?

Similar results can be seen in Figure 5, which focuses on culture. Most regarded themselves as being a part of Serbian culture and being proud of their ethnicity. Even those who did not maintain a strong connection with Serbian culture claimed to be proud of their ethnicity. Furthermore, most denied *feeling embarrassed* of their ethnicity and of having an accent. Three participants (all varying ages) reported that having an accent would be embarrassing. Those three participants only had their social networks in common and their view on assimilation. They each reported not having any close Serbian friends while having at least one close American friend. In addition, they felt that they were a part of American culture and claimed that immigrants should adapt to American cultural traditions.

Interestingly, the questions regarding American culture and identity drew more varied responses. 75% felt that they were a part of American culture, but only about 50% of those participants were at least relatively proud of being American, showing that several were not proud of being American despite feeling that they were a part of American culture. The three participants who chose *disagree* regarding their American identity also claimed to not have close American friends. One of the two participants arrived in the US in her mid-twenties and only had close Serbian friends. The other two arrived in their early adolescence, but also claimed to have no close American friends. These two participants stated that they had close Serbian and *other ethnic friends*.

Figure 5. Pride and attachment to ethnic and national identities

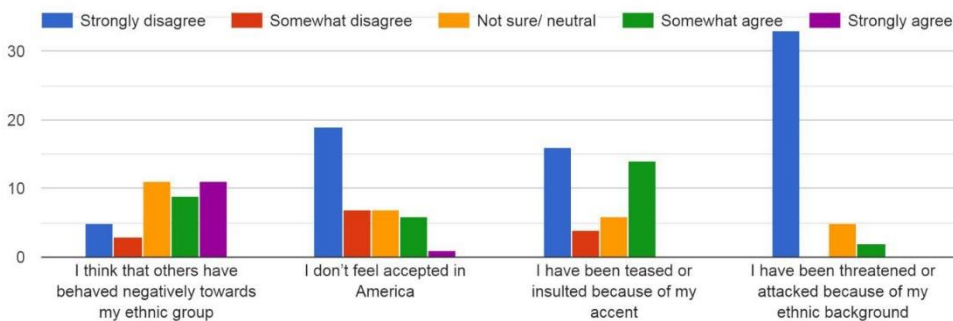

According to the results in Figure 5, 85% *strongly agreed* that they were proud of being Serbian and the remaining chose *somewhat agree*. On the other hand, the responses varied greatly when it came to the question of feeling proud of being American. Nine *strongly agreed*, while twelve *somewhat agreed*, ten remained *neutral*, eight *somewhat disagreed* and two *strongly disagreed*. In general, participants were quicker to assert their ethnic identity in comparison to their national identity.

Furthermore, a greater portion of the survey focused on the immigrants’ attitude towards the host country. More than 80% agreed that there is room for a variety of languages and cultures in the Unites States. In particular, it is important to analyze Figure 6 below, which focuses on perceived discrimination.

Figure 6. Perceived discrimination and experience with prejudicial treatment

Perceived Discrimination

Although the majority of participants feel accepted in America, 50% also claimed that others had behaved negatively towards their ethnic group. Fourteen participants also insisted that they had been teased or insulted because of their accents. The one participant who strongly feels that she is not accepted in America is currently 28 years old and arrived in the US only three years ago. She also rated her English skills as poor and claims to have no American friends. Furthermore, she strongly disagrees about being part of American culture. On the other hand, the other six participants that *somewhat* do not feel accepted in America, have all been living in the US for at least fifteen years. Additionally, all six of them reported having either a few or no American friends. Four of them claimed to not feel American at all, while two claimed that they *somewhat* felt American. Furthermore, all six participants *strongly agreed* that they felt people behaved negatively toward their ethnic group, with one claiming to have been attacked because of his ethnic background. Intriguingly, there was no correlation between current age, age of arrival and the feeling of belonging/acceptance in the host nation.

Figure 7. Attitudes towards acculturation

Acculturation Attitudes and Expectations

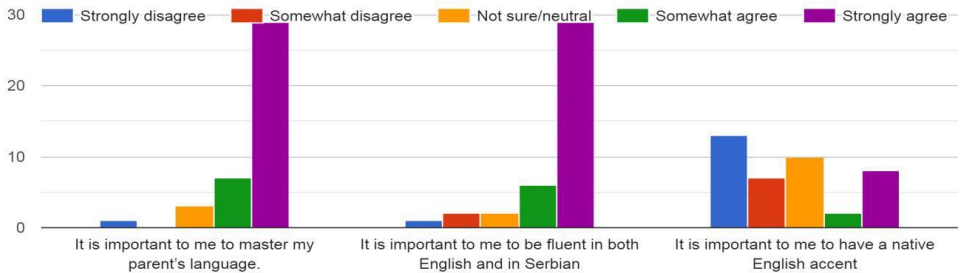
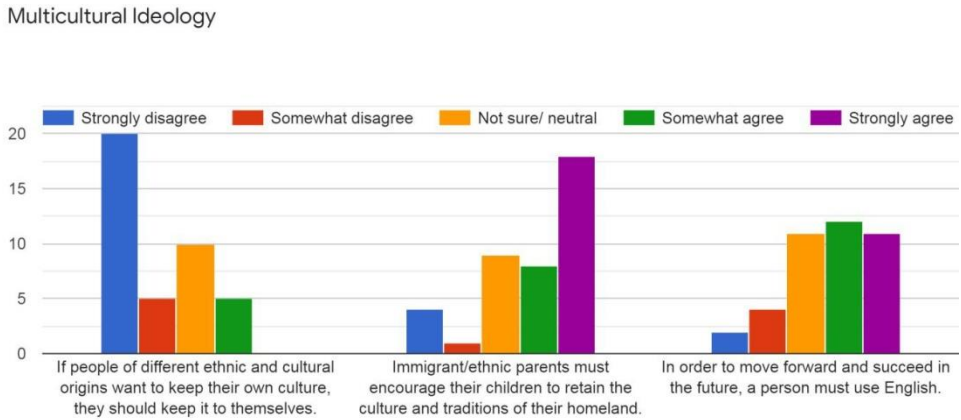

Figure 8. Attitudes towards immigration

According to the graphs above, the majority would agree that it is important for immigrants to maintain their ethnic culture and language, but, at the same, time they understand the importance of achieving proficiency in English in order to succeed in the future. Moreover, the majority would prefer to remain fluent in both languages and, interestingly, only eight participants consider a native accent to be of importance.

Furthermore, according to Figure 8, achieving proficiency in English is just as important as maintaining proficiency in Serbian. This is significant in proving the importance of language in ethnic identity among these immigrants. However, the one participant who strongly disagrees with the importance of mastering a parent's language also stated that he speaks English *all the time* at home and that he is more proficient in English than in Serbian. However, when it comes to the questions regarding identity, he claimed to be strongly attached to Serbian culture and to Serbian identity and only somewhat connected to American culture. In addition, he also claimed to have many Serbian and English friends. In addition, this participant also strongly disagreed with the following ideology: if you say you are a member of an ethnic group, you should be able to use the language of that group and immigrant/ethnic parents must encourage their children to retain the culture and traditions of their homeland. I focused on this particular individual because it was interesting to note that language for him did not represent a clear marker of one's ethnic identity.

Nevertheless, the majority of both the younger and older age groups would agree that Serbian immigrants should not lose touch with their ethnic

identity. The answers varied between those who think that, as immigrants, they should adapt to their host society and between those that believe they should keep to themselves. Surprisingly, the three participants who strongly agreed that immigrants should not adapt to American culture included two participants who are in their mid-forties and one participant who is 18 years old, arriving in the US at the age of only six months.

Contrary to initial expectations, age did not play a substantial role when it came to identity and acculturation attitudes. Perhaps, the younger age group did integrate more deeply by having a larger network of American friends. The participants who arrived in their early childhood saw their American friends more often than those who came in their teenage years or mid-twenties. The older age group did report having more close Serbian friends than American ones. Moreover, the majority of the participants in this survey appear well integrated into the host nation in terms of language proficiency and most are widely immersed in the society, either through their job, education, or by living in a diverse residential neighborhood. It is also clear that despite a high level of assimilation (most notably among the younger group), ethnic identity is preserved. Each participant felt strongly connected to their ethnic identity alongside their new American identity. Therefore, in line with these observations, the majority of participants in this survey would fall under Berry's integration section.

According to another survey that studied Serbian refugees in the US, there was no correlation between Serbian and American acculturation for younger adults (Lazarevic, Wiley & Pleck 2012), meaning that being acculturated with one culture did not exclude the other. Moreover, their study also proved that young adults had the same level of acculturation to Serbian culture as their parents, despite their different acculturation levels to American culture.

However, the study by Lazarevic et al. (2012) has the same limitation as my current study. Considering that this survey was distributed among Serbian acquaintances who perhaps shared similar lifestyles and ideologies, it would be necessary to increase survey responses to include other Serbian communities in order to reach a clearer conclusion. It would be interesting to observe whether a larger, more closely knit, Serbian community, such as the ones found in and around Chicago, would generate different responses. On the other hand, it would be interesting to analyze those immigrants who are living in the US, but who are not part of a Serbian community there. Additionally, another approach could take a closer look at those immigrants who have a lower proficiency level in English than the ones reported in this study, in order to assess their degree of acculturation.

REFERENCES

- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55(3), 303–332.
- Block, D. (2009). *Second language identities*. Bloomsbury Publishing.
- Hirsh, J. B., & Kang, S. K. (2016). Mechanisms of identity conflict: Uncertainty, anxiety, and the behavioral inhibition system. *Personality and Social Psychology Review*, 20(3), 223–244.
- Lazarevic, V., Wiley, A., & Pleck, J. H. (2012). Associations of acculturation with family and individual well-being in Serbian refugee young adults in the United States. *Journal of Comparative Family Studies*, 43(2), 217–236.
- Maalouf, A. (2001). *In the name of identity: Violence and the need to belong*. Arcade Publishing.
- Mok, A., Morris, M. W., Benet-Martinez, V., & Karakitapoğlu-Aygün, Z. (2007). Embracing American culture: Structures of social identity and social networks among first-generation biculturals. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(5), 629–635.
- Omoniyi, T., & White, G. (Eds.). (2006). *The sociolinguistics of identity*. Bloomsbury Publishing.
- Norton, B. (2006). Identity: second language. *Encyclopedia of language and linguistics*, 5, 502–507.
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M. J. (1936). Memorandum for the study of acculturation. *American Anthropologist*, 38(1), 149–152.
- Sam, D., & Berry, J. (1997). Acculturation and adaptation. In J. W. Berry, M. H. Segall, & C. Kagitcibasi (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology, Vol. 3: Social behaviour and applications. Second edition* (pp. 291–326). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Simon, B. (2011). Collective identity and political engagement. In A. E. Azzi, X. Chrysochoou, B. Klandermans, & B. Simon (Eds.), *Identity and participation in culturally diverse societies: A multidisciplinary perspective* (pp. 137–157). West Sussex, UK: Wiley-Blackwell.
- Trevelyan, E. N., Gambino, C., Gryn, T., Larsen, L., Acosta, Y., Grieco, E. M., & Walter, N. (2016). Characteristics of the US Population by Generational Status, 2013. *US Department of Commerce, Economic and Statistics Administration, US Census Bureau*.

- Verkuyten, M., Wiley, S., Deaux, K., & Fleischmann, F. (2019). To be both (and more): Immigration and identity multiplicity. *Journal of Social Issues*, 75(2), 390–413.
- Wiley, S., Lawrence, D., Figueroa, J., & Percontino, R. (2013). Rejection-(dis) identification and ethnic political engagement among first-generation Latino immigrants to the United States. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 19(3), 310.
- Zimmermann, L., Zimmermann, K. F., & Constant, A. (2007). Ethnic self-identification of first-generation immigrants. *International Migration Review*, 41(3), 769–781.

*TRANSLATION, MORPHOLOGY AND
CONTEXT*

ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМЕ СА ПРЕФИКСИМА ЗА- И ДО- У РУСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ**

This paper deals with semantics of verbal lexemes with prefixes *za-* and *do-* in the Russian language and their translation equivalents in Serbian and English languages. The aim of this paper is to determine the semantic features that these prefixes bring to verbal lexemes and the linguistic approach by which the given lexemes are translated into Serbian and English language. Research has shown that the prefixes *za-* and *do-* in Russian are translated into Serbian language mostly also by prefixal verbs, while in English the given meanings are translated mostly by verbal lexemes of appropriate semantics without prefixes and various syntactic constructions.

Keywords: Russian language, Serbian language, English language, verbal lexeme, prefix *za-*, prefix *do-*, translation equivalent, semantic features.

УВОД

Овај рад има за циљ, с једне стране, да на примерима из корпуса пружи преглед семантичких обележја која префикси *за-* и *до-* дају глаголским лексемама у руском и српском језику, што га приближава области творбе речи, а с друге стране, са преводилачког аспекта, циљ је да се утврде најзаступљенији преводни еквиваленти руских глаголских префиксалних лексема у српском и енглеском језику.

Префиксација је као начин творбе глаголских лексема врло продуктивна у руском и српском језику. Будући да су ови језици сродни, блиски су и њихови творбени системи, па се семантика руских префикса при

* natasa.kozomora@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је део ширег истраживања у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Контрастивна проучавања језика (енглеско-српска), под менторством проф. др Предрага Новакова.

превођењу глаголских лексема на српски језик врло често може изразити исто употребом префиксалних глаголских лексема одговарајуће семантике.

У енглеском језику префиксација глагола нема обим и функцију као префиксација у руском и српском језику, а семантичка обележја која глаголске лексеми у руском и српском језику добијају уз помоћ префикса, у енглеском језику остварују се синтаксичким конструкцијама, фразним глаголима и у неколико случајева глаголима с префиксима (Novakov 2005: 87).

Значај префикса за глаголе руског и српског језика огледа се у чињеници да они утичу на глаголски вид, глаголски род и значење, те да учествују у процесу депрефиксације, тј. депревербације (Клајн 2002: 240). За овај рад важан је утицај префикса на значење глагола, будући да се истраживање заснива на семантичком аспекту и да му је један од циљева утврђивање преводних еквивалената руских глагола с поменутих префиксима, а у зависности од њиховог значења.

Грађа за рад ексцерпирана је из романа М. Булгакова *Мајстор и Маргарита (Мастер и Маргарита)* и његових превода на српски и енглески језик. Укупно су сакупљена 264 примера руских глаголских лексема са префиксом *за-* и 130 лексема са префиксом *до-*, а за сваки пример пронађени су његови српски и енглески преводни еквиваленти. Класификација примера извршена је према утврђеним семантичким обележјима префикса и заснива се на таксономији значења датих префикса, издвојених у *Руској граматици* Академије наука СССР (*Русская грамматика* 1980), и значењима која издваја Клајн у *Творби речи у савременом српском језику* (2002). Као извор за утврђивање значења издвојених глаголских лексема послужили су *Толковий словарь русского языка* (С. И. Ожегов и др. 1999) за руски језик, *Речник српског језика* Матице српске (2011) за српски језик, док је за енглески језик коришћен електронски извор <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>>.

ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМИ СА ПРЕФИКСОМ ЗА-

Семантичка обележја префикса *за-* у руском и српском језику показују да он у обама језицима поседује широку семантичку мрежу. У истраживању смо издвојили три основна семантичка обележја префикса *за-* у глаголским лексемама руског и српског језика, а то су: ингресивно значење,

просторно значење и перфективизација трајних глагола. За сваки пример из корпуса за руски језик утврдили смо преводне еквиваленте у српском и енглеском језику и упоредили њихову творбену структуру и семантику у односу на изворне руске глаголске лексеме. У даљем тексту биће изложена свака група са примерима употребе издвојених руских глагола и њиховим преводним еквивалентима у српском и енглеском језику.

I Ингресивно значење (51%¹)

Префикс за- има значење почетка вршења радње

Ово значење забележено је у највећем броју примера корпуса за руски језик. Наведени примери показују да се у основном, ингресивном значењу, руски глаголи с префиксом *за-* преводе на српски и енглески језик фазним глаголима са значењем почетка вршења радње, у српском језику конструкцијом личног глаголског облика непунозначног фазног глагола почети, иза којег следи конструкција да + презент основног глагола, а у енглеском језику конструкцијама *begin/start* + инфинитив или садашњи партицип.

а. — Ох, какая прелесть! — вскричал удивительный иностранец и ***завертел*** головой, глядя то на одного, то на другого литератора. (15²)

б. — Ох, какве ли дивоте! — узвикну чудновати странац и ***поче да врти*** главом, посматрајући час једног, час другог књижевника. (12)

в. ‘Oh, how lovely!’ the astonishing foreigner cried out and ***began swiveling*** his head, looking from one writer to the other. (23)

У мањем броју примера у односу на конструкције са фазним глаголима утврђено је да се руски глаголи са префиксом *за-* у ингресивном значењу преводе на српски језик исто глаголским лексемама са префиксима, као што су *по-*, *за-* и *про-* (нпр. *закричать* – *повикати*; *заинтересовать* – *заинтересовати*; *заговорить* – *проговорити*). Разлика између значења префиксалног глагола и конструкције са фазним глаголима огледа се у томе што се префиксалним глаголом фокусира на тренутак настанка ситуације, док се у конструкцијама са фазним глаголима обично може утврдити сама

¹ Вредност у загради представља заступљеност значења у односу на укупан број примера корпуса.

² Број у загради је број странице на којој се налази пример.

ситуација и одређени интервал у ком се уочава почетак те ситуације (Клјајић 2020: 60). Такође, проналазимо примере у којима се ингресивно значење префикса *за-* на енглески језик преводи простим прошлим временом основног глагола (*past simple tense*) или употребом фразних глагола са партикулама *up* и *out*³(нпр. *закричатъ – cry out; загореться – light up*). Изостанак енглеских преводних еквивалената с префиксима је очекиван јер енглески језик у много мањој мери познаје додавање префикса као средство за стварање глаголског вида и глаголског значења, већ ту функцију, између осталог, преузимају фразни глаголи.

а. Прокуратор поднял глаза на арестанта и увидел, что возле того столбом *загорелась* пыль. (33)

б. Прокуратор је дигао поглед на ухапшеника, и угледао како је крај овога као стуб *засјала* прашина. (28)

в. The procurator raised his eyes to the prisoner and saw the dust *blaze up* in a pillar around him. (41)

II Перфективизација трајних глагола (38%)

Префикс *за-* може да има искључиву функцију перфективизовања трајних глагола (значење извршења радње) (Клајн 2002: 254). У овом значењу префикс *за-* у руском језику преводи се на српски префиксима *за-* (нпр. *закончить – завршити; записать – записати*), *пре-* (нпр. *задавить – прегазити*), *из-* (нпр. *заявить – изјавити*), *у-* (нпр. *запустить – упалити; занести – унети*), или се, у случају када се ради о двовидским глаголима, они остављају без префикса (нпр. *заасфальтировать – асфалтирати*). Ово семантичко обележје преводи се на енглески језик употребом прошлог времена глаголске лексеме одговарајуће семантике у односу на руску лексему или синтаксичким конструкцијама одговарајуће семантике.

а. Небольшая площадка перед домом была *заасфальтирована*... (63)

б. Омањи плато пред кућом био је *асфалтиран* ... (53)

в. The small terrace in front of the house *was paved with asphalt* ... (67)

Глаголи са значењем ширења радње на део предмета

³ Детаљније о видским и семантичким обележјима партикула *up*, *down* и *out* види у Глођовић 2014.

Ову групу глагола издвојили смо у односу на остале глаголе са значењем извршења радње на основу додатног семантичког обележја ‘ширења радње на део предмета’. У овом значењу руске глаголске лексеме са префиксом *за-* преводе се на српски језик глаголима са префиксима, као што су *при-* и *за-* (нпр. *закурить* – *припалити*; *задавить* – *пригњечити*; *зачерпнуть* – *заграбити*), док се у енглеском језику превод заснива на различитим синтаксичким решењима, као што су конструкције са глаголом *get* (*задавить* – *got crushed*) или конструкције типа глагол + објекат (*закусить* – *to eat a bite*) и сл.

а. Нахохотавшись, Маргарита выскочила из халата одним прыжком и широко **зачерпнула** легкий жирный крем и сильными мазками начала втирать его в кожу тела. (264)

б. Пошто се исмејала, Маргарита је смакла једним покретом са себе пењоар, **заграбила** лак масни крем и широким покретима почела да га утрљавау кожу тела. (229)

в. Having laughed her fill, Margarita jumped out of her bathrobe with a single leap, **dipped freely** into the light, rich cream, and with vigorous strokes began rubbing it into the skin of her body. (243)

III Просторнозначење (11%)

У овом значењу и свим његовим подзначењима руске глаголске лексеме са префиксом *за-* преводе се на српски језик најчешће лексемама са истим префиксом, а у енглеском језику употребљавају се глаголске лексеме одговарајућег значења које су у одговарајућој форми прошлог времена.

Префикс за- има значење ‘иза’

У овом значењу руски глаголи најчешће се преводе на српски језик такође употребом префикса *за-* (нпр. *заглянуть* – *завирити*). Према Клајну (2002: 252) из овог просторног значења проистиче и значење ‘уметања, увлачења у нешто’ (нпр. *засунуть* – *завући*). У енглеском језику превод се заснива на употреби глаголске лексеме семантички евивалентне изворној руској лексеми у форми одговарајућег прошлог времена.

а. — Трудный народ эти женщины! — он **засунул** руки в карманы и далеко вперед вытянул ноги, — зачем, например, меня послали по этому делу? (261)

- б. – Тежак су свет ове жене! – **завукао** је руке у цепове и испружио ноге – зашто су, на пример, послали овамо мене? (225)
- в. ‘Difficult folk, these women!’ he **put** his hands in his pockets and stretched his legs way out. (240)

Значење затварања, заклањања, прекривања

У овом значењу у српском језику се у највише примера среће префикс *за-*, али и префикси *пре-*, *на-* и *по-* (*залити* – *прекрити*; *закрити* – *навући*; *закривати* – *покривати*). У енглеском језику у овом значењу најчешће се употребљавају глаголи одговарајуће семантике у простом прошлом или давном прошлом времену, а срећу се и примери фразних глагола са партикулом *out* (*заслонити* – *block out*).

- а. Туча **залила** уже полнеба, стремясь к Ершалаиму.... (207)
- б. Црн облак је већ **прекрио** пола неба хитајући ка Јерушалаиму... (171)
- в. The storm cloud **had already poured** across half the sky, aiming towards Yershalaim... (191)

Успутно вршење радње или скретање (некада нежељено) од основног правца кретања

У овом значењу српски језик користи префиксе *с-* или *на-* (*заехати* – *свратити*; *загледати* – *навратити*), а на енглески језик дато значење преводи се, у највећем броју примера, глаголским лексемама које су семантички еквивалентне руским глаголским лексемама, а у мањем броју примера фразним глаголима са партикулама *over* и *for* (*забежати* – *run over*; *заехати* – *stop for*).

- а. Как ни торопился Варенуха, неодолимое желание потянуло его **забежати** на секунду в летнюю уборную... (129)
- б. Ма колико се Варенуха журио, неодољива жеља га је натерала да за тренутак **сврати** у летњи клозет ... (120)
- в. However great Varenukha’s hurry, an irrepresible desire pulled at him to **run over** to the summer toilet for a second on his way... (123)

ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМЕ СА ПРЕФИКСОМ ДО-

Префикси *за-* и *до-* преклапају се само у перфективном значењу јер префикс *до-* не може да носи ингресивно значење. За разлику од префикса *за-*, префикс *до-* садржи у себи, поред основног значења перфективности радње, семантичко обележје ‘достизања одређене тачке у простору, времену и границе у вршењу радње’. Издвојили смо пет семантичких обележја префикса *до-*.

I Извршење радње до краја (комплетивно значење) (42%)

У овом значењу руске глаголске лексеме са префиксом *до-* преводе се на српски језик глаголским лексемама са истим префиксом (нпр. *докончить – довршити*), а срећу се и лексеме са префиксима *из-* (нпр. *допыт – испити*) и *од-* (нпр. *донет – отпевати*). На енглески језик ови глаголи преводе се глаголима одговарајуће семантике у прошлом времену, фазним конструкцијама са глаголима *finish* и *stop*, иза којих следи садашњи партицип или допуна у објекту.

а. После этого **допили** вино, и африканцы убрали со стола яства, оставив на нем фрукты и кувшины. (345)

б. После тога **испили су** вино, а Африканци су уклонили са стола јела, оставивши на њемувоће и крчаге. (298)

в. After this they **finished** the wine, and the Africans removed the food from the table, leaving the fruit and the jugs. (313)

II Просторно значење завршетка кретања, протезања или простирања до одређене тачке (26%)

У ову групу укључене су глаголске лексеме које имају просторно значење ‘стизања до одређене тачке или предмета’. На српски језик ове руске глаголске лексеме врло често се преводе употребом истог префикса *до-* (нпр. *добежать – дотрчати, доставить – довести*), а срећу се и примери са префиксом *од-* (нпр. *добежать – отрчати*) и *с-* (*долететь – слетети*). Употреба префикса *до-* или *од-* у преводу глаголских лексема на српски језик зависи од тога да ли се однос између носиоца кретања и локализатора посматра као аблативност, када се у преводу на српски језик употребљавају глаголи са префиксом *од-*, или адлативност, када се употребљавају глаголи са префиксом *до-*. На енглески језик ове глаголске

лексеме преводе се употребом семантички еквивалентног глагола у прошлом времену, као и фразним глаголима са партикулама *up* и *out*.

- а. ...а Иван Николаевич как упал на скамейку, не **добежав** до турникета, так и остался на ней. (55)
- б. ...а Иван Николајевич, како се сручио на клупу не **дотрчавши** до турникеа, тако је и остао на њој. (47)
- в. ...but Ivan Nikolaevich just stayed on the bench as he had dropped on to it before **reaching** the turnstile. (59)

У ову групу укључене су и лексеме које представљају пренесену употребу просторног значења, а односе се на достизање умних сазнања, као што је нпр. *дойти – доћи – figure out*:

- а. — Нет, я своим умом **дошел** до этого. (32)
- б. – Не, до тога сам **дошао** својим умом. (27)
- в. ‘No, I **figured it out** for myself.’ (40)

III Допуњавање, продужавање радње до извесне границе која не мора бити њен завршетак (17%)

Ово значење је врло блиско значењу ‘извршења радње до краја’. У руском језику сема ‘допуњавање радње до извесне границе’ често се изражава глаголским лексемама са префиксом *до-*, док се у српском и енглеском језику ово значење постиже описно, синтаксичким конструкцијама (нпр. *додумать – помислити како ваља – think through; добавить – додати – to add*).

- а. Не успела она этого **додумать**, как дверь наверху опять хлопнула, и второй кто-то побежал сверху. (336)
- б. Није успела ни да **помисли** то **како ваља**, а врата су се горе поново залупила, и некодруги се стуштио низ ступенице. (290)
- в. Before she **had time to think it through**, the door upstairs slammed again, and a second someone came running down. (305)

IV Физички контакт са циљем радње (10%)

Семантичко обележје физичког контакта врло често употребљава се и у пренесеном значењу ‘достизања одређене границе или циља вршењем радње’. У руском и српском језику у овом значењу углавном се

употребљавају глаголске лексеме са префиксом *до-*, а на енглески језик ово значење преводи се глаголима одговарајуће семантике у односу на изворне руске лексеме, у форми прошлог времена (*догадаться – досетити се – to guess*). У ову групу спадају и глаголи који захтевају семантичку допуну, као што је *достигнуть* (нпр. *высшей силы*) – *достигнути* (*врхунац*) – *to reach* (*highest pitch*).

а. Когда истек четвертый час казни, мучения Левия **достигли** наивысшей степени, и он впал в ярость. (204)

б. По истеку четвертог сата погубљења, муке Левијеве **достигле** су врхунац, и обузео га је бес. (176)

в. When the fourth hour of the execution had gone by, Levi's torments **reached** their highest degree and he fell into a rage. (188)

V Временско значење (*трајање до неког тренутка*) (5%)

У овом значењу глаголске лексеме у руском језику превод се на српски језик обично непрефиксалним глаголима (нпр. *дождаться – чекати*) одговарајуће семантике или глаголима са префиксима *до-* (нпр. *дождаться – дочекати*), *из-* (нпр. *дождаться – ишчекивати*) и *про-* (нпр. *доживать – проживлявати*). У енглеском језику употребљавају се одговарајући глаголи у формама прошлог времена (*past simple tense, past continuous tense, past perfect tense, present perfect continuous*).

а. И он **дождался** его, и очень скоро после своего завтрака. (102)

б. И **дочекао** га је, и то веомабрзо, одмах после доручка. (86)

в. And he **did come**, and very soon after Ivan's breakfast. (101)

ЗАКЉУЧАК

У овом раду извршена је семантичка анализа глаголских лексема са префиксима *за-* и *до-* у руском језику и њихових преводних еквивалената у српском и енглеском језику на материјалу романа М. Булгакова *Мажстор и Маргарита*. Издвојени примери класификовани су према семантичком параметру. Анализа је показала, што је и очекивано због сродности језичких система, да је у српском језику префиксација, као и у руском, веома продуктиван модел стварања значења глагола. У енглеском језику се много ређе среће префиксација као творбени модел, већ се префиксална значења

изражавају углавном морфолошким средствима глаголских времена, синтаксичким конструкцијама са фазним и фразним глаголима.

Префикс *за-* у руском и српском језику има широку семантичку мрежу и високу продуктивност. На основу анализираниог материјала утврђено је да префикс *за-* испољава следећа семантичка обележја: почетак вршења радње, просторно значење (у оквиру којег се издавајају три подзначања, префикс *за-* у значењу ‘иза’, значење затварања, заклањања, прекривања, успутно вршење радње или скретање (некада нежељено) од основног правца кретања) и перфективизација трајних глагола, у оквиру које смо издвојили подгрупу са значењем ширења радње на део предмета. Од наведених значења најзаступљеније је значење почетка вршења радње, а иза њега су према опадајућој статистичкој вредности перфективизација трајних глагола и просторно значење.

Префикс *до-* је у руском и српском језику, као и префикс *за-*, врло продуктиван у формирању нових глаголских лексема. Утврђена су следећа семантичка обележја: извршење радње до краја (комплетивно значење), просторно значење завршетка кретања, протезања или простирања до одређене тачке, допуњавање, продужавање радње до извесне границе која не мора бити њен завршетак, физички контакт са циљем радње и временско значење. Најпродуктивније је семантичко обележје извршења радње до краја, а према опадајућем статистичком параметру иза њега се налази просторно значење достизања одређене тачке у кретању.

У истраживању је утврђено да се, приликом превођења руских глагола са префиксом *за-* на српски језик у значењу почетка вршења радње, у највећем броју примера употребљава фазна конструкција са непунозначним глаголом почети, а уколико глаголске лексеме са префиксом *за-* имају перфективно значење, оне се на српски језик преводе такође префиксалним глаголским лексемама, међу којима су најчешћи префикси *за-*, *по-*, *про-*, *у-*, *пре-*, *при-*, *на-* и *с-*. Такође, утврђен је и значајан број примера у којима се глаголске лексеме са префиксима *за-* и *до-* у руском језику преводе на српски глаголским лексемама са истим префиксима, што потврђује блискост њихове семантике у двама језицима. Ово је посебно изражено код префикса *до-* јер се у већини случајева глаголске лексеме са овим префиксом у руском језику преводе на српски употребом истог префикса, а у мањем броју случајева срећу се и префикси *од-*, *из-*, *с-* и *про-*.

На енглески језик руски глаголи са префиксима *за-* и *до-* преводе се највише глаголима еквивалентне семантике у прошлом времену. У највећем броју примера глаголи с префиксом *за-* у значењу почетка вршења радње преводе се на енглески језик помоћу фазне конструкције са глаголом *begin*, а присутни су и фразни глаголи са партикулама *up*, *out*, *down*, *on*, као и синтаксичке конструкције са глаголима *fall*, *make*, *take* и *get*. Руски глаголи с префиксом *до-* на енглески језик, поред најчешће употребе глагола еквивалентне семантике у прошлом времену, преводе се и синтаксичким конструкцијама са глаголима *finish* и *stop*, иза којих следи садашњи партицип или допуна у функцији објекта, као и фразним глаголима са партикулама *up* и *out*.

Спроведена анализа и добијени резултати указују на широк спектар преводачких могућности приликом превођења глаголских лексема са префиксима *за-* и *до-* са руског на српски и енглески језик, а висока продуктивност одређеног преводног модела може да укаже на његову најближу семантичку еквиваленцију са одговарајућим изворним лексемама.

ИЗВОРИ

- Булгаков, М. А. (1988). *Мастер и Маргарита*. Москва: Художественная литература.
- Булгаков, М. (1985). *Мајстор и Маргарита* (прев. М. Чолић). Београд: Српска књижевна задруга. Народна књига.
- Bulgakov, M. (2008). *Master and Margarita* (prev. R. Pevear, L. Volokhonsky). London: Penguin Books.

ЛИТЕРАТУРА

- Глођовић, А. (2014). *Функција адвербијалних партикула у енглеским фразним глаголима и њихови српски преводни еквиваленти*. (Непубликована докторска дисертација). Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац.
- Клајн, И. (2002). *Творба речи у савременом српском језику, I део: Слагање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства / Институт за српски језик САНУ. Нови Сад: Матица српска.
- Шведова, Н. Ю. (ред.) (1980). *Русская грамматика. Том I*. Москва: Издательство «Наука».

Kljajić, S. (2020). *Semantičko-sintaksički međuodnos faznog glagola i komplementa u engleskom i srpskom jeziku – kontrastivni pristup*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitetu Novom Sadu, Novi Sad.

Novakov, P. (2005). *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Futura publikacije.

**NOMINA ATTRIBUTIVA У РЕЧНИЧКОЈ ЗБИРЦИ ЛЕКСИКА НАРОДНЕ
МЕДИЦИНЕ У ТИМОЧКО-ЛУЖНИЧКИМ ГОВОРИМА ЈЕЛЕНЕ
ГЛИШИЋ**

The subject of the paper are nouns of the *nomina attributiva* in the Timok-Lužnica dialect. Since suffixation is the basic means of constructing nouns of the *nomina attributiva*, these nouns are analyzed in the paper according to the suffixes with which they are built. Nouns of *nomina attributiva* are first classified according to gender, and then according to the suffixes with which they are built. Within each suffix of the *nomina attributiva* are classified into lexical-semantic subgroups. The aim of this paper is to consider nouns of the *nomina attributiva* in the Timok-Lužnica dialect and to determine which suffixes are productive in their construction. On the other hand, the aim of this paper is to show deviations from the standard language word formation. The material is taken from the dictionary collection *Lexicon of folk medicine in the Timok-Lužnica speeches* by Jelena Glišić (2017). The conducted analysis showed that the following suffixes are productive in the construction of the *nomina attributiva*: *-lja*, *-na*, *-ština*. The suffix *-ica* is moderately productive. Unproductive suffixes in the construction of *nomina attributiva* are: *-a*, *-an*, *-ko*, *-onja*, *-ulja*, *-ča*, *-ša*. On the other hand, the conducted analysis showed that there are deviations from the standard language word formation.

Keywords: *nomina attributiva*, suffix, the Timok-Lužnica dialect, the word formation in a dialect, the standard language word formation.

УВОД

Предмет рада јесу именице *nomina attributiva* у тимочко-лужничком дијалекту. О овим именицама писали су многи лингвисти (Ћорић 1982; Штасни 1999/2001; 2007; 2011; 2013; Драгићевић 2001; Ајџановић 2008; Жугић 2009; 2010а; 2010б; Илић 2012; 2019; Савић Грујић 2017а; 2017б; Штрбац и Штасни 2017; Штасни и Бошњаковић 2018; Бошњаковић и Штасни 2019; Ћирић 2020). Према речима М. Ајџановића, под именицама *nomina attributiva* подразумевају се „све оне именице које денотирају неког носиоца особине или стања, без обзира на врсту творбене основе или на

* jovanica.st@gmail.com

врсту говорникове оцене” (2008: 78). Са друге стране, поменути аутор додаје да у оквиру ове категорије треба посматрати „и именице које означавају особе које пате од различитих болести и физиолошких поремећаја” (2008: 79). Специфичност именица *nomina attributiva* „у односу на друге именице којима се именују особе [...] произилази управо из номинације која је мотивисана неким физичким или психичким својством човека” (Штасни 2013: 33–34).

У литератури су именице *nomina attributiva* анализиране према суфиксима помоћу којих се граде. Пошто је суфиксација основно средство грађења именица *nomina attributiva*, и у овом раду су поменуте именице анализиране према суфиксима помоћу којих се граде. Именице *nomina attributiva* су најпре класификоване према роду, а онда и према суфиксима помоћу којих се граде. У оквиру сваког суфикса су сврстане у лексичко-семантичке подгрупе. Приликом сврставања ослањали смо се на монографију Г. Штасни *Речи о човеку (Номинација човека у српском језику)* (2013) и на свој језички осећај.

Грађа је преузета из *Лексике народне медицине у тимочко-лужничким говорима* Ј. Глишић (2017). Циљ рада јесте да се сагледају именице *nomina attributiva* у тимочко-лужничком дијалекту и да се утврди који су суфикси продуктивни у њиховом грађењу. Са друге стране, циљ рада јесте и да покаже одступања од стандарднојезичке творбе речи.

ТВОРБА РЕЧИ У ДИЈАЛЕКТУ

Пре него што приступимо директном предмету истраживања, морамо се осврнути на творбу речи у дијалекту. О овом проблему писао је Н. Богдановић (2017). Узимајући у обзир чињеницу да стандардни језик настаје избором једног дијалекта за општу употребу, Богдановић наглашава да стандардни језик и дијалекат имају доста заједничких елемената, али да ипак постоји „нешто што може обележити творбу речи у једном дијалекту” (2017: 32). Поменути аутор наглашава да се творба у једном дијалекту може разликовати од стандарднојезичке творбе у следећим правцима: у дијалекту постоје суфикси који су непознати стандардном језику; у дијалекту постоје једни, а у стандардном језику други суфикси за образовање исте категорије речи; за творбу се у дијалекту узима једна, а у стандардном језику друга основа и сл. (2017: 32). На крају рада аутор наглашава да „постоје читави слојеви лексике која није својствена стандардном језику” (2017: 34). Под тим подразумева: опцене речи, еротску фразеологију, систем пејоратива и

хипокористика, неједнаку продуктивност неког суфикса у једном идиому у односу на други, више суфикса у дијалекту него у стандарду за неке категорије (2017: 34).

О творби речи у призренско-јужноморавском дијалекту писала је Р. Жугић, која је публиковала више од 20 радова. А. Савић Грујић је неколико радова посветила творби речи у говорима сврљишког краја, док је Ј. Марковић део монографије посветила творби речи у говору Заплања (2000).

Љ. Тирић творбу речи посматра у оквиру морфологије у монографији *Говор Лужнице* (1983), где наводи неколико суфикса. Поменути аутор један рад посвећује и творби речи у говору белопаланачког краја, који припада тимочко-лужничком дијалекту (2006). На основу свега реченог можемо закључити да о творби речи у тимочко-лужничком дијалекту није много писано. Из тог разлога смо овај дијалекат узели у разматрање.

КОРПУС

Лексика народне медицине у тимочко-лужничким говорима представља дипломски рад Ј. Глишић, који је одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Године 2017. поменути рад је публикован у *Српском дијалектолошком зборнику „у форми речничке збирке“* (2017: 309).

Лексика је прикупљена на терену. Истраживање је обухватило следећа села: Жељево, Извор, Гулијан и Ђуринац. Глишић истиче да приликом прикупљања грађе није располагала посебним упитником, али је настојала да се унапред води „неким замишљеним редоследом који се касније потпуно оформио у садржај по коме је грађа систематисана” (2017: 310). Садржај је обухватио следећа семантичка поља: 1) општи називи за болест; 2) врсте болести; 3) болести главе; 4) болести унутрашњих органа; 5) болести костију и зглобова; 6) кожне болести; 7) заразне болести; 8) душевне болести; 9) остале болести; 10) телесне мане; 11) физичке повреде; 12) називи болесника; 13) телесни органи; 14) локализација болести и бола; 15) вид испољавања болести и бола; 16) индивидуални осећај болести; 17) стадијуми болести; 18) симптоми болести; 19) психо-емотивно стање болесника; 20) узроци и узрочници болести; 21) називи за лекаре и лечење; 22) називи за лекове и 23) модели лечења (2017: 310–311). Највећи део фонда лексике народне медицине који је изложен припада ауторкиним записима са терена. У неким случајевима консултовани су и дијалекатски речници:

Речник пиротског говора Новице Живковића, *Лужнички речник* Драгослава Манића Форског, *Речник тимочког говора* Јакше Динића (2017: 312).

Речничка збирка *Лексика народне медицине у тимочко-лужничким говорима* није коришћена као корпус у досадашњим истраживањима. Лингвисти су се у својим истраживањима углавном ослањали на дијалекатске речнике и на записе са терена. Из тог разлога нам је ова речничка збирка послужила као корпус.

АНАЛИЗА КОРПУСА

Nomina attributiva мушког рода

Суфикс *-a*¹. Овај суфикс није продуктиван у нашем корпусу. Забележена су само четири примера. Знатно је продуктивнији у говорима сврљишког краја (Савић Грујић 2017а: 173–174). Са друге стране, у призренско-јужноморавском дијалекту је непродуктиван (Жугић 2010а).

У стандардном српском језику суфикс *-a* гради именице *nomina agentis*, *nomina professionis*, *nomina attributiva*, глаголске именице, хипокористике и сл. (Клајн 2003: 16–20; Ајџановић 2008: 122).

Сви примери из нашег корпуса изведени су од придева. Можемо их сврстати у једну лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 1) мь'та² – (: мута̀в) мутавац, мута̀вко (337).
 - 2) чо̀ља– (: чо̀љав) особа сакатих руку (362).
 - 3) чу̀ља – (: чу̀љав) особа закржљалих или осакаћених ушију (362).
 - 4) ша̀тра – (: ша̀тра̀в) ћопавац (363).

Суфикс *-ан*. Ни суфикс *-ан* није продуктиван у нашем корпусу. Забележена су, такође, само четири примера. У стандардном српском језику се додаје првенствено на именичке основе, а ређе на придевске и глаголске (Ајџановић 2008: 81). Гради хипокористике, именице с погрдним значењем, именице *nomina attributiva*, лична мушка имена (Стевановић 1986: 495; Клајн 2003: 38).

¹ Суфикси су дати азбучним редом. Тако и ниже.

² Акценат тимочко-лужничког дијалекта је експираторни. Експираторни акценат из техничких разлога бележимо као дугоузлазни.

У говорима сврљишког краја суфикс *-ан* је високе продуктивности у извођењу именица *nomina attributiva* мушког рода (Савић Грујић 2017а: 177). За разлику од говорâ сврљишког краја, у призренско-јужноморавском дијалекту је нископродуктиван (Жугић 2010а: 220–222).

Примери из нашег корпуса изведени су од придева, именица и глагола. Све примере можемо сврстати у једну лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине. Један пример је изведен од придева:

5) штрбáн – (: штр'б) пеј. онај који је без зуба, који је крезуб (363).

Од именице су изведена два примера:

6) сопуља́н – (: сопуљ (слина)) слинавко (354).

7) цивка́н – (: цџвка (слина)) слинавко (360).

Један пример је изведен од глагола:

8) шопеља́н – (: шопеља́³ (несвр. шиштати при говору, врскати у говору)) онај који при говору шушкета, врска (363).

Суфикс -ко. Поменути суфикс гради именице *nomina attributiva*, хипокористике и речи афективног значења (Стевановић 1986: 485; Клајн 2003: 140–141). Додаје се на придевске основе (Стевановић 1986: 485).

У призренско-јужноморавском дијалекту је овај суфикс високопродуктиван у грађењу именица *nomina attributiva* мушког рода (Жугић 2010б: 102). У говорима сврљишког краја суфикс *-ко* је, такође, високопродуктиван (Савић Грујић 2017а: 184–185). Спомиње га и Ј. Марковић у монографији *Говор Запаља* (2000: 206).

Наш корпус бележи само три примера. Два примера су настала од придева. Те примере можемо сврстати у две лексичко-семантичке подгрупе:

- Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:

9) недь'гавко – (: недь'гав) слабић, неспособњаковић (339).

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:

10) чуљко – шаљ. чуља (362).

Један пример је настао префиксално-суфиксалном творбом. Тај пример можемо сврстати у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

³ С обзиром на то да тимочко-лужнички дијалекат не познаје инфинитив, глаголи су дати у 3. лицу једине презенте.

– Номинација човека према начину понашања:

11) помóчко⁴ – (: помóча) попишанко (346).

Суфикс *-ља*. У стандардном српском језику не гради именице *nomina attributiva* мушког рода, већ углавном гради именице *nomina agentis* женског рода (*ткаља, праља, родилља*) (Стевановић 1986: 494; Клајн 2003: 154; Станојчић и Поповић 2005: 139). Додаје се углавном на глаголске основе (Клајн 2003: 154).

За разлику од стандардног српског језика, у дијалекту гради именице *nomina attributiva* мушког рода. Високе је продуктивности и у призренско-јужноморавском дијалекту (Жугић 2010б: 103–106) и у говорима сврљишког краја (Савић Грујић 2017а: 187–188). Високу продуктивност овог суфикса у говорима призренско-тимочке дијалекатске области потврђују и Г. Штасни и Ж. Бошњаковић (2018: 842). Додаје се на именичке, придевске и глаголске основе (Савић Грујић 2017а: 188).

Наш корпус бележи укупно 11 примера. Примери из нашег корпуса настали су од придева, глагола и именица. Примере који су изведени од придева можемо сврстати у две лексичко-семантичке подгрупе:

– Именице које означавају носиоца неке физичке особине:

12) мџља – (: мџав, жмиркав, кратковид) пеј. онај који не види добро (336).

13) пџља – (: пџав, ситан, закржљао) мршава, закржљала особа (345).

14) пџзља – (: пџзав, кратковид) пеј. онај који не види добро (349).

15) штр'бља – (: штр'б) пеј. човек крњих зуба, крезуб (364).

– Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:

16) недь'гља – недь'гавко (340).

Два примера су изведена од именице. Оба примера можемо сврстати у једну лексичко-семантичку подгрупу:

– Именице које означавају носиоца неке физичке особине:

17) вь'шља – (: вь'ш) пеј. вашљивко; вашљивац (318).

18) шугља – (: шугá) пеј. шугав човек (364).

Четири примера из нашег корпуса изведена су од глагола. Све примере можемо сврстати у једну лексичко-семантичку подгрупу:

⁴ Реч је о особи која често мокри (Богдановић 2016: 161).

– Номинација човека према начину понашања:

19) дра́пла⁵ – (: дра́па се (несвр. чешати се крупним покретима)) онај који се много и често чеше (322).

20) пр'дља – (: пр'ди) прдљив човек; онај који прди (347).

21) пь'шља – (: пь'шка (несвр. пуштати гасове из црева; безвучно испуштати гасове)) онај који пушта гасове; човек који пьшка (349).

22) цвр'кља – (: цвр'ка (несвр. празнити црева (при проливу))) онај који нагло и често празни црева, који има пролив (362).

Суфикс -оња. Поменути суфикс у стандардном српском језику гради именице *nomina attributiva* мушког рода. Додаје се на придевску и на именичку основу (Стевановић 1986: 505; Клајн 2003: 177).

У призренско-јужноморавском дијалекту (Жугић 2010б: 107) и у говорима сврљишког краја (Савић Грујић 2017а: 190–191) је високе продуктивности. Са друге стране, у нашем корпусу је непродуктиван. Наш корпус бележи један пример који је настао сложено-суфиксалном творбом. Тај пример можемо сврстати у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

– Номинација човека према начину понашања:

23) церозубоња⁶ – онај који има ретке зубе (360).

Суфикс -ча. Непродуктиван је у стандардном српском језику. И. Клајн истиче да је *-ча* углавном регионални суфикс и да се среће у мушким именима (*Коча, Јовча, Јованча, Стојча, Димча, Милча*) (2003: 203). Поменути аутор напомиње да се на *-ча* завршавају и неки топоними (*Гуча, Фоча, Жича*), али да овде не можемо говорити о суфиксу (2003: 203).

У призренско-јужноморавском дијалекту (Жугић 2010б: 109–110) и у говорима сврљишког краја (Савић Грујић 2017а: 191–192) овај суфикс је

⁵ Ј. Глишић напомиње да се поменута именица може односити и на мушкарца и на жену, док Н. Богдановић тврди да се може односити само на мушкарца (2016: 73). Са Богдановићем су сагласни и остали лингвисти (Марковић 2000; Жугић 2010б; Савић Грујић 2017а). Вероватно је у првом случају реч о погрешном тумачењу.

⁶ Н. Богдановић даје следеће објашњење ове именице: онај који има ретке зубе; који се цери те му се виде зуби, церекало (2016: 209).

високе продуктивности у грађењу *nomina attributiva* мушког рода. Са друге стране, присутан је и говору Заплања (Марковић 2000: 214).

Наш корпус бележи укупно пет примера. Четири примера су настала од придева и можемо их сврстати у две лексичко-семантичке подгрупе:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 24) глѹвча – (: глѹв) онај који је глув (319).
 - 25) ждр'љча – (: ждр'љав) особа водњикавих, крмељивих очију (323).
 - 26) кр'нча/кр'њча – (: кр'н/кр'њ) особа са физичким недостатком (без зуба, уха) (332).
- Именице које означавају носиоца неке карактерне особине:
 - 27) слѹнча – (: слѹнав, будаласт) замлата⁷, будала (353).

Један пример је настао од именице. Спада у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 28) ћѹлча – (: ћѹла) онај који је килав, килавац (357).

Суфикс -ша. У стандардном српском језику *-ша* гради хипокористике и *nomina agentis* мушког рода (*присташа, изеша, издриша*). Додаје се на именичке и на глаголске основе (Клајн 2003: 209).

За разлику од стандардног српског језика, у говорима сврљишког краја гради именице *nomina attributiva* мушког рода и високе је продуктивности (Савић Грујић 2017а: 194–195). Са друге стране, Р. Жугић не спомиње овај суфикс у јабланичком говору, који припада призренско-јужноморавском дијалекту (2010а; 2010б).

Наш корпус бележи три примера. Два примера су настала од придева и можемо их сврстати у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 29) глѹвшча – (: глѹв) глув човек (319).
 - 30) љѹгшча – (: љѹгав, балав) особа којој стално цуре бале из уста (334).

Један пример је настао од глагола и можемо га сврстати у исту подгрупу:

⁷ Ову именицу Г. Штасни сврстава у карактерне особине (2013: 143).

31) ћопша – (: ћопа, храмље) пеј. од ћопав, ћопавко (357).

Nomina attributiva женског рода

Суфикс *-ица*. Према речима М. Стевановића, суфикс *-ица* је један од најпродуктивнијих суфикса у српском језику. Нарочито је продуктиван у грађењу деминутива и у моционој творби (1986: 524–527). Са њим су сагласни и И. Клајн (2003: 115) и М. Ајџановић (2008: 127). Б. Ћорић истиче да је *-ица* „типични моциони суфикс за све јужнословенске језике” (1982: 19). Продуктиван је у категоријама: *nomina agentis*, *nomina attributiva*, етници, називи животиња (1982: 19–86).

За разлику од стандардног српског језика, у дијалекту изостају деминутивна (Илић 2019: 185) и моциона функција (Жугић 2009: 91). У дијалектима гради најчешће именице *nomina attributiva*. У призренско-јужноморавском дијалекту је високе продуктивности (Жугић 2009: 91–94), док је у говорима сврљишког краја знатно ниске продуктивности (Савић Грујић 2017б: 167–168).

Наш корпус бележи укупно осам примера. Сви примери су настали од придева. Можемо их сврстати у четири лексичко-семантичке подгрупе:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 32) пátравица – (: пátрав, сакат у ногама или рукама, шепав) саката жена; пеј. жена неспретна у ходу или раду.
 - 33) уло́гавица – (: уло́гав) жена одузетих ногу или руку, непокретна (359).
 - 34) чу́лавница – (: чу́лав) пеј. женска особа чуљавих ушију (362).
 - 35) б'нђавица – (: б'нђав, који говори кроз нос, уњкав) женска особа која уњка, уњкавица (365).
- Именице које означавају и носиоца неке физичке особине и носиоца неке интелектуалне особине:
 - 36) álтавица – (: álтав, сакат са телесним или психичким недостатком; инвалидан, деформисаних удова) саката жена; жена са телесном или психичком маном (314).
- Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:
 - 37) недь'гавица – (: недь'гав) пеј. неспособна, слаба жена (339).
 - 38) у́лавица – (: у́лав, сакат; глуп) пеј. саката, кретенаста женска особа (358).
- Номинација човека према болести:

39) јевт́ичавица – (: јевт́ичав, туберкулозан) пеј. туберкулозна болесница (330).

Суфикс -на. Овај суфикс је непознат стандардном српском језику. За разлику од стандардног српског језика, у дијалекту је високопродуктиван у грађењу *nomina attributiva* женског рода (Марковић 2000: 208; Савић Грујић 2017б: 170–171; Штасни и Бошњаковић 2018: 842–843; Илић 2019: 183). Један је од најпродуктивнијих моционих суфикса.

Наш корпус бележи укупно 11 примера. Можемо их сврстати у четири лексичко-семантичке подгрупе:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 40) вь'шна – (: вь'шља) вашљива жена; вашљивица (318).
 - 41) глúвна – (: глúвча, глúвша) пеј. глува жена (319).
 - 42) лúгна – (: лúгша) пеј. особа којој стално цуре бале из уста (334).
 - 43) мúжна – (: мúжља) пеј. она која не види добро (336).
 - 44) штр'бна – (: штр'бља) пеј. крезуба жена (364).
 - 45) шúгна – (: шúгља) пеј. шугавица (364).
- Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:
 - 46) недь'тна – (: недь'тља) слаба, неспособна особа (340).
- Номинација човека према начину понашања:
 - 47) пь'шна – (: пь'шља) она која испушта гасове (349).
 - 48) цвр'кна – (: цвр'кља) она која нагло и често празни црева, која има пролив (362).
- Именице које означавају носиоца неке карактерне особине:
 - 49) лúдна⁸ – (: лудáк) несташна, немирна, луда женска особа (334).

Моциони карактер суфикса *-на* није присутан у једној изведеници. Та изведеница је настала од придева и можемо је сврстати у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 50) гњúдна⁹ (: гњúдав, вашљив) она која је гњидљива (319).

⁸ На основу објашњења можемо закључити да значење ове именице више одговара значењу именице *несташко* него значењу именице *лудак*. Именицу *несташко* Г. Штасни сврстава у групу именица које означавају карактерне особине (2013: 153).

Суфикс -уља. Поменути суфикс има више значења у стандардном српском језику. Означава неживе предмете, биљке, именице *nomina attributiva* женског рода (Стевановић 1986: 494; Клајн 2003: 195). Б. Ђорић истиче да је нископродуктиван у стандардном српском језику и да гради именице са погрдним значењем (1982: 152).

Р. Жугић је забележила 12 примера са суфиксом *-уља* у јабланичком говору, односно у призренско-јужноморавском дијалекту (2009: 97), док је А. Савић Грујић забележила свега пет примера у говорима сврљишког краја (2017а: 191). Ниједна ауторка не спомиње моциони карактер овог суфикса у дијалекту.

Наш корпус бележи два примера, која су настала префиксално-суфиксалном творбом. Можемо их сврстати у једну лексичко-семантичку подгрупу:

– Номинација човека према начину понашања:

51) помочуља – (: помóча) она која мокри у кревету, попишуља (346).

52) умочуља¹⁰ – (: умóча се) онај који се упишава (359).

Двородне именице nomina attributiva

Суфикс -итина. У стандардном српском језику првенствено има пејоративно значење (*сиромаштина*, *лоповитина*, *камелеонитина*). Додаје се и на именичке и на придевске и на глаголске основе. Изведенице од придева имају негативно значење (*лукавитина*, *будалаитина*, *неваљалитина*). Од глаголске основе су настала четири примера (*оставитина*, *заоставитина*, *немаитина*, *задовољитина*) (Клајн 2003: 210–211). У стандардном српском језику овај суфикс не гради именице *nomina attributiva*.

⁹ Непостојање корелативног мушког парњака потврђује и *Антропографски речник југоисточне Србије* Н. Богдановића (2016). Са друге стране, поменути речник Н. Богдановића даје следеће објашњење ове именице: *вашљивица*, она која је гњидава (2016: 55).

¹⁰ Ј. Глишић напомиње да се поменута именица односи на мушкарца, док Н. Богдановић тврди да се односи на жену (2016: 205). Са Богдановићем су сагласни и остали лингвисти (Жугић 2009; Савић Грујић 2017б). Вероватно је у првом случају реч о погрешном тумачењу.

Ј. Марковић истиче да овај суфикс има аугментативно-пејоративно значење у говору Заплања и наводи примере (*брљавитина*, *Бугаритине*) (2000: 209). А. Савић Грујић (2017а; 2017б) не спомиње суфикс *-итина*. Призренско-јужноморавски дијалекат, такође, не познаје овај суфикс (Жугић 2009; 2010а; 2010б).

Наш корпус бележи укупно 11 примера. Скоро сви примери су настали од придева. Можемо их сврстати у пет лексичко-семантичких подгрупа:

- Именице које означавају носиоца неке физичке особине:
 - 53) кљакавштина – (: кљакав) пеј. онај који је кљакав (331).
 - 54) мута́вштина¹¹ – (: му́тав) пеј. нема особа (337).
 - 55) па́травштина – (: па́трав) пеј. особа код које су ноге мало криве, чак сасвим неприметно, и која помало замеће у ходу (344).
 - 56) те́павштина¹² – (: те́пав, који тешко говори, који замуцкује) пеј. муцавац (355).
 - 57) уло́гавштина – (: уло́гав) пеј. особа одузетих ногу или руку, непокретна, парализована (359).
- Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:
 - 58) неде́гавштина – (: неде́гав) пеј. слабић вазда болестан (339).
 - 59) у́лавштина – (: у́лав) пеј. кретенаста, саката особа (358).
- Именице које означавају носиоца неке карактерне особине:
 - 60) залу́вавштина¹³ – (: залу́вав, који је замајан, који је замлаћен) пеј. замајана, замлаћена особа (325).
- Именице које означавају и носиоца неке физичке особине и носиоца неке интелектуалне особине:
 - 61) а́лтавштина – (: а́лтав) саката особа; особа са телесним или психичким недостатком (314).
- Номинација човека према болести:
 - 62) јевту́кљавштина (: јевту́кљав, онај који болује од јевтике, туберкулозан) пеј. туберкулозан (94).

Један пример је настао сложено-суфиксалном творбом. Можемо га сврстати у следећу лексичко-семантичку подгрупу:

- Именице које означавају носиоца неке интелектуалне особине:

¹¹ Може се односити и на мушкарца (Богдановић 2016: 134).

¹² Може се односити и на жену (Богдановић 2016: 195).

¹³ Исти је случај као и са именицом *слунча*.

63) вртоглавштина¹⁴ – (: вртоглав) аугм. пеј. ћакнута, ненормална особа (318).

ЗАКЉУЧАК

Први циљ рада био је да сагледа именице *nomina attributiva* у тимочко-лужничком дијалекту. Све именице означавају носиоца неке негативне особине. Када је реч о лексичко-семантичким подгрупама, највише је именица које означавају носиоца неке физичке особине, јер је лако уочљива.

Други циљ рада био је да утврди који су суфикси продуктивни у грађењу именица *nomina attributiva*. Истраживање показује да су продуктивни следећи суфикси: *-ља*, *-на*, *-штина*. Суфикс *-ица* је умерене продуктивности. Са друге стране, непродуктивни суфикси су: *-а*, *-ан*, *-ко*, *-оња*, *-уља*, *-ча*, *-ша*.

Трећи циљ рада био је да покаже одступања од стандарднојезичке творбе речи. Истраживање је показало да су одступања од стандарднојезичке творбе бројна.

У тимочко-лужничком дијалекту постоји суфикс који је непознат стандардном српском језику. Реч је о суфиксу *-на*. У питању је моциони суфикс, чији се корелативни мушки парњаци завршавају суфиксима: *-ља*, *-ча*, *-ша*, *-ак*.

Суфикс *-ица* је најпродуктивнији моциони суфикс у стандардном српском језику. У тимочко-лужничком дијалекту је изостала моциона функција поменутог суфикса.

Поред суфикса *-ица*, и суфикс *-ка* је један од најпродуктивнијих моционих суфикса у стандардном српском језику (Ћорић 1982: 87; Стевановић 1986: 479; Клајн 2003: 131–133). Међутим, у тимочко-лужничком дијалекту је поменути суфикс потпуно изостао.

Са друге стране, у тимочко-лужничком дијалекту постоје и творбени модели који одступају од стандарднојезичког идиома. Реч је о именицама *nomina attributiva* које се граде помоћу суфикса: *-ља*, *-ча*, *-ша*, *-штина*. Поменути суфикси у стандардном српском језику граде друге категорије речи.

¹⁴ Може се односити и на мушкарца (Богдановић 2016: 48).

Наш корпус бележи и пејоративе који нису својствени стандардном српском језику.

На самом крају треба истаћи да овај рад представља мали допринос науци о језику, односно творби речи у тимочко-лужничком дијалекту. Да бисмо добили целовитију слику о именицама *nomina attributiva* у тимочко-лужничком дијалекту, морамо спровести истраживање на ширем корпусу и укључити дијалекатске речнике новијег датума. С тим у вези, овај рад треба да подстакне будуће лингвисте да се темељније баве творбом речи у тимочко-лужничком дијалекту и творбом речи у дијалектима уопште.

ИЗВОР

Глишић, Ј. (2017). Лексика народне медицине у тимочко-лужничким говорима. *Српски дијалектолошки зборник*, LXIV/2, 309–370.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајџановић, М. (2008). *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Богдановић, Н. (2016). Антропографски речник југоисточне Србије. *Српски дијалектолошки зборник*, LXIII, 1–277.
- Богдановић, Н. (2017). Дијалекатска творба. У Ј. Марковић (Ур.), *Александар Белић – 110 година од појаве Српског дијалектолошког зборника* (стр. 31–35). Ниш: Филозофски факултет.
- Бошњаковић, Ж. и Штасни, Г. (2019). Атрибутивне именице мотивисане соматизмом глава у српском и македонском језику и њиховим дијалектима. *Српски језик*, XXIV, 477–500.
- Драгићевић, Р. (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику: творбена и семантичка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 18.
- Жугић, Р. (2009). Семантичко-творбена анализа пејоратива за женска лица у јабланичком говору (југозападно од Лесковца). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/2, 81–106.
- Жугић, Р. (2010а). Пејоративи за мушка лица у јабланичком говору од нископродуктивних суфикса и њихов семантичко-творбени однос према пејоративима са продуктивним суфиксима -ко, -ља, -оња, -ча. *Зборник Матице српске за славистику*, 78, 219–237.

- Жугић, Р. (2010б). Пејоративи за мушка лица у јабланичком говору образовани суфиксима -ко, -ља, -оња, -ча. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 97–112.
- Илић, М. (2012). О једном дијалекатском творбеном моделу. *Годишњак за српски језик*, XXV/12, 53–58.
- Илић, М. (2019). Називи за женску особу у говорима призренско-тимочке зоне. *Филолог*, 19, 173–190.
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику, II део, Суфиксација и конверзија*. Београд: Прилози проучавању српскога језика II.
- Марковић, Ј. (2000). Говор Запаља. *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, 7–307.
- Савић Грујић, А. (2017а). Антропографска лексика у говорима сврљишког краја – лингвогеографски приступ. *Српски дијалектолошки зборник*, LXIV/2, 11–307.
- Савић Грујић, А. (2017б). Моциони суфикси у сврљишким говорима српског језика. *Годишњак за српски језик*, XXVIII/15, 165–174.
- Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (2005). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик I (Увод, фонетика, морфологија)*. Београд: Научна књига.
- Ћирић, Љ. (1983). Говор Лужнице. *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, 1–190.
- Ћирић, Љ. (2006). Семантичко-творбени модели секундарне патронимије белопаланачког краја. У Љ. Ћирић (Ур.), *О говорима и именима Понишавља и суседних области* (стр. 118–132). Ниш: Просвета.
- Ћирић, Љ. (2020). Из лужничке антропографске лексике. У Т. Трајковић, Н. Јовић (Ур.), *На темељима народних говора (Зборник радова посвећен проф. др Јордани Марковић поводом одласка у пензију)* (стр. 731–739). Ниш: Филозофски факултет.
- Ћорић, Б. (1982). *Моциони суфикси у српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Штасни, Г. (1999/2001). *Nomina agentis и nomina attributiva у Речнику српскохрватског књижевног језика. Прилози проучавању језика*, 30/32, 285–296.
- Штасни, Г. (2007). Атрибутивне именице (*nomina attributiva*) у српском језику. *Српски језик*, (12/1–2), 469–483.

- Штасни, Г. (2011). Номинација човека мотивисана позитивним карактерним особинама. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, 167–180.
- Штасни, Г. (2013). *Речи о човеку (Номинација човека у српском језику)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Штасни, Г. и Бошњаковић, Ж. (2018). Персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмима у стандардном српском језику и његовим дијалектима. *Српски дијалектолошки зборник*, LXV/1, 637–914.
- Штрбац, Г. и Штасни, Г. (2017). Соматизми и концептуализација стварности у српском језику (глава и њени делови). Нови Сад: Филозофски факултет.

SYNTAX AND SEMANTICS IN CONTEXT

О ЈЕДНОМ ТИПУ КОНДИЦИОНАЛНИХ РЕЧЕНИЦА СА ЗНАЧЕЊЕМ ПОРЕЂЕЊА

The conditional sentences with the comparative meaning represent the main focus of this paper – the apodosis or the certain segment of apodosis is compared to the protasis or the certain segment of protasis; the protasis serves as a *base* for the conclusion presented in the apodosis (e.g. *Pazi, ako je on uspeo, i mi ćemo*). Certain segments of protasis and apodosis have to be equivalent (in this example – predicational segment), while some of the segments are different (the subject segments – *on/mi*). The speaker considers that the segments which he contrasts are: 1. *equal* in possibilities, qualities, abilities etc. (e.g. *Ako sam ja mogla da prestanem sa pušenjem, možeš i ti*), 2. or that the element of apodosis is *superior, more appropriate and easier* etc. (e.g. *Ako možemo na Mesec, možemo i da obnovimo dijalog*). These examples most often have predicates which are lexicalized modal verbs *moći* ‘can’ and *uspeti* ‘to succeed’. Besides these examples, we also described the examples where there is a comparison of truthfulness of protasis and apodosis. With the untrue and even absurd apodosis, it is emphasized that the content of the protasis is not true as well (e.g. *Ako je on član Mense, onda sam ja član Nase!*). The comparison can also be formed by creating certain metaphorical images (e.g. *Ako je ljubav prema muzici droga, onda sam ja najveći narkoman*). The examples are taken from journalist and literary style as well as from national TV shows and the language from the social networks.

Keywords: Conditional sentences, Comparison, Protasis, Apodosis.

1. УВОД

1.1. Предмет и циљ истраживања

Предмет овог рада јесу кондиционалне реченице са значењем поређења – аподоза или одређени сегмент аподозе пореди се са протазом или одређеним сегментом протазе; протазе служи као логички основ закључку који се износи у аподози (нпр. *Ако сам ја могла да престанем са пушењем,*

* marina.safer@ff.uns.ac.rs

можеш и ти (ИиЛ, 2.44)). За разлику од прототипичног значењског модела кондиционалне реченице, чија протаза има вредност „услова који је неопходан за остварење радње главног дела реченице” (Пипер, Клајн 2013: 518),¹ у оваквим реченицама аподоза представља *логички закључак* који је донело говорно лице на основу информација исказаних у протазу, примењујући, пре свега, менталне процесе поређења (модел А).² Понекад је

¹ На сличан начин дефинишу се условне (погодбене, кондиционалне, потенцијалне) реченице и у другој релевантној литератури и у граматицама српског језика: „ситуација (Q) се реализује / не реализује само у случају да се реализује / не реализује хипотетичка ситуација – услов (P), односно: ситуација (Q) је условљена ситуацијом (P) и обрнуто” (Војводић 2018: 458); „*pogodbenim rečenicama se iznosi uslov vršenja radnje nadređene rečenice*” (Mrazović, Vukadinović 2009: 600); „условне, или погодбене (кондиционалне) реченице казују услов под којим се врши или настаје оно што се износи у главним реченицама од којих ове зависе” (Стевановић 2007: 317); „то је врста зависних реченица којима се означава *услов* за реализовање ситуације означене вишом реченицом и које имају функцију ОДРЕДБЕ УСЛОВА” (Станојчић, Поповић 2002: 319) и др. Даље, у домаћој литератури се углавном анализира синтаксичка структура кондиционалних реченица (пре свега комбинације глаголских облика у протазу и аподози), односно значењска подела на реалне, потенцијалне и иреалне (према подели М. Ивић, 1983), док се поједине кондиционалне клаузе, такође фреквентне у језику, а које према значењу и употреби одступају од прототипичног модела, по правилу не описују.

² Иако се о условним реченицама чија аподоза има вредност логичког закључка доста писало у релевантној страниј литератури (Виктор Храковски (Храkovskij 2005) овакве реченице назива кондиционалним клаузама логичког закључка – *CC's of logical conclusion* (15–19), наводећи примере оваквих реченица у руском и енглеском језику; Ив Свицер (Sweetser 2001) такође описује овакве кондиционалне реченице, сврставајући их у *епистемички домен* – код епистемичких кондиционалних реченица истинитост протазе услов је за закључивање у аподози (116–117), а анализу различитих примера Свицера даје и у раду у коауторству са Барбаром Денцингер (Sweetser & Dancungier 2000: 11–142) и др.), овакве клаузе предмет су само појединачних радова домаћих лингвиста. За наше истраживање посебно је важан рад Вере Васић *О кондиционалним клаузама са неконсекутивном аподозом* (2000: 177–185), у којем се, између осталог, описују и еквативне реченице, једнаке онима које су приказане у једном делу овога рада (те ће о овом раду В. Васић више речи бити у поглављу који описује примере групе В). Поред овог рада, кондиционалне реченица које одступају од прототипичног значењског модела спомиње и Миливој Алановић, анализирајућу погодбене реченице на корпусу *Травничке хронике* Иве Андрића (2014: 633–647), као и Јасмина Московљевић, која

принцип закључивања у аподози заснован на одређеним метафоричким сликама – иста метафоричка слика употребљена у протазу примењује се и у аподози (нпр. *Ako je ljubav prema muzici droga, onda sam ja najveći narkoman* (твит)) – модел *Б*. Поред оваквих примера, поређење између протазе и аподозе може бити засновано и на истинитости протазног и аподозног исказа – колико је истинит (неистинит) садржај протазе, толико је истинит (неистинит) и садржај аподозе („*Ako je on to uradio, onda sam ja egipatski faraon*” (ivanpetrovic.blog.rs, 29. 7. 2010) → *Ja nisam egipatski faraon, niti je istina da je on to uradio*) – модел *В*. У оваквим случајевима аподоза се не може означити као логички закључак – њоме се само истиче нетачност протазног исказа.

На основу наведених значењских разлика, издвојена су три типа кондиционалних реченица са значењем поређења, презентована трима наведеним случајевима (а у раду обележена као *А*, *Б* и *В* тип), унутар којих се даје анализа како семантичких, тако и синтаксичких елемената овакве условне реченице (распоред глаголских облика у протазном и аподозном предикату, употреба модалних глагола – пре свега глагола *успети*, и *моћи*, садржај копулативних предиката, присуство модалних партикула у аподози и сл.). Дат је осврт и на прагматичке особине оваквих кондиционалних реченица.

1.2. Корпус истраживања

Будући да се овакве кондиционалне реченице могу очекивати пре свега у разговорном функционалном стилу, примери су ексцерпирани из домаћих ТВ серија (*Истине и лажи* и *Тајне винове лозе*),³ као и са форума и блогова (ivanpetrovic.blog.rs и mojaslatkakahinjica.wordpress), али и са друштвене мреже *Твитер*. Сви наведени извори, иако се ради о унапред написаном тексту за серију, односно о писаном језику на интернету, те их не можемо сврстати у прави узорак спонтаног говора, односно разговорног функционалног стила, свакако у великој мери одсликавају свакодневни,

даје попис такозваних коментативних условних реченица (2018: 61–80), док Милка Ивић спомиње групу мотивационих кондиционалних реченица (1983).

³ Примери су ексцерпирани из три сезоне серије *Истине и лажи*, која је била приказивана на телевизијској станици *Прва*, а епизоде су доступне на сајту www.dailymotion.com. Узето је у обзир и неколико епизода прве сезоне серије *Тајне винове лозе*, која је била приказивана на телевизији *РТС1*.

неформални говор у савременом српском језику. Ексерцирани су и примери журналистичког стила, будући да је он обично широко схваћен и одликује га велика жанровска и информациона разуђеност, те су се и у њему могле очекивати овакве реченице – коришћени су разни интернет портали: *politika.rs*, *srbijadanas.com*, *B92.com*, *021.com*, *pink.rs*, *mozzartsport.com*, *balkans.aljazeera.net* и многи други, а узет је у обзир и књижевноуметнички стил, јер „језичку подлогу књижевног дела може чинити било који начин изражавања” (Klikovac 2008: 133) – *Белешке једне Ане*, Моме Капора и *Беснило*, Борислава Пекића.

2. АНАЛИЗА КОРПУСА

2.1. *A тип*

У првом типу кондиционалних реченица са значењем поређења одређени сегмент аподозе пореди се са одређеним сегментом протазе – протазе служи као *основ* (често је реч о некој врсти *узора*) закључку изнетом у аподози (нпр. *Небојша је успео да открије нешто о њој. Пази, ако је он успео, и ми ћемо* (ИиЛ, 1.33)). Поједини сегменти протазе и аподозе морају бити еквивалентни, понављају се у обе клаузе (у овом примеру то је предикатски сегмент, глагол *успети* са допуном *открити*, с тим што је у протази у перфекту, а у аподози у футуру), док се поједини сегменти увек разликују (у овом примеру то су субјекатски сегменти, заменица *он* наспрам заменице *ми*), а између сегмената који се разликују говорник врши упоређивање. Ове реченице увек су уведене везником *ако*, који, у оваквим примерима (као и у примерима типа *Б* и *В*), није заменив везником *уколико*,⁴ а аподоза готово увек садржи интензификатор *и*, а неретко и какву модалну речцу (нпр. речцу *сигурно*).

Говорно лице сматра да су сегменти које упоређује: 1. *једнаки* према могућностима, квалитетима, способностима и сл. (као у примеру 1*), 2. или, пак, закључује да је аподозни сегмент у том смислу *супериорнији*, *бољи*, *прикладнији*, *лакше изводив* и сл. (као у примеру 2*, где се аподозна радња, *обнова дијалога*, сматра лакше остваривом од протазне радње, *одласка на*

⁴ Обично, „везници *ако* и *уколико* имају исту употребу, с тим што је овај други обичнији у научном, административном и публицистичком стилу, мада се среће и у другим функционалним стиловима” (Пипер, Клајн 2013: 518).

Месец), и из тога изводи закључак да све што се приписује протазном сегменту поређења, може се приписати и аподозном сегменту поређења.

(1*) *Svi recepti su realizovani, testirani i fotografisani u mojoj maloj (slatkoj) kuhinji. Ako sam ja uspela da ih priprelim i vi ćete, sigurno* (mojaslatkakuhinjica.wordpress, 22. 10. 2020).

(2*) *Ако можемо на Месец, можемо и да обновимо дијалог* (B92.rs, 19. 7. 2019).

Говорно лице најчешће заузима функцију *протазног субјекта* (пример 1**), и тада често аподозом даје какав *савет* саговорнику са којим емпатизује, подстиче га на какав поступак, тако што износи своја искуства у одређеном домену (а могуће је и присуство одређене дозе *прекора* упућеног ‘скептичном’ или несигурном саговорнику); или заузима функцију *аподозног субјекта* (пример 2**), при чему протазом даје *подстрека* или *оправдања* својим одлукама.

(1**) *Ако сам ја успела, може и било која жена, а кључни фактори су воља и истрајност* (politika.rs, 18. 8. 2019).

(2**) *ОН МУ ЈЕ УЗОР: Ако он може да игра у NBA, онда тогу и ја!* (srbijadanas.rs, 11. 5. 2020).

Будући да се поређење најчешће врши према одређеним *могућностима*, односно *способностима*, предикати су често лексикализовани модалним глаголима *моћи* и *успети*, мада је уочено и неколико примера с модалним глаголом *морати* у аподози. Најчешће се пореде вршиоци радње, тј. њихове могућности, потенцијали, степен издржљивости у одређеним ситуацијама и сл. (као у примерима 1, 2, 4 итд.) – ‘оно што може/успе урадити неко – може и неко други’,⁵ али су уочени и примери у којима се пореде две одредбе места, односно одредбе ситуације/околности – ‘оно што се може/успе на једном месту, може се и на неком другом’ (7, 13), пореде се и два инструмента (12), али и две различите временске одредбе – ‘оно што се успело/могло у једном тренутку или један

⁵ Најчешће је, као што је већ наведено, у протазу исказана заменица *ја*, а у аподози заменице за друго лице *ти/ви*, односно опште заменице *било ко / сви* и сл. (*Ако могу ја, онда можеш и ти*).

временски период, може се и у неком другом (прикладнијем) тренутку или у другом (прикладнијем) временском периоду' (3, 13), као и различити објекти радње (14).⁶

a)⁷ V_p (Pf. MOD) + V_a (Prez. MOD)⁸

Протазни предикат формализован је перфектом, а аподозни презентом, а у свим примерима јављају се модални глаголи *моћи* и *успети* (у појединим реченицама у протазном предикату налазимо глагол *успети*, у перфекту, а у аподозном – глагол *моћи*, у презенту; дакле, нису ретке ни комбинације ова два модална глагола у једној кондиционалној реченици). Ово је фреквентна комбинација глаголских облика, будући да се често пореди какав успех у прошлости, каква ситуација с позитивним крајњим исходом (која се већ десила), са неком ситуацијом која тек следи (а за коју се очекује да ће имати исти исход као и радња остварена у прошлости – протазна радња).

(1)⁹ Ако сам **ја** *могла* да престанем са пушењем, *можеш и ти* (ИиЛ, 2.44); (2) Ако сам **ја** *успела*, *може и било која жена*, а кључни фактори су воља и истрајност (politika.rs, 18. 8. 2019); (3) Сачекаћемо.

⁶ И у свим примерима у којима се не врши поређење вршилаца радње, него какве друге одредбе, субјекти су најчешће у првом лицу – *ја*, односно *ми* (нпр. (7) *Уосталом, ако смо успели у Војводини, не видим разлог да не успемо и у остатку Србије* (ИиЛ, 1.2)).

⁷ Различите комбинације глаголских облика протазних и аподозних предиката бележене су друкчијим словима – *а*), *б*), *в*) итд., док се различити глаголски облици протазних предиката, а исти глаголски облици аподозних предиката бележе истим словом, а различитим бројем – *а*) и *а1*), *а2*); *б*) и *б1*), *б2*) итд.

⁸ Следи списак симбола коришћених у раду: V_p глагол у протазном предикату; V_a глагол у аподозном предикату; Pf. перфекат; Prez. презент; FutI футур први; impf. имперфективни вид; MOD модални глагол; INTEL глагол интелектуалног значења.

⁹ Примери се наводе оним писмом којим су писани у оригиналу, а правописне и граматичке грешке нису исправљане. Болдом су обележени елементи протазе и аподозе који се пореде. У примерима који су преузети из телевизијских серија, *Истине и лаж* (ИиЛ) и *Тајне виновне лозе* (ТВЛ), први број означава сезону, а други епизоду у тој сезони. Све реченице су нумерисане, а ради једноставнијег сналажења у раду, свако од три поглавља (*А*, *Б* и *В*) почиње нумерацију бројем (1).

Ако смо *могли досад*, *можемо још мало* (ТВЈ, 1.17); (4) „Prošla sam kroz toliko strašnih stvari, možete i vi, i možete sve strašno što vam se dešava da pretvorite u nešto dobro. Ako sam **ja uspela**, a mislila sam da ću da poludim, *можете сви*”, поручује Nevena (bbc.com, 6. 10. 2021); (5) **АКО ЈЕ ОН УСРЕО, МОЖЕТЕ И ВИ!** Čarli Šin je danas potpuno drugi čovek – pobedio je OVO! (srbijadanas.rs, 5. 7. 2020); (6) Govorili su mi da nisam sposobna za puno toga, ali ako sam **ja mogla** da uspem, *можете и ви*, zaključila je dizajnerka (stil.kurir.rs, 17. 4. 2018).

a1) V_p (Pf. MOD) + V_a (Prez. INTEL + MOD)

У једном примеру у аподози је уочена конструкција *не видим разлог (да)*, која има значење уверености у истинитост онога што се допуном износи – *сигурно, верујем (да)* и сл.

(7) Уосталом, ако смо *успели у Војводини*, *не видим разлог* да *не успемо и у остатку Србије* (ИиЛ, 1.2).

a2) V_p (Prez. MOD) + V_a (Prez. MOD)

Ова синтаксичка комбинација такође је врло фреквентна у испитиваном корпусу, а оба предиката у свим примерима лексикализована су модалним глаголом *моћи*.

(8) ON MU JE UZOR: Ако **он може** да игра у NBA, *onda mogu i ja!* (srbijadanas.rs, 11. 5. 2020); (9) Ако **ја** њему *могу да пеглам, да перем, да кувам, може и он* да ме *одведе у тај Сингапур* (ИиЛ, 1.39);¹⁰ (10) „Ако *можемо на Mesec, можемо и да обновимо дијалог*” (B92.rs, 19. 7. 2019); (11) „Ако *човека можемо послати на Mesec sigurno можемо пронаћи и пут повратка* (Beograda i Prištine) *za pregovarački sto*”, napisao je ambasador SAD-a Kaji Skot na Tviteru (B92.rs, 19. 7. 2019); (12) Ако *ја могу* да командујем **водом**, *могу* да командујем **и зградом** (ИиЛ, 3.73); (13) „Hrvati, većinom katolici, spasavali su srpsku decu... Ukoliko *je to moguće u vremenu rata i mržnje, onda je moguće* da radimo zajedno **и u miru**”, ističe Kues (021.rs, 2. 8. 2019); (14) *Mogu se proizvesti i njegovi robovi, jer ako se u nečiji ‘genetički kod’ može konzervisati volja za gospodarenjem i sposobnost da se ona primeni, u nečije druge može se deponovati volja za*

¹⁰ У овом примеру пореде се како субјекти, тако и различите радње.

pokoravanjem, sposobnost da se slepo izvrše i s ljubavlju ispune i najmračnije zapovesti gospodara (BP, 488); (15) Puđdemon: *Ako može Kosovo, onda mogu i Škotska i Katalonija* (primer se односи на признавање независности од стране Европске уније) (poltika.rs, 13. 12. 2019).

а3) V_p (Prez. impf.) + V_a (Prez. MOD)

У овим примерима аподозни предикат лексикализован је модалним глаголом *морати*. И док је у првом случају (16) глагол *морати* употребљен у значењу *неопходности*, *нужности*, у другом примеру (17) овај глагол има значење *претпоставке* – на његовом месту могла би стајати и каква друга модална речца – *сигурно*, *вероватно* и сл.¹¹

(16) ...ако је **nekome** враћено 100% нечега у naturalnom облику, **onda i drugima mora** бити враћено бар 80% у облику финансијског оштећења (politika.rs, 2. 8. 2009); (17) Мислим, ако знамо где извире наша минерална вода „**Књаз Милош**”, **onda и тоник-вотер мора** негде извирати и уливати се негде, хоћу да кажем! (МК, 92).

б) V_p (Pf. MOD) + V_a (FutI MOD)

Аподозни предикат може бити и у облику футура првог, док је протазни предикат формализован перфектом – у оба случаја употребљен је глагол *успети*.

(18) Небојша је открио нешто о њој. Пази, ако је **он успео, и ми ћемо** (ИиЛ, 1.33); (19) Svi recepti su realizovani, testirani i fotografisani u mojoj maloj (slatkoj) kuhinji. **Ako sam ja uspela** da ih priprelim **i vi ćete, sigurno** (mojaslatkakuhinjica.wordpress, 22. 10 .2020).

в) V_p (Pf.) + V_a (Pf. MOD)

¹¹ И П. Мразовић издваја овакве употребе модалног глагола *морати* – „а) у односу према субјекту *морати* има значење *неопходности*, *нужности*; б) код употребе у односу на говорника *морати* има значење *претпоставке*, и тада се јавља у неличном облику” (2009: 183). За други случај наводи примере: *То мора много да боли; Мора да се спавао.* и сл. (2009: 183).

И у овом примеру у аподозном предикату јавља се глагол *морати*, и то са значењем претпоставке.

(20) Ако је **овде на аеродрому**, како се чинило, све имало смисла, све било повезано с његовим сновима, све за њих радило, *онда* је **и Sue morala** нешто да значи (BP, 76).

2.2. Б тун

Тип *Б* чине примери код којих се такође врши поређење, и то на основу стварања одређене метафоричке слике – иста метафоричка слика која се примењује у протази, примениће се, закључно, и у аподози (*Ако је љубав према музичи **дрога**, онда сам ја највећи **наркоман*** (твит)). Протазни и аподозни сегменти у појединим примерима могу се и *градирати* (као у примеру 2), мада то није обавезно, а реконструкција изостављених делова могла би гласити: „ако се може рећи (*нешто за неког/нешто*)... онда се такође може рећи (*нешто за неког другог / за нешто друго*)...”; односно „ако је нешто/неко *као* нешто, онда је и нешто друго / неко други *као* нешто друго → *ако је љубав према музици као дрога, онда сам ја као наркоман.*” У свим примерима јављају се копулативни предикати – одређени појмови/особе идентификују се на одређени начин. Овакве реченице одликује пре свега сликовитост.

а) V_p (Prez. impf.) + V_a (Prez. impf.)

(1) Ако је она **змија**, ја сам **мунгос** (ИиЛ, 1.40); (2) Ако сам ја **кралј**, *онда* је он **бог** фудбала (mozzartsport.com, 1. 5. 2018); (3) Ако је љубав према музичи **дрога**, *онда* сам ја највећи **наркоман** (твит); (4) Ако су министри **апостоли**, *онда* је Krivokapić, *logično*, ‘**The Jesus**’ (balkans.aljeezera.net, 7. 11. 2020).

б) V_p (Pf.) + V_a (Pf.)

(5) Ако је PKB била једна од пожељнијих **удавача**, *онда* је Al Dahra била један од озбиљнијих **млдоženja**, рекао је Vojin Lazarević, директор компаније Al Dahra (B92.rs, 5. 3. 2019).

2.3. В тун

Примере типа *В* у свом раду о кондиционалним клаузама са неконсекутивном аподозом детаљно описује Вера Васић, користећи термин

еквативне реченице (2000: 177–185). За њих каже да „на семантичкој разини изражавају не/mogućnost uspostavljanja neke tvrdnje на основу не/mogućnosti uspostavljanja неке друге tvrdnje, из чега следи да имају функцију семантичког квантификатора којим се вероватноћа постојања везе S1 је P1 једначи са вероватноћом постојања везе S2 је P2” (2000: 181).¹² Циљ ових реченица јесте да *оповргну* протазни исказ, и то употребом нетачног, неретко апсурдног, аподозног исказа, нпр. *Ako je ovo aquascaping, onda sam ja Marlon Brando* (aqua-art.org, 13. 4. 2011). Овакве кондиционалне реченице, како уочава В. Васић, увек се јављају као *реплика* на претходни исказ, а никад као самосталне или прве у дискурсу, „што је условљено тим да се њима пориче оно што је већ тврђено” (2000: 181).¹³ Као што је то често био случај и са примерима А типа, а неретко и са примерима Б типа, субјекатску функцију у аподози говорник најчешће додељује самом себи. У аподозном предикативу јављају се какви општепознати појмови (нпр., *Марлон Брандо*), говорно лице идентификује се с њима, те је саговорнику јасно у коликој је мери, из говорникове перспективе, протазни исказ погрешан, нетачан, неистинит.¹⁴

a) V_p (Prez. impf.) + V_a (Prez. impf.)

- (1) Ако је он **ћлан Mense**, *onda sam ja ћlan Nase!* (pink.rs, 8. 5. 2020);
 (2) Ако је ово **aquascaping**, *onda sam ja Marlon Brando* (aqua-art.org, 13. 4. 2011); (3) REKLI SU O TITU Elizabeta II, britanska kraljica: Ако је овај човек **metalostrugar**, *onda ja nisam kraljica Velike Britanije* (xxmagazin.com, 25. 4. 2017).

a1) V_p (Pf.) + V_a (Prez. impf.)

- (4) „Ако је он то урадио, *onda sam ja egipatski faraon*” (ivanpetrovic.blog.rs, 29. 7. 2010).

¹² У објашњењу скраћеница у раду стоји да су S1, S2 – субјекат 1, субјекат 2, а P1, P2 – предикат 1, предикат 2 (2000: 178).

¹³ В. Васић наводи примере: *Ako je on pošten, onda sam ja rimski papa; Ako je on student, onda si ti Napoleon; Ako se on razume u fudbal, onda sam ja majmun.* и др. (2000: 183).

¹⁴ Коментаришући прагматички статус еквативних кондиционалних реченица, В. Васић каже да је „побijање изрећене tvrdnje тако што се она прво ponovi, а затим након промене modaliteta, што је синтаксички formalizovano, dovede u vezu s novom, najčešće apсурдном, tvrdnjom – delotvornije od direktnog negiranja (2000: 183).

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У раду је учињен кратак осврт на кондиционалне реченице са значењем поређења. Иако одступају од условно-последичног односа, типичног за 'праве' кондиционалне реченице, користећи само формалне одлике кондиционалне реченице, показало се да је њихово појављивање прилично фреквентно, како у разговорном и журналистичком, тако и у књижевноуметничком стилу. Према семантици и сегментима који се пореде, издвојена су три типа оваквих реченица: у првом типу (*A*) пореде се само елементи протазе и аподозе (најчешће вршиоци радње, нпр. *Ако сам ја могла да престанем са пушењем, можеш и ти* (ИиЛ, 2.44), али и аргументи места, ситуације, времена, објекат радње и сл., нпр. *Ако ја могу да командујем водом, могу да командујем и зградом* (ИиЛ, 3.73)), док се у другом (*B*) и трећем (*B*) типу пореде цео протазни, односно цео аподозни исказ – у *B* типу гради се одређена метафоричка слика, која се једнако примењује како у протази тако и у аподози (нпр. *Ако је љубав према музичи дрога, онда сам ја највећи наркоман* (твит) → *Љубав према музици је као дрога, а ја сам као наркоман*), док се у *B* типу посматра истинитост протазног исказа, и она се оповргава неистинитим аподозним исказом, и то принципом поређења према једнакости (нпр. „*Ако је он то у радио, онда сам ја египатски фараон*” (ivanpetrovic.blog.rs, 29. 7. 2010)).

У испитиваном корпусу најбројнији су примери у групи *A* (забележено је 20 реченица), док је уочено 5 реченица у групи *B*, и 4 реченице у групи *B*. У готово свим примерима типа *A* јављају се модални глаголи *моћи* и *успети*, и у протази и у аподози, а у три примера уочен је и глагол *морати* у аподози (често са значењем претпоставке), а у највећем броју примера у аподози је уочена партикула за истицање *и*. Оваквим исказима најчешће се оправдавају неке сопствене одлуке (које саговорник неретко оцењује као недоличне, непримерене, недостижне и сл., нпр., реченицу *Ако ја могу да командујем водом, могу да командујем и зградом* говорник износи као одговор супрузи која је тврдила да он (говорник) није способан да преузме улогу кућепазитеља зграде), или се пак овим исказима даје подстрека саговорнику (тако што говорник у протази наводи какву сличну ситуацију из личног искуства, која се, по судбину говорника, успешно завршила). У појединим примерима могу се уочити и елементи прекора, упућени саговорниковој несигурности, скепси, пасивности и сл.

ИЗВОРИ

balkans.aljazeera.net

bbc.com

B92.rs

mozzartsport.com

pink.rs

politika.rs

srbijadanas.rs

stil.kurir.rs

xxmagazin.com

021.com

aqua-art.org

ivanpetrovic.blog.rs

mojaslatkakuhinjica.wordpress

ИиЛ: *Истине и лажи*

ТВЛ: *Тајне винове лозе*

МК: Капор, Момо. *Белешке једне Ане*. *www.ask.rs*

ВР: Пекић, Borislav (1985). *Besnilo*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

твит: *Твитер*

ЛИТЕРАТУРА

Алановић, М. (2014). Погодбене реченице у Травничкој хроници. У В. Тошовић (Ур.), *Andrićeva hronika (633–647)*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske.

Војводић, Д. (2018). Реченице са клаузама категоријалног комплекса условљености: узрочним, посљедичним, циљним, погодбеним, допусним. У П. Пипер (Ур.), *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику* (433–491). Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ.

Московљевић, Ј. (2018). О зависносложеним реченицама с кондиционалном коментативном клаузом. *Јужнословенски филолог*, књ. LXXIV, св. 1, 61–80.

Пипер, П. и Клајн, И. (2013). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

- Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (2002). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, М. (2007). *Граматика српског језика за средње школе*. Београд: Predrag & Nenad.

- Ivić, M. (1983). O srpskohrvatskim pogodbenim rečenicama. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta.
- Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć. Ogledi iz sociolingvistike i stilistike*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Mrazović, P. i Vukadinović, Z. (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Vasić, V. (2000). Kondicionalne klauze sa nekonsekutivnom apodozom. *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2, 177–185.

- Dancyngier, B., & Sweetser, E. (2000). Constructions with *if*, *since*, and *because*: Causality, epistemic stance, and clause order. In E. Couper-Kuhlen (Ed.), *Cause – Condition – Concession – Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives* (pp. 111–142). New York; Berlin: Mouton de Gruyter.
- Sweetser, E. (2001). *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Xrakovskij S., V. (2005). *Typology of Conditional Constructions*. Muenchen: Lincom Europe.

KOGNITIVNO-SEMANTIČKI TEORIJSKI OKVIR TALMIJEVE TIPOLOGIJE KRETANJA

Our goal is to present Talmy's cognitive-semantic framework that forms the basis for his typology for Motion. Main issues involve 1) partition of the conceptual structure of the schematic system for the Motion macro-event into semantic components and 2) deliberation of the possible interrelations between them, i.e. partitioning and determining the conceptual organisation done by language or specific languages. Our method is to *concurrently* follow both complementary directions of the path Talmy undergoes in determining meaning-form mappings – one starting from specific semantic elements towards finding their appropriate syntactic representation, as well as the inverse direction – while he moves linguistically in each direction in succession, i.e. in separate investigations. We offer the integration of the results of Talmy's oppositely directed investigations of the same cognitive-semantic complex of the Motion event.

Keywords: open/closed-class forms, schematic systems, motion macro-event, framing event, co-event, figure, ground, fact of motion, path, core schema

UVOD

Izlažemo kognitivno-semantičke teorijske osnove neophodne za izvođenje tipologije kretanja Leonarda Talmija. Širi teorijski okvir predstavljamo na osnovu teksta *Когнитивна семантика: преглед* (Талми 2014). Zatim pratimo sužavanje dotičnog okvira, sužavanje kojim u fokus sukcesivno stupaju jezičke konceptualizacije (a) događaja uopšte i (b) (makro)događaja kretanja, a koje su opsežno obrađene u prva tri poglavlja II toma knjige *Toward a Cognitive Semantics* (Talmy 2000b).

Poglavlje I (*Lexicalization patterns*) proširuje *Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms* (Talmy 1985). Načini konceptualizacije i leksikalizacije događaja kretanja određuju se po načinu preslikavanja semantičkih

* stamenkovicmihajlo151@gmail.com

i sintaksičkih entiteta – počevši od površinskih elemenata, tj. otkrivenih jezičkih formi (v. Talmy 2000b: 21–22, 117, 166, 225). Fiksira se *monomorfemski* sintaksički konstituent – *glagolska osnova* i ono što Talmi naziva *satelit glagola* – pa se međujezički istražuje koje se semantičke komponente događaja kretanja *karakteristično* (kolokvijalno, učestalo i prodorno) pojavljuju u takvim formama (v. Talmy 2000b: 23, 27). Poglavlje II (*Srveying lexicalization patterns*) nadopunjuje I revidiranim kompendijumima značenje-forma povezanosti, tipologija i univerzalija, iz *Lexicalization patterns: Typologies and Universals* (Talmy 1987). Poglavlje III (*A typology of event integration*) proširuje *Path to realization: A typology of event conflation* (Talmy 1991), odn. preduzima hod iz I u obrnutom smeru: fiksira suštinsku semantičku komponentu događaja kretanja, komponentu *putanje* (njegovu jezgrovnu shemu), te utvrđuje tip formalnog konstituenta kojim je ona karakteristično izražena u raznim jezicima. Poglavlja I i III daju dve komplementarne tipologije odn. slede dve perspektive iste tipologije međujezičkog izražavanja pojmovnog kompleksa događaja kretanja.

Talmy ta istraživanja sprovodi zasebno, dodajući nove obzire i parametre. Mi integrišemo komplementarne pristupe i, uzimajući u obzir Talmijeve nalaze na sve tri putanje, izlažemo kognitivno-semantički okvir neophodan za izvođenje tipologije jezika na osnovu karakterističnih obrazaca leksikalizacije događaja kretanja.

ŠIRI TEORIJSKI OKVIR

Za Talmija je semantika gramatike ključ razumevanja pojmovne organizacije u jeziku (2014: 154–155; v. 2000a: poglavlje I). Pri tom se podela svih *formi koje nose značenje* – na

(1) *leksički* podsistem koji čini *otvorenu* klasu formi sa *specifičnim* značenjem (i)

(2) *gramatički* podsistem koji čini *zatvorenu* klasu formi sa *shematskim* značenjem –

uzima kao jezički univerzalnu. Otvorene klase imaju mnoštvo članova i lako prihvataju nove; uobičajeni tipovi članova su imenice, glagoli i pridevi. Zatvorene klase imaju srazmerno mali broj članova koji se teško uvećava. Članovi *očiglednih* zatvorenih klasa su *vezane* (nastavci za oblik, afiksi, klitike) i *slobodne* forme (predlozi, veznici, determinatori). Talmy u *implicitne* zatvorene klase ubraja obrasce reda reči, skup leksičkih kategorija, skup gramatičkih kategorija, gramatičke konstrukcije. Klauze (1) i (2) su istovetno shematski strukturisane, a sadrže forme sa suprotnim specifičnim značenjima. Nasuprot izražavanju značenja

formama otvorene klase, inventar pojmovnih kategorija izraziv formama zatvorene klase čini vrlo ograničen skup, a pojedini „jeziци из тог универзално доступног инвентара црпу, по различитим обрасцима, сопствени скуп граматички изражених значења“ (Талми 2014: 155). Talmi u njemu utvrđuje gradaciju: od univerzalnih kategorija (npr. *polarnost*, s pojmovima *pozitivno-negativno*), preko zastupljenih u mnogim jezicima (npr. *broj*, s pojmovima *jednina*, *dvojina*, *množina*, *paukal*), do retkih (npr. *tempo*, s članovima *brzo-polako*).

Po Talmiju (2000b: 102), kao forma zatvorene klase, *satelit glagola* je gramatička kategorija koja obuhvata svaki konstituent koji nije imenička sintagma, ni komplement predložke sintagme „sestrinski“ (izveden iz istog čvora u stablu) glagolskoj osnovi. Prema glagolskoj osnovi odnosi se kao dependent prema upravljaču. Може бити везани афикс или слободна реч. Zahvata opažljive sintaksičke i semantičke zajedničke crte gramatičkih formi tradicionalno tretiranih kao uzajamno nezavisne: engleske glagolske partikule, nemačke odvojivi/neodvojivi prefiksi, latinske, ruske (i srpskohrvatske) glagolski prefikse, kineske glagolske komplemente, lahu neupravne „versatilne glagole“, kado inkorporisane imenice i acugevi polisintetičke afikse (up. Talmy 2000b: 102, 222). Skup formi sa satelitskom funkcijom u nekom jeziku preklapa se sa formama drugih gramatičkih kategorija, obično s predlozima, glagolima ili imenicama.

U diskursno prizvanom pojmovnom kompleksu „форме отворене класе доносе највећи део *садржаја*, док форме затворене класе одређују највећи део *структуре*“ (Талми 2014: 156). Zamenom svih formi zatvorene klase u rečenici menja se struktura misaonog predstavljanja, ne i predstavljeni sadržaj. Zamenom svih elemenata otvorene klase menja se sadržaj, ne i struktura. Podsystem zatvorene klase potencijalno je „најосновнији систем у језику који обавља појмовно структурирање“ (2014: 157). Talmi to jezičko strukturiranje pojmova zove *shematsko strukturiranje*, a shematsku strukturu značenja pojedinačne morfeme *shemom* (*slikovna shema* u Lakoff 1987). Pojmovi zatvorene klase grupišu se u *kategorije* (npr. *broj*) – koje imaju vlastite shematske strukture, ali dele strukturalnu svojstava – i udružuju se u *složene shematske sisteme*. Oni strukturiraju glavna područja konceptualizacije. Neka od njih strukturiraju se *složenim shematskim sistemom događaja uopšte*. Tu spada i pojmovni domen događaja kretanja.

Izgleda da shematski sistem događaja pripada *konfiguracionoj strukturi*, tj. načinu kojim „схеме затворене класе приказују структуре простора, времена или других појмовних домена, често у обрасцима који су практично геометријски“ (Талми 2014: 158; v. 2000a: poglavlje III). Ona pruža osnovne

konture strukturiranja označenih scena i događaja, odn. obuhvata ono „што је у оквиру схема приказано просторним предлозима, временским везницима, временским и видским маркерима, као и маркерима који ступају у интеракцију са формама отворене класе када је у питању структура објекта и догађаја“ (Талми 2014: 158, 161). Shematski sistem konfiguracione strukture očituje se u kategoriji *strukost*, s pojmovima *jednostrukost (jedninal/jednokratnost)* i *višestrukost (množina/učestalost)*, i *stanje omeđenosti – neomeđenost-omeđenost*. Neomeđena količina konceptualizuje se kao neograničeno nastavljanje, a omeđena kao ograničen jedinični entitet (Талми 2014: 159).

Postoje *obrasci uređivanja značenjskih odnosa* (Талми 2014: 177–180): 1) semantičkih komponenti jednog značenja višeznačne morfeme; 2) njenih različitih značenja; 3) u smeru morfema–rečenični članovi; 4) segmenata jedne rečenice. Naš dinamički problem pripada trećoj razini, gde Talmijeva tipologija uvodi univerzalni semantički okvir događaja kretanja ili smeštenosti u prostoru (2014: 178). Ako je pojmovni kompleks *događaja uopšte* gramatički izražen (tj. shematski strukturiran) u svim jezicima, Talmijev semantički okvir događaja kretanja određujemo u shematskom sistemu događaja uopšte, odn. počevši od konfiguracione strukture opšte jezičke konceptualizacije događaja.

Definisanje makro-događaja i njegovih strukturnih elemenata

Talmi (v. 2000b: 4, 215) konceptualizaciji događaja pristupa reprezentativno za kognitivnu lingvistiku i fenomenologiju. *Pojmovnim razdeljivanjem i pripisivanjem statusa entiteta* naziva opšte kognitivne procese koje um koristi da u činovima percipiranja/koncipiranja omeđi deo inače besprekidnog kontinuuma prostora, vremena ili drugog kvalitativnog područja, te da zahvaćenim sadržajima dodeli status *entitetske jedinice*. *Događaj* se percipira/koncipira kao kategorija tako pojmljenog roda entiteta, odn. kao entitet koji u svojim granicama sadrži trajnu korelaciju nekog dela kvalitativnog područja koje ga određuje i nekog dela onog što se poima kao vremenski kontinuum. Ta korelacija je zasnovana na *primarnom fenomenološkom iskustvu*, fundirajućem za kogniciju, koje Talmi zove *dinamizam*, tj. *fundamentalno svojstvo ili princip aktualiteta unutar sveta*.

Talmi razlikuje unitarni i složeni događaj (v. 2000b: 215). Događaj se da konceptualizovati kao entitet sa određenim tipom i stepenom složenosti unutrašnje strukture, a strukturalna svojstva događaja imaju odraz u svojstvima sintaksičkih formi koje ga predstavljaju. *Unitarni događaj* je semantički entitet koji: a) nema komponente koje se mogu smatrati posebnim događajima; b) može biti

predstavljen jednom sintaksičkom klauzom. *Složeni događaj* se konceptualizuje kao ono u mnogim jezicima predstavljeno formalno-sintaksičkom strukturom složene rečenice: glavna + zavisna klauza. Njegov najjednostavniji slučaj: unitarni *glavni* + unitarni *zavisni događaj* + njihova *relacija*.

U jeziku deluje opšti kognitivni proces *rekonceptualizacije* kojim se događaj pojmljen kao složen da konceptualizovati kao unitaran, tj. predstaviti jednom klauzom (v. Talmy 2000b: 215–216). *Integracija događaja* je proces *pojmovnog spajanja: sadržaji kompleksa odeljenih događaja pojmovno se integrišu – doživljavaju se kao pripadni istom unitarnom događaju*. *Makro-događaj* je shematski sistem složenih događaja podložnih pojmovnoj integraciji, tj. međujezički rekurentna i fundamentalna kategorija. Prosta rečenica (3b) konceptualizuje makro-događaj. U njenom predikatu spakovani su svi delovi složenog događaja rečenice (3a).

- (3) a. *složeni događaj*: Ona je ugasila svećice tako što je duvala u njih.
 (*glavni događaj*) (*relacija*) (*zavisni događaj*)
 b. *makro-događaj*: Ona je oduvala svećice.

Makro-događaj čini događaj vezan za *figuru* i događaja njene *osnove* (Talmy 2000b: 213). Terminima *figura-osnova*, uzetim iz geštalt psihologije, Talmi (1972) daje distinktivno semantičku interpretaciju. Dotična organizacija predstavlja jedan od oblika objedinjene pojmovne organizacije kojima jezik raspolaze, odn. kao deo shematskih sistema pažnje i konfiguracije (Талми 2014: 165). Jezički univerzalno, figura je viša u hijerarhiji semantičkih uloga, odn. u hijerarhiji gramatičkih odnosa (subjekat, objekat, kosi oblik) imenske forme izražavanja figure prethode onim izražavanja osnove (Talmy 2000b: 174). U prikazivanju prostornih, vremenskih i dr. situacija, organizacija jezika izdvaja segmente figure i osnove, a položaj prvog određuje spram drugog (v. Talmy 2000a: poglavlje V). Prostorna situacija data je u (4a), a vremenski figura-osnova odnos u (4b) (Талми 2014: 165–166).

- (4) a. Bicikl (*figura*) je blizu kuće (*osnova*).
 b. Eksplodirao je (*figura-događaj*) nakon što je pritisnuo dugme (*osnova-događaj*).

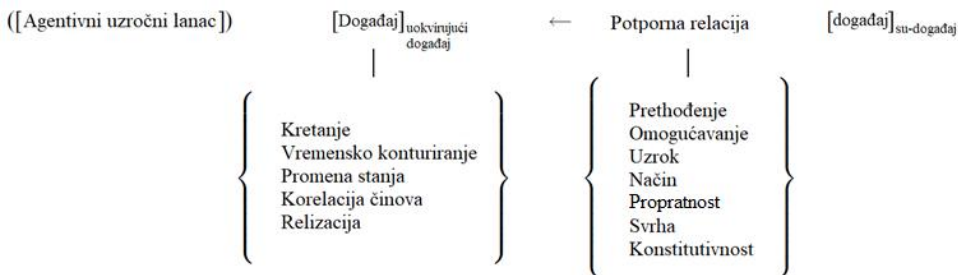
S obzirom na njegova svojstva i funkciju spram ostalih delova makro-događaja, glavni događaj je *uokvirujući događaj*. On pruža sveobuhvatni pojmovni/referencijalni okvir za celinu makro-događaja, uključujući i sporedne radnje istog, odn. određuje ukupni prostorni okvir konceptualizacije svega što

pripada fizičkom okruženju (Talmy 2000b: 219). Po Talmiju, uokvirujući događaj određuje argumentsku strukturu, semantički karakter argumenata pripadnih rečeničnom izrazu makro-događaja, sintaksnu komplementsku strukturu rečeničnom izrazu makro-događaja. Kao najznačajniju tačku celine makro-događaja, Talmy ga naziva *ishod (upshot)*: ono tvrđeno u izjavnoj rečenici, negirano u odričnoj, pitano u upitnoj, zahtevano u imperativu. Posebna događajna shema uokvirujućeg događaja shematizuje različita pojmovna područja događaja (utvrđuje moguće načine njihove semantičko-sintaksičke određenosti u jezicima): prostornog kretanja ili smeštenosti; vremenskog konturiranja; promene/održavanja stanja; korelacije među činovima; ispunjenja ili potvrđivanja u području realizacije (Talmy 2000b: 217–218). Strukturu uokvirujućeg događaja čini (Talmy 2000b: 218; 2014: 165):

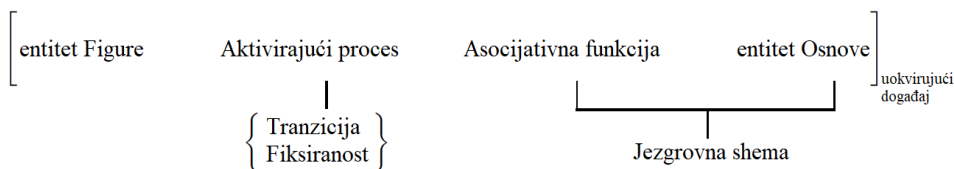
1. *Entitet figure*. Komponenta u centru pažnje. Stanje figure je promenljiva čija se vrednost utvrđuje u glavnom događaju. Figura je generalno određena kontekstom.
2. *Entitet osnove*. Komponenta konceptualizovana kao referentni entitet sa nepromenljivim položajem u celini referentnog okvira, spram čega se stanje figure određuje.
3. *Aktivirajući proces*. Komponenta dinamizma u događaju, s pojmovnim vrednostima *tranzicije* ili *fiksiranosti*: proces kojim figura ili stupa u tranziciju ili ostaje fiksirana spram osnove.
4. *Asocijativna funkcija*. Komponenta koja figuru stavlja u odnos s osnovom. Određuje poseban karakter uokvirujućeg događaja, kao kriterij razlikovanja njegovih vrsta (a time i vrsta makro-događaja). Sama, ili zajedno s osnovom, čini shematsko jezgro odn. *jezgrovnju shemu* uokvirujućeg događaja.

Glavni događaj, kao uokvirujući za zavisni, smešta ga u svoj sveobuhvatni pojmovni okvir ili ga, kao spoljašnji element, povezuje s tim okvirom (Talmy 2000b: 219). Najučestaliji (potencijalno prototipičan) zavisni događaj je *vidski neomeđena aktivnost* (Talmy 2000b: 220). Spram celog makro-događaja on je *događaj okolnosti*, a *skup potpornih funkcija* spram uokvirujućeg, koji razrađuje, nadopunjuje ili motiviše. Odnos zavisnog prema uokvirujućem događaju ide od njegove podređenosti u određivanju pojmovne strukture celine makro-događaja do njihovog ravnopravnog doprinosa, što se zahvata nazivom *su-događaj (co-event; prethodno [Talmy 1991] supporting event)*. Relacija su-događaja se u konkretnim upotrebama jezika uposebljuje kao *prethođenje, omogućavanje, propratnost, svrha, konstitutivnost, uzrok, način* – a poslednje dve su najčešće vrste potporne

relacije (up. Talmy 2000b: 42–49, 220). Funkcija uokvirujućeg događaja spram su-događaja u korelaciji je sa potpornom relacijom su-događaja prema uokvirujućem. Makro-događaju priključuje se i *agentivno pokrenut uzročni lanac događaja*, kao uzročnik uokvirujućeg ili su-događaja: lanac uzroka u kom agens intencionalnom akcijom započinje sled događaja koji dovodi do uokvirujućeg (Talmy 2000b: 216, 221).

Slika 1. Dijagram pojmovne strukture makro-događaja

Slika 2. Dijagram pojmovne strukture uokvirujućeg događaja

KRETANJE KAO MAKRO-DOGAĐAJ I SEMANTIČKE KOMPONENTE KRETANJA

Mogući pojmovni prototip shematskog sistema uokvirujućeg događaja uopšte čini *događaj fizičkog kretanja ili smeštenosti*, u rasponu stanja nepokretnost–pokrenutost označen kao *Kretanje*: situacija kretanja ili kontinuuacije iste smeštenosti (up. Talmy 2000b: 25, 226). Velikim početnim slovom Talmi zapisuje nazive pojmovnih kategorija i pojmova kao semantičkih entiteta (događaja kretanja) ili njihovih komponenata. Talmijeva pojmovna shema može biti izvor zabune: makro-događaj kretanja, njegov uokvirujući događaj i komponenta uokvirujućeg događaja često se jednako naziva *Kretanje*. Fiksirajmo jasnija terminološka rešenja (Talmy ih sporadično koristi): *kompleks Kretanja* za makro-događaj kretanja; (*glavni*) *događaj Kretanja* za uokvirujući događaj kompleksa Kretanja; *činjenica Kretanja* za komponentu uokvirujućeg.

Talmy konkretizuje opštu semantičku shemu uokvirujućeg događaja makro-događaja uopšte u *shemu glavnog događaja Kretanja*. Njen bazični vid čini

jedan predmet koji se kreće ili se nalazi na nekom mestu spram drugog, a *Uzrok* i *Način* su najčešći su-događaji (up. 2000b: 25–26, 44–45, 152–154, 166–167, 227; 2014: 165, 178).

1. *Fizički predmet* čija se putanja ili mesto nalaženja određuje u celini događaja ima ulogu *Figure*, pojmovno pokretljivog entiteta.
2. *Fizički predmet* kao referentna tačka određivanja putanje ili mesta *Figure* u celini događaja ima ulogu *Osnove*.
3. Aktivirajući proces je *činjenica Kretanja*, kategorija s pojmovnim vrednostima *translaciono kretanje*, tj. tranzicija *Figure* spram *Osnove* (promena lokacije u vremenskom intervalu), i *smeštenost*, tj. ostajanje *Figure* na fiksnom mestu spram *Osnove*. Talmi prvo stanje predstavlja *dubinskom* formom¹ MOVE (POMERITI [SE]), a drugo s BE_{LOC}, za pojam *be located* (BITI_{LOC}, *biti lociran*), čime se upućuje na pojavljivanje ili nepojavljivanje translacionog kretanja.
4. Asocijativna funkcija je *Putanja*, odn. *putanja* kojom se kreće ili *mesto* koje zauzima *Figura* spram *Osnove*.² Jezgrovna shema događaja *Kretanja* je samo *Putanja* (npr. u engleskom) ili spoj *Putanja-Osnova* (npr. u acugevi).³

¹ Dubinska morfema nema otkrivenu formu te se da proizvoljno predstaviti. Talmi koristi verzalom zapisanu površinsku reč, čime se pruža sugestija *jednog* značenja dubinske morfeme – za koju se drži da je ono fundamentalno/univerzalno u semantičkoj organizaciji jezika – i sprečava njeno poistovećivanje s tom najčešće polisemičnom rečju (up. 2000b: 37–38). NALAZITI SE je pogodnije od BITI_{LOC}, ali biramo oblik koji zadržava direktnu vezu s glagolom *biti* u *lokativnom* značenju.

² Po Talmiju, pojmovi *Figura-Osnova*, u sprezi sa *činjenicom Kretanja* i *Putanjom*, uspešnije tretiraju padeže od odgovarajućeg pojmovnog aparata Filmorove (1977) *semantike okvira* (v. Фильмор 2014). Talmijev shematski sistem – izdvajanjem i smeštanjem posebnih pojmova putanje u komponentu *Putanja* – predstavlja i univerzalne semantičke komplekse i one specifične za pojedinačne jezike (v. Talmy 2000b: 26–27). Po Talmiju (2000b: 136): *Figura* je isto što i Gruberova (1965) *tema*; Gruber i Filmor ne vrše izdvajanje semantičkog elementa korespondentnog *Osnovi*; Lanakerovi (1987; 2014: 207–208) pojmovi *trajektor-orijentir* približni su *Figuri-Osnovi*.

³ *Ona ga je odvezla kući* ilustruje *Putanja-Osnova* pojam (*ka*) *kući entiteta₁/entiteta₂* (*njegovoj/njenoj kući*), kao jezgrovne sheme dominantnog obrascu izražavanja *Kretanja* u acugevi (v. Talmy 2000b: 229). Celina tako strukturiranog pojma, odn. jezgrovna shema, preslikana je na satelit, ovde *kući*.

5. *Uzrok* su kvalitativno različite vrste događaja uzrokovanja glavnog događaja Kretanja, u engleskom izražene zavisnim *from* i *by* klauzama (Talmi ga razlikuje od *kauzativnosti* zavisnih NP CAUSED S klauza).
6. *Način* je pomoćna aktivnost/stanje koje pacijens (Figura) ispoljava uporedo glavnoj: dopunska interaguje s glavnom, utiče na nju ili se samo u njenom toku ispoljava.

U Talmijevim primerima (5): Figura je *pencil*, Osnova *table*; *off* izražava pojam *putanja* komponente Putanja, *on* njen pojam *mesto*; *on* i *off* pohranjuju jezgrovnu shemu, te su uokvirujući sateliti; glagoli gornjih rečenica izražavaju stanje kretanja, a donjih stanje smeštenosti činjenice Kretanja; Način izražavaju *rolled* i *lay*, a Uzrok *blew* i *stuck*, to su su-događajni glagoli.

(5)	<i>Manner</i>	<i>Cause</i>
a. <i>MOVE</i>	The pencil rolled off the table.	The pencil blew off the table.
b. <i>BE_{LOC}</i>	The pencil lay on the table.	The pencil stuck on the table
- (after I glued it).

Makro-događaj kao kognitivna jedinica i njegova pojmovna struktura čine potencijalne univerzalne momente organizacije jezika, odn. osnovu jezičke tipologije sa dve bazične kategorije, shodno karakterističnom obrascu leksikalizacije te strukture (Talmy 2000b: 221). Po Talmijevoj *opštoj tipologiji sintaksičkog mapiranja makro-događaja*, jezgrovna shema karakteristično se izražava *osnovom glavnog glagola* klauze makro-događaja u *jezicima sa glagolskim okvirom*, a *satelitom* u *jezicima sa satelitskim okvirom*. Talmi (up. 2000b: 117–118, 223) uglavnom kontrastira satelitski okvir engleskog glagolskom okviru španskog: Putanja, kao jezgrovna shema kompleksa Kretanja, karakteristično se javlja u satelitu u prvom, a u glagolskoj osnovi u drugom tipu.

Pojmovne strukture kompleksa Kretanja i njihovih jezičkih realizacija date su u primerima (6–7) sa agentivnim i bez agentivnog uzročnog lanca, odn. s Načinom ili Uzrokom (up. 2000b: 227–228). Pojam translacionog kretanja dat je dubinskom formom *MOVE*, odn. s *_AMOVE* (*_APOMERITI*) ako translacija proishodi agentivno (up. Talmy 2000b: 29, 37, 39). Shodno kontrastiranim tipološkim obrascima, pojmovne strukture preslikane su u odgovarajuće engleske i španske rečenice. Način je zahvaćen dubinskom formom *WITH-THE-MANNER-OF*, koja služi kao subordinator datog jezika, a Uzrok sa *WITH-THE-CAUSE-OF*, koja služi kao engleski subordinator *by* u agentivnim konstrukcijama, odn. *from* ili *as a result of* u neagentivnim.

(6)

(Neagentivno)

Način: a. [**the bottle MOVED in the cave**] **WITH-THE-MANNER-OF [it floated]**

b. The bottle floated into the cave.

c. La botella entró flotando a la cueva. (the bottle entered (MOVED-in) floating to the cave)

d. Flaša je uplutala u pećinu. / Flaša je ušla u pećinu plutajući.

Uzrok: e. [**the bone MOVED out from the socket**] **WITH-THE-CAUSE-OF [(smthn) pulled on it]**

f. The bone pulled out of its socket.

g. El hueso se salió de su sitio de un tirón. (the bone exited (MOVED-out) from its location from a pull)

h. Koska se istrгла iz svog ležišta. / Koska je izašla iz svog ležišta usled vučenja.

(7)

(Agentivno)

Način: a. [**I _AMOVED the keg out of the storeroom**] **WITH-THE-MANNER-OF [I rolled it]**

b. Saqué el barril de la bodega rodándolo.

c. I rolled the keg out of the storeroom. (I extruded (_AMOVED-out) the keg from the storeroom, rolling it)

d. Iskotrljao sam burence iz skladišta. / Izgurao sam burence iz skladišta kotrljanjem.

Uzrok: e. [**I _AMOVED the ball into the box**] **WITH-THE-CAUSE-OF [I kicked it]**

f. I kicked the ball into the box.

g. Metí la pelota a la caja de una patada. (I inserted (_AMOVED-in) the ball to the box from (by) a kick)

h. Šutnuo sam loptu u kutiju. (Ubacio sam loptu u kutiju šutom.)

U ovim primerima glavni događaj je translaciono kretanje: predmet menja svoju prosečnu poziciju u prostoru, tj. Figura se pomera s jedne tačke na drugu (up. Talmy 2000b: 35–36, 228). Taj događaj saodređuje tipično pravolinijski prostorni okvir, u kom se da smestiti i posebna vrsta aktivnosti pripadna Načinu: iz kompleksa Kretanja se glavnim događajem Kretanja izdvaja translaciono kretanje Figure kao *glavno*, dok se su-događajem, ako je i on aktivnost kretanja, iz kompleksa izdvaja ono što Talmi zove *sobom obuhvaćeno kretanje*. To je posebna klasa vidski neomeđene aktivnosti, kretanje elemenata koje na krupnom planu ne

rezultira promenom već održavanjem njihovih prosečnih prostornih pozicija: rotacija, oscilacija, tumaranje oko sebe, dilatacija, mrdanje i odmor. *Lopta je skakutala gore-dole u mestu* izražava izolovano sobom obuhvaćeno kretanja Figure, a *Lopta je odskakutala niz hodnik* kompleks Kretanja u kom je skakutanje *simultano* glavnom događaju translacionog kretanja (lopte niz hodnik), kao odredba njegovog Načina. Ovaj kompleks Kretanja se da raščlaniti na glavni događaj Kretanja, tj. na čistu translaciju dubinskog glagola MOVE, i na su-događaj Načina kao na *dopunski* događaj oscilacionog kretanja. Jezici sa satelitskim okvirom spajaju glavno i dopunsko (su-događajno) kretanje u glavnom glagolu klauze makro-događaja, a oni s glagolskim okvirom takav su-događaj predstavljaju posebnim gerundskim oblikom.

Strukturalne komponente Putanje su *Vektor*, *Saobražavanje* i *Deiksa*, plus *Kontura* i *Pravac* u znakovnim jezicima (v. Talmy 2000b: 53, 64). Vektor čine forme *dolaženja*, *prelaženja* i *polaženja* Figure spram Osnove, koje ulaze u sastav malog skupa *formula aspekta Kretanja* (8), kao (potencijalno univerzalnog) semantičkog jezgra svih događaja Kretanja (up. Talmy 2000b: 53–54, 167). U (8) Vektori su dati dubinskim predlozima (u verzalu), a Figura i Osnova tek kao *fundamentalna shema Figure* („neka tačka“), s inicijalnom pozicijom u formuli, odn. kao *fundamentalna shema Osnove* („neka tačka“ ili „[ne]omeđena protegnutost“), iza Vektora:

- (8) A point BE_{LOC} AT a point, for a bounded extent of time.
 A point MOVE TO a point, at a point of time.
 A point MOVE FROM a point, at a point of time.
 A point MOVE VIA a point, at a point of time.
 A point MOVE ALONG an unbounded extent, for a bounded extent of time.
 A point MOVE TOWARD a point, for a bounded extent of time.
 A point MOVE AWAY-FROM a point, for a bounded extent of time.
 A point MOVE ALENGTH a bounded extent, in a bounded extent of time.
 A point MOVE FROM-TO a point-pair, in a bounded extent of time.
 A point MOVE ALONG-TO an extent bounded at a terminating point,
 at a point of time/in a bounded extent of time.
 A point MOVE FROM-ALONG an extent bounded at a beginning point,
 since a point of time/in a bounded extent of time.

Saobražavanje čini geometrijski kompleks odnosa fundamentalne sheme Osnove i sheme Osnove kao „potpunog“ predmeta; svaki jezik leksikalizuje sopstveni skup takvih kompleksa (Talmy 2000b: 54). U (9), *a point* je fundamentalna shema Osnove kojoj se u engleskom da pripojiti pojam Saobražavanja, npr. *which is of the inside of [an enclosure]*. Shema „potpunog“ predmeta-Osnove, u uglastim zgradama, tek je geometrijska idealizacija predmeta, npr. „kutija“ je „ograđen prostor“. U (9) je dato kombinovanje Vektora, fundamentalne sheme Osnove i Saobražavanja, a (10) su odgovarajući primeri semantičko-shematske strukture određenih kompleksa Kretanja i njihove realizacije u konkretnim rečenicama (Talmy 2000b: 55):

(9) a. AT a point which is of the inside of [an enclosure] = *in* [an enclosure]
 b. TO a point which is of the inside of [an enclosure] = *in(to)* [an enclosure]

(10) a. A point BE_{LOC} AT a point which is of the inside of an enclosure for a bounded extent of time.

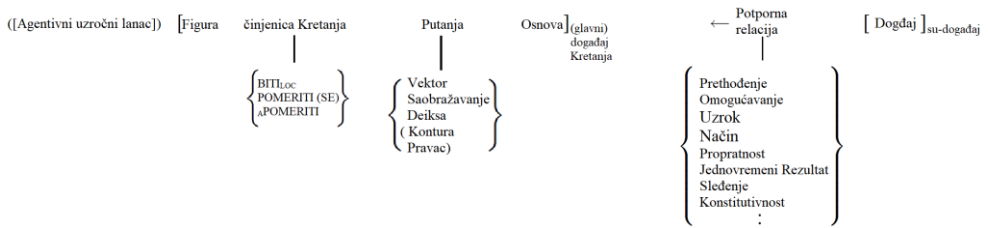
The ball was *in* the box for three hours. (Lopta je bila *u* kutiji tri sata.)

b. A point MOVE TO a point which is of the inside of an enclosure at a point of time.

The ball rolled *into* the box at exactly 3:05. (Lopta se skotrljala *u* kutiju tačno u 3:05).

Neki jezici karakteristično predstavljaju događaj Kretanja uz pomoć Deikse, tj. pojmova *ka govorniku* i *u pravcu koji nije ka govorniku* (Talmy 2000b: 56). Deiksa je specijalna kombinacija određenih vrednosti Vektora, Saobražavanja i Osnove, a zaseban strukturalni status zavređuje međujezičkom zastupljenošću. Španski Deiktičke glagole, *venir* (doći) i *ir* ([ot]ići), klasifikuje zajedno sa glagolima Saobražavanja, koji spajaju činjenicu Kretanja, Vektor i Saobražavanje, kao u *entrar* (ući) (Talmy 2000b: 138).

Prilažemo dijagram (slika 3) ciljanog kognitivno-semantičkog okvira izvođenja Talmijeve tipologije kretanja, prema obrascima koji utvrđuju koje se kombinacije razmatranih semantičkih komponenata u datom tipu jezika karakteristično preslikavaju na koje sintaksičke elemente.

Slika 3. Dijagram pojmovne strukture shematskog sistema kompleksa Kretanja

ZAKLJUČAK

Talmi razrađuje glomazan, relativno nepregledan pojmovni aparat – tim pre što smo izložili samo njegov glavni deo. Taj aparat je često mnogo kompleksniji od pojava i pojmova koje objašnjava. Stalno uvodi nove eksplanatorne entitete koji i sami zahtevaju dodatna objašnjenja, što priziva Okamovu oštricu. Postavlja se pitanje ekonomičnosti njegove upotrebe. Smatramo, ipak, da je Talmijev sistem po sebi koherentan. Talmi (up. 2000b: 120, 133–135) na raznovrsnoj međujezičkoj građi pokazuje da se njime: 1) eksplanatorno objedinjuju sintaksički i semantički entiteti i područja, prethodno tretirani kao međusobno nepovezani; 2) spajaju različiti pristupi i domeni lingvističkog istraživanja; 3) izdvajaju kognitivni i lingvistički fenomeni fine granulacije do kakve se dolazi tek pomoću složenog, kabastog ali preciznog instrumenta.

LITERATURA

- Fillmore, C. (1977). The case for case reopened. In R. Cole, J. Sadock (Eds.), *Syntax and semantic* (Vol. 8): *Grammatical relations*. New York: Academic Press.
- Gruber, J. (1965). *Studies in lexical relations*. Doctoral dissertation, MIT.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Langacker, R. (1987). *Foundations of cognitive grammar* (2 Vols.). Stanford: Stanford University press.
- Talmy, L. (1972). *Semantic structures in English and Atsugewi*. Doctoral dissertation. University of California, Berkeley.
- Talmy, L. (1985). Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In Shopen, T. (Ed.), *Language Typology and Syntactic Description* (Vol. 3):

Grammatical Categories and the Lexicon. Cambridge: Cambridge University Press.

Talmy, L. (1987). Lexicalization patterns: Typologies and Universals. In *Berkeley Cognitive Science Report 47*. Berkeley: Cognitive Science Program, University of California.

Talmy, L. (1991). Path to realization: A typology of event conflation. In *Proceedings of the 17th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society.

Talmy, L. (2000a). *Toward a Cognitive Semantics*, Vol. I: *Concept Structuring Systems*. Cambridge: MIT Press.

Talmy, L. (2000b). *Toward a Cognitive Semantics*, Vol. II: *Typology and Processes in Concept Structuring*. Cambridge: MIT Press.

Ланакер, Р. (2014). Когнитивна граматика. У Расулић, К., Д. Кликовац (Ур.), *Језик и сазнање – Хрестоматија из когнитивне лингвистике*. Београд: Филолошки факултет.

Талми, Л. (2014). Когнитивна семантика: Преглед. У Расулић, К., Д. Кликовац (Ур.), *Језик и сазнање – Хрестоматија из когнитивне лингвистике*. Београд: Филолошки факултет.

Филмор, Ч. (2014). Семантика оквира. У Расулић, К., Д. Кликовац (Ур.), *Језик и сазнање – Хрестоматија из когнитивне лингвистике*. Београд: Филолошки факултет.

ANALYSE DE PRODUCTION DES VOYELLES NASALES FRANÇAISES CHEZ LES ÉTUDIANTS SERBOPHONES DE FLE DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE, UNIVERSITÉ DE NOVI SAD

This paper examines the production of French nasal vowels [ã], [õ] and [ɛ̃] by students speaking Serbian as a mother tongue attending the Faculty of Philosophy (University of Novi Sad). The corpus of our research has been collected within the subject Phonetics and phonology of the French language 1 during the winter semester of the 2019/2020 school year. Since the above-mentioned vowels are non-existent in the phonological system of Serbian, but are present only as combinatory variations (ex. *Anka, kontrola, penzija*) a Serbian native speaker isn't used to them – as shown by the results of several significant studies on contrastive analysis of the Serbo-Croatian and French phonological system (Pozojević-Trivanović, Desnica-Žerjavić, Gudurić, Šotra). This research is based on the analysis of the corpus made up of sound recordings containing the pronunciation of students of French language and literature with another Romance language and culture and English language and literature with another foreign philology that attended Phonetics and phonology of the French language 1 during the winter semester of their first year. The aim of this paper is to establish certain difficulties in the acquisition of the above-mentioned vowels. The analysis has shown a presence of total or partial denasalization in producing nasal vowels in more than 50 % of the cases. The results indicate that the participants encounter the most difficulties when pronouncing the front vowel [ɛ̃].

Keywords: phonetic corection, French nasal vowels, error analysis, French as a foreign language, native Serbian speakers, articulation

INTRODUCTION

Au début de l'apprentissage d'une langue étrangère, les erreurs articulatoires sont assez fréquentes. Ces erreurs sont, d'une façon générale, influencées par les différences entre le système phonologique de la langue maternelle et celui de la langue étrangère. La langue maternelle est une partie

*ana.lazarevic@live.com

intégrante de chaque personne; elle s'oppose et crée une résistance lors de l'acquisition des sons dans une langue étrangère (Točanac-Milivojev 1997: 31).

C'est déjà à l'époque du Cercle linguistique de Prague, au début des années 30 du siècle passé, que Polivanov (Polivanov 1931 dans Billières 2015) souligne l'influence de la langue maternelle sur la perception des sons d'une langue étrangère en introduisant la notion de « surdité phonologique ». Cette notion implique que tout individu percevra mal tous les sons n'appartenant pas au système phonologique de sa langue maternelle. Quelques années plus tard la même problématique sera traitée par Nikolaï Troubetzkoy (Troubetzkoy [1939] 1986) qui définit la métaphore du « crible phonologique ». De façon générale, un large éventail d'œuvres qui ont accordé une place considérable à cette problématique témoignent de son importance. Dans le contexte de l'apprentissage du FLE, ce sont notamment les travaux de Petar Guberina. Les recherches récentes d'Elisabeth Lhote, de Michel Billières et celles d'autres linguistes et/ou didacticiens prouvent que cette problématique n'est pas obsolète mais au contraire, qu'elle est toujours d'actualité.

Nombreux travaux contemporains traitant l'analyse contrastive de deux systèmes phonologiques, celui du serbe et/ou croate et celui du français (Desnica-Žerjavić 1998; 2003; Gudurić 2004; 2009a; 2009b; Šotra 2006 etc.) attestent que le système vocalique du français est le plus grand défi pour les étudiants serbophones/croatophones apprenant le FLE. Le cas des voyelles nasales est d'autant plus spécifique étant donné que ces sons n'appartiennent pas au système phonologique du serbe. Par conséquent, il est supposé que la perception et la production des voyelles nasales françaises représenterait une difficulté pour les étudiants serbophones qui apprennent le FLE.

Le français, avec le portugais et le polonais, fait partie de la minorité des langues européennes qui opposent les voyelles orales aux voyelles nasales. Étant généralement instable dans le français contemporain, le système vocalique du français se réduit à trois [ã, õ, ê] voyelles nasales. La voyelle [œ] ne sera pas traitée dans ce travail à cause de sa disparition progressive du français au profit de la voyelle [ê] (Léon 2001 : 87).

L'objet de ce travail est l'analyse de production des voyelles nasales [ã], [õ] et [ê] chez les étudiants serbophones de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Novi Sad d'après le corpus recueilli dans les TD de Phonétique et phonologie du français 1 pendant le premier semestre de l'année académique 2019/20. Le corpus contient les enregistrements de la lecture d'un texte inconnu. Nous avons essayé de repérer les erreurs les plus fréquentes dans la production de

ces sons. Dans ce sens, le but de la présente recherche est d'établir les difficultés éventuelles dans la production des voyelles nasales françaises et de comparer les résultats obtenus avec ceux des recherches précédentes.

En suivant les différences entre les systèmes phonologiques du français et du serbe, notre première hypothèse, inspirée par les résultats des recherches précédentes dans ce domaine, est que les étudiants enregistrés éprouveront des difficultés dans la production des voyelles nasales françaises, surtout en les dénasalisant complètement ou partiellement, ou bien en confondant certaines voyelles nasales. Nous croyons que l'analyse de production des voyelles nasales chez les étudiants serbophones révélera une partie de l'interlangue ou, plus étroitement de l'interphonologie des étudiants participants. L'interlangue est « une langue intermédiaire, une langue de l'étudiant entre la langue source et la langue cible » (Pendax 1998 : 17), ainsi que « l'interphonologie renvoie au pendant phonologique de l'interlangue. C'est un système phonologique provisoire et instable » (Detey 2005 : 486).

Notre deuxième hypothèse est qu'ils feront ces erreurs articulatoires en étant influencés par les habitudes acquises dans la langue maternelle (la lecture des graphèmes comme ils sont écrits) et influencés par le code écrit. Les recherches précédentes sur l'analyse contrastive du système phonologique du français et celui du serbe ou croate déjà mentionnées, montrent que la difficulté de production des voyelles nasales françaises pour les étudiants serbophones pourrait être aussi influencé par le code écrit. Le code écrit du français est étymologique. Il existe, dans la plupart des cas, plusieurs manières d'écrire une même réalisation sonore (ex. la voyelle nasale [ã] peut être représentée dans le code écrit comme : *chanter*, *ambassade*, *entrer* etc.). Selon Wioland ce sont notamment ces graphèmes : voyelle orale + consonne nasale qui peuvent poser problème en prononciation (Wioland 1991: 97). La recherche de Callamand montre que « la maîtrise de l'oralité des voyelles devant une consonne nasale posent d'énormes problèmes pour la quasi-totalité des locuteurs étrangers, habitués, le plus souvent dans leur langue, à produire une voyelle nasalisée suivie d'un appendice consonantique nasal » (Callamand 1981 : 46).

Ce travail s'articule autour de deux parties – le cadre théorique et le cadre pratique. Concernant la première partie, nous y aborderons : une analyse contrastive des deux systèmes vocaliques celui du serbe et celui du français en se concentrant sur les caractéristiques des voyelles nasales françaises et les

recherches précédentes traitant l'analyse de production ces voyelles. Quant au cadre pratique, nous présenterons l'analyse du corpus et les résultats de la présente recherche.

DEUX SYSTÈMES VOCALIQUES – LE FRANÇAIS STANDARD ET LE SERBE STANDARD

La littérature consultée montre que le système phonologique du français standard contient 36 phonèmes différents (Grammont 1946 : 86, 99 ; Malmberg 1962 : Léon 2001 : 9 ; Gudurić 2009a: 56). Il existe trois catégories de sons : 16 voyelles¹ [a, α, ε, e, ə, o, œ, ø, ə, i, y, u, ā, ã, ĩ, õ], 3 semi-voyelles [w, ɥ, j] et 17 consonnes [b, p, d, t, g, k, v, f, z, s, ʒ, ʃ, R, l, m, n, ɲ].² Guimbretière remarque que le français se caractérise par l'antériorité, la labialité, la nasalité et la tension musculaire (Guimbretière 1996 : 20).

Nous présenterons le classement des voyelles françaises par fait P. Léon (2001). Tout d'abord, selon *le lieu de l'articulation*, nous distinguons : les voyelles antérieures [a, ε, ĩ, e, œ, ø, i, y, ə] et les voyelles postérieures [α, ā, ɔ, o, õ, u]. Ensuite, selon *le degré de l'aperture*, les voyelles françaises se classent en 5 groupes : les voyelles très ouvertes [a, α, ā], les voyelles ouvertes [ĩ, ε, œ, ɔ], la voyelle moyenne [ə], les voyelles fermées [e, ø, o, õ], les voyelles très fermées [i, y, u]. Puis, selon la labialité, ou selon la forme de l'orifice labial lors de l'articulation, on reconnaît : les voyelles arrondies [œ, ø, y, ə, ɔ, o, õ, u] et les voyelles écartées [a, α, ā, ε, e, i]. Enfin, d'après *le positionnement du voile de palais*, on différencie : les voyelles orales [a, α, ε, e, œ, ø, ə, ɔ, o, i, u, y] et les voyelles nasales [ā, ĩ, õ]. Il est important de souligner également que le système vocalique maximum possède trois paires de voyelles dites « à double timbre ». Ce sont des sons qui se distinguent par leur degré de l'aperture comme [ɛ]/[e], [ɔ]/[o], [œ]/[ø]. De plus, la voyelle /A / se distingue par l'opposition antériorité [a] / postériorité [α].

¹ « Le système vocalique du français comporte au maximum 16 phonèmes, et au minimum 10 » (Charliac, Motron 2017 : 29; Léon 1976 : 11). Le système minimal comprend ce qui suit : la représentation moyenne des voyelles « à double timbre » est présente; la voyelle [ə] est exclue ; la voyelle postérieure [α] et la voyelle nasale [oẽ] qui tendent à disparaître du français contemporain n'en font pas partie (*ibid.*).

² Chez les emprunts il y a aussi des affriquées (*ibid.*).

Présentons les caractéristiques générales des voyelles nasales. Maurice Grammont explique qu'« un phonème est dit *nasal* lorsqu'il est articulé avec le voile du palais détaché de la paroi pharyngale et plus ou moins abaissé vers le dos de la langue de telle sorte que le passage étant ouvert entre le larynx et les fosses nasales, le son sort à la fois par le nez et par la bouche » (Grammont 1946: 93). La nasalité des voyelles est une caractéristique essentielle du phonétisme français. Le fait que certains mots ne se distinguent que « par la présence ou l'absence de résonance nasale dans la voyelle » (Malmberg 1962 : 42) atteste l'importance de ces sons. Cela veut dire qu'elles sont très importantes pour une communication réussie, qui est le but principal de l'enseignement/apprentissage des langues étrangères, dont le français. Ce qui veut dire qu'il y a des mots où le seul trait distinctif oralité/nasalité change le sens (ex. *fait* [fɛ] / *fin* [fɛ̃], *beau* [bo] / *bon* [bɔ̃]) (Malmberg 1962 : 42 ; Gudurić 2009a: 109, 110). On a aussi des alternances phonologiques entre les voyelles nasales comme dans la série : *lin* [lɛ̃] / *lent* [lɑ̃] / *long* [lɔ̃]. Les voyelles nasales françaises sont des « voyelles pures » étant donné qu'en français standard, elles ne sont jamais prononcées avec une consonne nasale ([m], [n], [ɲ]) à la fin de la syllabe à laquelle elles appartiennent³ (Léon 1976 : 11). De plus, les voyelles nasales sont caractérisées par le fait qu'elles sont d'une durée très marquée dans la syllabe fermée et accentuée, ce qui veut dire en d'autres termes qu'elles disposent d'une durée naturelle *vent* [vɑ̃], *vente* [vɑ̃:t] (Fouché 1959 : 37, 38 ; Wioland 1991 : 71–74 ; Gudurić 2009a: 115), *peint* [pɛ̃] / *peinte* [pɛ̃:t], *pont* [pɔ̃] / *ponte* [pɔ̃:t] (Gudurić 2009a: 112, 117). D'après les traits articulatoires, nous distinguons deux voyelles nasales postérieures : [ɑ̃] et [ɔ̃], deux voyelles nasales écartées : [ã] et [ẽ] et deux voyelles mi-ouvertes : [õ] et [ẽ̃]. L'articulation de [ã] et [õ] se différencie surtout par le degré de l'aperture, plus grande pour [ã]. La production de [ã] et [ẽ̃] se distingue surtout dans le positionnement des lèvres. Elles sont plus écartées et moins ouvertes pour [ẽ̃] que pour [ã]. La prononciation des voyelles [õ] et [ẽ̃] se rapproche seulement dans le degré de l'aperture qui est mi-ouverte pour les deux.

Concernant le système phonologique du serbe standard, il contient 30 phonèmes. Il comprend 5 voyelles et 25 consonnes dont 8 sonnantes et 17 consonnes (Miletić 1952 : 14,15; Stanojčić, Popović 2011: 31). Nous présenterons

³ Excepté dans le cas de la dénasalisation partielle ou totale due à la liaison à l'intérieur d'un groupe rythmique.

plus en détails le système vocalique serbe. Premièrement, selon *le degré de l'aperture*, on distingue : les voyelles fermées (hautes) [i, u], les voyelles moyennes [o, e] et la voyelle ouverte (basse) [a] (Miletić 1952 : 16, 17; Stanojčić, Popović 2011: 31; Subotić *et al.* 2012: 40). D'après *le lieu de l'articulation* on reconnaît : les voyelles postérieures [u, o], la voyelle moyenne [a] et les voyelles antérieures [i, e]. A partir du *positionnement des lèvres* : dans l'articulation des voyelles [o] et [u] les lèvres sont arrondies, tandis que, dans la prononciation de 3 autres voyelles elles restent : écartées si l'on prononce les voyelles antérieures [e] et [i] et très ouvertes et écartées si l'on prononce la voyelle [a] (Miletić 1952 : 17).

L'analyse contrastive de deux systèmes phonologiques

Le fait que les apprenants serbophones ont le plus de difficultés lors de l'acquisition du système vocalique du français, surtout des voyelles nasales, a été déjà montré dans des travaux considérables de plusieurs chercheuses (Pozojević-Trivanović 1986 ; Desnica-Žerjavić 1998; 2003; Gudurić 2004; 2009a; Šotra 2006).

D'après elles, ces difficultés sont les conséquences, d'une façon générale, des contrastes entre ces deux systèmes phonologiques durant la phonation des sons. Si l'on compare ces deux systèmes, nous voyons que le français standard dispose de trois fois plus de voyelles que le serbe (Desnica-Žerjavić 1998). Šotra se rend compte qu'il existe des différences importantes entre les deux systèmes phonologiques durant la phonation des sons, tel que la tension des organes articulatoires en français contrairement à celui du serbe (détente), l'antériorité en français (la postériorité en serbe), mais aussi une différence au niveau de la labialité (plus présente en français à l'inverse du serbe) et de la nasalité (qui ne possède pas de rôle distinctif en serbe) (Šotra 2006: 69). En plus, le système phonologique du serbe ne compte pas de voyelles nasales. La nasalisation en serbe est une conséquence de la coarticulation, lorsque la voyelle suivie d'une sonante nasale est nasalisée, (ce sont les modifications allophones des voyelles orales en contact avec les consonnes nasales) (ex. dans les mots *banka, konfuzija, penzija*) (Gudurić 2009a: 35; Šotra 2006 : 75; Subotić *et al.* 2012: 45). Même si les variantes combinatoires pourraient éventuellement faciliter la production de ces voyelles, vu que les apprenants sont habitués à la forme proche des voyelles nasales, ces modifications allophones ne sont pas toujours dans les mêmes positions que les

voyelles nasales françaises (Gudurić 2004: 85) (ex. la position finale, syllabe ouverte – *bon* [bõ] vs. *bonsek* [bonsek]).

Les auteures qui ont fait l'analyse contrastive du système phonologique français et du celui du serbe/croate remarquent, en général, qu'il y a une difficulté dans la production des voyelles nasales même chez les locuteurs serbophones/croatophones qui ont un niveau de langue élevé (Desnica- Žerjavić 2003: 74–76 ; Šotra 2006; Gudurić 2009a). Ces recherches montrent l'influence des habitudes de la langue serbe/croate transférées à la production des voyelles nasales et l'influence du code écrit. D'après Šotra, la présence des consonnes nasales *n* et *m* dans le code écrit influence une dénasalisation totale dans le code oral (Šotra 2006: 86) ce qui est conclu aussi par S. Gudurić (Gudurić 2009b: 276). Ces recherches montrent que la voyelle antérieure [ɛ̃] est la plus difficile à prononcer pour les locuteurs serbophones et croatophones et qu'un grand nombre de locuteurs n'arrive pas à distinguer les voyelles nasales entre elles.

Passons maintenant à l'analyse de notre corpus pour pouvoir comparer nos résultats avec ceux que nous venons d'évoquer.

ANALYSE DU CORPUS

Le corpus et les participants

Le corpus de la présente recherche est constitué de 12 enregistrements sonores, chacun correspondant à la production d'un seul participant. Les participants enregistrés sont les étudiants de la première année de Licence de deux filières de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Novi Sad (Serbie). Le premier groupe d'étudiants sont en première année de Licence de la langue et littérature françaises avec une seconde langue et culture romanes (l'italien ou l'espagnol), et le deuxième en première année de Licence dans la filière de la langue et littérature anglaises avec une seconde philologie étrangère (le français). Ces étudiants ont suivi ensemble les travaux dirigés (TD) du cours de la Phonétique et phonologie du français 1, pendant le premier semestre de l'année académique 2019/20. Les étudiants sont choisis aléatoirement. Il est important de noter que les étudiants participants constituent un groupe hétérogène pour ce qui concerne le niveau de connaissance du français. Parmi ces apprenants, il y a ceux qui ont commencé à apprendre le français en septembre 2019 (3 semaines de cours

intensifs). Ce qui veut dire qu'ils sont de vrais débutants. Il y a des étudiants qui ont déjà appris le français en primaire ou au secondaire. Nous y reconnaissons aussi de faux débutants dont le niveau du français correspond au niveau A1/A2 du CECRL, tandis qu'il y a aussi des étudiants dont le niveau s'élève même jusqu'au B1. Dans le contexte du niveau du français, il est important de mentionner que les enregistrements ont été faits au premier semestre avant tous les CM et TD concernant les voyelles nasales. C'est pourquoi ils nous sont d'autant plus intéressants et pertinents.

La méthodologie et le processus de la collection des données

La méthodologie de cette recherche comprend une analyse perceptive. Étant donné la nature subjective de ce type d'analyse, et le fait que l'auteur de ce mémoire est un locuteur serbe nous devons considérer que certaines erreurs peuvent apparaître dans l'évaluation et l'analyse des enregistrements. Dans ce contexte et en vue d'obtenir une analyse objective et pertinente, l'analyse des enregistrements a été faite indépendamment de notre analyse par le locuteur natif de la langue française, Simon Schoonbroodt qui vient de Belgique. Il est un ancien stagiaire aux TD de Phonétique et phonologie du français 1 à la Faculté de Philosophie et Lettres à Novi Sad (année 2018/19). Il a écouté les enregistrements, fait l'analyse de production des voyelles nasales et a donné des commentaires et suggestions précieuses pour cette recherche.

La méthodologie que nous suivons est le modèle d'analyse du corpus présenté par Šotra (Šotra 2006: 221). Cela comprend l'enregistrement des catégories d'étudiants-locuteurs qui lisent certains segments par rapport à l'échantillon de référence, c.à.d. par rapport à la prononciation du texte lu par un locuteur natif (dans ce cas la lecture de S. Schoonbroodt). Il est important de noter que les étudiants participants n'ont pas écouté l'échantillon de référence ni avant, ni après leur lecture du texte proposé. La production de tous les mots dans le texte proposé qui contiennent une voyelle nasale faite par chaque étudiant est transcrite et présentée statistiquement, mais vu le format de la présente contribution et ses limites (numéro de pages), l'analyse individuelle ne sera pas présentée.

En ce qui concerne le processus de collecte des données, tous les étudiants lisent le texte qui leur est inconnu et sans savoir qu'il faut faire attention aux voyelles nasales dans le texte. Ils sont enregistrés à l'aide du programme *Sanako Lab 100* dans le Laboratoire de langue à la Faculté de Philosophie et Lettres à Novi Sad. Le texte proposé est un extrait du roman *La cité perdue* de Léo Lamarche (Lamarche 2006 : 5). Ce roman est en « français facile » (niveau A2 du CECR).

L'extrait proposé contient toutes les trois voyelles nasales que nous traitons dans le cadre de cette recherche. Selon la transcription, l'extrait du roman proposé contient 29 mots contenant des voyelles nasales, dont 18 avec la voyelle [ã] (représentée à l'écrit par *an*, *em* ou *en*), 6 avec [õ] (écrite comme *on*) et 5 avec la voyelle nasale [ẽ] (apparaissant comme *ain/m*, *eim*, *un*). Le total des productions analysées est de 360 dont 228 pour la voyelle [ã], 72 pour la voyelle [õ] et 60 pour la voyelle [ẽ].

Résultats de la recherche

Tout d'abord, définissons le critère selon lequel nous avons classé les erreurs articulatoires. Afin de constituer les critères nous avons suivi la classification des erreurs phonétiques faite par Nataša Desnica-Žerjavić dans son article *Klasifikacija fonetskih grešaka* (1998). Elle propose la classification des erreurs en systématiques (50% et plus) et non-systématiques (moins de 50%). C'est pourquoi nous considérons comme erreurs systématiques et les plus fréquentes celles qui sont présentes dans plus de 50% de réalisations des voyelles nasales (dans la condition où l'erreur est faite au moins une fois par chaque étudiant enregistré).

Pour pouvoir extraire les erreurs les plus fréquentes nous avons compté le nombre total de toutes les erreurs par rapport au nombre total des productions pour chaque voyelle nasale. Cela donne le résultat suivant: 78% pour la voyelle [ã], 63,8 % pour la voyelle [õ] et 80 % pour [ẽ].

En analysant les enregistrements des étudiants d'après les critères mentionnés nous concluons que les erreurs les plus fréquentes sont les suivantes:

1. la prononciation de [an, En, am, Em, ãn, ãm], donc la prononciation d'une voyelle orale/nasale suivie par la consonne nasale [n] ou [m] (la dénasalisation totale ou partielle), au lieu de [ã] : 52,2% des cas (ex. *vents* [van] au lieu de [vã])
2. la prononciation de [On, õn] au lieu de [õ] (dénasalisation totale ou partielle) dans 93,4% des cas (ex. *protection* [pROteksjOn] au lieu de [pRõteksjõ])

3. la prononciation de [En, an, Em, am, un, ên] au lieu de [ɛ̃]: 60,4% des cas (ex. *humains* [ymEn] au lieu de [ymɛ̃], *main* [man] au lieu de [mɛ̃], *faim* [fEm] au lieu de [fɛ̃], *faim* [fam] au lieu de [fɛ̃], *un* [un] au lieu de [ɛ̃] et *humains* [ymɛ̃n] au lieu de [ymɛ̃])

Si l'on observe les productions correctes, nous voyons que le nombre de bonnes productions pour la voyelle [ã] est 50/228 productions au total (21,9%), pour la voyelle [ɔ̃] 26/72 productions (36,1%) et enfin pour [ɛ̃] – 11/60 productions (18,3%). Les résultats montrent que la voyelle [ɔ̃] est celle qui a été la plus correctement produite, ensuite [ã] et enfin [ɛ̃].

Par ailleurs, à propos des erreurs non-systématiques (pourtant considérablement fréquentes), nous sommes arrivés aux conclusions suivantes. Premièrement, le son [ã] est prononcé d'une manière trop fermée, comme si l'aperture n'était pas suffisamment large (dans 41,6 % des cas où elle est représentée par le graphème *an*, et dans 27,7 % des cas si écrite comme *en*). Ce même positionnement incorrect de la bouche mène aussi jusqu'à la prononciation de la voyelle [ɔ̃] au lieu de [ã] dans 1,8 % des cas si la voyelle [ã] est représentée par *en*, ou bien à la prononciation vague, qui semble être entre les deux voyelles. De même, l'articulation de la voyelle [ɔ̃] se rapproche de [ã] dans 2,7% des cas. Cette déviation est probablement due au fait que la bouche est trop ouverte durant la réalisation du son. D'ailleurs, si la voyelle [ɛ̃] est remplacée par [ã], cela semble être dû au fait que les lèvres ne sont pas assez étendues lors de la prononciation de [ɛ̃] ce qui la rapproche de [ã] qui est moins écartée.

D'après ces résultats on est amené à se demander quelles peuvent en être les causes éventuelles? Si l'on sait que l'erreur d'articulation des voyelles nasales chez les étudiants serbophones enregistrés est la présence d'une consonne nasale parasite [m] ou [n], et en considérant dans ce contexte les constatations de Wioland, Callamand et Šotra mentionnées sur la difficulté d'acquisition de correspondance phonie-graphie des voyelles nasales, nous pouvons conclure que la production erronée est, d'une part, la conséquence directe de l'influence du code écrit. Même si les consonnes *m* et *n* ne devraient pas faire partie de la prononciation des voyelles nasales, les étudiants ont une tendance à les prononcer dû à leur présence dans la forme écrite (ex. *immense* [imans], *éteindre* [Etɛ̃ndR]). Cela pourrait ainsi être dû au transfert négatif des habitudes de lecture et prononciation acquises dans la langue maternelle serbe. En serbe, on lit les graphèmes comme ils sont écrits. Dans ce contexte, il en va de soi que le graphème *un* serait prononcé littéralement [un] par un locuteur serbophone.

Finalement, étant le point de départ dans la conception du processus de la correction phonétique, l'analyse des erreurs nous a donné un aperçu sur les besoins de remédiation chez les étudiants serbophones.

CONCLUSION

Suivant les résultats de l'analyse du corpus, il ressort que l'erreur la plus fréquente (d'après notre analyse et celle du locuteur natif S. Schoonbroodt) dans la production des voyelles nasales est la présence des consonnes nasales [m] ou [n]. Cela veut dire que les étudiants enregistrés ont été enclins à faire une dénasalisation totale ou partielle où il ne fallait pas le faire. Nous avons noté aussi une tendance vers la prononciation de la voyelle nasale [ã] trop fermée et une tendance à confondre deux voyelles nasales, le plus souvent [ã] avec [õ]. De plus, il est constaté que la voyelle antérieure [ẽ] est le plus grand défi pour les étudiants enregistrés. Par ailleurs, nous voyons que les erreurs ont deux causes principales : influence du système de la langue maternelle (les habitudes phonétiques de la langue maternelle transférées à la production) et l'influence du code écrit. Ces résultats confirment les hypothèses du début. Par ailleurs, ils sont conformes aux résultats déjà établis par Gudurić, Šotra et Desnica-Žerjavić.

En ce qui concerne les perspectives de poursuite de la recherche, il serait intéressant de vérifier les résultats obtenus à l'aide d'une analyse acoustique, plus objective que l'analyse perceptive. Par ailleurs, cette analyse des erreurs pourrait servir de base pour une correction phonétique des voyelles nasales. Il serait pertinent de travailler sur les activités de correction en fonction des erreurs les plus fréquentes. Cela reste pour les recherches à venir.

BIBLIOGRAPHIE

- Callamand, M. (1981). *Méthodologie de l'enseignement de la prononciation. Organisation de la matière phonique du français et correction phonétique*. Collection Didactique des langues étrangères. Paris : CLE International.
- Charliac, L., Motron A.C. (2017). *Phonétique progressive du français, niveau intermédiaire*. Paris : CLE International.
- Desnica-Žerjavić, N. (1998). Klasifikacija fonetskih grešaka. *Govor XV*, 2: 71–101. Zagreb: Filozofski fakultet.

- Desnica-Žerjavić, N. (2003). Je li teže naučiti 'iste' ili 'različite' glasove stranog jezika? *Govor* XX, 1-2: 71–78. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Detey, S. (2005). *Interphonologie et représentations orthographiques. Du rôle de l'écrit dans l'enseignement / apprentissage du français oral chez des étudiants japonais* (thèse de doctorat). Toulouse : Université Toulouse le Mirail - Toulouse II. Repéré le 30 octobre 2021 à : <<https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00458366>>.
- Fouché, P. (1956). *Traité de prononciation française*. Paris : Librairie C. Klincksieck.
- Grammont, M. (1946). *Traité de phonétique*. Paris : Librairie Delagrave.
- Gudurić, S. (2004). *O prirodi glasova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gudurić, S. (2009a). *Osnovi fonetike s fonologijom francuskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gudurić, S. (2009b). La base articulatoire et le crible phonologique. Le cas des sujets serbophones. *Revue de Philologie* XXXVI Numéro spécial, 2 : 275–283. Beograd: Filološki fakultet. Repéré le 22 octobre 2021 à <<http://www.fil.bg.ac.rs/fpregled/>>.
- Guimbertièrre, E. (1996). *Phonétique et l'enseignement de l'oral*. Paris : Les Éditions Dider.
- Lamarche, L. (2006). *La cité perdue*. Paris : Hachette.
- Léon, P.-R. (1976). *Prononciation du français standard : aide-mémoire d'orthoépïe à l'usage des étudiants étrangers*. (3e édition). Paris : Librairie Marcel Didiers.
- Léon, P.-R. (2001). *Phonétisme et prononciations du français*. Paris : Armand Collin.
- Miletić, B. (1952). *Osnovi fonetike srpskog jezika*. Beograd: Znanje. Preduzeće za udžbenike Narodne Republike Srbije.
- Malmberg, B. (1962). *La phonétique*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Pendanx, M. (1998). *Les activités d'apprentissage en classe de langue*. Paris : Hachette FLE.
- Pozojević-Trivanović, M. (1986). Edukacija slušanja i govora. *Govor* III, 2: 77–84. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Subotić et al. (2012). *Fonetika i fonologija: Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Stanojčić, Ž., Popović, Lj. (2011). *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Točanac-Milivojev, D. (1997). *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Troubetzkoy, N. (1986). *Principes de phonologie*. Paris : Klincksieck.
- Wioland, F. (1991). *Prononcer les mots du français. Des sons et des rythmes*. Paris : Hachette FLE.
- Šotra, T. (2006). *Kako progovoriti na stranom jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Billières, M. (2015). Le blog *Au son du FLE* de repéré le 16 octobre 2021 à <https://www.verbotonale-phonetique.com/>.

*PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY AND HISTORY
IN CONTEXT*

AESTHETICS OF PLAY – APOLOGETICS OF PEACE: AN ATTEMPT FOR AHISTORICAL REVERSAL OF WORLD HISTORY

The main purpose and meaning of this paper is to open the perspectives to lasting world's peace in Future – beyond the boundaries of “history-simulacrum”: to signify Introduction into Aesthetics of Play as an Apologetics of peace – outside the “test-tube” of historical consciousness. As a research problem, author considers the possibility of creating of free civilization outside the world of discourses (ideologies and revolutions – based on politics and history as weapons of supremacy and domination) – on foundations of (r)evolution of the consciousness. “Unfashionableness” as hermeneutic principle of Nietzsche’s philosophy (independence from ruling spirit of time and transcendence of the boundaries of time and history) summarized in “suprahistorical perspective” (Niče 1977: 12) is taken as starting viewpoint of the research. The following research methods are used: analysis, synthesis, speculative, hermeneutic and phenomenological method. Results show that the metamorphosis of historical into transhistorical and ahistorical Consciousness (as moral dimension of the Spirit) – means the beginning of permanent liberation of the source of culture – the Play from the captivity in the courses of “worldwide-play” (Ѓокиќ 2015:197), in other words the beginning of spiritual (r)evolution.

Keywords: Aesthetics of Play, Apologetics of peace, Play, spiritual (r)evolution.

ВОВЕД

Главната цел на статијата е да продре отаде границите на илузијата на историската свест – затворена во рамките на „историјата-симулакрум“. Светската историја, организирана според законите на општествениот детерминизам, е симулакрумот на историската свест – стапица во која „светската игра“ (Ѓокиќ 2015: 197) – светското зло ги фаќа (како во мрежа) индивидуалните души на поединците и ги обликува според потребите на постоечкиот поредок:

* dushica.gjokikj@gmail.com

Покрај бреговите на реката на свеста демне најголемата опасност: *рибарот на душиите* – општеството го чека својот плен – човечките души, за да може да ги улови во смртоносната мрежа на совеста и да ги втурне во тековите на *светската игра* [...] – во кафезот на цивилизацијата. Реката на свеста повеќе не е река – туку плитка бара која ги поткопува темелите на постоењето (Ѓокиќ 2018)!

Статијата е сведоштво за можноста и нужноста од создавање на слободна (духовна) заедница надвор од светот на дискурсите (надвор од сите политички, културни и религиозни идеологии и револуции) засновани на политиката и историјата како оружја на супремацијата и доминацијата – надвор од општествените институции (врз темелите на (р)еволуцијата на Свеста). Духовната револуција или (р)еволуцијата на Свеста е духовен јазол во кој во синергија се соединуваат духовните (културните) идентитети, кои при тоа се ослободени од „смртните бои“ на „историјата-симулакрум“. Во таа смисла авторот на статијата го поставува како главен истражувачки проблем – каквоста односно начинот/начините за создавање на нов и храбар свет на високите духовни меридијани – во областа на Слободата, во која животот повеќе нема да се темели врз борбата за опстанок, туку врз слободниот (творечки) развој на духовните идентитети во отворените перспективи на Играта како Архитектоника на Сонот за Животот заснован врз принципите на мирот. Авторот вложува напори да продре во срцевината на Естетиката на Играта како врвна синтеза (синергија) помеѓу Филозофијата, Уметноста и Науката – како Мост кон повисоките облици на Културата во Иднината, обелоденувајќи ги аргументите врз кои се заснова главната теза според која синергијата помеѓу естетската и филозофската Визија, остварена како „Несовременост“ (Ниче) ги создава главните темели на духовната револуција или (р)еволуцијата на Свеста: 1. Поставувањето на Играта во општествениот фокус значи да се потврдува како трансисториска Свест сознанието дека Радоста е Целта и Смеслата (на духовната егзистенција), а како аисториска Свест – сознанието дека Играта како „Радосна поука“ (Prole) е духовен императив на Свеста (духовен јазол) во кој се вкрстуваат сите филозофии на Животот 2. За да се надмине и укине разликата помеѓу трудот – царството на нужноста и Играта – царството на Слободата, треба изворот на културата – Играта да се ослободи од затвореноста во тековите на „светската игра“ – да престане да опстојува во царството на нужноста: ваквата сериозна задача и улога, која треба да ја одигра Филозофот (Homo Ludens-от), е остварлива само како метаморфоза на историската свест во трансисториска и аисториска свест (како морална

димензија на духот); 3. Можноста за создавањето на духовната заедница на рамништето на Свеста се наоѓа во областа на слободните проекции на аисториската Свест, па во таа смисла – Играта е клучот кој може да ја отвори портата кон духовната егзистенција на рамништето на Свеста.

ИГРАТА ВО ФОКУСОТ НА ОПШТЕСТВОТО НА ИДНИНАТА

Играта е творечки принцип на светот. Од играта извира севкупното постоење: атомите играјќи си во „празниот“ простор со својот играчки полет ги создаваат сите постоечки нешта. Тука не станува збор само за игра на атоми кои во една семожна комбинаторика ги детерминираат својствата на постоечките нешта. Зад овој надворешен превез на играта постои нешто што е мистериозно, неопипливо и ги надминува границите на секојдневното искуство.

Играта е клучот за Опстанокот – темелот на духовната егзистенција:

Ќе престанеме ли да си играме, кога под влијание на годините во нас ќе замре потребата за игра и верба во вистинитоста и ‘стварноста’ на играта (‘на старото куче не му е важна играта’, вели една поговорка), тогаш секој од нас запаѓа во густа, тешко проодна шума од која треба да се најде излез на чистина, светлина и слободен пат. Понекогаш целиот живот го поминуваме така. На тоа беспаке, кое е всушност нашиот ‘сериозен’ и свесен живот, нам ни е толку полесно и поубаво колку што во нас сè уште има смисла за игра и способност целосно да ѝ се предадеме, и од неа да излеземе освежени и закрепнати за понатамошно трагање (Андриќ 2008: 74).

Играта на многу непосреден и инвентивен начин – преку трансцендирањето на границите на свесниот живот – на „нормалната“ свест (надвор од границите на општеството), ги ослободува умот и срцето од тесните и ограничени рамки на конвенционалните текови на цивилизацијата во кои владее „светската игра“ – светското зло.

Нема ништо необично злото секогаш да се појавува во нова форма – тоа е всушност дел од неговиот поим, и кога ќе се востанови има тенденција да престане да биде зло: да престане да се доживува како зло и да се ‘етаблира’ како елемент на ‘традицијата’ (Babić 2005: 66).

Затоа е потребно да се прекине овој маѓепсан круг на злото, кој нè затвора во бесконечниот лавиринт на страдањата и болката во границите на општествената свест. Лекот за болестите на цивилизацијата е токму тоа – Играта. Поставувањето на Играта во фокусот на општеството е духовниот императив на свеста за идните епохи, кој нè повикува да ги возобновиме разурнатите мостови на (р)еволуцијата на свеста – на духовната (р)еволуција кон брегот на егзистенцијата (Ѓокиќ 2019а: 113). Играта не е идеолошката матрица на свеста за општеството на Иднината – Играта е Секира положена врз коренот на метафизичката потреба на човештвото да ги вложува своите надежи целосно несвесно – во безмислосното и неконтролирано фабрикување на „нормалната“ свест во општеството под диктатот на ирационалната димензија на злото – „светската игра“.

Поставувањето на Играта во општествениот фокус како почеток на борбата против политиката и историјата како оружја на супремацијата и доминацијата

Во текот на историскиот развој на несовершените општествено-политички системи репресивната моќ на општеството секогаш била и е – целосна. Свеста самата го бара излезот од мачното – ропско суштествување каде голиот опстанок мора постојано да се „заработува“ (во процесот на безмилосната експлоатација) во која поединецот е експлоатиран како „стока“, а неговите севкупни потенцијали (физички, интелектуални, душевни и духовни) се ставени во служба на културните цели – во служба на општествениот поредок. Поединецот на патот на еволуцијата на Свеста доаѓа до духовното спознание дека Радоста е Целта и Смеслата (на духовната егзистенција), а дека патот што води кон Радоста е – Играта како премин кон трансисториската Свест.

На тој начин поставувањето на Играта во општествениот фокус го означува почетокот на борбата против политиката и историјата како оружја на супремацијата и доминацијата.

ИГРАТА – КАТАЛИЗАТОР НА МЕТАМОРФОЗАТА НА ИСТОРИСКАТА ВО ТРАНСИСТОРИСКА И АИСТОРИСКА СВЕСТИ (КАКО МОРАЛНА ДИМЕНЗИЈА НА ДУХОТ)

Победата над сите форми на дехуманизацијата и злото може да се оствари преку потрагата по духовната супстанција – Играта како творечка

енергија на Свеста, во која преку одбраната на поединецот од „колективното“ лудило на „нормалната“ свест, ќе почне да се остварува внатрешниот императив за автоидентификација на Духот со Стварноста.

Играта е катализаторот на метаморфозата на историската во трансисториска и аисториска Свест – како морална димензија на Духот. Таа ја означува победата на принципите на Доброто: извојување на победата над детерминизмот на „обичната“ („нормалната“) свест како манифестација на присутното зло во светот.

Играта е победа на принципите на Личноста како побуна против насилието на „нормалната“ свест која владее во светот! Филозофите-борци Фридрих Ниче и Николај Берѓаев се согласуваат во однос на проблемското прашање за непријателскиот однос на Личноста и светот. Имено, тие пишуваат за несогласувањето на Личноста со постоечкиот свет на насилието и конформизмот. Во таа смисла познатиот германски мислител – генијот на срцето, Фридрих Ниче посочува:

Нашиот свет е или дело и израз (модус) божји [...] Или нашиот свет е несовершен, злото и грехот се стварни, одредени, апсолутно се составен дел на битието на светот; во тој случај тоа не може да биде вистински свет: па според тоа и сознанието е само пат кон одрекувањето на светот, бидејќи светот е заблуда, која како таква може да се познае [...] во тој случај и знаењето мора да биде расипано и лажно [...] откровението е нужно, барем само заради тоа човекот да сфати дека светот треба да се отфрли (Ниче 2009: 227-228).

Кон овие ставови на Ниче може да се надоврзе тврдењето на еминентниот руски филозоф Николај Берѓаев, кој вели дека Личноста е „триумфот на духовниот принцип“ (Берѓаев 1996: 33):

Човекот е суштество кое се надвладува себеси, трансцендира. Остварувањето на личноста во човекот е постојано трансцендирање [...] Трансценденцијата е премин кон трансубјективното, а не кон објективното [...] Овој пат се наоѓа во длабините на постоењето, на овој пат се случуваат егзистенцијалните средби со Бога, со другиот човек, со внатрешното постоење на светот, тоа не е патот на објективни објави, туку на егзистенцијални допири. Личноста се реализира себеси само на овој пат (Берѓаев 1996: 34).

Играта е апсолутна трансценденција на објективизацијата и на власта на детерминацијата од секаков вид – продор преку границите на царството на безличноста во областа на исконската Слобода како онтолошки темел на светот. Човекот во општеството – во светот на општествениот детерминизам (кој не е ништо друго освен свет на објективизацијата), е жртва на политиката како игра на моќ и историската свест како општествена конструкција на насиетието и неправдата. Заради тоа остварувањето на Личноста како „љубов кон судбината (amor fati)“ – „не само да се поднесува нужното [...] туку да се сака“, е „показател за големината во човекот – Играта“ (Ниче 2011: 42-43):

Играта е пат кон исконската Слобода – кон Изворот на Универзалната Свест. Мислителот Фридрих Ниче, ‘лекарот’ кој ја постави точната дијагноза за болеста на Европската цивилизација, го пронајде излезот од лавиринтот на играта на моќ (на политиката) во просветлувачката Визија на Играта, која може да биде создадена и остварена од онаа страна на двосмислената односно хипокритска култура. Ничевиот гениј на срцето – Личноста не се согласува со владеењето на светското зло! Секоја негова постапка е творечки чин со кој тој и се спротивставува на ‘светската игра’ (Ѓокиќ 2019b: 24).

Генијот на срцето – Натчовекот, кој манифестира најголема моќ во Иднината, достигнувајќи ја Самосвеста – ја поставува Играта во општествениот фокус и со тоа го означува почетокот на борбата против политиката и историјата како оружја на супремацијата и доминацијата:

Настанот – духовна (р)еволуција, чиешто предвесник е Фридрих Ниче – како акт на неизмерното исчистување и освестување на човештвото се случува од онаа страна на политиката како игра на моќ (Ѓокиќ 2019b: 25).

Играта како плод на „единствената чистота што има религиозно значење и достоинство“ – чистотата на срцето (Касирер 1998: 161), го означува разобличувањето на илузијата на историското време (заробено во вителот на политиката како игра на моќ) и навлегување во длабочините на егзистенцијалното време. Тука (во сферите на егзистенцијалното време), духовниот идентитет – коренот на духовната егзистенција на човекот (надвор од тековите на цивилизацијата) повеќе не е изложен на „ветриштата“ на променливата историска свест и нејзините бурни метаморфози: тој се преосмислува низ медиумот на Играта како „квинтесенција на духовното“ (Ѓокиќ 2018: 350) – како продолжена егзистенција во Вечноста, во која душата се знае себеси транстемпорално.

Решавачкиот исчекор кон аисторискиот пресврт на светската историја претставува мост кон Иднината: почеток на духовната (р)еволуција – (р)еволуцијата на Свеста. Овој почеток го означува првиот чекор кон вистинското спротивставување на светското зло. „Светската игра“ не е игра во вистинската смисла на зборот – не е Игра што се темели врз принципите на Слободата и Духовноста. Таа е негативна и деструктивна форма на моќ насочена како манипулаторска „игра“ која го деградира и уништува Животот. Играта е Пат кон Универзалната Суштина – Бог. Играта како одблесок на Божјата Промисла е продор на Божјата Светлина во срцето на светот. Таа е целосно спротивставување на присутноста на светското зло или „светската игра“. Затоа Играта не е амбивалентна – таа е секогаш на страната на Доброто и Божјата Промисла. Играта е највисока и најмоќна форма на бунт и борба против светското зло.

Трансмутацијата на свеста: Ното ludens-от во создавањето на возвишената Егзистенција на рамништето на Свеста

На патот кон остварувањето на Ничевото пророштво за идните епохи (во кое тој го најавува пробивот на општествената свест надвор од границите на светската историја), настанува распукнување на општествената кора на свеста преку отфрлање на „кожурецот“ – симулакрумот на историската свест. Најавувајќи го пресвртот на перспективата и крајот на најдолгиот период на човековата историја – предисторискиот (моралниот) период, Фридрих Ниче ја разобличува најголемата предрасуда – историската свест преку воздигнувањето на свеста до „надисториската перспектива“ (Nіche 1977: 12). Историските луѓе не можат да ја видат „надисториската перспектива“ бидејќи:

тие воопшто не знаат како и покрај целата своја историја – да мислат и постапуваат неисториски, и како на тој начин нивното занимавање со историјата да не се наоѓа во служба на чистото познание – туку во служба на животот (Nіche 1977: 13).

Фридрих Ниче во своето пророштво испраќа апел: Човекот треба да се потруди сè подобро да учи и да научи да се занимава со историјата – заради Животот (Nіche 1977: 14).

Ставена во служба на Животот, општествената свест метаморфозира и преку процесот на трансмутација во трансисториска свест – отстапува од светот и се ослободува од тежината на светот, воспоставувајќи ги првите мостови кон аисториската Свест во создавањето на возвишената Егзистенција на рамништето на Свеста.

Процесот на духовната (р)еволуција е тежок процес на будење, созревање и духовно спознание, во кој Личноста успева да се ослободи од [...] општествената наметка на свеста. На овој пат, се оставаат зад себе сенките на минатото – се напушта патот на автоматизацијата, со кој свеста, под влијание на општеството, ѝ наметнува инертност и одвоеност на индивидуата [...] Ваквата лажна идентификација со егото, под влијание на духот – играчка, го вплеткува поединецот во [...] манипулаторска игра на религиозните, културните, цивилизаторските и другите општествени вредности, кои [...] му создаваат во свеста илузија дека неговата духовна суштина има корени во утврдените општествени врски (Ѓокиќ 2018: 351).

Играта е најмалиот никулец на Животот, кој со себеси ја носи и Свеста за траењето и совршенството. Играта е најдлабок и најсеопфатен израз на Животот надвор од несовершените општествено-политички системи – Скок преку „провалијата“ на конвенционалниот (хетерономен) морал, кој е релативен (променлив) во зависност од историските епохи и културните средини. Играта е мост кон – автономниот морал (кон моралната димензија на Духот), кој е безвременски и вечен. Повикот за духовната (р)еволуција го означува пробивот на Свеста во сферите на егзистенцијалното време и крајот на историјата како целосно искоренување на севкупното зло.

ЕСТЕТИКАТА НА ИГРАТА – АПОЛОГЕТИКА НА МИРОТ: ВИЗИЈАТА ЗА ЖИВОТОТ ВО ОБЛАСТА НА СЛОБОДНИТЕ ПРОЕКЦИИ НА АИСТОРИСКАТА СВЕСТИ

Светлината на Божјата Промисла е конечна победа против најголемото зло – против анихилацијата на Душата во симулакрумот на социолошката свест: „Играта е повик за духовна (р)еволуција, за победа на праведноста и создавање на праведен светски поредок под закрилата на Провидението“ (Ѓокиќ 2020: 67).

Човекот во иднината спасот за духовниот идентитет ќе го побара во Играта како квинтесенција на духовното и пат кон Универзалната Суштина – Бог. На патот кон Изворот – Бог се потврдува како аисториска Свест – сознанието дека Играта како „Радосна поука“ (Prole) е духовен императив на Свеста (духовен јазол) во кој се вкрстуваат филозофиите на Животот. Тоа значи создавање на Животот надвор од границите на нормативната структура на умот, во кои животот е тиранизиран и деградиран до степен на потполна униформираност и вклопеност во структурата на општествениот механизам.

Естетиката на Играта – врвната синтеза на Филозофијата, Уметноста и Науката – е Апологетика на мирот, преку која повторно ќе се роди Надежта за Спасот на духовната егзистенција, во светот кој тргна по апокалиптичниот пат – по неврвицата како ознака за пропаста на човековите идеали во цивилизацијата во која владее „светската игра“ – светското зло:

Духовната (р)еволуција или (р)еволуцијата на Свеста може да се оствари само преку синергијата на естетичката визија на Уметноста со профетската визија на Филозофијата, кои имаат клучно – егзистенцијално значење за опстанокот во Иднината. Како духовна порта кон храмот на Играта – Филозофијата го расчистува патот кон создавањето на сложениот идентитет – од сметот на идеологиите, кои никнуваат како плевел на почвата на општествената реалност. Философското истражување се бори против искривената и лажна свест на идеологиите, кои создаваат илузорна слика за Стварноста, прилагодена на туѓите вредности и интереси – маски зад кои се скрива светското зло [...] Уметноста го означува Пробивот на Светлината на философските идеи низ кората на општествената свест и разобличување на искривената слика за Стварноста во свеста-играчка низ медиумот на нејзината естетичка визија. Уметноста со нејзината визија го најавува почетокот на создавањето на духовното јадро за Опстанокот во Иднината – Настанот на Филозофијата: таа е катализаторот на сите промени надвор од нормативната структура на умот (Ѓокиќ 2019а: 115).

„Филозофското истражување како Настан надвор од границите на нормативната структура на умот“ (Ѓокиќ 2019а) е борба за промена на светот, но таа промена е нешто повеќе отколку развој на политичката свест: таа е трансценденција на сферата на политичката свест во димензијата во која постои квалитативната промена на Животот со нов состав на потребите кои се ослободени од потчинетоста на власта на експлоатацијата. Тие достигнуваат до длабинската димензија на Постојењето.

Играта е бунт против антихуманистичките сили на „афирмативната култура“ која само навидум е насочена против репресивното општество, а во суштина таа само го потврдува постоечкиот поредок. Тврдењето на Херберт Маркузе дека целиот технички напредок во цивилизацијата не ја отстранил и дека не може да ја отстрани нужноста од отуѓената работа и експлоатацијата (Marcuse 1985: 196), значи дека треба да се направи обид да се пронајде конечно решение за надминувањето и укинувањето на разликата помеѓу трудот – царството на нужноста и Играта – царството на Слободата, нешто кое сè уште ниту еден истражувач не го иследил до крај и не го применил во реалноста: во оваа статија се прави обид да се пронајде решение со кое изворот на културата – Играта ќе се ослободи од затвореноста во царството на нужноста и ќе излезе надвор од тековите на „светската игра“.

„Револуцијата е апсолутно неизбежна, и тоа атомската револуција; но, од што се состојат најситните неделиви честички на човековото општество“ (Ниџе 1987: 36)? Решението ја содржи Визијата за духовната заедница во областа на слободните проекции на аисториската Свест: „Душите на поединците се духовни атоми на општеството, како цели – а не средства“ (Ѓокиќ 2019b: 25)! Тоа значи Повик против заробеноста на животот во ограничената „визија“ на општествените структури, во кои владее негативната тенденција на општеството во униформирањето на животот. Повикот против анихилацијата на Душата во симулакрумот на социолошката свест јасно ги назначува патиштата кон Слободата:

Колумбо не можеше да ја открие Америка за сите нас, ниту пак да ни го заштеди напорот, за да може секој од нас за себе да си ја открива својата Америка. Сите мора да го правиме тоа. Разликата е само во тоа што некој од нас, порано или подоцна, ја открива таа Америка (но не онаа истата којашто ја откри Колумбо!), а на многумина од нас тоа никогаш не му оди од рака. Веројатно меѓу таквите настанало мислењето дека е бесмислено да се открива ‘откриената’ Америка. А не е (Андриќ 2008: 111).

Во таа смисла има длабока смисла во тоа да се оди во смела потрага по духовната супстанција на автономниот морал – Играта. Значи, конечното решение е во – издигнувањето на Душата над минливите човечки потреби, излезот на Душата од стапницата на суетата во реалистичноста на ефемерното битие и нејзиното ослободување од илузијата на времето и смртта. Овој исчекор кон аисторискиот пресврт на светската историја како продор во сферите на егзистенцијалното време значи решителност да се започне да се чекори по неразгазените патишта на Духот, кои Филозофијата ќе ја вратат во

сопствениот Дом – на Патот кон Изворот – Бог. Тоа значи дека целта на историјата нема да биде достигната кога огромното мнозинство (колективно) ќе ги поседува средствата за производство. Целта не би можела да се достигне во никој случај во големиот апокалиптички циклус на човековата историја – во границите на општествено-политичкиот систем, во кој средствата за производство би можеле на секој да му обезбедат добар живот. Успехот во исполнувањето на оваа цел (на тој начин и во таа смисла) не значи – слобода за сите, ниту гаранција дека никој повеќе нема да биде роб на несигурната егзистенција! Во таа смисла тоа не значи дека секој ќе биде слободен да ги развие своите потенцијали за доброто на сите и дека сите ќе се грижат за сечија благосостојба. Целта на историјата е во нејзиниот крај и завршеток – во аисторискиот пресврт на светската историја како почеток на „Историјата како внатрешна духовна реалност“ (Берђајев 1989) – Стварност – како искоренување на злото. Излезот од занданата на цивилизацијата и мачното (ропско) суштествување е во раскинувањето на духовната врска со општествената димензија на хетерономниот морал и ослободување на Духот од апстрактната и привидна слобода во границите на илузијата на „нормалната“ култура. Тоа е излез од „слободата-од“ кон „слободата-за“: создавање на духовна заедница на рамништето на Свеста во областа на слободните проекции на аисториската Свест – во која сите болести на човештвото (похотата, алчноста, суетата, омразата, духовната беда, злосторствата и војната...) – како метаморфози на злото засекогаш ќе исчезнат во новите сублимни височини на напредокот на Животот на Духот и Свеста (како морална димензија на Духот). Естетиката на Играта како Апологетика на мирот е Апотеоза на автентичната егзистенција во естетската димензија на автономниот морал (кој е спротивен на постоечкиот општествен хетерономен морал) – како нешто што извира од природата на Личноста како нејзина внатрешна (духовна) димензија, а не како нешто што како екстериоризиран принцип се изнудува како апсолутно важечко во формулацијата „така треба“. Етичкиот аспект на Ничевата филозофија е клучот што ја отвора вратата кон Естетиката на Играта како обид за пречекорување на границите на постоечкиот „несовршен“ морал:

Доблестите се исто толку опасни колку и пороците, доколку ги пуштаме над нас да господарат како авторитет и закон, а не како својства што потекнуваат од нас самите, како што е правилно, како наши најлични

орудија за одбрана и наша потреба, како услов на нашиот живот и нашиот напредок, кој ние го знаеме и го признаваме независно од тоа дали и другите со нас напредуваат под исти или пак под различни услови (Ниче 2009: 181).

ЗАКЛУЧОК

Играта како „перманентна револуција на Свеста“ (Fink 1984: 20) надвор од границите на хетерономниот (општествен) морал значи потполна или вистинска Слобода која не може да се оствари во несовршените општествено-политички системи – туку во сферите на естетската димензија на автономниот морал. Слободата во границите на општеството е само апстрактна, делумна и привидна – таа не е вистинска Слобода! Привидноста на слободата до степен на илузија на свеста значи дека поединецот ја прифаќа како „духовна“ матрица – „вистината“ на илузијата на „свеста-играчка“ – дека животот е постојана борба за обезбедување на материјалните услови на опстанокот, проследена со мигови во кои во вителот на забавата преку потрошувачкиот менталитет, поединецот заборава на непријатностите на мачната работа – а пред сè заборава на себеси и запрашаноста за својот духовен идентитет. Животот во границите на илузијата на свеста – кој завршува со а ргои „нерешливата“ мистерија на смртта, уште повеќе се „цементира“ со присуството на суетата на „духот-играчка“ во натпреварот „да се биде победник“ – по секоја цена во животната игра:

Во детството нè учеа како да го прифатиме и да го дочекаме животот, и сето она што тој ни го носи и ни го наметнува, како и тоа – како да се одржиме во тој живот, одбегнувајќи го немирот на духот и телото, сите ризици и штети; како да ја поднесеме болеста и сето друго зло; и на крајот како да ја дочекаме смртта со која истовремено и завршува нашиот живот [...] Всушност нè учеа како да го преболеме самиот живот, да го прифатиме како болест, а во смртта да го пронајдеме оздравувањето (Андриќ 2008: 20-21).

Играта е Учење како да се поистоветиме со Животот преку креативната синтеза (синергија) на Филозофијата, Уметноста и Науката во создавањето на Смеслата на возвишената егзистенција на рамништето на Свеста. Естетиката на Играта е крунисувањето на тоа Учење – Апотеоза на Мирот како севкупна хармонизација и сплотеност на духовните атоми – душите на Личностите како Цели во духовната заедница која е на Патот да се врати кон сопствениот Дом – кон Изворот – Бог.

ЛИТЕРАТУРА

- Андриќ, И. (2008). *Знаци покрај патот*. Скопје: Ѓурѓа.
- Берѓаев, Н. (1996). *За човековото ропство и слободата*. Скопје: Култура.
- Берѓајев, Н. (1989). *Смисао историје. Оглед филозофије човечје судбине*. Никшић: НИО „Универзитетска ријеч“.
- Ѓокиќ, Д. (2015). Играта на Ничевиот гениј на срцето – homo ludens-от во создавањето на визијата за духовната преобразба на светот во современото општество. *Филозофска Трибина*, 38(18), 195 – 212.
- Ѓокиќ, Д. (2018). Ничевата концепција за свеста: свеста обична играчка во телото наспроти Личноста. Во: *За душата*. Проф. д-р Јасмина Мојсиева-Гушева, Доц. д-р Даниела Тошева и Љупчо Митковски (Ур.), (стр. 341 – 353). Скопје: Здружение за компаративна книжевност на Македонија ЗККМ Скопје, Здружение на класични филолози „Антика“ и Филозофско Друштво на Македонија.
- Ѓокиќ, Д. (2019а). Играта – возвишена димензија на творечкиот развој на културните идентитети. „Меѓународен дијалог: Исток – Запад“ (*филозофија, лингвистика, културологија*), VI(4), 113 – 118.
- Ѓокиќ, Д. (2019б). Фридрих Ниче – првиот Европеец и антиполитички философ: поглед од онаа страна на сите само национално условени перспективи. Во: *Studije o europskim intelektualcima na prijelazu XIX. u XX. stoljeće*. Daniel Mikulaco (Ur.), (стр. 22 – 30). Pula: Matica Hrvatska, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Ogranak Matice Hrvatske u Puli.
- Ѓокиќ, Д. (2020). Филозофијата во потрага по сопствениот дом – на патот кон Изворот. „Меѓународен дијалог: Исток – Запад“ (*филозофија, лингвистика, културологија*), VII(4), 63 – 68.
- Касирер, Е. (1998). *Есеј за човекот. Увод во филозофијата на човечката култура*. Скопје: Култура.
- Ниче, Ф. (2009). *Воља за моќ. Обид за превреднување на сите вредности*. Скопје: Кродо.
- Ниче, Ф. (2011). *Ессе homo*. Скопје: Ѓурѓа.

- Babić, J. (2005). *Moral i naše vreme*. Beograd: Službeni glasnik.
- Fink, E. (1984). *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*. Beograd: Nolit.
- Gjokic, D. (2018). *Call for spiritual (r)evolution: the transmutation of the Consciousness as moral dimension of the spirit – the key to the survival of mankind in the future epochs* (сè уште необјавен научен труд – во процес на објавување). 24 th World Congress of philosophy. Beijing: 13 – 20 August 2018.
- Marcuse, H. (1985). *Eros i civilizacija. Filozofsko istraživanje Freuda*. Zagreb: Naprijed.
- Niče, F. (1977). *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos.
- Niče, F. (1987). *Šopenhauer kao vaspitač*. Beograd: Grafos.

Web

- Jelisavac, Z. (2021). *Radosni nauk. Nedelja. Dnevni list Danas*. Јануари 18, 2022.
Превземено од: <https://www.danas.rs/nedelja/radosni-nauk/>

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Štampa
Futura
Novi Sad

Tiraž
100

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3-029:088(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни скуп младих научника друштвених и хуманистичких наука Контексти (6 ; 2023 ; Нови Сад)

Zbornik radova = Book of Proceedings / Šesti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka = The Sixth International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities "Context 2021", Novi Sad, 1 December 2021 ; [urednici Zoran Paunović, Željko Milanović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2023 (Novi Sad : Futura). - 501 str. : ilustr. ; 24 cm

Radovi na više jezika. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz većinu radova.

ISBN 978-86-6065-741-3

а) Друштвене науке - Интердисциплинарни приступ - Зборници б) Културни плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници

COBISS.SR-ID 116805129
